

Бібліотека
історичної прози

Юліан
ОПЛЬСЬКИЙ

ЗОЛОТИЙ ЛЕВ

„ДНІПРО“

Бібліотека історичної прози

Заснована в 1988 році

**Юліан
ОПІЛЬСЬКИЙ**

ЗОЛОТИЙ ЛЕВ

Повісті

КИЇВ

Видавництво

художньої літератури

„ДНІПРО“

1989

Юліан Опільський — псевдонім
західноукраїнського письменника
Юрія Львовича Рудницького (1884—1937).
Основна тематика його творчості — історична.

Перший твір письменника
«Іду на вас» надруковано в 1918 році.
Автор звернувся в ньому до епохи Київської Русі,
до часів держави, що зачинала історію

трьох братніх народів:
росіян, українців, білорусів,—
і обрав сюжетом останній похід
князя Святослава та його загибель.

У книжку вміщено також повісті
«Ідоли падуть» — про часи князя Володимира
й запровадження християнства на Русі
та «Золотий Лев» — про княжіння
Данила Галицького.

Твори приваблюють яскравими й динамічними
сценами побуту, колоритними картинами
раннього середньовіччя, задушевно-ліричними
інтонаціями в описі інтимних почуттів героїв.

Та основне в повістях — осудження війн
і загарбництва, інтерес до життя народу.

Редакційна колегія:

*Дончик В. Г., Дяченко Ю. П.,
Загребельний П. А., Іваничук Р. І.,
Мушкетик Ю. М. (голова),
Сергійчук Т. І., Смолій В. А.,
Шахова К. О.*

Упорядник, автор післямови
Р. Т. Гром'як

ІДУ НА ВАС

Повість

ЗАКУП¹

Над бистротечним Дністром западав вечір. Кривавий блиск розливався по небу. Білі баранчики виглядали у червоному сяєві, наче клуби диму пожежі. На хвилях жовтавої води видніли також червоні відблиски, а чорна стіна пралісу, що вкривав правий берег ріки, окружала темною рамою краєвид. Берег сей був високий і стрімкий. Скалиста стіна спадала від лісу аж у воду та не давала проходу ні людині, ні звірові. Лівий, північний берег опадав зате терасами до ріки; тут показувалися у безмежжі лісів пліщини, поляни, борозди, а тут і там у вечірній воздух підіймалися дими.

Напроти стрімкої правобережної стіни стояло село. Щоправда, не дуже було його видко. Кожна хата стояла про себе, осторонь від других, окружена будинками, садом, невеличким полем — усе те неначе вправлене у спільну оправу лісу. Ціле село мало вид якоїсь первісної оселі у дикому краю.

Над самою водою, оддалік від інших прогалин, стояла хатина ще нижча і менша за інших. До половини впущена в землю та покрита острокінчастою кришею, визирала вона з-поміж корчів ліщини, немов якась шопчина або кошара для овець. Стіни, не вищі над чотири п'яді, видніли лиш спереду та з боків, ззаду доходив драницями критий дах аж до самої землі. На криші росли бивно трави та бур'ян, бо між драницями чимало-таки було глини та піску. На вершку був отвір, крізь який клубами добувався дим. Крім сього, нічого не свідчило про побут людей у сій хаті. Ані житниці², ані колесні, ні коша на стовпі не було, лиш на кілку біля дверей висів кінчастий варязький³ шолом.

У хаті горів посередині великий огонь та освічував бли-

¹ Закупом звали на давній Україні-Русі невинного довжника, який ставав внаслідок невинності рабом вірителя.

² Ізгоєм — викупленого раба або сироту. — Авт.

³ Житниця — клуня, стодоля. — Авт.

³ Варязький — варягами звали в давній Русі скандинавських дружинників. — Авт.

маючим полум'ям темне, закопчене нутро. Пообтикані могом, стіни світили пусткою. На сволюку висів у багатій оправі довгий та широкий, гранатами висаджуваний меч, з ручкою у виді пташиної голови. В куті стояло декілька горшків, мішок борошна та кілька колод дерева.

На берлозі з ведмежої шкіри з сідлом під головою лежав при огні німічний старець. На його жовтому лиці, на погаслих очах, на білому, мов молоко, волоссі поклала вже, видно, свою всемогучу руку смерть. Ось-ось і погасне сей маленький огоньок, що огріває ще старече серце. Відкриються вузькі, зів'ялі уста, а рука, що судорожно «копле гріб» по покривалу, протягнеться без сил...

Напроти старого розклався біля огню великий чорний пес та слідив блискучими очима за кожним рухом старця. Він неспокійно маяв хвостом та скавулів раз у раз стиха, оглядаючись на низенькі двері.

Аж ось зірвався та, побріхуючи весело, кинувся до дверей. Маленький скравок¹ червоного неба, що просвічував крізь двері, затемнився, а по хвилі увійшов у хату високий, стрункий молодець, у шкіряному кафтані та кинув перед огонь чвертку оленя.

— Здоров був, батьку, що з вами? — поспитав, цілуючи холодну, жовту та вихудлу руку старця. На устах батька показався, наче блідий пробіск зимового сонця, усміх.

— З богами, сину, приходиш, і бачу, що наділили ось тебе щастям на ловах, то і добре, бо тут за час твоїх ловів приходили вони, сі батьки з вираю², — знаєш? — сідали біля мене при вогні і казали: «Ходи до нас, у царство Сварога³, щоби засісти з нами на зеленій леваді та піснюю і напитком поминати нашу земну славу». А коли я просив, щоби дозволили хоч заплатити довги, ціну нашої свободи, казали батьки:

«Ні, Мстислав молодий та дужчий за тебе, він стане славою племені нашого, а ти старий, лише завада йому. Ходи, ходи!» І тоді ослабло мое серце.

---

¹ Скравок — клаптик.

² Вирай — той світ, призначений для померлих душ. У ньому жили померлі діди, мов на землі, на зеленій леваді, пишучи і співаючи. У вираї панувала вічна весна, світло, тепло, веселість.— Авт.

³ Сварог — бог сонця, те саме, що Хорс-Дажбог. Усі ті трое імен значать те саме, але, як здається, є у розумінні них деяка різниця. Сварог — се сонячне світло і тепло, Дажбог — се родюча сила сонця, Хорс — се блискача поява бога, що пробігає небосклін.— Авт.

Мстислав сумно глянув на батька, та його вигляд не давав йому ніякої надії. Знав, що його потішати годі та що старенькому пора, лиш серце кривавилося, що так, покинений всіма, без долі та роду, без слуг та майна, вмирає отчич і дідич¹ Залісецької волості.

Він мовчки погладив голову вірного Крука, а сей знов заскавулів жалібно, видко, розуміючи, що тут батько прощається з сином навіки.

Мстислав став заходитися біля вечері, поклав кусень принесеного м'яса на вигорнене вугілля та, добувши з торби пригорщу пташиних яєць, брався варити їх для батька у горшку. Та сей спинив сина.

— Остав, сину, вечерю! Уже мені не треба поживи для тіла. Коли маєш, то звари квасниць із медом, щоби було чим звогчити просохле горло. У мене є для тебе заповіт, який, може бути, вирятує наш рід з неволі. Здається, що вона уже тут...

— Вона?.. Що за вона? — поспитав Мстислав, оглядаючись.

— Смерть — Морана!² Гляди, як Крук їжить шерсть та скавулить. Він чує її...

Мороз перейшов по шкірі хлопця.

— Батьку! Що ви?.. Боги добрі, боги живі, духи світла та тепла, бороніть нас від тьми та смерті, проженіть мару та змору на гори-ліси!

Старий усміхнувся.

— Не бійся, сину! Не до тебе вона прийшла, а мені вона впору, я вітаю її радо, а й тобі здійме вона з плечей тягар та поверне свободу, коли мене не стане...

— Тату, не кажіть так! Я сердечну кров свою їй віддав би.

— Е ні, гляди! Вона всміхається, видко, правдою є твої слова. Вона зажде! Що ж, маєш мед?

— Ах, правда! — зірвався хлопець. — Я маю мед, та ще який!

Побіг в кут, де лежали дрова, та відвалив їх набік. З-під полотняної сорочки виступали випукло тугі молоді м'язи, а грубі колоди, мов тріски, вилітали з-під дужих рук. Опісля відчинив спускні двері, що вели у невеличкий льох під хатою. Він вліз туди, а за хвилинку вернувся з кам'яним дзбанком та отворив затичку. По кімнатці розплилися пахощі — аромат старого, ще прадідами сиченого меду. Мсти-

¹ Отчич і дідич — пан-володар з діда-прадіда. — *Авт.*

² Морана-мара — уособлення смерті, ночі, темряви. — *Авт.*

слав налив його у дерев'яний кубок та подав батькові до уст.

Очі та черти старця оживилися під впливом напитку.

— Се від Калини? — спитав.

— Так! — відповів син, червоніючи.— Вона потайки від батька передала сей дзбанок для вас.

— Пізнаю! — прошептав старий.— Се наше родинне добро, се мед, що ситив наш прадід Яр-Тур. З того часу доховалося ще два дзбанки. Один мав стати на столі при твоєму весіллі, другий на моєму похороні. Та ось чоловік моторить, а боги правлять життям, мов човном по Руському морі. Одно заїде у Царгород, а друге пропаде на полудневих берегах. Отак і тут. Перше прийдеться хоронити, ніж вінчати... Волхви Перуна¹ у Києві благословили сей мед, і, видко, ласка богів є на ньому. Ось ми втратили майно, а таки при моїй смерті не бракло і призначеного меду.

Старий замовк, лише від часу до часу попивав мед із кубка, а син догризав напівзвуглене м'ясо та заїдав його твердим ошипком. Останки одержав Крук, та чомусь-то нерадо брався до їди, раз у раз поглядаючи у кут. Між тим старий Воєслав оживився і, допивши мед, сказав:

— Пішли, Ладо², Калині усе добро; цвітку радості — весілля на весь вік, а ти, сину, заплати їй сторицею за сю послідню осолоду старечого життя.

— Вона ж моя невіста! — сказав син.— І я не забуду їй сього доброго діла ніколи.

— Твоя невіста? — здивувався батько.— А старий Рогдай?

— Рогдай не знає про се, а то, певно, не захотів би віддати дочки за закупа. Та я виплачу довг, а тоді візьму її!

— Закупа, закупа...— повторив Воєслав і задумався понуро, та відтак оживився нагло³, і навіть усміх осяяв на хвилю його воскове лице.

— Слухай, сину! — сказав.— І зятям собі добре мої слова. Рогдай не схоче тебе, а може бути навіть не пустить тебе у світ добувати добра. Він, певно, осадить тебе на якій новині господарювати, щоб ти там звікував весь вік. Але ти знай, що у Лади більша сила, чим у Перуна, а принада

---

¹ Волхв — жрець. Перун — бог грому, блискавки і бурі, а також війни.— Авт.

² Лада — богиня любові, уособлення любовного чару і принади.— Авт.

³ Нагло — раптом.

Купальної ночі ¹ сильніша, чим удар грецьких катафрактів ² Тому і ти не трать відваги, а якщо Калина не така вітрена, як звичайно жінки, то поборете обоє усе, а тоді більше буде людей у тебе на весіллі, чим у мене на похороні. А тепер слухай далі, що скажу, бо говорю ось до тебе востаннє...

Тут старий попив знову меду з кубка, а син підложив дров на огонь. Надворі було уже темно, лише десь далеко по хатах перебріхувалися собаки. Попід розлогі крислаті дерева ходила Дрімота та шумом листя у нічному леготі вела розговори з дністровою хвилею. Усе уклалося до покріпного сну, і лише голос сови-пугутьки, що раз у раз обзивався з дуплавого дуба, нагадував, що ось недалеко людина доживає свої послідні години.

— Нагадай собі, Мстиславе, коли-то князь наш Святослав, найхоробріший із хоробрих, три роки тому збирався уперше іти у Болгарію. Тямиш се?

— О так! — відповів молодець, киваючи сумно головою. — Пішли тоді і ви, батьку, й оба брати...

— Ми пішли у Херсон, відки човнами мали їхати просто на Царгород. Та ось між херсонесцями найшовся хитрий-прехитрий грек на ймення Калокір, і він-то підмовив нашого князя іти у Болгарію, бо, мовляв, звідсіля легше буде іти на Царгород сушею. Та мав Калокір засісти на царгородському престолі як тисяцький ³ нашого князя. Ще з часів князя Ігоря тяжко було нашим гостям торгувати з греками, бо Ігоря греки побили і позмінювали старі, на богів та хрест заприсяжені, договори. Ось чому і князь та його дорадники-вояки послушали Калокіра, і зібрався великий похід. Усі дружинники князя, що ходили були на хозар та болгар над Волгою, чимало варягів та синів земських бояр з лучниками, копійниками та топірниками з'їхалися над Дніпром, а коли з Прип'яті та Десни прийшли човни, всі стали ладитись у похід. Разом із військом приїхало також чимало купців, що думали під покровом князя обновили грецьку торгівлю на Русі. Між ними був і я, бо літа не позволяли мені вже ставати до оружно́ї розправи. Віз я у човнах мед, віск та дорогі смушки, що твої брати Радослав і Младан привезли з походу на в'ятичів. Усе те

¹ Купальна ніч — ніч на Купала, коли сонячний круг та сила сонця найбільші. У сю ніч пускали на воду вінки для ворожіння будучини любовних пар та очищували товар і себе святим огнем. У сю ніч «змовлялися» зі собою хлопці й дівчата. — *Авт.*

² Катафракти — панцирні візантійські їздці. — *Авт.*

³ Тисяцький — намісник. — *Авт.*

закупив у мене сам Калокір, видко, бажав собі з'єднати найзаможнішого боярина Червоноруської землі. Я мав усе те перевезти у Доростол, а він мав мені за мій крам заплатити двісті гривень.

— Двісті гривень! — аж крикнув молодець. — Та ж се маєток.

— Так! Завдяки Велесові¹ та ласці його росло тоді майно моє та діти мої з року на рік, і тому узяв я від Рогдая тридцять гривень у позику, щоби ще перед виправою купити для синів візантійські лати² та шоломи у херсонеських купців. Я надіявся, бач, що, повернувши, без труду віддам довг та ще чимало гроша привезу домів. Похід удався нам напрочуд гарно, хоча болгари і знали, що Святослав іде на них війною. Він послав, бач, їм послів, щоби сказали від нього: «Іду на вас, щоб взяти городі і села ваші під мою княжу руку. Тому не пручайтесь, а виходіть з поклоном та хлібом-сіллю. Коли ж захочете ставити опір, то знайте, що у мене є 30 000 війська і живого духу по вас не останеться від мене». Ми побідили болгар раз і другий, взяли Доростол і Переяславець³, та якраз коли бажали іти далі на Царгород, покликало боярство нашого князя у Київ, бо, мовляв, печеніги облягли його. Тоді князь, як се у нього буває, захопив меч та ховстало⁴, пішов до стайні і за хвилину гнав уже чвалом з готовими завсіди прибічними комонниками⁵ на північ. Радослав і Младан були з ним. Не прощаючись, ми розлучились, та вже навіки. У битві з печенігами лягла головами мало не вся дружина князя, але ворогів розбив князь впрах. Я відібрав між тим гроші від Калокіра, а він дав мені провідника, щоб мав мене провести коротшою дорогою з Дунаю на Дністер, щоби я не потребував вертатись на Київ. Сей провідник був теж грек, а називався Партеній, і казав, що колись бував на дворі кесаря⁶ у Царгороді протовестіарієм, себто великим одівальником. Що се за чин — не знаю, але знаю, що сей зрадник був рабом Калокіра, бо бачив раз, як цілував його руку, а раз видів я на його лиці знаки начебто від удару. Свобідний чоловік

---

¹ Велес — бог пастухів і товару, а також торгівлі і поезії. — Авт.

² Лати — панцир, броня. — Авт.

³ Доростол — нині Сілістрія на Дунаї. Переяславець — українська назва болгарського города Переяслави (нині село Переяслава). — Авт.

⁴ Ховстало — вудила.

⁵ Комонники — вершники.

⁶ Кесар — грецький цісар-імператор. — Авт.

не зніс би удару в лице, а відповів би мечем, хоч би і князеві. Тому я тоді не думав про се і аж пізніше нагадав собі ці знаки рабства, коли Партеній по дорозі напав на мене зі слугами, відібрав усі гроші та обдер самого до сорочки. Лише з життям утік я та пішов на прошеному хлібі звичайним шляхом у Київ, де дізнався, що між жертвами бою були й обидва мої сини. Важко плакав я тоді, так як радію тепер, коли подумаю, що скоро побачу обох на зеленій леваді Дажбога...

Тут мова старого стала раз у раз рватися, а слова, змішані з голосним, важким віддихом, добувалися з трудом з його уст. Видко, томило його говоріння. Смерть чимраз сильніше здавлювала своєю льодяною рукою його старече серце, і він спішився, щоби за кожну ціну докінчити свій заповіт.

— В Києві просив я князя про поміч, та князь лютий, що мати не пускала його у Переяславець, прийняв мене неласкаво і сказав: «Ти повинен був боротися. Якби був загинув, то все було б байдуже, а коли б був побідив, то не втерав би майна. Коли ж ти застарий, щоби боронитися, то повинен був мати розум і не дати себе обдурити якимсь грецьким куклам або винайти і дати мені докази зради Калокіра. Тоді я покарав би його, а так не можу». Зі сим і пішов, бо князь був правий. Ось так з дідича став я закупом. Іди ж тепер ти у Київ та удайся до самого Святослава. Розкажи йому все, що сталося, а він подбає за тебе. Як же ж побачиш де-небудь Калокіра, приклади йому ніж до горла, а віддасть усе, що узяв, бо я присяг би на святій огонь Перуна, що Партеній — се його права рука. Ось се мій заповіт, сину: відібрати від грека вкрадене майно та викупити волость і свободу родини у Рогдая. Тоді він, певно, нагадає собі давню дружбу зі мною та віддасть за багача дочку, якої не оглядати такому голякові, як ти тепер. Нехай боги зішлють на тебе усі свої ласки та добро... — Тут спинився старий Воеслав і вхопився рукою за груди. По хвилі продовжував шепотом: — Хай Лада украсить його найкращими цвітами, а блискавка Перуна... хай стане твоїм мечем...

Старий замовк. Піднесена рука опала на покривало, він бажав ще щось казати, та відкинув голову назад, а очі обернулися в стовп...

СУСІДИ

Найближчі дні були для молодого Мстислава дуже сумні та при тому пам'ятні на все життя. Вони научили його, яким великим добром на світі є доброта серця та справедливість, він пізнав, що любов більшу має вагу у співжитті людей, ніж гріш, сила і власть.

Обмивши тіло батька власними руками та нарядивши його у найкращу одіж, станув молодець перед вельми важним питанням: чим оплатити видатки на похорон, плачки-жалібниці, костер на жальнику¹, а головне на тризну, без якої ніякий похорон не міг відбутися. Треба було по-прадідному звичаю угостити гідно народ, щоби було кому насипати могилу над мерцем, та найняти співця, який славив би подвиги померлого піснями. Мстислав перелічив усі припаси та останки давнього добробуту найбагатшого тиверського² боярина і заломив руки.

— Чим же я тебе поховаю, батечку? — закликав у розпучі. — Ні гроша, ні худібки, ні друга. Хіба сам виставлю тобі костер, загашу його сльозами, власними руками покрию землю, а лісових звірів скличу тризну правити над тобою...

Та не було часу на бідкання, а Мстислав не був з тих, що тратять у скруті голову. Замкнув хату, одівся у щонайкраще плаття і пішов до сусідів, з яких деякі вели з гречниками³ торгівлю смушками та виправними шкірами. У нього було чимало шкір з зимових ловів, і він рішився проміняти їх за потрібні речі та припаси. По матері осталась була ще невеличка скриньочка з чільцями, ковтками, запинками. Ні батько, ні він не віддали б були її нікому, а берегли її як дорогу пам'ятку по померлій, тим паче, що старий Воеслав

¹ Ж а л ь н и к — кладовище, де палили мерців на кострі. Плачки-жалібниці оплакували смерть небіжчика, кості збирали у попільницю-урну з глини і ховали у могилі. У огонь кидали всілякі жертви, а у могилу клали поживу та всіляке знадіб'я, якого померлий міг потребувати у вираї. По похороні відбувалася тризна, похоронний пир, при якому співали пісні, устроювали ігрища і різали когутів на жертву померлому.— *Авт.*

² Т и в е р ц і — одно з руських племен, що жило у полуднево-східному куті української території. Поляни сиділи у Київщині, на південь від них — уличі, над Прип'яттю — деревляни, на захід від них — волиняни, або бужани, й дуліби, на півночі — сіверяни.— *Авт.*

³ Г р е ч н и к и — грецькі купці або й українці, які їздили торгувати у Царгород. Там мали вони цілий ряд різних привілеїв, а також особливі заїжджі доми у передмісті св. Маманта (святого Мами).— *Авт.*

мав лише сю одну жінку¹. Аж на Мстиславовому весіллі думали вони роздати сі пам'ятки світилкам. Невелика була вартість срібних та мідяних прикрас і бурштинових кораліків, бо ж цінніші взяла зі собою мати у могилу, але тепер мусив Мстислав добути і їх, щоби оплатити плачкам-жалібницям, що мали заводити на похороні, і череп'яті горшки на попіл з тіла, та страву при могилі.

Важко зітхаючи, ішов Мстислав через ліс. Він зміряв перш усього до хати старого гончаря Івора, званого Сміхунном, що сидів край села, недалеко від хатини Воєслава. Вузька лісна стежина вела туди поміж старезними високими та коренастими деревами. Сокира дроворуба ще не доторкнулася сих лісових велетів, бо старий Сміхун не позволяв нікому рубати ліс довкола свого посілля, а й сам не знати чому привозив потрібні йому дрова здалека, кажучи:

— Я родився в лісі і жив у лісі, тому хочу й умирати у лісі, а не на якомусь лисому клаптикові, голому, мов моя плішива маківка. Пощо мають люди бачити дві лисини. І одної доволі!

Викупаний у ранішній росі ліс блистів прегарною зеленню усіх відтінків та тисячами блисків жемчужових краплин води, а воздух аж хвилювався від чудових пісеньок всілякої пташні. Звільна підіймалося на сході сонце та розганяло білі опари, що звичайно ставали вечорами над хвилями Дністра.

Аж ось минув молодець послідні дерева й опинився знову на поляні, такій, як та, що на ній стояла його власна хатина. Та тут не було молодняка, ні корчів, ціла полянка мала вид чотирикутника, осередок якого займали грядки з огородовиною, а по чотирьох рогах стояли будинки. У північному розі, звернена передом до полудня, стояла низька хата, біла, мов сніг, з розмальованими у пестрі взірці вікнами та углами. У другому — повітка на господарські знаряддя та припаси поживи, у третьому — гончарська піч та стіс лупаних дров, а у четвертому — довга та широка шопа з готовими горшками, мисками, дзбанятками та урнами для небіжчиків — звичайними, простими, і кращими, розкішнішими, розмальованими у різні краски й узорі. Тут була також робітня, гончарський кружок, всілякі дерев'яні та кістяні палички,

---

¹ Багатші люди могли мати у давній поганській Русі більше жінок, чим одну. Видко, одначе, що сей звичай був мало розповсюджений та обмежувався лише до деяких князів та найбагатших купців, бо устав (зник.— Упор.) сейчас після введення Христової віри майже зовсім.— Авт.

ложечки, гребінчики та черепки з фарбами, кисті, шнурки та подібні прибори для малювання горшків та витискання вірців на вогкій глині, гладження стін та виліплювання вух або покришок.

Усі ті чотири угли полянки лучила добре убита та потовченим череп'ям вимощена стежка, і нізачо в світі старий Сміхун не ступив би ногою на грядку, щоби собі скоротити дорогу. Тому казали люди, що Сміхун їде до Києва через Царгород, а коли їде в хату, що по лівій стороні, то звертає вправо.

Коли молодець увійшов у частокіл, який окружав усе обійстя Івора, старий стояв при дверях своєї хатини та, піднявши руки вгору, молився до святого Хорса на небі, бажаючи його про ласку для усієї землі, для людей, звірів та рослин, за добрий кінець всіх початків та за мирну кінчину мирного життя. З пошанівком спинився молодець та зняв з голови плетену з лика круглу, сукном покриту шапку, а нагадавши собі дорогого покійника, глядів зі зворушенням на довгу сиву бороду, впале лице та глибоко осаджені очі під густими навислими бровами.

Коли старець покінчив молитву, взяв із призьби під хатою глиняну миску зі зерном та свиснув тричі. На сей знак цілою хмарою злетіли з криші хатини і з поблизьких дерев різнобарвні голуби та кинулися на їду, яку сипала їм щедра рука Івора. Деякі сідали старому на плечі та рамена, отиралися о нього, наче котята, другі, сміливіші, садовилися на голову, але сих зганяв або здіймав старець рукою і приговорював:

— Ото дурні з вас небувалі! Шкода, що у такого штудерного чоловіка служите... Таж на сій голяці і волосок вирости не хоче, не то пшениця; хіба що ти її помалювати хочеш, та, бач, братику, і се на ніщо не здалося.

Та потім увидів Мстислава, і старече лице роз'яснила іншого роду веселість. Він скорою ходою підійшов до нього, а коли молодець схилився до його руки, поцілував його в голуву.

— Хе, хе, з богом, сину, приходиш, зі святим Дажбогом — сонцем... Хе! Хе! Відвідати старого, що? Го, го! Я знаю тут усіх, бо усі приходите до мене — мусите прийти. Хе! Хе! Чи їсти зварити, чи в дорогу їхати, чи мед ситити, чи мерця сховати, усе до старого. Хе! Хе! Правда?

— Я-бо, батьку, до вас...

— Мовчи, чи я питаю тебе, за чим прийшов, я все знаю, коли хто і за чим до мене приходить, хе, хе! Бо кожний мусить прийти, авжеж!

— Го вже, батечку, як ласка, зладьте мені попільницю та скажіть, що вам за неї лишити, заки далі піду людей глядіти для свого старенького...

Тут зазвучали у голосі молодця сльози. Старий глянув уважно у його гарне смагляве лице та заплакані очі.

— Бач, сину, тобі плакати годі! За мене мій син не умре, ані ти за Воєслава; се судьба нас, старих, нам час, нас богам потреба, а дітей наших — людям. У попільниці каші не звариш, а у човні хліба не замісиш, хе, хе! Що лишити за горнята? Го, го, сину, а сі горнята, що для твого батька наладив старий Івор, не заплатиш мені нічим, бо і сам князь Мал¹ не мав би кращих, якби його були похоронили дома сини, а не варяги мудрої Ольги, хе, хе! Се горнятка неабиякі, але, бач, за них заплатив уже батько давніше... — тут голос старця зм'як та задрижав, — своїм людяним серцем, добротою, правдою, своїм праведним життям, якого за усі скарби не купиш у нікого. Як бачиш, він утратив всі скарби, та сього добра не втратив і ось ним хоч за попільницю та горнятка заплатив. Іди, сину, далі. Мої внуки завезуть тобі усе потрібне на жальник підвечір.

— Чим же я, батьку, віддячуся вам за такий великий дар і відки мені тільки ласки у вас! — дякував молодець, цілуючи руку старого.

Та старий не зважив на його слова, лише тер чоло лівицею, промовляючи про себе.

— Воєслав... Воєслав... гей, гей! Невдовзі, товаришу, побачимося... А тоді зап'ємо у вираї з усіма предками на славу і заспіваєм, хе, хе, як то з Ігорем ходили у Царгород до святого Мама купувати паволоки² та зброю, гей, гей! Минулося...

Зворушення через хвилину опанувало старця, та він швидко отямився і погладив кучеряву голову молодця.

— Не дякуй, сину, — говорив, — мене винагородять боги світлі, добрі зеленим раєм вже незадовго, хе, хе! Ось щоби не стидався дарунку, то знай, що ми колись торгували і боролися не раз укупі з твоїм батьком у східних степах та на Подунаві, і він не раз став мені у пригоді. Хай боги проведуть його у рай, а тебе у край добра та щастя. А наладь мені великий горнець меду, хе, хе! Лише не такого густого, як моє волосся!

¹ Мал — деревлянський князь, який після смерті Ігоря убігався о руку княгині Ольги і на якому вона люто помстилася. — Авт.

² Паволока — коштовна тканина, яка завозилася з Візантії, збірна поняття для характеристики парчі, багри, порфіри.

І старий указав на свій лисий, мов коліно, череп, а молодець мимо смутку мусив усміхнутися крізь сльози. Він ще раз поклонився старцеві до колін і пішов далі на берег ріки, куди вела стежка у село.

По дорозі стрітив двох внучат старого, що несли у чистенькому горщику дідушеві молоко та хліб на сніданок. Сміхун не любив, бач, на старості літ гамору та нечисті, що получені з великим господарством, і тому відділив синів вже давно, давши кожному чимале майно.

Вони стали маючими людьми, а старий плекав свою городовину та бджоли і ліпив горшки, збираючи за се всіляке добро, яке сейчас по рівній пайці ділив між дітьми. Вони носили йому їду, рубали і возили дрова, копали глину, та ніхто навіть не пробував наклонити старця перейти жити у їх хату.

Ті хати стояли дещо далі, і Мстислав, переходячи, звістив мешканцям про смерть свого батька. Те саме вчинив він у інших хатах, і всюди вітали його словами жалю та потіхи. Вкінці на другому краї села оминув дворище боярина Рогдая, що було колись посіллям Воеслава, та скрутив у діл до Дністра, де жив багатий кметь¹ Ярослав. Люди звали його, звичайно, Бобром, бо він торгував шкірами та ходив сам не раз горі рікою у дністрові багна, де було чимало бобрів. Молодий господар-ловець знаменито умів їх ловити, а смушки продавав купцям-гречникам. Крім сього, скуповував часто поміж сусідами шкірки з білок та кун і грубі оленячі шкури, бо і за сей товар платили на Подунаві чимало гривень греки.

Хата Ярослава стояла на півострівці, що вибігав далеко за південь. З трьох сторін обливала його ріка, а з четвертої укріпив Бобер своє обійстя валом, ровом та частоколом. Як маючий чоловік і купець, боявся він нападів варязьких дружинників, які ходили з князем на полюддя² та часто і на власну руку любили перетрясти комору багатого кметя. Вдень брама стояла отвором, пси прив'язувано на мотузи, і лише вартівник сидів під воротами, збитими з грубезних дубових колод.

Господар привітав Мстислава у світлиці, яка скидалася радше на склад цинкової, мідяної, а навіть срібної посуду,

¹ Кметі і смерди — селяни, землероби різної міри заможності.

² Полюддя — збирання дані князем по волостях. При такому збиранні убили деревляни великого князя Ігоря. — Авт.

чим на мешкання. В одному куті стояли, крім сього, скрині з паволоками та полотном, у другому — ловецьке знадіб'я. Ярослав був ще молодий, може, тридцятилітній чоловік з худощавим лицем і чорним волоссям та вусами. Бороду голів гладко, а так само підголював чуприну. З вершка голови звисав жмут буйного волосся на праве ухо.

Він якраз зшивав білки та куни у «сороки», себто в'язки по сорок штук. Коли Мстислав розказав йому про смерть батька, відложив набік роботу і встав, видко, зворушений вісткою.

— Помер! Хто б то подумав, що такий багач, та так скінчить,— бідний ти, хлопче, небагато, відай, спадщини лишилося для тебе.

— Та небагато, дядьку, ось тому і прийшов я до вас, щоби помогли мені у біді. Ось тут є ще останки уборів покійної матері, а у хаті на дві-три гривні кун та білок, з десять телячих шкур та одна ведмежа. Проміняйте мені се за хліб, мед та м'ясо на поминки, бо самі знаєте, що у мене у хаті нічого нема, а батька поховати треба. Я торгуватись не буду, беріть усе, що є, дайте усього, чого треба, хіба, щоби мого добра не вистало. Але думаю...

Та тут молодця перервав Бобер.

— Цить, хлопче! — крикнув, видко, обурений.— Який лихий біс піддав тобі, що я на твоїй біді баришів шукатиму? Я купець — правда, але я ні грек, ні варяг, лише русин-тиверець, як і ти або твій з богом уснувший батько. Я не Рогдай...

— Простіть, дядьку! — оправдувався молодець.— Я не бажав вас обидити, лише просив вас про поміч, про вигоду. Вам мої шкіри придадуться, бо гарні, цілі й густі, може, кращі, ніж сі,— додав, вказуючи на розкидані смушки.— Прецінь торг — річ чесна та богам не противна, а що я не вмю ще торгувати, тому лишаю цінування вам. Де ж тут обида? У мене прецінь нема-таки справді нічого.

Ярослав успокоївся, коли почув се.

— Як-то? — поспитав, зморщивши брови.— Не маєте ні худоби, ні пасіки, ні меду?

— Нічогісінько!

— А щоб Морана побила проклятого скупиндю! — гукнув Ярослав.— То Рогдай не лишив вам нічого?

— Нічого! Але батько і я стаємо закупами аж від осені, якщо не віддамо до сього часу тридцять гривень. За сю проволоку одного року та за відсотки від позики забрав Рогдай наше посілля з усім, що у ньому було. Він був правий; навіть

князь не міг би нам був допомогти, хіба заплатити довг і відсотки. Тому ми осіли в опустілій хатині, а з усього майна взяли лише ось се.

Тут Мстислав показав на скриньочку.

— А чому ж батько не переказав до мене? — гарячився Ярослав.— Я був би поручився за нього.

Мстислав усміхнувся:

— Вибачте, дядьку! Хто все життя гараздував, той радше з голоду погине, чим піде просити.

— Ну, так, але ти міг...

— Я моему батькові у вічі не глянув би, коли б сам, без помочі, його прогодувати не вмів. Тепер ось інше діло... Похорон — людей треба...

Настала мовчанка. Ярослав ходив нахмурений по світлиці, вкінці станув перед Мстиславом.

— Мені дуже прикро й гірко, що твій батько забув про мене. Знаєш, може, десять літ тому умер мій батько, а хата по похороні згоріла. Я бажав було покинути село та йти у світ, але старий Воєслав поміг мені грошем і радою, і то не за відсотки, а за добре слово. От як князь посилає бояринові: віддаси — гаразд, а не віддаси — боги з тобою! Грошовий довг я віддав, але довгу вдяки — ні. Тому іди, хлопче, у хату, я тобі припасу пошлю, скільки треба, а за шкіри порухуємо по похороні.

Глибоко тронутий поважанням та любов'ю, яку всі відчували до його покійного батька, йшов Мстислав додому.

III

ПОХОРОН

Перед хатиною застав чимале збіговище, кілька порожніх теліг стояло на доріжці, що вела у село, а довкола хати поралися чоловіки, жінки та дівчата. Батько, наряджений, з мечем в руці, в шоломі на голові та зі щитом на грудях, лежав на санях, покритих ковром, прибраних цвітами та чатинням. Довкола було розставлено столи, а на них м'ясо, молоко, сир, коливо, хліб, калачі та буханці, дзбанки пива і меду. Мстислав аж остовпів.

З плачем простяг руки до людей.

— Батьки мої рідні, браття любі, що ви затіваєте, які боги привели вас сюди глядіти на нашу нужду та горе? Чим же я вас прийму, панове громадо? Батечку мій убогий! Нема у тебе житниць, ні сусіків, ні пивниць — хіба усміх ласкавий бога Дажбога воздасть вам усім сторицею, а я...

І перший раз по смерті батька заплакав Мстислав гірко. Та ось кинулися до нього старші чоловіки розважати. Начальник громади, кметь Вовчур, взяв Мстислава за плече та обізвався:

— Коли батько умре, всі діти ідуть його ховати, щоби над його могилою пожелати собі довгого життя та просити небіжчика переказати їх бажання богові Сварогові. Покійник був батьком усім, кожний зазнав колись його добродійства на собі та дітях своїх. Тому і кожний іде нині прощати його. Бо се був добрий боярин, а другий такий не буде.

— Ох, не буде! — почувлося між народом.

— Сей новий лише закупів плодить! — говорили одні.

— З кожного лиха користає! — жалувалися другі.

— Боги б його побили!

Коли Мстислав виплакався, засіли усі довкола старця, а жінки-жалібниці почали голосіння. Не було свояків, ні дочок, жінок, ні рабниць, тому чужі жінки плакали за мерцем, вплітаючи в голосіння похвалу Воеславу, як добрячого батька, вірного чоловіка, лагідного та людяного до дітей і слуг. Відтак завели усі жалібну пісню хором, а мужі стали різати псів і когутів та кидати на сани! Чимраз більше людей прибувало до маленької хати Мстислава та сідали до столів, щоб відтак узяти участь у похороні. Вкінці надїхали два вози з їдою та напитком від Бобра, і зі співом та голосінням рушив похід лісовою стежиною на жальник.

Вечір вже був, коли сани випхано на костер. Тоді привів Мстислав посліднє своє добро, гарного молодого коня, та убив його у ногах батька. Тут разом з другими звірятами мав згоріти і кінь, бо небіжчик міг його потребувати у своїй мандрівці до вираю. Хотів було молодець посвятити духові батька і посліднього свого товариша Крука, та не міг його найти. Пес мов у воду канув.

Відвернувши лице, підпалив син костер на чотирьох рогах, а за ним стали кидати і другі господарі розпалені головні між дрова. Швидко запалився огонь з сухої лучини, наче горючий стіг сіна. Жінки заголосили знову, а чоловіки метали у огонь стріли, перстені, нараменники, ковтки, запинки, ножі, списи тощо, як дарунки померлому. Вкінці пригорілий костер став осідати та попеліти по берегах. Учасники похорону збиралися довкруги розкладених огнів, де розставлено між тим тризну — похоронний пир для громади. Пир сей розпочав Мстислав, піднімаючи в сторону костра кубок меду. Тоді всі затихли, а молодець зворушеним голосом сказав:

— Отсе підношу душі батька Воєслава, нехай вічно бенкетує та радіє у вираї, де вічна весна та зелень, де хата Сварога та духи всіх дідів і батьків наших! — і вилив чарку в огонь. Відтак налив другу чарку і знову підніс її в сторону костра.

— Отсе п'ю до душі батька мого Воєслава. Дай йому, боже Дажбоже, вічне благословенство та царювання у небі, а нам здоров'я та щастя на многі, многі літа!

— Дай боже! Дай боже! — загула громада, і всі випили мед з чарок.

Втретє, після звичаю, подякував Мстислав громаді, що зволила почитити його рід, та додав ще до освячених звичаєм слів від себе вираз глибокої вдяки для гостей. Всі були зворушені його словами і всі жаліли його щиро, бо знали, що батько не лишив йому ніякого майна, тільки довги і то у такого немилосердного чоловіка, як боярин Рогдай.

Та ось, коли вже наситилися гості, озвалися нагло звуки струн. Усі замовкли і звернулися туди. У громаду ішов старий дід-лірник. Усі розступилися, а він підійшов до попеліючого костра, сів на пенюк та став строїти ліру. Йому подали кухоль меду, він випив його, а відтак став співати, а радше речитатувати повість про подвиги померлого, що з князем Ігорем ходив на печенігів і греків. Зразу співав він лише в'ялим голосом, та відтак кріпшали звуки пісні чимраз більше, здавалося, що співак і сам молодіє, згадуючи молоді літа. Аж скінчив, поклав ліру на землю, встав і простяг руки над попелом костра.

— Отак, Воєславе, прощає давній вік, вік твоєї і моєї молодості, своїх синів гарним спомином минулого та дає нашим дітям науку, як їм жити в світі, як добувати слави та багатства собі на користь, богам та князеві на славу!

Мстислав бажав обдарувати лірника, але й сей відмовився, як і другі.

— Сміхун, Воєслав і я — се була колись трійця, — сказав. — Багато зазнали та перетерпіли ми посполу¹. Воєслав був між нами найдужчий і найметкіший, тому і став при князеві боярином, а ми вернулися на землю. Сміхун ліпить горшки, я співаю та ворожу, усі діти наші вже на своїх сміттях, лише Воєсловові не довелося сього діждати, чи не сміх? Не жаль? Гей, гей!.. Зате бачу, що син у нього вдався на славу, і я бачу на чолі його світле п'ятно сили, слави і

¹ П о с п о л у — разом.

багатства. Нехай же Велес пособляє тобі, сину, у всьому, що наміряєшся досягти!

Тут старий поцілував похилену голову Мстислава і відійшов. Жінки заголосили втретє, а чоловіки і хлопці стали засипати попіл землею та гасити огонь пивом і водою з святого джерела, що було з-під дуба-велетня на жальнику.

Було вже добре по півночі, коли Мстислав зібрав кістки батька у прегарну полив'яну та узірчату попільницю, обставив її довкола зладженими уже кам'яними плитами, а відтак усі стали сипати могилу.

Коли місяць зійшов та розсипав свої сріблісті лучі по хвилях Дністра, остався Мстислав сам-один на могилі батька. Люди розійшлися, а й він попрощався востаннє з сим земним насипом, що крив цілу його минувшину, і, втомлений цілоденним біганням та працею, пошкандибав домів.

Домів? Чи ж у нього була хата? Ся у землю вкопана нора з голими стінами?

Ось дотепер вертався він у сю нору з гадкою, що там жде на нього батько, який привітає його добрим словом, поблагодарить за працю, а попоївши вкупі з ним при огні, вислухає його оповідання про цілоденні труди та ловецькі пригоди або сам стане розказувати про давні часи багатства і слави. Часом обидва снували довгі-довгі нитки мрій та бажань, як-то вони знову розживуться, коли батько подужає, а син роздобуде потрібного гроша з войовничим князем Святославом... Та де тепер сі часи? З пустих кутів повіє на нього холод кістлявої смерті, пустка, нужда, самота покрийть мрякою його очі та чоло, наллють у душу печалі. Ні розмови, ні розради не найде він у нікого, хіба... у неї, у Калини... Та ба, вона дальшою йому видавалася, ніж коли-небудь. З чим приступить він тепер до неї, коли у нього лише стільки майна, що на ньому? Куди поведе її? У вогку нору на березі? Чим нагодує її? Прошеним хлібом?

Сумний-сумний та похмурий, наче темна ніч, доходив молодець до своєї хати.

А між тим на сході став бог Хорс з дністрових хвиль підіймати рум'яне, молодече лице. Червоні блиски зрум'янили білу мряку над водою, позолотили росу на зелених листках дубів, буків, яворів, вільх, беріз, деренів. На полянках стали кульбаби відчिनяти свої жовті цвіточки, на вогких місцях жовтіли козельці та ясніли незабудьки, на сухих — бабки, протачники, придорожники та дівини. Пахощі наповняли свіжий воздух весняного ранку.

Аж ось перші золотисті та теплі промені червонявого сонця упали на гущавину дерев і, мов на даний знак, заграв ліс тисячами звуками радощів. Усяка птичка — і велика і маленька — раділа, що минула темна ніч зі своїми страхіттями та небезпеками, що сови, пугачі, куни та тхори позашивалися уже в свої тьмаві нори, а світ полишили дітям сонця — співучим птичкам. Синички, щигляки, дрозди, жайворонки, волосінки, воловики та безліч всякої пташні викрикували на всі лади, наче навзаводи, хто голосніше гукне на славу Дажбогові. Десь далеко озвалася кукавка, мов щастя, що грається у піжмурки з людьми, питаючись: де я? де я? А всьому тому надавав лад і такт чорний дятел, що раз у раз настукував у червивому галуззі: стук, стук, стук, стук! — наче сказати хотів: «Радійте життям, співайте, живіть, трудіться, раз-два, раз-два, бо життя не жде, лиш пливе, мов вода... і смерть теж ні!»

Аж зрадів Мстислав серед усеї тої величі природи своєї рідної землі, аж проясніло його лице, коли, сидячи перед чорним входом у свою хату, глянув на ріку, що сліпила вже очі блиском відбитих лучів сонця.

— А коли ж то ти, небоже, зволиш прийти до господина твого з поклоном? — почувся нагло біля Мстислава тряский старечий голос з якимсь гірким, гарикливим відтінком.

Мов ошпарений зірвався молодець з каменя, на якому сидів. Перед ним стояв Рогдай.

— Гаразд з приходом, боярине! — сказав, а його оживлене красою природи лице споважніло, наче скам'яніло у одній хвили. О, яким низьким та малим видавався йому сей чоловік проти велетенських сил, впливу яких дізнав ось на собі: смерті, любові та краси природи. Тому глядів на високу, мов тика, висохлу постать старого скупаря, наче на їдку гадюку, якій виломили зуби.

— То твій старий умер? — питав Рогдай.

— Умер; уже і похований! — відповів молодець.

— Умер, умер, похований! А моїх тридцять гривень хто віддасть, га?

Круглі, вибалушені, кров'ю набігли очі витріщилися на Мстислава, здавалося, що ось-ось Рогдай проколе його своїм закривленим, яструбиним носом.— Га? — повторив по хвили.

— Твої гривні не пропали, боярине,— відповів Мстислав,— пожди, віддам! Боги бачили, як ти давав їх батькові у позику, боги бачимуть, як я їх тобі зверну!

— Ха, ха! — зареготався дід.— Зверну, заплачу́, а з чого, жебраку? Де твоя спадщина, де худоба, двір, раби, шкіри, срібло, віск, мед? Чим заплатиш?

— Не твоє діло, боярине,— була здержлива, але рішуча відповідь.— Сказав: заплачу́, то так і буде, хіба що згину! Тоді, певно, що пропало, але тоді боги віддадуть тобі гріш, кинений померлим...

Рогдай відступив на два кроки назад та аж посинів із досади.

— Що, га? — заверещав.— Згинеш? О ні! Не згинеш! Нема у тебе рабів, так ти сам будеш рабом... Не згинеш, а здохнеш при роботі, щоби хоч відсотки від гривень вернулися плодами землі; оженю тебе, а твої діти та жінка відроблять твоє жебрацтво у моїй службі.

У очах Мстислава заграв огник злоби.

— То ти, боярине, хотів би власну дочку посадити до ткання або послати зі сапою у поле за твої власні гривні? Хіба забув про умову з батьком Воєславом? Ти ж обіцяв Калину його синові.

В тій хвилині здавалося, що кров залле старого. Він зігнувся, скорчився, запінився і витяг обидві руки з закривленими, мов кігті, зів'ялими, костистими пальцями до молодця, наче бажав видерти йому очі.

— Жебраку! — захарчав, мов у агонії.— Злодію... Ти, закуп, раб, підносиш очі до Калини, яка одержить по мені майно на яких дві тисячі гривень! О, не діждеш ти сього! Та й вона не була змовлена з тобою, а з твоїм братом, з якого, слава Велесові, уже собаки по степу порозтягали кісточки... Я у раби тебе, собачий підніжку, продам, я...

Та сього було вже забагато роздратованому Мстиславу. Він поступив два кроки вперед зі стисненими п'ястуками¹, наче бажав його побити. Рогдай відскочив, замовк і поблідлий з гніву та досади глядів неспокійно на Мстислава. Та у молодця опали руки, коли поглянув на марну, зігнену та скорчену стать баришівника.

— Вільно тобі, боярине,— сказав спокійно,— лихословити мене, вільно тобі кричати, кидатися, плюгавити мою будучність, та не вільно тобі паплюжити пам'яті померлих, затям се собі, а і від мене аж до осені — вара тобі! Ось бачиш, ти тут сам зі мною. В долі Дністер, в селі люди сплять по похороні і труді... Один мах... і я сплячу довги

---

¹ П'ястукки — кулаки.

батька, візьму Калину, коли вона схоче, а над тобою тризну справлять раки та соми.

Мов п'яний, відкинувся старець назад та широко отвореними очима глядів у золоті переливи хвиль ріки, відтак обернувся та побачив біля себе бліде, грізне та рішуче лице молодця, і нагло пірвав його жах. Мов двадцятилітній хлопець, обернувся на п'яті та побіг у село, тікаючи від убійника.

А молодець увійшов у хату, набрав дещо харчів у торбину, взяв ратище, щит та гранатами прикрашений меч і вийшов, збираючись покинути раз на все свою хату. Та ось щось велике, чорне приповзло до нього зі скавулінням та стало лизати шкіряні чревії¹. Мстислав аж скрикнув з несказанної радості і вдруге показалися сльози у його очах.

— Круку! Друже! Брате! — крикнув. — Мій добрий вірний собака! То ти беріг своє життя для мене! Га! Ти ліпший від мене, бо я бажав посвятити тебе для батька! Ходи ж, товаришу, світ добувати.

І він поцілував чорну і блискучу голову вірної звірини.

IV

У СВІТ ЗА ОЧІ

В супроводі вірного Крука покинув Мстислав хату і звернув свої кроки прямо на північ. Туди вела стежка у старий город Теробовлю, звідки задумував молодець звернутися на схід Овруча, а відси до Києва.

Та ось за кілька хвилин напіткали вони стежину, що вела вліво, рівнобіжно до берега і, як на даний знак, станули обидва, а Крук, махаючи хвостом глядів своєму панові пильно у очі, наче хотів спитати: «Підемо ще туди чи ні?» Та, видко, вичитав у очах відповідь, якої ще не висказали уста молодця, бо у слідуєчій хвилі біг уже стежкою вліво, побріхуючи при кожній нагоді, чи то за зайцем, чи за вороною. Він знав добре сю стежку, бо сам зі своїм паном її витоптав. Вона вела поза хатами села прямо під старезну липу, що росла на горбі над хатою Рогдая. Там стояв жертвний камінь, який пристроювали сільські дівчата цвітами, тут сходилися лісові та водяні біси, мавки та русалки² гуляти

¹ Чревії — черевики. — Авт.

² Погани на Русі заселяли усю природу різними духами й демонами і любувалися в уособленнях загальних понять. У воді жили біси, русалки

у місячному світлі, і там сходилися звичайно Мстислав з Калиною.

У селі, в саду, над водою було се неможливо, у лісі небезпечно, а тут зате лише весною або осінню бували люди, а впрочім самотно стояла грубезна липа на горбі, наче величезний купол над лісовим храмом, самотно розцвітала і розливала далеко-широко свої солодкі пахощі, гуділа хорами бджіл та говорила з вітром. Своїм віттям вірно скривала вона ніжну любов молодят перед заздрим оком Рогдая та цікавих або злобних людей.

Прийшовши, Мстислав поглядів униз, а серце здавив йому жаль за сим місцем, де провів свої щасливі дитячі літа та де тепер осів його ворог. На безлісому склоні горбка ріс плеканий ще рукою його батька сад, тепер запущений і зарослий бур'янами та дичками. Боярин Рогдай не займався садом, бо се приносило малий доход. Лише пасіки та оборонні вали і частоколи були добре удержані, бо одні давали готовий гріш, а другі боронили його в разі потреби. Гарна висока хата світила чистотою та красою, бо біля неї заходилася та дбала Калина, зате обійстя, стайні і житниці, хоч повні, та брудні були і загноєні до непізнання. По двору ходив дрібними кроками Рогдай, а його гарикливий та сварливий голос доходив аж сюди.

— Крук! — кликнув молодець на товарища. — Калина тут... Руш! — і показав рукою на двір.

Пес підскочив, пчихнув, замахав хвостом та побіг на добре знакове обійстя, де, побріхуючи, наскочив на Рогдая. Його поява була для дівчини умовленим знаком, що Мстислав жде її під липою. Однак мимо суму та жалю, який чув молодець, глядячи, хто знає, чи вже й не востанне на рідну хату, не міг здержатися від усміху, коли побачив, як страшно перелякався Рогдай Крука. Він не держав собак і вельми їх боявся. Так і тепер заверещав на слуг, а ті серед крику та реготу бралися Крука проганяти, але дуже мляво — се ж був пес їх давнього, доброго пана. Між тим Рогдай сховався на рундук та кричав:

— Ану же! Бийте сього злодія, бач, внадився, забути не хоче своїх жебрацьких панів, нечисте насіння — боярського

та мавки, у лісі — лісовики, у хаті — дідьки й домовики, у болотах — чорти. Силу добру зображав Білобог, силу темну — Чорнобог, Морок, Змора і т. п. — Авт.

Русичі-язичники по г а н а м и називали іновірців-степовиків, а християни — язичників.

двора собаці забагається, землянка вже не в смаку? Бийте його з лука! З пращі! Калино, давай ратище!

З хати вийшла Калина та зі сміхом дивилася на перегони служби з Круком, який добре знав, що се цькування — се лишень забава, а відтак пустився бігцем на рундук, де стояла дівчина. Рогдай побіг стрімголов у хату, засовуючи за собою двері, а дівчина погладила гарну голівку тварини та пішла у сад. Мов навіжений, скакав Крук довкола неї, стараючись досягнути язиком її рук та лиця, а дівчина обганялася зі сміхом. Служба поставала бездільно гуртками, покинувши роботу, бо знала, що наляканий Рогдай не вийде перед обідом із хати.

Скоро найшлася Калина під липою та сіла біля Мстислава на камені. Крук ліг на стежині, що вела у сад, і пильнував, чи хто не надходить.

Калина була прегарна сімнадцятилітня дівчина-красавиця, які бували лишень у русинів та красу яких славили греки, італійці, араби і перси. Високий, стрункий її стан обіймала тісно тканина опинка, підперезана широким поясом. Поверх узірчатої, мов сніг, білої сорочки висіло на шиї багате намисто з бурштину, срібних талярів та золотих дукачів, у темному волоссі блищало срібне чільце, а на чолі над рівними, мов шнуручки, бровами звисали у золоті бляшки оправлені жемчуги.

— Калино! — привітав її Мстислав. — Прости, що прийшов до тебе так не в пору, та, бач, мусив!

— Як-то не в пору? — питала дівчина. — Ти до мене завжди у пору приходиш, ладо моє. А тепер, коли поховав батька, певно, частіше приходитимеш, правда?

І своїми карими оченятами глянула вабно та питливо на молодця. Але Мстислав сумно потряс головою, а в його очах відмалювалася уся туга, яка проймала його серце.

— Бачиш, — говорила дівчина, — я була б також пішла на похорон та тризну, але знаєш, що батько...

— Знаю! — кивнув головою молодець. — Він гнівається на мене.

Калина усміхнулася.

— Він не такий злий, як думаєш, — сказала. — Він лишень скупий і бажав би посісти усе срібло візантійського кесаря, хоч сам не знає, на що воно йому здалося.

— Ні, Калино, — відповів молодець, — ти не знаєш свого батька. Він добрий, може, для тебе, бо тебе кожний любить, навіть Рогдай, та ось спробуй осмілитися коли-небудь стати йому поперек дороги, побачиш!

— Що ж ти нині йому вчинив, що такий лютий вернув від тебе?

— Він? — відповів молодець, а лице його набрало грізного виразу.— Він обкидав гряззю пам'ять мого батька і братів та грозив, що мене запроторить у раби, якщо не заплачу довгу. Я і згадав йому за тебе, буцімто жартом, і він аж тоді відступився, коли я нагадав йому, що ми самі, а я дужчий від нього.

І молодець розказав свою ранішню пригоду.

— Ось тому мушу нині покинути Залісецьку волость,— кінчив оповідання,— бо боюся, щоби мене справді не заловили та не продали у раби. Боги високо, князь далеко. Він земський боярин, я княжий, у нього друзі та помічники і багатство, а я... сам без гроша та помочі сусідів.

Дівчина споважніла і посумніла, а в очах з'явилися сльози.

— Так,— сказала по хвилі,— може, ти і правду кажеш. Коли батько був у тебе, приїхав молодий Власт, боярин із Города. Батько погрожувався на тебе, та я сміялася. Але тепер бачу, що лучче було послухати, про що вони обидва говорили, бо щось дуже довго радилися у світлиці, а при виїзді кликнув ще Власт на прощання: «Оставайтесь з богами, завтра будете його мати». Жалко мені тебе, Мстиславе, жалко, мов за життям, плакатиму за тобою, але тепер сама скажу тобі: їдь, милий, тікай відси, а повертай здоров у добрі та багатстві. Не вдається тобі, то стань на службу до князя та візьми мене оружною рукою. Я радо поділю з тобою хатину в княжому острозі, проміняю усі гаразди на наше спільне щастя, за будучність!

І кинулася на шию молодцеві.

Довго не пускав її Мстислав з обіймів, та ось Крук загавкав, а у корчах за ними щось зашелестіло. Мов птичка з гнізда, налякана рукою збиточного хлопчини, порхнула Калина у сад, а Мстислав кликнув їй навздогін:

— До весни!

І скорим, пруживим кроком заглибився в ліс, наче човен, що крізь розбурхані хвилі Руського моря прямує у Царгород. Сонце піднялося високо на небі та догрівало чимраз дужче. Але молодець не відчував сього під густим склепінням галуззя та листя, лише жваво ступав вперед. Спускався у глибокі яри-балки, зарослі буйно лозиною, вільхами та яворами, минав гущавники ліщини або густо підшиті дубові та букові полоси пралісу, де на столітніх шарах гнилого листя та галузок розросталися в людську голову зав-

більшки розкішні різнобарвні гриби. Місцями, де весняний або осінній вихор повалив знесиленого лісного прадіда — старезне порохняве дерево, там доходили лучі сонця аж до землі, і серед буйного ягідника блищали, наче карбункули та рубіни, суниці та їжилися сподом синяві, верхом блискучо-зелені малинові куші.

Мстислав ішов далі. Не спинювали його і пісні птиць, які, щоправда, дещо притихли, та все-таки раз у раз на нижчих галузках обзивалися сойки та сороки, а у високопенному лісі кóвтали жовни та скигліли молоді канюки у високому, з порохна та патиччя сплетеному гнізді. Погана воня стерва долітала від сього гнізда аж до молодця, та вскорі приглушували її пахощі лісових цвітів слизу, розхідниці, розмарину та материнки. Молодець не звертав уваги на оточення і полишив обзорини корчів та дерев Крукові, який раз у раз оглядався, а побачивши, що його пан іде далі, щезав знову у гушаві, брехав та підскакував і виполошував всіляку дрібну звірину та пташню.

Вкінці Мстислав вийшов на малу прогалину, вкриту рожевими корчиками вересію. Полянка лежала на склоні малого горбка, що панував над околицею, і мандрівник став розглядатися по безмежному морі лісу, що хвилювалось перед ним у яркому світлі сонця. Чорняві переливи тіней перебігали рядами по вершках дерев, коли вітер порушував їх широким подувом. Над лісом кружляли високо-високо соколи та шуліки, наче темні точки на блакиті неба, а хвилями низали воздух князі воздуху — кані, найшвидші літуні між птицями. Мандрівник задивився у синяву, що там десь далеко у безкраї лучила землю з небом, та усією душею тонує у виді сеї свободи та величі світу... Коли нагло щось свиснуло біля його виска, а позад нього заскавулів Крук, наче поцілений каменем або вдарений ногою чи буком...

Та недарма Мстислав від кількох літ ходив на лови самодин і не раз, полюючи на грубу звірину, бував у небезпеці, де один рух рішав про життя або смерть. Наче м'яч, що кинений сильною рукою об землю, відскакує знов угору, відскочив молодець одним махом на три кроки та відвернувся.

І що ж побачив?

З-поміж корчів калини на окраїні лісу, може, на десять кроків від нього, визирала постать в полотнянку одітого парубка, що з топором та ратищем біг у його сторону. Ближче стояв другий, що якраз кинув був у нього ломакою,

видко, на те, щоби його повалити й оглушити. В руці держав він ремені, і Мстислав в одну мить пізнав обох та їх наміри. Се були раби Власта зі західного пограниччя, з-за Сану, парубки, звісні своєю дикістю та звірством у цілій околиці. Власт послуговувався ними, коли треба було насильства або жорстокості. Ні один із тиверців не зважився б на такі погані діла. Як в усій Руській землі, так і тут не любили люди насилля, мук та убивства.

Тому, коли Мстислав побачив обох посіпак, пізнав сей-час, що грозить йому небезпека і то чимала. Осадився, отже, кріпко на ногах, з розмахом кинув ратищем у ближчого з ворогів. Драбуга упав, наче підтятий пень дерева, та заверещав не своїм голосом. Другий станув нерішуче, та молодець в млі ока прикляк, добув з-за плеча лук і наложив стрілу...

З фуркотом полетіло ратище на Мстислава, але він добре бачив, відки воно летить, і відхилився вбік. Услід за сим свиснула пірната стріла і застрягла в оці напасника. Сей упав на землю недалеко від товариша, що між тим вертівся з болю, мов розтоптаний хробак.

Усе те було ділом одної хвилі, так що Крук, якого копнув був перший напасник, не скінчив ще скавуліти, коли обидва посіпаки лежали уже біля себе, виючи з болю. Бистро розглянувся Мстислав довкола, а відтак обійшов усю поляну. Надибав лише сліди трьох людей, свої та обох драбів. Тоді підійшов до них з мечем в руці. Ратище влучило одного з них у праве плече та стреміло ще у рані, бо не стало вже сили вирвати його з-поміж відламків розтровошеної кості. Раб стогнав уже лише тихо, закривши очі, а кров оббризувала рожеві цвіти вересілю. Другий вив раз у раз, намагаючись видобути вістря стріли, довкола якого обгорнулися ніжні півки ока.

Коли побачив Мстислава, що наближався до них з глибини лісу, кинувся у смертельній тривозі на коліна, щоби просити пощади.

— Простіть, могучий пане, — лебедів, — ми раби боярина Власта, нам приказали... ми не винні, ми не бажали вас убивати... Хай нас Перуна грім поб'є, коли бажали... Пощадіть нас!

— А то чому кидав ратищем? — гукнув Мстислав, який, правду сказавши, зовсім не чув злості до повалених ворогів. Навпаки, у нього зродилось почування, зложене з вдволення та жалю. Він радів і гордився побідю, та, проте, жалко було йому стогнучих посіпак.

Легко видобув ратище з рани лядського парубка та поміг другому освободитися від стріли та останків вплив-шого ока. Мстислав звернувся до них ще востаннє і сказав:

— Не винні ви, що напали на мене, не винен і я, що мусив боронитися. А що я дужчий від вас, се дар богів, а нічия заслуга. Тому не майте гніву до мене, а я прощу вам. Одначе скажіть Властові, щоби він не ставав мені на дорозі, бо я роздавлю його, мов хробака на стежці чревієм; нехай з Рогдаєм не нюхається, бо коли у нього задовгий ніс, то я втну його та кину собаці, а, вернувшись, покажу йому і усім сусідам, хто паном у Залісецькій волості!

Се сказавши, відійшов з Круком, який, бачачи цілковитий погром ворогів, поняв положення дуже добре і, весело помахуючи хвостом, побіг за Мстиславом. Коли щезли за зеленою стіною, піднявся осліплений раб та, вигрожуючи кулаком за молодцем, проворчав:

— На всіх богів землі і пекла, на кості дідів та батьків, не забуду я тобі сього і або згину, або вдавлю тобі у горло твої власні очі; проклін на тебе та твоїх... Чорний бог чує моє слово, а Власт помститься!

І знесилений упав на землю.

V

У КИЄВІ

Мстислав вельми чудувався, як могли парубки Власта, який сидів аж у Городі, кілька миль від Залісся, так скоро надоспіти і вислідити його у дорозі. Але загадка розв'язалася вскорі, бо у гущавнику найшов двоє коней боярина, на яких приїхали напасники. Не отягуючись, вибрав того, що видався йому луччим, і почвалав у лісі.

Не день і не два їхав він лісами та лугами, заходячи часами до людських осель, щоби переночувати та заpastися на дорогу.

А оселі лежали тут густо і всі були великі, обширні та многолюдні. З полудневого пограниччя, зі степів відпливала людність, бо турецька орда печенігів починала грабити та нищити ті околиці. Не раз на нічлігах балакав Мстислав з такими переселенцями, і всі вони нарікали, що князь Святослав замало журиться про полудневі межі князівства. Та він не звертав уваги на ті слова. Під його молодечу уяву підходили більше славні походи на Царгород та Болгарію, у краї теплі, краї світлі, на південь, куди тягло

усіх русинів непоборимою силою сонце — цар сих земель.

За шість днів заїхав Мстислав до Меджибожа — серед лісів та боліт положеного замку, і тут прибув якраз під час побуту князя Ярополка, поставленого над деревлянами. З усієї околиці спішили люди з поклоном і дарунками, бояри і кметі, покривджені йшли шукати правди на гнобителів, обманені на обманців.

Тут прийшла Мстиславові гадка попробувати щастя і просити нового князя про поміч. Тому пішов на другий день у острог¹, де під синім небом засів князь на великому, коврами вистеленому стільці. Але сейчас впало молодцеві в око, що князя окружали мало не самі варяги. По лівій стороні лиш, і то здалека від княжої особи, видніло кілька деревлянських бояр, та й то кожний з них у багатій одежі, накинній поверх варязької зброї. З оповідань батька знав Мстислав, що на судах варягів не бувало, бо се були воєнні люди, а на судові сходи не приходили люди у зброї. Однак ще більше вразив його спосіб, як рішав князь спори та скарги. Як колись сумної пам'яті князь Ігор, так тепер князь Ярополк відправляв кметів ні з чим, а зате обставав за боярами, особливо за деякими, про яких знав, що багаті та впливові. Простолюдинові приказував підчинюватись боярській волі, а з довжників навіть посміхався, кажучи:

— Хто не має чим заплатити відсотків, той повинен мати власні гривні або куни.

Або:

— Якщо ти знав, що сей чоловік такий немилосердний, то чому йшов до нього? Треба було пошукати іншого вірителя!

Закупам-ізгоям відповідав:

— Ідть і живіть по боярській волі, коли по своїй жити не вмiли. Усі люди живуть, а заступи, може, не люди?

З рабами навіть говорити не хотів і велів їх прогнати з острогу.

Мстислав утратив зовсім надію добути собі ласку такого гордовитого та несправедливого князя і звернувся йти далі, коли нагло почув побіч себе голос:

— Не довго попасешся ти, небоже, на сьому високому столі; проти волі народу не осидишся на ньому! Ігор який був, а також згинув марно. Перун не князь, він рівно побиває і князя, і раба, а Хорс не чоловік, усе бачить, а обдурити себе не дасть.

¹ Острог — двір, окружений частоколом, валом і ровом.— Авт.

Мстислав оглянувся і побачив чоловіка, може, тридцятилітнього, худощавого, з блискучими очима та довгим вусом і чубом, словом, вояка. На ратищі ніс він набиваний спижевими гудзиками шкіряний кафтан, на плечах тугий варязький щит, а при боці довгий обосічний меч.

— Чи і ви, дядьку, до князя з прошенням? — спитав молодець.

— Е, ні! — засміявся вояк.— Лют не потребує ласки таких момсиків, як сей малий Ярцьо. Я дружинник князя Святослава. Я лише бажав поглядіти, яку-то цяцю лишив наш князь місто себе, і бачу, що син не вдався в батька. Ну, може бути, що се ще месть за Ігоря.

— То князь Святослав так довго тямить кривду? — спитав Мстислав.— Прецінь княгиня помстилася за смерть чоловіка як слід.

— Авжеж! — була відповідь.— Я не кажу, що се князь мститься, лишень боги. Куди ж ти, молодче, ідеш?

— А саме до вашого князя. Я чував, що збираете людей, то і я бажав піти з вами.

Лют глянув на Мстислава та зміряв його від голови по стіп.

— Гаразд! Князь прийме тебе. Ти свобідного роду?

— Я боярський син, мої два брати згинули у Болгарії, батько ходив із князем Ігорем, майно ми втратили...

— Чому?

Мстислав розказав. На те Лют потряс головою.

— То твій батько эле вчинив, що не нагадав князеві про своїх синів. У нашого князя військова вдача: коли гнівний, не приступай, доки не висопеться. Але потім хоч до ран приложи — загоїться. Та що ж? І Велес не верне сього, що сталося. Ти, молодче, пригадай князеві обох братів, а він не забуде тебе.

Обидва вояки посідали на коней і поїхали прямо у Київ. Лют знав найближчі дороги та найгладші стежки крізь ліси, тому вже сьомої днини підвечір станули у стіп київських гір, над річкою Почайною. Відси починався славний Боричів вивіз, доїзд до княжого острогу, який займав собою склони і вершок горбка. З західної сторони був тут лише один доступ і одні ворота. Дорога до них вела вздовж городського валу і частоколу, так що ворог, який думав напасти на браму, мусив вздовж частоколу під стрілами оборонців перебути простір якихось вісімсот кроків.

— Ану, вгадай, Мстиславе,— усміхнувся Лют,— чому доїзд до острогу іде з полудня, з лівої сторони, а не з другого боку?

— Чому? Бо з сеї сторони краще і лучче.

— Куди там! З другої сторони, від Подолу, те саме! Замість іти прямо вгору справа, звертає дорога вбік і проходить зліва до північних воріт острогу.

— Гм! Не знаю! — відповів молодець.

Лют засміявся.

— А котрим боком звертаємося до частоколу, коли підходимо зліва?

— Звісно, що правим... Ага! Вже знаю. Бо на правому рамені нема щита.

— Бачиш? — поучав Лют.— Якщо ворог перекине щити на праве рамя, то буде безоружний і не буде боронити нашим разити напасника стрілами та камінням, а як не перекине, то буде від сторони частоколу без ослони.

— Диви, диви! — чудувався Мстислав.— Як мудро виміркувано.

— Се наш князь так придумав. Він лише і про те думає, та коли видумає, то і старий Свинельд не втне.

— Воевода?

— Еге ж! Він тепер у Переяславці заступає князя, і ми тепер туди ідемо...

— Він варяг?

— Ніби варяг, та його варязькі кості давно уже поросли руським м'ясом. Вже і свою мову призабув, бо у нашого князя варягів небагато.

— А се чому?

— Бо він більше за славою вганяє, чим за наживою, на полюддя не ходить, а живиться добичею з війни та ловів. Варяги люблять достатки, тому волять молодших князів, Ярополка, Олега або царгородського кесаря. Та і князь волиять наших добровольців, чим їх, бо наш народ хоч менше одчайдушний, но зате намого тугіший та вірніший.

— Звісно,— замітив Мстислав,— хто бореться за гріш, тому слава байдуже! — Так гуторячи, увійшли вони в острог. Упродовж частоколів, з-над яких грізно гляділи з грубезних колод збудовані вежі, лишено для доступу борцям та для довозу стріл, каміння, смоли та води досить широку вулицю, яка окружала стоячі всередині дворища. Дворищ сих було кількадесят, а належали вони до найзнаменитіших дружинних бояр, що проводили відділами княжого війська. Довкола кожного дворища стояли ще житниці та комори на всілякий военний припас та поживу і довгі хати для рядових вояків-GRIDNІВ.

Найнаряднішим був дворець воеводи Фарлафа, де жило

у хатах триста варягів. Тут застава була срібна, а багаті паволоки вкривали стіни, столи та лави. У других сього не було, бо се були хати дружин з тивверських, полянських, сіверських, улицьких, словінських земель, сини бояр, кметів, ізгої-закупи, як Мстислав, і ізгої-раби, які викупилися з рабства або яких викупив князь за хоробрість у бою. На великому майдані посеред острогу стояло окремо укріплене дворище київських князів, а між ним і північними воротами, що вели на Поділ, виднілась святиня бога Перуна.

На майдані панував рух, як на торзі перед виїздом купців-гречників човнами на південь. Товпи кметів та рабів виносили з житниць на плечах міхи з борошном, вуджениною, салом та уставляли їх рядком у пристані, де ждали на них довгі липові човни, обмазані смолою, з лавками та довгими веслами. Скрізь по майдану сиділи гуртками дружинники-гридні, себто прибічні вояки князя, зайняті воєнним ділом. Вони острили мечі, списи, топори, пробували луки, оглядали лати та щити, а усе те серед пісень та жартів. Раз у раз зачіпав хтось Люта.

— Добро з приходом, Люте, що, ти сина привіз? — питав якийсь знакомий.

— Ні, се твоя жінка тобі прислала, аби-сь не забув, що маєш сина,— відповів Лют.

— Коли ж у мене нема жінки!

— Ну, а у мене сина нема.

За якийсь час знову хтось зачепив їх.

— Ти де роздобув отсього пса? — питали.— Та ще й з песеням!..— додавали, вказуючи на Мстислава, що усе оглядав дитячими очима, подивляв і забув язика у роті.

— Тю на твого батька,— огризався Лют,— се його братанич.

— Як-то?

— Ну, звісно як, песеня старій собаці все сином або братаничем, а тобі, відай, першим братом доводиться, може, ні? Як ні, то вибачай, ти, видко, з іншої буди.

Вкінці приїхали перед стайні, де чимало отроків проводило, чистило та уїжджало коней. Коли побачили Люта, сейчас надбігли та взяли коня до стайні. Мстислав зліз також і станув біля Люта.

— Страх, як тут у вас гамірно, у лісі навіть весною такого не буває,— зауважив.

— Чого солопишся? — гукнув Лют.— Краще подумай, що сказати князеві. Що тобі зі сього, що тут ловиш галки

та ворони. Як князь тебе прийме, то наглядишся досить, заки поїдемо.

— Гей! Не погавишся, Люте, ні, бо їдемо вже завтра! — почувся нагло за ними різкий, молодий голос.

Лют обернувся, наче гадюка вжалила його у потилицю, і похилив сейчас голову та зігнувся, дотикаючи рукою землі. Не знаючи чому, зігнувся Мстислав і собі, а коли знову випрямився, поняв сейчас, що перед ним сам князь.

Князь був без шолома, а чорне волосся зв'язане було у чуб на верхку голови ремінним волоком. Чорні вуса одтінювали добряче лице з ясними синіми очима та густими бровами. У лівому усі висів ковток із одним карбункулом та двома жемчугами, в прочім не різнився князь нічим від своїх вояків. Його середню ростом, але тугу, костисту стать укривав шкіряний одяг, прикрашений по берегах мережками, які вишила його любима жінка Малуша. Широкий черес зі застромленим ножом та келепом і кринкі¹ чреві з бичачої шкіри, грубо окуті, доповняли стрій. В руках держав щітку, якою вичистив саме свого любимого коня. З усеї його статі так і било здоров'я, сила, охота до бою та любов до життя і світу.

Мстислав почув до сього чоловіка з першої хвилі якусь почесть та любов, наче до якогось вельми поважного у родині дядька або старшого брата. Між тим Лют отямився і відповідав князеві.

— Тим краще, князю! Лют не любить, щоб ретязі ржавіли, а на мечях баби пекли поросята, — відповів.

— Добре кажеш! — засміявся князь. — А хто се з тобою прийшов — свояк?

— Сваяк князеві по спису та ратищу, але Младанові і Радославові Воєславичам із тиверського Залісся доводиться справді братом.

— Братом? — тут Святослав бистро глянув на молодця. — Младан... Младан... — говорив, а його очі прибрали якийсь дивний вираз, і здавалося, що глядить Мстиславові у найтайніші глибини душі, — вони впали у чесному бою один по правій, другий — по лівій руці від мене. Через се і я мав час спасти свою голову... Задалеко, бач, тоді загнався між поганих... Всі, що були зі мною, згинули... Младан... Младан... братом мені був, не слугою... таким будеш і ти.

І поклав свою малу, але кремезну і сильну руку на

¹ Кринкі — великі.

рам'я молодця. А сей глядів у сі сині, мов море, глибокі очі і наче під впливом якоїсь таємної сили відповів:

— Буду, княже, клянуся на батькові кості та на Перуна!

— На меч, сину, клянись! — сказав Святослав поважно. — Що боги моторять, ніхто не знає, меч один не покидає чоловіка, хіба що чоловік сам його покине.

— Клянусь мечем, князю, що послужу тобі, як служили брати.

— Гаразд! — втішився князь. — Спасибі тобі, Люте, що привів сього героя. Іди-но у город, поклич Добриню і Володимира, а ти, хлопче... як тебе?

— Мстислав.

— А ти, Мстиславе, ходи зі мною і розкажи мені, чому ти, вже третій з роду, йдеш за мною, в той час, коли другі десяткох або дванадцятькох синів годують з одної миски за пічку та навіть на Купала не пускають, щоб, бач, чужі блохи не обкутали?

Князь підійшов до коня, якого чистив, всунув щітку у торбу при сідлі, що лежало біля коня, а потім попрямував у дворище. По дорозі розказував Мстислав про свою судьбу і наче угадав, що подобається князеві, а що ні, бо говорив коротко, зв'язко. Святослав раз у раз глядів з-під ока на товариша; а коли сей згадав за Калокіра, почервонів увесь, а Мстислав замовк в одній хвилі. Високе чоло Святослава стягнулося усе у зморшки, наче синє небо, коли знічев'я набіжать з-над Руського моря чорні хмарюки.

Густі брови наїжилися, а в очах заблищали якісь такі страшні вогні, що Мстислав задрожав.

«На Перуна! — подумав. — Горе тому, хто стане йому на дорозі!»

— То він має твої гривні? Собака грек! — сказав князь хрипким голосом, у якому звучала наче якась струна дикості і жорстокості. — Та ми відберемо їх у нього. Я знаю, що у нього нечисті руки, але доказів не маю. Так само і воевода Фарлаф... — тут князь станув і звернувся до молодця.

— Хлопче! — сказав. — Ти тут чужий, нікого не знаєш, ніхто і тебе не знає, правда?

— Так, княже, хіба один Лют.

— Се нічого, се золото не чоловік. Але ти... умієш ти мовчати?

— Як батькова могила. Попробуй, княже, побачиш.

— Ну, гаразд! Бачиш, отже, мені здається, що Фарлаф і Калокір кують крамолу проти мене. Ти знай се і, берючи мене, сліди за їх ножами та мечами, щоби котрий не

знайшов дороги до мого серця. Я смерті не боюся, лише зради... Але ось говорити тобі про се невільно нікому — навіть у сні! Поняв?

Мстислав поклонився.

— Буду, княже, твоїм оком там, де твоє не сягне, та твоїм щитом, де твого не буде!

— Добре, а тепер розкажуй далі!

І, розмовляючи, пішли у дворище.

VI

НЕ ГЛЯДИ, КНЯЖЕ, ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ!

У тьмавій приємній кімнаті княжого дворища ждала на князя чимала товпа людей. У дорогих шубах та шапках, прикрашені золотими та срібними ланцюгами, самоцвітним камінням та шовками, сиділи і стояли руські купці-гречники, між якими видніло і кілька греків з чорними бородами та блискучими очима, у синіх туніках та жовтих сап'янцях. Поруч них віддільно станули земські бояри, що не брали участі у поході, а між ними визначався велетенського росту муж, може, шістдесятилітній, зі сивою бородою, у шоломі та дорогій візантійській зброї. При ньому стояв дванадцятилітній хлопець міцної будови тіла, з темно-синіми очима та темним волоссям, але з дивно правильними чертами лиця та повільними рухами тіла. Хто глядів на нього, той немов бачив, що хлопчина силою вгамовує вибухи своїх бажань та пристрастей, відблиски яких появилися хвилями у глибині його зіниць. Спокійно і розважно гляділи вони на світ, наче передчуваючи ту задачу, яку колись мав сповнити саме той молодець.

Сим високим старцем у зброї був воєвода Добриня, а його молодий товариш — се молодий князь Володимир, син улюблениці Святослава, Малуші.

По другому боці кімнати стояло з двадцять оружних мужів у візантійських та варязьких зброях або і без них, у шкіряних каптанах, широких черкесах та шапках з вухами.

Князь сів на стілець, який подали йому слуги, і обкинув зором увесь збір. Мстислав, що стояв при дверях, бачив, як на лиці Святослава показався глумливий усміх, а його голос, коли обізвався уперше, зазвучав різко, наче скрегіт різаного каменя.

— Гаразд, панове бояри! А і вам, грецькі гості, добро з приходом! Що ж приносите з моєї Херсонеської та Болгарської волості? Чи живе ще недруг наш і ваш кесар Іван Цимісхій? ¹ Чи патрицій ² Калокір уже перетягнув на свою сторону всіх бояр царського престольного города?

З-поміж греків виступив наперед муж у середніх літах з багатим ланцюгом на шиї, а за ним дванадцять рабів несло дарунки: золоті та срібні миски, свічники, кубки, ковтки, ланцюги, пряжки та запинки і звої величавих паволок, на яких були виткані золотом леви, орли, коні, люди та всілякі казкові потвори.

— Хто ти? — поспитав князь.

— Я раб рабів твоїх, ваша княжа височість, Партеній, сумирний раб божий із Доростолу, приходжу як посол від патриція Калокіра з Переслави.

Мстиславові аж мороз пішов поза шкіру, коли почув се ім'я. Він зблід, як стіна, і глядів лише, витріщивши очі, на мужа, який з облесним усміхом та покірним лицем слухав слова князя.

— Я так і думав, що ти ще тут у нас не був, бо бачу, що станув між тими, яким дещо не всмак пішли мої походи на південь. Коли тому три роки клявся я Калокірові на Перуна та Велеса, стояв він та други його між моїми гриднями. Нині чомусь-то ви відцуралися від них, а пристали до моїх плугових бояр. Се вельми поважні та добрі люди, і я їм честі не уймаю, але се не пара вам, ні нам, що беремося повалити великого кесаря у Царгороді, а посадити на його престолі маленького херсонесця.

Ідкі слова Святослава поділали ³ на послів, наче відро холодної води.

Лиця їх помертвіли, поблідли. Вони, бач, налякалися, що князь проглядів їх дволичну гру і добре розумів, що Калокір був лише куклюю царгородського кесаря — а між тим вони вірили у його легковірність.

«Він сміється з нас, — погадали, — а за хвилину велить наволічи на паль або виколоти очі. Бережіть нас, спасе, і ти, пречиста!»

Але так не було, і послі швидко успокоїлися, коли князь заговорив далі.

¹ Іоанн I Цимісхій — імператор Візантії у 969—976 рр. Патрицій Калокір — постать історична.

² Патрицій — титул достойника у Візантії. — Авт.

³ Поділати — впливати.

— Боїтеся Цимісіхія? Ну добре, але я його не боюся. Якщо доставите мені усе те, що обіцяли, то маленький херсонесець сяде-таки в золотій палаті кесарів на великому престолі. Тому можете сміло ступити знов на той бік кімнати, де бряжчить зброя моєї дружини та де сидить на маленькому престолі великий князь, що страхів не боїться.

Партеній зітхнув, і скісний погляд його очей упав із-під повік на гурток княжих дружинників, між якими визначався дорідний білявий муж з рум'яним лицем та великими круглими очима — Фарлаф.

Мстислав побіг зором за поглядом грека і побачив, як варяг тріпнув згідно пальцями.

— Князю! — відповів посол. — Господин мій, патрицій Калокір, недарма славить під небеса розум твоєї достойності. Ти сейчас замітив, що ми прийшли сюди зі сим, з чим приходили колись. Іван Цимісіхій вернувся зі сходу, і як усе велося в житті, так і тепер вернувся побідником, а з ним стотисячне військо. Усі наші приклонники покинули нас, багато гроша, який поплав у їх мішки з Херсонесу та Доростолу, пропало. Кесар велів удушити сина і осліпити зятя патриція Калокіра, а сам збирається іти війною на Болгарію. Ось чому приїхали ми, князю, остерегти тебе і навколішках благати: «Іди, князю, з Болгарії, вертайся на Русь та жди пригідної хвилі. Поки що не благословить бог нашому господинові на престол, ні тобі на болгарські волості. Заждім, а за кілька літ, певно, знову прийде нагода відбити втрачене!» На доказ вічної дружби та щирої любові посилає тобі ось ті дари!

Святослав навіть не глянув на скарби, які зложено у його стіп, а на які ласим оком гляділи Фарлаф та варяги. Його лице поблідло, а на чоло виступила кривава, аж синя жила, ознака гніву.

— То так? — почав тихим, хриплим голосом. — Такої співаєте тепер, коли дружинники мої стоять за Дунаєм під брамами Румелії? ¹ Ну, гаразд! Я не тягну Калокіра за бороду. Хоче... то нехай, про мене, сидить у Доростолі та перебирає чотки або їде цілувати коліна кесаря та заплатить за нужденне життя носом та вухами, язиком або очима. Я обійдуся без нього та поїду сам добувати

---

¹ Румелія (Ромелія) — Візантія, ромеї — греки, які як один з багатьох народів населяли Візантію.

нев'янучої слави або смерті і сяду на престолі сам або погібну! Краще самому, опершись об дерево, боронити життя, чим повірити його охорону трусові!..

Голос Святослава кріпшав в міру того, як говорив. При словах: «Я обійдуся без нього» — встав і випрямив свою могучу, геройську грудь, наче наставляючи її ворогові.

Хитрий грек зігнувся ще нижче.

— Великий князю! — відповів. — Калокір не думає навіть покинути рядів дружини твоєї достойності і за себе не боїться. Він дрожить лише за життя твоє і твоєї дружини. Тому благає тебе як найвірніший друг, щоби ти не кидав свого безцінного життя у страшні небезпеки нерівного бою. Друга нагода може лучитися, але друге життя ніколи. Коли згинете, ти і дружина, хто ж оборонить Калокіра?

З зачудуванням глянув Святослав на грека, в сумніві, чи не скривдив його підозрінням трусості, де промовляла тільки дружба. Тому сказав вже лагідніше:

— Вертай у Доростол і скажи, що я іду з дружиною. Калокір нехай не боїться за мене. Коли сам готовий гинути, ну, то згинемо обидва — буде веселіше. А якщо побідимо, чого надіюся, то посміємося з його обави. Скажи йому, що як нема на світі скарбів, якими можна би мене купити, так нема на світі небезпеки, яка здержала би мене від наміреного та вирішеного походу.

Низенько поклонилися послани і вийшли. Князь сів знову на стільці і задумався, перебираючи пальцями темний чуб на вершку голови. Всі мовчали і перешіптувалися нишком. Лишень Фарлаф покинув своє місце при князеві і за плечима усіх прямував до дверей за грецькими послани. За ним збирався до відходу і Мстислав, бо надіявся, що стрінеться з Партенієм, — коли нагло почувся голос князя:

— Не відходи ще, Фарлафе, послухаємо, що скажуть наші земські бояри та огнищани!

Лице Фарлафа почервоніло, наче у хлопця, якого зловлять у чужому саду. Він вернувся на своє місце, а Мстислав скористався із руху, який виник між зібраними, і станув недалеко дверей, щоби вийти ще перед другими. Між тим з-поміж бояр виступив старий Путята з Києва, низький, з кривим носом, що, мов клюв грабіжної птиці, виставав зі сухорлявого, опаленого вітрами лиця.

— Князю Святославе, — начав. — Мене вибрали земські громади бесідником, щоби я поклав тобі на серце бажання полянських громад.

Святослав стягнув брови грізно, але відповів спокійно:

— Не громади мене поставили князем, не вони дають мені дань на харчі для моєї дружини, тож і не можуть вимагати, щоби я був їм на вислуги.

— Се правда, княже,— сказав на те Путята.— Князь Ігор ходив на полюддя і збирав борошно, шкіри, віск та мед. Тому і любив його народ, а погані печеніги не забігали до нас рік у рік, Ігор пильнував землі батьків, і земля...

— Покрила його, вбитого деревлянами,— докінчив за Путяту князь.

— Не земля його вбила, а власна несить,— відповів боярин.

— Пусте городиш, Путято! — кликнув князь.— Ігор пильнував вас, і ви вбили його, а за рік-два скажете ще, що і могли його вбити без суду, бо ж його, як раба, годували. Я не раб, мене годувати не будете, я сам годуватиму себе і дружину ось чим!

Тут князь ударив рукою по рукояті меча.

— Княже! — зауважив старий Путята поважно.— Знаю, що ти нас, мирних землян, не любиш і не слухаєш — добре! Але сивий волос шанувати є повинністю усіх, се закон прадідів, тому повинен і ти вислухати, що тобі говорять старці твого народу!

Княжі дружинники глянули на Святослава, бо сподівалися одного зі сих вибухів дикого гніву, перед якими так усі дрижали, але о диво! Князь опустив голову, потер чоло рукою і замовк сейчас.

— Правда твоя, батьку,— сказав по хвилі,— говори, що знаєш, слухаю!

— Слухай, князю! В тебе щире, золоте, руське серце, а не грецька їдь, ні варязький камінь. Тому і сам знаєш, що тобі не грозить у нас судьба Ігоря. Ти не Ігор, а твоя дружина — се, по найбільшій часті, таки наші діти та внуки. Се дає нам право бажати собі, щоби вони гинули для добра Руської землі, а не для твоєї лише слави. Ти на полюддя не ходиш, нам ніякого діла до тебе, але наші діти гинуть з тобою, а їх вигодували ми. Не купили ми тебе, не купив ти їх. У тебе твоє право, у нас наше. Ось бачиш, доки сидів у Ітілі¹

¹ Ітіль — столиця Хозарського каганату в VII—X ст., вище сучасної Астрахані на р. Ітіль (Волга). Зруйнована в 965 р. київським князем Святославом.

хозарський каган¹, зрідка показувалися лишень печеніги у наших степах. Розлетілися хозарські пастухи по східних пустинях, вигинули хлібороби та купці, остався степ, а по тих степах гуляє орда. Ти сам, княже, не раз і не два побідив їх, та що з того? Той самий грім, що розбив Хозарську державу, отворив їм також ворота на Русь. Збагни, отже, своїм розумом, Святославе, що тобі робити. Не до князя отсе кажу, лише до русина-полянина з Києва.

Святослав не відповів зразу бояринові. Він вдивлявся у простір очима натхненного бояна, а далі почав:

— Болгарія, Переяславець, Дунай, золота Візантія — се рай! Коли я ішов на хозар, печенігів, в'ятичів, бажав я покорити їх вам на славу, і вони покорилися перед вами. Ви стали сильнішими від усіх народів землі, навіть від кесаря, бо і він дрижить перед нами у своєму теремі. Та тепер хочу іти туди і взяти собі болгарську землю, собі і вам. Се середина моєї землі. Там золото, срібло, паволоки, шовки, зброя, вино, а з Русі хліб, риба, шкіра, віск, мед і челядь. Там вигода, достаток, сонячні поля і луги, світло і тепло, се волость Дажбога. А вам чималі бариші прийдуть з торгівлі у сих нових землях. Може, ні? Тож я здобуду сей край, а за рік вернуся і покінчу з поганими, як покінчив з хозарами. Ну, що ж, Путятю, вдоволився?

— Чи ти, князю, підеш у Переяславець, чи тут останешся, на се твоя княжа воля,— відповів Путятю, оминаючи пряму відповідь на запитання,— розваж лише, що ніякі багатства не заплатять за всю кров та сльози, що поллються з твоєї причини у степах і на Дунаї, вкінці уважай, щоби, шукаючи чужої землі, своєї не втратив. Великою є людська злоба, а злі дорадники і рідну дитину вміють підцькувати на батька або й одного рідного брата на другого. Ти, Святославе, могучий князь, такий, якого не було ще на нашій землі, та проте ти лише чоловік. Що буде діятися у твоїй землі, коли над тобою відправлять тризну? Хто удержить в послуху болгар, хозар, в'ятичів? Твої сини навіть до Новгороду йти не хочуть, бо їм задалеко... Тому не слід собі ще чужих земель шукати, а зібрати власну в одну руку та злучити її, як землі одної родини!

Князь стягнув брови і ждав, видко, нетерпеливо кінця бесіди Путяті. Коли старець скінчив, підняв руку на знак, що хоче говорити.

¹ Каган — хан, володар. Ся назва прийнялася опісля й у нас.— Авт.

— Слушайте, Путято, і ви, бояри: доки ще кров красить моє лице здоров'ям, доки Дажбог подає силу моїм раменам, а удар мого меча, наче удар Перуна, торощить ворожі черепи, доти не вірю, щоби з моїх рук могло випасти кермо княжої власті. Мої сини та їх воеводи заступлять мене та світитимуть ворогам чи бунтівникам у очі мечем і пожежею. Вони творитимуть також у моєму імені правду людям на суді та приносять жертви богам за себе та народ. Коли я вернусь,— не скорше,— осяду у Києві і зроблю усе те, чого хочуть від мене бояри. А поки що нехай сей, якому по батькові нічого не належить у спадщині, візьме землю, котрої ніхто не хоче... Володимире, ти будеш князем у Новгороді, а воевода Добриня допоможе тобі у правлінні, якщо не стане тобі умілості.

Володимир покраснів, його прегарні очі загорілися блиском. Він ступив два кроки вперед, здавалося у першій хвилі, що кинеться на шию своєму татові. Та Добриня шепнув йому до уха кілька слів, і хлопець укляк у стіп батька, кладучи руку на меч, який Святослав держав у руці.

— Клянуся на Перуна, Велеса та всіх богів землі, води та воздуха і на сей меч, оборону і опіку усіх, що шукають правди у житті, що доховаю віри князеві та слухатиму всіх його наказів. Рука моя та голова завсіди будуть трудитися по волі його, доки не розділить нас Мара-Смерть!

Святослав поклав руку на кучерявій голові сина і підніс очі на небо, мов у молитві. Грובה мовчанка панувала у зборі, навіть християни, яких було там кілька, мовчали, перейняті повагою хвилі. Здавалося, що над сею хлоп'ячою головою буяє невидимо геній будучини та ніхто не знав, що се геній будучини усеї Руської землі.

VII

ПЕРШІ КРОКИ

Коли після засідання княжої ради Мстислав вийшов поглядіти на Партенія, не знайшов уже його, зате побачив Фарлафа, який допитувався за грецькими послами поміж дружинниками та купцями. Вони відповідали йому, що послы таки сейчас відїхали човнами. Мстислав чув сю відповідь і бачив, як почервоніло з досади лице варяга.

Він затиснув п'ястуки та закликав стиха, але відтак ударив себе рукою по чолі і, посвистуючи, пішов у свою квартиру.

«Видко, він мав діло до Партенія,— подумав молодець,— і, певно, знає, де він... ану ж бо, пробуймо щастя!»

І з поклоном приступив до Фарлафа.

— Якщо благородний конунг¹ бажає швидкого посланця, то я дожену човни верхом! — сказав. — Я без служби та хліба, волочуся за багатими людьми і радо послужу тобі.

Фарлаф ледве глянув на молодця і лиш згідно потряс головою.

— Ні! — відповів. — Мені не треба посланців, ні слуг з руського племені. А впрочім, не так-то легко догнати кого-небудь на бистрій течії.

— Я дожену!

— Не потреба, іди собі! — засміявся Фарлаф. — Благородний Партеній та ярль² Фарлаф обійдуться без таких посланців, як ти.

Мстислав поклонився, Фарлаф відійшов, посвистуючи, даліше.

Так, отже, не вдалося молодцеві дізнатися про місце, де перебував Партеній. Зате дізнався, що між ним і Фарлафом є зносини і то часті. Сей успіх задовольнив Мстислава. Коли йому вдасться не втратити з очей Фарлафа, то, певно, найде Партенія та зажадає від нього рахунків за його вчинки. Тоді зродилася у душі молодця постанова не покидати знайденного сліду нізащо у світі. Обов'язок мести за кривду вріс так глибоко в його душу, що у першій хвилі забув навіть за обов'язки, наложені на нього князем. Але вкоротці нагадав собі їх і сейчас уложив собі план поступовання. Відшукав Люта та передав йому на переховування свій меч та шолом, а сам пішов у дворище варягів, де наставник враз із челяддю заходився біля вечері.

— Чого тобі? — спитав дворецький молодця.

— З приказу князя прийміть мене між челядь! — просив Мстислав.

— Хто ти?

— Я... боярин!.. А хто я, се не твоє діло!

Мимоволі та мимо недостачі досвіду, найшов молодець найкращий спосіб поступовання за двірськими блюдолизами. Дворецький глядів хвилю на дорідну та струнку стаття молодця, вкінці склонив голову покірно і сказав:

¹ Ко н у н г — назва володаря у варягів.— Авт.

² Я р л ь — скандінавський князь.— Авт.

— Коли так, то йди, благородний боярине, та роби, що хочеш, я про тебе нікому ні слова не скажу. Клянусь Перуном!

І Мстислав остався між службою.

При вечері засіло до столів понад триста варягів. Фарлаф сидів сам кінець стола та видавав прикази. І хоч варяги мали звичай багато пити при їді, він пив мало і скоро покинув кімнату. Коли вийшов, висунувся за ним і Мстислав.

Криючись попід парканами та горами мішків, вовняних покривал, сідел, поміж товпами сплячих або сидячих дружинників, слідував молодець за воєводою варягів аж до послідніх хат, де пробігала вулиця, що окружала увесь острог. За нею їжилися уже палі частоколів. Фарлаф станув на вільній вулиці й оглянувся. Мстислав припав до землі, але з-за угла крайньої хати, під якою укривався, слідив бистро за воєводою. А поведінка того була справді чудна. Зложивши руки довкола уст, обізвався тричі совою. За хвилю почувися десь з віддалі такі самі знаки, а тоді Фарлаф підійшов до частоколу і без труду видобув два кілки, якими прибивано палі частоколу до поперечних лат. У долині були палі підрізані, а нарізи прикрито землею.

«Гарно! — подумав Мстислав. — Такі чотири палі, і пропало могуче городище київських князів».

Між тим Фарлаф застромив кілки між другі палі, щоби не погубилися, а сам підійшов якраз до сеї хати, під якою чаївся Мстислав, і відкинув засув. Відтак став обходити хату довкола, і нагло стерпла шкіра на Мстиславові... Йому нікуди було тікати. Довкола вільне місце, а найближчі паркани доволі далеко, — заки зміг би добігти, певно, побачив би або почув би його варяг. Зірвався, отже, та рішив і собі обійти хату другою стороною, наче ловець, що тікає довкола грубого дерева перед туром або кабаном.

Тихим, нечутним кроком пустився уздовж стіни, і, якраз коли станув перед темними дверима, почувися голоси при частоколі. Одним скоком найшовся Мстислав у хаті. Вона була повна бочок з рибою та в'язаних у звої волових шкір. Саме у сій хвилі вийшов з-за хмари місяць вповні і роз'яснив дещо кромішню пільму хати крізь вузькі вікна та відчинені двері. Мстислав ледве встиг залізти між шкіри та захватися за найбільшою бочкою при вході, коли у двері вступило трое мужів: Фарлаф, Партеній і якийсь слуга. Слуга станув при засуві з ратищем, криючися за дверима, а двоє других увійшли у хату.

— Чи тут безпечно? — спитав голос Партенія.

— Зовсім, я ж сам відсунув зовні сі двері.

— Гаразд! Панагія поблагословить діло твоє, достойний протоспатаріє! ¹

— Протоспатарієм зовеш мене?

— Так! Якщо удасться наше діло, золоті лати та хвостатий шолом стріне тебе у царському хризотрікліні ², на се маеш слово царя Івана.

— На Гель і норни ³,— скликнув Фарлаф,— мій меч до послуг імператора!

— Імператор не потребує ще тепер твого меча а твоєї голови. Ось тобі від нього дарунок і питання.

У п'ятмі почувся важкий брязкіт золотих монет у шкіряному мішку.

— Справді, царський дарунок! — закликав Фарлаф.— А тепер скажи, про що питається володар Сходу свого протоспатарія?

— Коли виїздить Святослав із Києва?

— Завтра.

— Так? В такому разі старайся з твоїми варягами іти передом, коли прийдеться біля Ненаситця перетягати човни. Наші степові союзники нападуть на задню сторожу, де звичайно перебуває князь. Ви удавайте, що не знаєте і не чуєте, що діється, і приходіть на рятунок запізно. Поняв?

— Авжеж! Але хто заручиться нам, що наші степові друзі, позбувшись ворога, не захочуть позбутися і свідків?

Партеній засміявся.

— Подумай лише, протоспатаріє, що імператор воює у Сирії та що за кожную ціну наймає хоробрих вояків, які б слухали лише його, а він на них міг би опертися. Потім Оле Гардарсзон, варязький гетеріарх ⁴, помер на гнилу гарячку...

— О боги! Солом'яною смертю! ⁵

— Е, ні! Товариші протягли йому жили, але його місце не обсажене. Хто імператорові приведе кількасот варягів, той буде гетеріархом...

¹ Протоспатарій — візантійський полковник.— Авт.

² Хризотрікліній — золота палата візантійських царів.— Авт.

³ Гель — пекло у скандинавців. Норни — богині судби.— Авт.

⁴ Гетеріарх — візантійський генерал.— Авт.

⁵ Природну смерть називали поганські германці «солом'яною» і дуже її боялися, бо хто так помер, сей не йшов у рай Вальгаллю, лишень на сумний, мрачний Нальштрэнд, т. зв. пекло. Тому германці старалися гинути у бою, а варязькі старці отвирали собі жили, щоби при їх смерті плила кров.— Авт.

— Згода! — сказав Фарлаф. — Лише одного не вимагайте від мене.

— Чого саме?

— Як довго я у службі Святослава, так довго не підіймуть ні я, ні мої люди руки на нього самого. На його вояків можемо, на нього самого ні.

— Розумію! — відповів Партеній. — Се гарно, що ви так вірно служите своїм панам. Тим краще прийме вас імператор Іван у ряди своїх військ.

— Коли ж ви виїжджаєте у Херсонес?

— Сейчас! А на тебе ждатиму у давніх термах на Білому Березі¹, якщо напад не удасться. Там обговоримо, що робити далі.

— Ага! Значить, ви не дуже певні свого.

— Усе в руках бога та святих його! — відповів побожно Партеній. — Часом дає він побіду і поганим, щоби покарати за гріхи християн. Тому не треба надто уповати на слабкі людські сили. Жду тебе, отже, у старих термах. Ну, з богом!

— Хай боги зіллють на імператора та на тебе усі блага Азгарду!² Нехай побіда іде за ним крок в крок, а перед ним хай Тор молотом проторить йому дорогу!

Обидва вийшли з хати й удалися до діри у паркані. Наче з гарячої купелі, вискочив і Мстислав і стрілою побіг у напрямі табору Святославової дружини. З гридниці варягів долітав гамір п'яних голосів, на порозі сидів наставник та прикладав до закривавленого чола холодну воду. Котрийсь із гриднів кинув у нього окутим рогом та набив йому кривавого синяка. Мстислав спинився при ньому.

— Де князь? — спитав.

— У себе, спить, не ходи туди. Він там сам з жоною, сином та Добринею. Навіть другі воєводи не йдуть туди у той час.

Але Мстислав не слухав слів дворецького, лише біг далі. У його голові гуділо, наче у млині. Батько та його гроші,

---

¹ Терми — бані. Білий Берез (Білобережжя) — чорноморське узбережжя біля Херсонеса.

² Азгард — місце пробування германських світлих богів у Вальгаллі. Богів сих звали азами. Найзнаменитішими богами були Одін, Льокі і Тор. Крім сього, були ще у германців боги п'їтми, ніфлюнги, які перебували у Ніфльгаймі, а дальше велетні і карлики. Перші з них — се уособлення сліпих, живлових сил природи, другі — се творча сила, яка в укритті перед велетнями копичить скарби у підземних печерах. Сі скарби — се багатство природи, яке ази (лучі сонця) добувають на денний світ весною, убивши велетня снігу, що лежав на сих скарбах (Фафнір). — Авт.

викуп довгу, месть над Партенієм і Калокіром, грецько-варязький заговор, мужність та благородність Святослава і хитрість Цимісія — усе те змішалось у голові хлопця, який справді багато дечого уже по дорозі побачив і навчився, та таки ще не привик до такого множення подій і вражень.

При вході у дворище князя стояла сторожа, і у неї просив Мстислав пропуск. Сторожа не хотіла його пропустити, думаючи, що се звичайний собі ізгой, що просить правди на свого жорстокого господина. Вартові відправляли його до тисяцького або до воевод, бо знали, що князь потребує спочинку. Мстислав не вступався, зчинилася сварка; вкінці отворилися двері, і у темряві почувся дзвінкий, а так добре звісний усім голос:

— А що там таке при вході? Попилися, котюги?

У голосі сьому звучала веселість, яка звичайно огортала князя перед виправами.

— Ні! — відповів вартовий. — Якийсь ізгой насильно преться до вашої княжої милості з якимсь ділом.

— Пусти його, чуеш? Ізгою, чи як тебе там... Ходи сюди!

Притьмом кинувся молодець до князя та обняв його коліна.

— Згадай, князю, твое слово нині ранком. Приношу тобі вісті, яких ні ти, ні я, ні хто другий не надіявся. Від них зависить усе — честь, слава, а навіть життя кагана усієї Руської землі.

Князь відправив одним движком руки вартових і відчинив двері кімнати.

— Ходи! — сказав.

Ввійшли у простору, але низьку світлицю, вистелену коврами та обвішану золотою та срібною посудю і зброєю. У куті горів у комині веселий огонь зі смоляного ріща¹, а у другому стояла висока і широка лежанка, вистелена ведмежою шкурою. При низькому столі, на якому стояв великий дзбанск меду і срібні чарки, сиділи Добриня і Володимир, а біля печі стояла гарна, невелика ростом жінка з ніжними чертами лиця та веселими очима. Всі трое широко відкрили очі, коли побачили молодця з наляканим виразом лиця та у замараному одязі. Але Святослав засміявся.

— Не бійтеся, любі, сього хлопця, се брат Младана, що тебе, Володимире, учив метати ратищем з коня. Він тепер з богами радіє у вираї, а його брат ось між нами.

¹ Р і щ а — хмиз, сушняк.

Молода жінка зітхнула.

— Кривава твоя слава, Святославе,— сказала, нахмурившись,— та й, відай, зібрав ти її хіба доволі на своєму віку. Не посидів би уже раз дома!

— Ха! Ха! — засміявся князь та погладив кругленьке підборіддя жінки.— Бачиш, якого тобі сина-сокола подарили боги? То для нього трудиться мушу. Коли я замкну очі, посягнуть по Новгород і литовці, і чуди, і Ярополк, і Олег, не усидіти там Володимирові. Ось я хочу добути йому царство краще за другі, царство дунайських болгар. Я не хочу, щоб браті від першої моєї жінки казали йому: «Ти, «робочич», слухати нас повинен, а не ми тебе». Ти сама знаєш, що він сильніший і мудріший від своїх братів.

— О так, се правда! — поспішила підтвердити Малуша і з материнською гордістю поклала руку на кучерявій голівці сина.

Між тим Добриня підсунув молодцеві кубок меду, і сей, випивши, оправився вскорі.

— Розкажуй-но, Мстиславе, свої вісті,— сказав вкінці князь,— а ти, Малуше, дай нам дечого попоїсти.

Мстислав чув не раз, що Святослав живиться лишень печеним м'ясом та хлібом, а ніяких присмаків не добагає¹, але не дуже у се вірив. Тепер пересвідчився, що так є справді та що навіть молодий князь Володимир зовсім на батька схожий. Княгиня зняла з-над багаття чимало прутиків з куснями жареної баранини і подала їх на срібному полумиску князеві, а сей вручив кожному по одному, не виключаючи і Мстислава.

— Їж, брате, коли будеш ситий, краще розкажеш. А ти, Добрине, не любиш такої їди, тож з'їж лише про око один кусень. Вже і так Малуша кривиться, що я приймаю гостей по-степовому.

Добриня засміявся, Малуша вдарила князя маленькою рученькою по м'якій чуприні, а відтак всі прийняли за їду. Навіть на бідного ізгоя Мстислава дуже добре подіяв сей веселий і щирий родинний настрій, і він зі смаком заїдав товсте м'ясо, загризаючи хлібом.

Коли покінчили усі їду, Мстислав почав розказувати. В міру оповідання похмурніло лице князя, хвилями набігали жили на його чолі, вкінці вдарив рукою об стіл і засміявся тим сміхом, яким сміється ворог.

---

¹ Д о б а г а т и — добирати собі їжу.

— То, значить,— сказав,— що Никифор і Калокір пошити мене бажали у дурні?

— Так воно виходить, князю,— відповів Добриня.— Біда лише, що самі пошилися, бо Болгарія твоя, Никифора вбили, а Циміській тебе боїться.

— Перш усього,— проговорив по хвилі,— належиться подяка сьому ізгоеві за вірну службу. Коли у нього така рука, як голова, то старий Ігорів Свинельд найшов наслідника. Але про заплату подумаємо аж за порогами. Тепер дай йому, Малуше, яке не жіноче намисто, але таке, щоби показувало твою вдяку за урятування життя твоєму Святославові.

Малуша, з очей якої вже від довшого часу падали сльози, а уста дрожали з переляку та зворушення, відхилила віко великої, багатими узорами прикрашеної скрині та видобула з нього золотий ланцюг з великим дармовісом. У кожному звені горів самоцвіт, а у дармовісі кілька жемчугів і великий смарагд. Вона повісила се на шию молодцеві і поцілувала його в чоло.

— Се, сину, тобі від жінки, за спасіння мужа. І не ізгоем тобі бути, а старшим між гриднями.

Добриня був зворушений, Володимир глядів з подивом і пошаною на молодого, а так уже заслуженого хлопця, а Святослав ударив себе рукою по коліні та, видно, чимсь вельми тішився.

Лише Мстислав покраснів.

— Милостивий князю і ти, достойна княгиня! — відповів тремтячим голосом.— Не на се я розказав вам мою пригоду, щоби взяти нагороду. А хочете мене обдарувати, так уже обдаруйте свободою від Рогдая, але пощо сі скарби? Сей ланцюг — се майно. А я за наживу не служу.

Святослав поклав йому на плече руку.

— Се не нажива, хлопче, а знак вдяки від дорогої моєї Малуші для тебе. Що ти свобідний, то на те наша княжа власть боронити пригноблених. Се тобі належиться, і се ти одержав. А про нагороду поговоримо опісля. Ось ти краще розкажи Малуші за свою рідню, а я з Добринею пораджусь, як би то уладити похід.

Молодець розказував княгині за батьків, братів, Рогдая, Калину, Власта і нічого не скривав, бо бачив, яким співчуваючим та добрим було серце сеї жінки і матері героїв.

І довго в ніч радилися ще князь, найстарший воевода і наймолодший гридень.

НА ПОРОГАХ

Слідуючої днини досвіту князь Святослав удався з усією ріднею та дружиною на берег Дніпра. Тут волхв Перуна приніс коня в жертву богові, а жертвовною кров'ю окропив чайки на ріці. Відтак упорядкував князь дружинників. Попереду їхали на десяти чайках варяги разом із більшим руським відділом, який мав перетягати човни через пороги. За ними йшли поляни і деревляни, опісля — сіверяни та допоміжний відділ чорних болгар і в'ятичів. Позаду — тиверці й уличі.

Кожне з племен, які заселявали широку і родючу Руську землю, послало вибір своєї молоді у військо князя. Усе те були добровольці, які збиралися під рукою героїчного володаря добувати слави у далекому краї. Могутньою та багатою була Руська держава, і ніхто зі сусідів не міг їй дорівнятись або стати для неї небезпекою. Тому усі, що бажали воєнної слави, йшли за князем у Болгарію. Ніхто недобачав ще і недооцінював як слід печенізької небезпеки та не дбав про оборону степів.

Святослав навмисне пустив варягів уперед, а сам їхав серед уличів, у крузі сотні вибраних дружинників, на самому кінці походу. Порядок, який визначено першої днини, мав остатись і на майбутнє. Але ось по двох днях появився між княжою дружиною Фарлаф, який приїздив питатися, чи князь не поробить яких змін у розстановленні дружини. Але Святослав відповів:

— Ні, змін не буде, іди, як умовився, передом і не журися про се, що діятиметься за тобою. Старайся доїхати чимдуж до Херсонеса на умовлене місце.

Фарлаф поклонився. О, якби він був знав, яке значення мають ці слова! Те саме сказав йому був Партеній і то майже тими самими словами.

Коли варяг від'їхав, князь видав Мстиславові кілька приказів, але так, що ніхто їх не чув, крім самого молодця, і дав йому перстень з рубіном та двома жемчугами. Рубін і два жемчуги — се був знак Святослава, звісний усім його полководцям.

Мстислав поїхав уперед вслід за Фарлафом аж до перших човнів, у яких їхали поляни. За порадою воеводів, вибрав собі Мстислав найхоробріших і остався з ними позаду, коли прочі поїхали далі. Те саме вчинив Мстислав і з другими

дружинами. Воєводи дивувалися, на що князеві саме най-хоробріші вояки, одначе не противилися, і коли над'їхав князь, Мстислав ждав його на чолі кількасот найдобріших молодців.

— Браття і дружино! — сказав до них Святослав. — Слухайте у всьому Мстислава Воєславича, як слухали б мене. На се моя княжа воля. Він поведе вас у Херсонес, а там вернете знову до своїх воєводів!

Се сказавши, поїхав далі, а усе окруження князя і самі дружинники Мстислава заходили у голову¹, що се за молодець та яка його задача. Але у Мстислава не було гордовитості, і всі пізнали, що се не є ніякий любимець князя, лише звичайний собі начальник відділу, який сам, може, не дуже і рад, що мусить самостійно орудувати військом.

І справді, накази князя були вправді ясні і точні. Мстислав мав якнайкращу волю, але все-таки князь наражував життя — сей найдорожчий скарб Руської землі. Він, Мстислав, мав бути сторожем сього скарбу. Не дивно, отже, що весь час проходив у нього, мов у гарячці.

Човни плили між тим з водою. Варяги попереду, а за ними прочі дружини, кожна про себе. Між поодинокими відділами були чималі відступи, так що увесь похід розтягався на якусь милю. Порядок сей заведено тому, щоби човни з поживою, яку везли зі собою дружини, не перемішувалися з другими, не наїздили на себе та не спричинювали заколоту.

Аж ось почувся здалека гук та шум води, яка розбивалася об гранітові скали — се були пороги. Ось тут почалася для дружини Святослава найтяжча праця. Через деякі пороги переїздили уміло улицькі керманичі з усім набором, при інших треба було людей та набір перевозити берегом, а лише порожні човни сплавлено вниз водою. Поміж скелястими лавами порогів була завжди полоса спокійнішої води, і ціла штука керманичів лежала саме у тому, щоб провести туди човен. Але се не завсіди вдавалося, і кілька човнів розбилося-таки о виступаючі чорні лави. Щоправда, се не спинювало походу, доки підвечір не доїхали дружини князя Святослава до п'ятого порога — Ненаситця.

Тут спинилися усі човни, а дружинники станули табором на березі. Уперше від виїзду з Києва зібралися відділи знову разом і переночували вкупі. Безчисленні огні запалали у тихому вечірньому воздуху, але веселості не було у зборі. Всі ті тисячі молодих людей не боялися ніякого ворога,

¹ Заходили у голову — ламали собі голову.

ні небезпеки, але у всіх однаковою була обережність перед темними силами Чорнобога-Морока та його дітей.

Колись давно син могучого бога Дажбога Дніпро плыв собі спокійно у Руське море гладкою спокійною хвилею. У його струях відбивали ясні зорі, князь-місяць та святе сонце свої світляні лиця. Тоді у глибокій воді оставало друге сяєво, що блищало та ясніло, хоча не гріло видця. Се був наче сон про небо у глибині води.

І позавидував бог пільми Чорнобог-Морок, злобний степовий Див¹, славі Дажбога і став перебігати дорогу Хорсові сірим степовим вовком. Але наче удар з батога, ударив його луч із ясних очей. Завив, заскавулів Див вовчим голосом і провалився у землю. Аж вийшов уночі над воду, щоб її спинити, але невиносимий блиск зір, що сяяли у дзеркалі, осліпив його, У скаженій лютості провалився Див, і знову усі створіння зраділи, бо думали, що навіки зник уже зі світу батько усього злого та усієї погані. Аж ось почала ворухитися земля-мати та кидати величезні вали землі. Сі вали репалися, наче боляки, а з них висувалися до сонця, до Хорса-Дажбога чорні руки, щоби порвати сонячний круг та запроторити у підземелля. Кинув Хорс своїми лучами на темні сили Морока, безсильно опали простягнені руки чорних потвор. Їх тіла повалилися на землю і вкрили її довгими рядами скаменілих туловищ — жулавцевими скалами. Залягли вони і в руслі ріки, але вода ударила на них знизу зі страшною, непоборимою силою добра, що побиває лихо і, проломивши чорні звали, пробила собі шлях у море. Одначе під сими скам'янілими трупами дітей чорної сили не спить вона сама, хоча й не посміє стати супроти білої, ясної, доброї сили.

Але зрадно, крадьки, коли ніхто про се і не думає, виринають перед очима плавця чорні страшні руки і поривають необережного у пучину серед скаженого реготу всіх дітей Чорного бога. Тому не раз у давніх часах купці та вояки приносили у жертву темним силам рабів, коли приїздили на пороги. Не робив сього Святослав. Де можна було, там боровся з ними і побіждав, де годі було надіятись побіди, там наказував воякам іти берегом.

Коло Ненаситця заночували усі дружини, крім варягів. Сі перетягли свої човни уже з полудня, а підвечір були уже за порогом. При ватрах розсілися лише самі руські люди. Усі мовчки поїли, що бог дав на вечерю, а відтак полягали

¹ Д и в — злюче, неприхильне божество пільми.— Авт.

спати. Чат не ставив ніхто, бо навіть печеніги знали про страшних духів Ненаситця і боялися їх. Навіть вдень боялися доїздити до самої води, бо, мовляв, хто задивиться у скажені вири порога, того він і невидимою силою пірве та зітре у своєму кам'яному млині.

Навіть сам Святослав не співав та не веселився, як се у нього бувало при походах. Поважно догризав кусень м'яса та запивав пивом, а його воєводи сиділи мовчки поруч нього. Повечерявши, потер чуба дебелою рукою і поглянув на збір.

— А що, браття воєводи! Острі наші мечі та списи? — спитав суворим, різким голосом.

Усіх прошиб ляк. Невже ж Святослав береться воювати мечем з Дивом-Мороком?

— Острі, князю,— відказав за усіх сіверський воєвода Шварно,— та, бач, не знати, на кого нам зняти їх прийдеться. Ворога нема!

— А ось там!

Тут князь указав рукою на біляву піну, яку скаженіюча дніпрова хвиля вигортала зі свого нутра та випльовувала на скалистий берег.

Всі задубіли і замовкли. З сумнівом глянули один на одного з німим питанням у очах — чи, може, злі духи не помішали глузду князеві.

— Борися, князю, з людьми! — сказав по хвилі мовчанки Шварно.— Але духам дай спокій, бо їх не побореш мечем, ні списом та не ослонишся щитом. Думай про молитву або жертву, не про бій, а якщо не хочеш молитися, то мовчи, не визивай темних сил, бо ти не бог.

— Ха, ха! — засміявся князь злобно.— Знаю я добре, що так є, як кажеш. Але чи ти думаєш, що темні сили лише у ненаситецьких пропастях ворогують на світло, на сонце і на добро? Як під сими святими хвилями криються чорні руки Дивових чудовищ, так серед вірної княжої дружини чаїться... зрада.

Наче грім ударив нагло серед зібраних. Всі позривалися, лиця почервоніли, засверкали очі, а мечі зі зловіщим блиском вискочили з піхов.

— Як-то? Що-то? Хто зрадив? Де він? Топором злодія!.. У воду! В гноївку під ґрати! ¹ — кричали один через другого воєводи, прискочивши до князя, який непорушно і спокійно сидів, сперши руки на меч.

---

¹ Варяги карали трусів і зрадників смертю, кидаючи їх у гноївку під важку залізну ґрату.— Авт.

— Хто зрадив, знаю,— відповів воєводам,— і його тут нема. Що буде далі, побачите. А поки що нехай кожний з вас, переволікши човни у воду, збере усіх вояків і стає від ріки аж до лісу у звичайному порядку.

Тут показав на темну стіну лісу, що простягався поруч берега у деякій віддалі від води.

Воєводи мовчали. Як-то? У війську коїлася зрада, а вони про се нічого не знали? А може, прийдеться завтра рубати зрадників? У грудях кожного закипіли злість і жадоба пошматувати проклятих ножем або топором. Слова князя зробили своє. У сих ворогах чи зрадниках бачив кожний висланців темної сили чорного бога пільми і присягав нишком про себе визвати їх завтра до бою на смерть, без пощади ні для них, ні для себе.

— Усяке бувало на Руській землі, але зради не бувало, і ми сю погань осиковим кілком у живе горло вб'ємо! — говорили про себе герої, розходячись до своїх дружин.

При огні остався лише князь із Мстиславом, якому давав прикази і ради. Молодець ловив усім своїм еством слова князя, а ягоди¹ його горіли рум'янцем одушевлення.

Коли далеко за Дніпром засіріло небо, а на овиді зарожевів обрій степу, князь встав, простяг свої могучі рамена у небо і молився богам світла, що саме вертали на землю. Нишком кралися балками та яругами злі духи пільми та забирали зі собою клапті розбитої темряви. Голосніше шумів та скаженів Ненаситець по скалам, радіючи, здається, потонулим учора жертвам і ждучи нових. Мстислав у повному наряді удався і собі до свого відділу вибранців, і вскорі заревли роги, що мали будити військо.

Зароївся берег ріки вояками, купцями і рабами, що мали перетягати човни або берегти панське добро. Огні задимилися знову, а чимало рабів та дружинників пішли гуртками у ліс за дровами. Подався туди і Мстислав, який укрит блискучі лати вовняною гунею. Лати сі дарував йому при від'їзді Добриня, і аж тепер пізнати було, якою гарною та статною була уся поява молодого боярина. Стрій додав йому поваги та достоїнства, і аж тепер уперше глянули дружинники на нього з належною шанобою. Молодець пізнав ось, що відповідний стрій справді не заступить заслуги, але її показує світу.

Вибранці Мстислава розсипалися і собі гуртками і пішли у ліс. В той час, коли дроворуби стали рубати гілля та пні,

¹ Я г о д и — тут: червоні, як ягоди, щоки.

гридні Мстислава збиралися коло нього та скидали плащі, гуні або сіряки, які мали на собі поверх зброї. Такий, бач, приказ видав був князь, який знав, що печеніги, певно, підсунули під табір шпигунів. Не схватися б від них вибранцям Мстислава.

За короткий час вернулися дроворуби до огнів, але Мстислав не вернувся. Укривши своїх в гущавині, він пішов крадькома вперед із Лютом, який знову найшовся між товпою вибранців і вельми радів відзначенням Мстислава у княжій службі. Мовчки продиралися обидва лісом, ступаючи обережно, щоби не стрінуги печенізьких чат. Ліс тягнувся повз берег, а десь у половині порога підходив до води на якихось двісті кроків. Понад водою проходив, наче битий гостинець, волок, тобто битий шлях, по якому перетягали на валках човни. Множество таких круглих валків лежало по боках шляху. Княжі дружини снідали при огнях, а раби витягали між тим човни з води та клали їх на валки. На маленькому горбику саме у сьому найвужчому місці проходу поміж рікою і лісом стояв князь в окруженні своїх прибічних гриднів.

Мстислав і Лют бачили усе те з жулавцевої гряди, яка здіймалася серед лісу. З її вершка погляд обіймав усю околицю з порогом, волоком, нерівною, безлісною полозою та невисоким, але дуже густим лісом. За собою бачили обидва розвідники місце, де остались в укритті вибранці Мстислава. Над сим місцем кружляли неспокійно риболови, ворони та інша птиця, вистрашена незвичайними гістьми. По другій стороні кам'яної гряди не ворушилося нічого.

«Невже ж печенігів нема?» — подумав Мстислав і аж зрадив, що найбільше добро Руської землі, князь, без перепони перепливе се найнебезпечніше місце у дорозі.

— Дали б боги, — сказав до Люта, — щоб погані не поспіли напасти на князя! Здається навіть, що їх ще нема чого боятися. Ходім погляньмо та дамо знати!

Але Лют усміхнувся.

— Ні, брате, — відповів. — Ти поганих не знаєш. Їх тут завсіди повно, а нині, певно, і кілька тисяч набереться. Треба заждати і підглянути, де їх розвідники причаїлися, щоб бути вчасно наготові.

— Ба, але як їх найти? — питав молодець, який аж тепер побачив, скільки досвіду треба тому, хто обіймає провід над другими. — От шкода, що Крук залишився у Києві.

Лют усміхнувся.

— Не бійся, Мстиславе, — успокоював молодця. — Князь

не горнець, не розіб'ється від першого удару. А притім ще, може, задалегідь дізнаємося, де печеніги засіли. Вони самі зрадяться, коли прийде пора до набігу. Вони прецінь-таки не на самій окраїні лісу, а у гущавнику. Заждемо — побачимо. А поки що не показуймося на скалі, лише глядім пильно довкола.

Не висуваючись з-поза кам'яної гряди, сиділи обидва у тіні могучих дубчаків та яворів і гляділи на ріку.

А там кипіла робота на всі руки. Стоячи на горбку, князь давав лад усьому. З гуркотом котилися човни один за другим на валках по волоці, два ряди рабів попихало їх з боків, інші підкладали спереду свіжі валки. Гладко і справно перейшли човни полян, деревлян, сіверян і помічних відділів. Човни сейчас спускали на воду та з поспіхом вантажили набором. Купці і раби відчалювали сейчас, а дружини борців оставались при човнах, гуртуючись при своїх воєводах.

Аж ось заворушилися ряди тиверців та уличів, а їх човни усі враз стали з гуркотом пересуватися по гладкому волоці. І нагло залунав у воздуху проймаючий крик журавля, за ним другий і третій. Мстислав здригнувся, бо відгадав сейчас, що се знаки, а не справжні журавлині крики. В сій хвилі почув, як хапає його Лют за рамя.

— Дивись! Бачиш?

І рукою показував на вершину кучерявого дуба, що стояв недалеко місця, на якому саме находився князь. Між зеленою листвою темніло якесь темне п'ятно, наче тінь, кинута вершком дерева на нижче галуззя.

— Що се? — спитав Мстислав.

— Печеніг...

Рівночасно відіззався журавель вдруге, сим разом уже дальше направо у гущавині. Без труду догадався молодець, що саме там стоїть печенізька ватага.

— Останься тут! — сказав Лютові. — І пильнуй! Я піду за дружиною.

І миттю зісунувся зі скали.

Між тим котилися човни, а за ними ішли далі дружини тиверців та уличів. Вкінці остався лише сам князь зі своїми прибічними дружинниками. Він станув на їх чолі і повільною ходою став поступати поруч послідніх човнів. Довкола було тихо і спокійно, чути було лише глухий гуркіт та скрип пересування суден, але ніхто не говорив, ані не сміявся, казалося — у воздуху повисла буря, і кожний ждав першого грому.

Нагло... Наче вітер прошумів поміж рядами, неначе стадо

горобців нараз запало у гущаву, тікаючи від шуліки, почувся тихий бряк металу, удареного камінцями... Се хмара стріл налетіла на дружину, а рівночасно страшний вереск пронісся у воздуху. Здавалося, що усі темні сили, закляті у кам'яні гряди граніту, вигреблися з-під лісового покривала і йдуть облавою на того, хто осмілювався оружною рукою перейти їх царство. Кілька дружинників крикнуло з болю, Святослав кинув лиш оком направо, а, побачивши ворога, задув у ріг голосно, зично, протяжно...

Тричі залунав ріг і тричі відповіли йому печеніги своїм вереском та хмарою стріл. Відтак заройвся свобідний простір при волоці тисячами їздців. На малих худих, але витривалих кониках сиділи невеличкі широкоплечі та косоокі кочовики, вимахували луками, списами та арканами. Усі летіли за своїми стрілами хмарою на ряди дружини, яка зібралася кругом князя, очікуючи першого удару.

Але князь не думав на відкритому місці приймати бій з противником, в десять разів сильнішим, а ще до того кінним. Він уступив за послідні човни, які стояли ще на валках, а коли наскочили вороги, засвистіли пірнаті стріли дружинників, і були вони набагато сильніші та цільніші від печенізьких. Чимало-таки поганих повалилося коміть головою у траву, а дальші товпи роздавили їх копитами. Але не спинило се варварів. Озлоблені, дишучи помстою за смерть своїх, з поновним ревом кинулися густою товпою на човни.

З-поза них, наче з-поза забороло, відбивалися княжі гридні мовчки, з розвагою та спокоем. Раз у раз валився розчіхраний напасник під копита коней, а довгі мечі, наче блискавки, мигали над головами оборонців. Святославові знаменито послужили човни і як забороло, і як охорона від стріл, а зате печеніги вскорі побачили, що не проберуться на конях через дерев'яні стіни. Тому більшість зіскочила з коней і пішла приступом на дружинників.

Тоді уперше зморщив чоло Святослав, що стояв у найбільшому човні. Товпа могла, мимо усієї хоробрості, залити його слабкі сили повинню людських тіл. При сьому печеніги стали зблизька кидати аркани і стягати оборонців з човнів до себе. Побачивши се, пізнав Святослав небезпеку і знову задув у ріг.

А в сій хвилі усі дружини, що стояли біля ріки, бігом пустилися туди, обіймаючи, наче раменами, від полудня орду печенігів. Оторопіли варвари, відступили дещо, але вскорі почислили противника і, залишивши малий відділ проти човнів, головною силою ударили на дружини, що

перегородили щитами усе поле і наступали на них з луком, списом та мечем. Оклик: «Перуне! Перуне!» — приглушив на хвилю шум порога, і зав'язалася страшна боротьба. Печеніги знали, що коли поб'ють дружини, то Святослав не втече з човнів. Його пильнувала ватага лучників від поля та лісу, а від другої сторони — темні сили Ненаситця. Поки що не займали напасники його gridнів і лише перед ними кипіла страшенна січа на рівних умовах. Княжих людей було набагато менше, але напасники були на конях, хоч уже не усі, бо многі з них ще раніше позіскакували при приступі на човни. Зате дружинники були дужчі, лучче оружені і при сьому хоробрі понад усі похвали. Ніхто з них не був би уступив ні на п'ядь, бо знав, що тут ходить о князя¹, з життям якого та здоров'ям в'язалося усе: перемога, слава, здобич, поворот, життя!

Густо падали трупи з обох сторін. З виттям та стогоном умирали варвари, мовчки, спокійно гинули русини або, видобувшись з глоти², перев'язували глибокі рани рубцем сорочки, ременем тощо.

І настала хвиля, у якій забули обидві сторони, що бій сей має якусь ціль, а саме побіду над ворогом. П'яні кров'ю, кидалися на себе противники у скаженій злості і боролися, не оглядаючись ні на боки, ні позад себе. На віддаль кількох кроків метали списи та стріли, рубали мечами або топорами, шматували ножами. Навіть сі, що лежали вже у кривавому поросі, брали участь у боротьбі. Вони хапали ворогів за ноги руками або пороли ножами черева коней та борців.

Тяжко було руським дружинникам протистояти хмарі печенігів, та, проте, ніхто й не думав оглядатися за дорогою до втечі або за підмогою. Умлівали руки і у варварів, та все-таки побачили вони згодом, що їх більше, чим ворогів, та що остаточна побіда припаде таки їм, якщо додержать поля та за тим самим завзяттям доведуть січу до кінця. Серед темних, брудних товп стали почуватися дикі оклики радощів або хриплий регіт та насмішки. Тоді Святослав, який з човна з нетерплячкою слідив за битвою, добув меч та зморщив брови удруге і раз у раз глядів у ліс, ждучи підмоги. Був уже крайній час. Ще хвиля, і обезсилені дружини впадуть або зійдуть з поля, а тоді погибель князя неминуча.

Нагло замовкли оклики радості, а під самим лісом зчинився крик і метушня. Кільканадцять печенігів упало, поцілених ззаду стрілами. Ранені перемішалися з тими, що

¹ Ходить о князя — йдеться про князя.

² Глота — тіснява.

боролися з полянами під самим лісом. За першою лавою пішла друга, третя, і кожній відповідали скажені зойки та крики поцілених. Ціле праве крило печенігів подалося назад, а в сій хвилині догадалися поляни, що хтось їм приходить на підмогу. Вони гукнули радісно і з ножами в руках кинулися на розладнані ватаги ворогів.

Їх окликові відповів нелюдський рев та свист, але він не вийшов з грудей варварів, лише від чималої ватаги дружинників, які вискочили з лісового півострівця навпроти самого порога, і серед скажених криків, махаючи зброєю та наломаним у лісі галуззям, кинулися між... коні печенігів, що ждали на панів неподалік поза плечами борців. Табун злякався і з дико поблискуючими очима та розвіяними гривами влетів між печенігів. Настав неймовірний заколот між варварами, які щойно, певні побіди, вигукували з радості. В млі ока відхлинули товпи від бойового ряду дружин та стали ловити розшалілих коней або вбивати їх. А за табуном біг на чолі найдобрішої княжої дружини Мстислав, який направив перший удар меча на тих, що обложили були княжі човни.

Мало хто вийшов з життям з-поміж них, бо коли лише оклик: «Перуне!» — залунав за їх плечима, зіскочив і князь з човна і мерщій повів товаришів на ворога. Притиснені з двох боків, печеніги боролися до загину. І згинули всі. В живих осталися лише деякі, що сейчас на самий перший крик жаху за плечима подалися назад і змішалися з товпою. Дружина князя злучилася з Мстиславом, і обидва, наче тарани, ударили на ворога. Та у сього не було вже сил. Печеніги втратили надію на перемогу і змінилися у одній хвилі у звичайних степових кочовиків. Всі забули враз про товаришів, начальники перші дали ногам знати, і хто міг, щезав у лісі, щоби якнайскоріше опинитися на вільних степах.

Погром був цілковитий. Насправді згинуло до двохсот русинів, а ранених було удвоє стільки, але печенігів загинуло удесятеро більше, головню тому, що челядь і раби сейчас розбіглися по бойовищі і не оставили живим ні одного раненого. І так нікуди було брати полонених...

Коло полудня битва була скінчена, але Мстиславу не принесла вона радощів. Лют дістав палкою по голові, так що лежав без пам'яті у човні, а з правого боку на грудях найшли товариші глибоку рану від ножа. Свідомі лікарської штуки дружинники казали, що Лют нескоро вернеться у бойові ряди, тому сумно та невесело сидів молодець у княжому човні над своїм добрим другом, прикладаючи йому холодну

воду. Товариші гребли веслами, другі балакали про битву або спали на кожухах. Ранені перев'язували рани або запускали в них різні ліки.

Нагло піднісся з чердака Святослав, що спочивав на лаві, і підійшов до Мстислава та Люта. Він поклав руку на плече молодця і сказав жартом:

— Я рад, молодче, що ти зі мною. Не зрадив ти давньої слави твого роду, бережи лише, щоб сам рід не пропав, а то й Володимирові треба буде колись героїв.

Молодець покраснів, товариші засміялися, а князь говорив дальше поволі:

— Боги Руської землі заплатять тобі за твою заслугу щастям та добром на весь вік, а я іменую тебе вождем моїх прибічників. Тому,— додав, звертаючись до присутніх гриднів,— глядіть на сього молодця, як на мене самого. Він відкрив зраду і дізнався заздалегідь про напад. Завдяки йому й розбили ми нині поганих.

— Слава воеводі! — гукнули товариші, що аж тепер дізналися про причину вивищення Мстислава.

— Лют вернеться домів,— закінчив князь,— а що у нього хати дасть біг, то він поїде у твоє дворище, Мстиславе, заплатить твої довги золотом або мечем і зажде на тебе.

Мстислав кинувся князеві до колін, але сей обняв його та поцілував тричі по давньому звичаю.

ІХ У ТЕРМАХ

Колись давно зі сонячної Еллади на побережжя Понту Евксіна (Чорного моря) приїхали галери, а з них висіли на берег блискучі спіжевими зброями гопліти. За ними — одіти у крашену вовну жінки та прегарні чорноокі янголятка — діти.

Незвісні сонячному підсонню¹ Греції бурі шаліли зі здвоєною силою у грудях горожан грецьких міст, і наслідком сих колотнеч і спорів їхали на темний берег кімерійців сім'ї прогнаних противників. Одна за другою приїздили вони і осідали поруч — серед варварських народів. Вскорі обвелися хати господарською стіною, а стіни — цвітучими огородами та збіжжевими полями. А вслід за сим появилися на зеленово-синіх хвилях Понту другі галери, та вже не

¹ Підсоння — клімат.

з поселенцями, а з купцями, які забирали плоди чорноморського города і везли їх у далеку гарну сонячну та голодну Елладу.

Одначе грецькі поселенці не остались хліборобами, напівварварськими рибалками та пастухами. У їх городах розцвіли штуки, науки, постали святині, палати, терми, заводилися ігрища — ціла нова Греція постала на дикому скалистому березі Скітії. Згодом стали і варвари приглядатися до грецького побуту і бачили, що серед його стін царить спокій, безпека і гаразд. Вони стали осідати у городі або біля нього і займатися різною працею, бо ця праця приносила блискуче золото, солодке вино, яскраве сукно та ясну, досі не видану зброю. І так цвіла грецько-скітська культура довгі століття, аж прийшли воєнні часи, мандрівки різних племен та народів, облоги, пожежі, ворохобні, пошесті.

Город змалів, повалилися городські стіни, поросли бур'яном звалища палат, святинь, покритишилися статуї, пощезали цінності і скарби. Коли удруге зібралися мешканці ставити забороло довкола міста, лінія укріплень обняла набагато менший простір, чим передше. Довкола нових стін лежала широка полоса неужитків, на яких між бур'янів, будяків та трав то тут, то там визирали сірі звалища будівель — свідків славної минувшини; у них гніздилися гадюки, ящірки та скорпіони, а часами і гірші звірів та гадюк — люди.

Місто Херсонес лежало на малому кам'янистому півострівці, а не над заливом, з огляду на те, що легше було боронити вузьку шийку, чим цілий круг укріплень. Працьовитість горожан змінила була колись кам'янисту почву у родючі грядки, але з приходом ворогів закинули херсонесці їх управу. Сумні звалища і руїни окружали город, що наче з тривогою горнувся до побережжя у самому куті півострова. Все-таки Корсунь був на свій час ще чималим містом і важився навіть не раз ставити опір візантійським кесарям. За часів Святослава був він по стороні Калокіра, а візантійські стратиги¹ не показувалися і близько. Рада міста вирішила піддатися у опіку могутнього князя Русі, тим радше, що князь не правив від города ніякої дані. Ось чому Святослав прибув з усім військом до Ктенунтського заливу.

Тут було завсіди чимало купців-гречників, що їхали на Русь, і других, що верталися з Болгарії. Від сих других дізнався сейчас по приїзді Святослав, що воєвода Свинельд з трудом держиться лише у Болгарії та що кесар збирається

¹ Стратиг — візантійський воєвода. — Авт.

на нього великим походом. Тому рішився таки сейчас відіслати на Русь усіх недужих та ранених, а з усіма здоровими спішити своїм на підмогу. Корсуняни бажали повітати князя з великим торжеством, з музикою та співом, але князь навіть не пішов з пристані у місто. Він послав лише раді дарунки і просив відправити недужих вояків на Русь або вигоїти їх рани у Корсуні, а сам з Мстиславом, Шварном та чотирма гриднями вийшов на берег вечором і вскорі щез із очей дружин, які таборилися на човнах та березі.

Була ніч. З вибігаючого далеко у море півострова на усі сторони розгортався чудовий вид моря, яке блищало синявим сявом, наче розплавлене срібло. Посеред нього яснів, наче полоса золотистого огню, відблиск самого місяця уповні. Блискучі хвилі переливалися, міняючи щораз краски на блиск, а при березі шуміли тихо, обмиваючи підніжжя стрімких скал. Сей тихий шум наповняв воздух своїм говором, наче молитва землі до бога-неба, наче казка про давні-давні часи, коли-то високі, стрункі щоглисті привесельники возили золото та золоте вино у тьмавий, мрачний край кімерійців.

А ось і надгробні пам'ятники того часу, сірі, синявим сявом повиті руїни давнього Херсонеса: стіни, стовпи, обломки статуй, а між ними досить висока ще напівціла будівля терми.

Колись давно сходилися тут геронти «херсонесу базилеузес» купатися, обговорювати державні справи, спорити та балакати. Нагі раби натирали тіла панів атицькою оливою, їх волосся нардом, вербеною, а брови антимоном. Другі читали твори Гомера, Софокла, Евріпіда, а дух безсмертної краси еллінських творів здіймався над блискучою усіма красками дуги гладкою та стрункою будівлею. Тепер не те. Одних кімнат нема зовсім, другі до половини наповнені румовищем повалених стель та криш, а у велику залу, де колись на мраморних ложах покоїлися тіла викупаних та намащених херсонітів, сипалося проміння місяця на високі бур'яни та купи облетівшої заправи.

Але що се? Чи се з-над Стіксу вернулись тіні давно померлих горожан? Чи духи померлих без сповіді з пізніших часів? Чи, може, лихі люди, опришки, що обкрадають гроби у глуху північ?

Під стіною середньої кімнати сиділи на великих обвалах два мужі у широких та довгих вовняних плащах з каптурами.

— Не вдалося? — питав один.

— Ні! Конунг догадався про напад і розбив печенігів, мов орел гусей.

— Диявол розказав своєму синові про засідку! — проворчав крізь зуби перший.

— Е, ні! — відповів другий. — Видко, сам Один послав йому круків Гугіна і Муніна, і вони сповістили його про засідку зрадливих ніфлюнгів. Що правда, то правда!

Були се Фарлаф і Партеній. Обидва сиділи з хвильку мовчки, коли нагло Фарлаф зірвався і бистро став оглядатися довкола.

— Гель! — проворчав. — Хтось іде!

Хвильку прислухалися обидва.

— Ні, — відізвався Партеній. — Се, певно, ящірка або гадюка. Сідай, Фарлафе, поговоримо.

Посідали.

— Наш план, — говорив грек, — був так обдуманий, що Святослав ніяк не міг його збагнути. Правда, що він міг надіятися нападу на порогах; але чому він сам в такому разі зробив засідку на печенігів і витовк їх до ноги? На се треба було докладно знати, коли і де нападуть.

— Певно, підіслав шпигунів, — толкував Фарлаф.

— Кажеш, підіслав шпигунів? Добре! Чому ж він сам ждав на них, а не велів воеводам знищити ворога?

— Ха, ха! — засміявся Фарлаф. — Ви, греки, не знаєте конунга. Він не дарує ні одної порядної бійки. Він, бач, за мамою не плакав, але за такою бійкою, як ось на порогах, пробі, що заплакав би, мов дитина за іграшкою. Святослав — се криця, а серце його з каменя і то дорогого каменя.

— Не смійся, Фарлафе, — замітив ідко грек, — хто буде протоспатарієм, коли ти станеш молитися до Святослава?

Фарлаф спалахнув.

— Хто? Я — молитися? Я до своїх богів не дуже-то часто молюся, а мав би молитися до ваших?

— Він не наш бог!

— Ба, але краще вас лущить, ніж Льокі багатих карликів. І ви його дуже боїтеся. Се зрозуміло, лише, бачите, у вас, греків, ненавидять того, кого бояться. У нас не те. У нас шанують такого героя, хоча на нього й ворогують. Тому і я не здійняв би руки на нього, доки служу йому.

— Пусте говорення! — не втерпів грек і стиснув п'ястук. — Убий його, а побачиш, яку одержиш нагороду. Ні тобі, ні твоїм гіперборейцям не снилося навіть про такі скарби.

Фарлаф сопів голосно і мовчав нерішено.

— Станеш патрицієм, дістанеш багряницю, золоте чільце, рабів, рабинь, гарних, наче янголи, багатств без міри, палату у Царгороді чи де захочеш...

— Гель! — прохрипів Фарлаф. — Певно, що се стоїло би труда. Але, бачиш, у нас тверді закони. Звільни мене з княжої служби, а завтра ударю на нього... Нині не можу, я варяг, не грек, мене прокляли б усі грядущі покоління.

— Але поблагословить тебе бог, Панагія і заступник їх на землі — кесар. У них є середники побідити свого супостата, але вони не бажають собі розливу крові, Калокір знає, що робити, і сим разом не уникне загибелі син Ольги-християнки. Бачиш, отже, що своєю вірністю князя не спасеш, тому приспіши кінець війни ударом меча, а розбиття війська остав Цимісхієві. Твої закони не досягнуть тебе біля його престолу, серед твоїх багатств. Подумай ще раз, а пізнаєш, що лише убивство може відвернути небезпеку війни від імперії. Тому стань спасителем миру, а світ винагородить тебе признанням, вдякою і значінням.

Фарлаф сопів голосно, стискав руки, переступав з ноги на ногу, вкінці встав.

— Що ж, протоспатаріє, згода чи ні? — наполягав грек.

— Згода! — прохрипів Фарлаф і відвернувся.

— Ха, ха! — сміявся грек. — Ти, брате, не привик! Але ось удар мечем, се лише хвиля! Трохи крику, замішання, а потому висота, багатство, добро, недосяжне для усіх тих, що бояться діл. Не велика штука боротися! Се кожний бик уміє! Але убити Святослава серед дружини його, се вчинок...

— Справді! — закликав Фарлаф. — Се вчинок Зігурда, що вбив Фафніра із засідки. По стежці сходив Фафнір до водопою, у ній викопав герой яму, а коли змії ішов по ній, вбив йому меч прямо у серце. Ніхто не називає сього зрадою. Піду ось і я...

— Під грати! — почувлися за ними тихі слова, мов гадючий сик, а рівночасно грімко залунав добре звісний обом грізний голос князя:

— Брати їх!

Закітлувалося у темряві. Шестеро мужів кинулося на обох переряжених заговірників і пов'язали їх у млі ока.

Високо палали вогні на пристані. На столах та скатертях валялися останки пиру, який корсуняни zostавили князеві та його дружині. Недогризені шматки напівкривавого м'яса, кості з вареної баранини та поросятини, кусні хліба, коржі, калачі. Великі мідяні казани з остатками каші валялися довкола, похляпані пивом, медом та вином. У пісок були вкопані двовухі амфори з винами. Одні були порожні або навіть потовчені, довкола других товпилися ще гридні, п'ючи та вигукуючи на честь ради міста та князя. Подекуди дзвеніли струни та сопілки, і співолюбні руські дружинники співали любовні та жартівливі пісеньки або хором заводили похвальні пісні князеві. Скрізь панувала веселість і безжурність людей, що, певні побіди над ворогом, йшли у бій, мов у танець.

Лише у найдальшому куті півострова, під самим городським муром, було тихо і спокійно. Мало не вся їда стигла у казанах і на столах, амфори стояли рядом ненарушені, бочки з пивом вітрились на вільному повітрі. Тут стояли табором варяги, але ні один з них не сідав за стіл. Деякі, що посідали були, повставали сейчас і пішли у збір, що обступав на березі моря гурток людей.

Чотирьох прибічних дружинників зі щитами та списами стояло на чотирьох рогах, а між ними у багряній мантиї князь у блискучому шоломі зі золотистим гребенем і з мечем при боці. За ними видко було двох в'язнів, пов'язаних мотуззям, у підраній одежі зі замараним лицем та покривавленими руками. Позаду давали позір на бранців воєвода Шварно і Мстислав, обидва у блискучих зброях, з добутиими мечами в руках. Блиск огнищ відбивався у ясному металі кривавими рефlekсами, які падали на обличчя присутніх і надавали їм суворого, грізного вигляду.

Князь ступив на камінь, який прикотили варяги з-під городської стіни, і підняв руку. Громада замовкла, хоч маком сій, і лише з віддалі доносився гомін пируючих русинів.

— Хоробрі вікінги, мої вірні гридні, слухайте мене і замкніть судове коло довкола сих двох та мене, щоби розсудити між нами правду і брехню. Як ви піддалися під мій провід, так я піддаюся під ваш суд. І якщо правда виявиться не при мені, стану і дам відповідь обиженому Фарлафові, коли він і де захоче.

Мовчки обступили варяги гурток і заговорили:

— Ти, князю, кажи слово! Від тебе йде правда! — казали одні.

— Фарлаф хоробрий воїн! — говорили другі.— У нього теж не було досі зради.

— Говори, говори! — закричали вкінці усі й замовкли, ждучи.

— Сей тут присутній Фарлаф Ерікзен прийняв у мене службу, як ваш воєвода, і служив мені правдою кілька літ. За се одержував усе, чого слід жадати дружинникові, а крім сього, ще й вдяку князя і признання начального вождя.

По зборі варягів почувся говір одобрення.

— Але,— продовжував Святослав,— слабим був дух Фарлафа, а серце його тужило до більших скарбів та почес-тей, чим я йому міг дати, і тому послухав спокусника грека Партенія, який з приказу грецького кесаря підмовив печені-гів до нападу на мою прибічну дружину при волоці. Фарлаф мав оставити князя у небезпеці серед ворогів і вести вас далі аж до Херсонеса. Якщо мене були б убили печеніги, мав Фарлаф одержати певну службу і платню у кесаря...

— Як-то? — питали старші між варягами.— Покинути конунга у бою — се зрада!

— Його життя належить до володаря! — казали другі.

У зборі настало замішання. Дружинники були крайньо озлоблені, раз тому, що не брали участі у бою, а також тому, що на них падала нечесть бути під проводом зрадника і тру-са, який тікає від ворога.

Але ось Святослав дав знову знак, що бажає говорити, і всі замовкли.

— Одначе напад не вдався. Боги помогли мені розпері-щити степових вовків як слід, не повстидалися мої герої давньої слави. Тоді грек Партеній підмовив Фарлафа убити мене мечем, а Фарлаф... згодився! Чули ви таке, хоробрі, вірні вікінги?

Хвильку мовчали варяги. Відтак скажений рев вирвався з усіх грудей.

Миттю заблищали сотні мечів та ножів, всі бігли пошма-тувати зрадників, що затіяли нечуване досі між скандінав-ськими героями діло: убити власного володаря. Сей вчинок кидав на усіх варягів страшну, чорну пляму, а коли б був сповнився, кров усіх сих синів далекої півночі не змила б її. Тепер могла її змити кров зрадника. Тому бігли усі виточи-ти її з Фарлафа. Але Святослав розняв руки, вартові про-стягли списи і мечі, товпа здержалася.

— Заждіть, хоробрі мої,— сказав,— я не бажаю мести, лише суду! — Відтак, звертаючись до підсудних, спитав:

— Чи признаєшся, Партеніє, до сього, що бажав зрадою погубити мене і моїх?

Грек упав на коліна.

— Владико, кесарю,— лебедів,— клянуся тобі богом, пречистою та усіма святими, що се неправда... Се лихі люди оббрехали тебе, бо бажають твоєї і моєї погуби. Кесар хотів таке вчинити, але я не згодився і відраджував печенігам... Се Фарлаф вчинив, бо кесар іменував його протоспатарієм... Я був би тобі усе розказав, та боявся, бо варяг мечем грозив мені...

Партеній говорив скоро грецькою мовою і трясся увесь зі страху. Його позеленіле лице судорожно скорчилося, а усе тіло летіло крізь руки. Князь відвернувся з відразою від труса, деякі плювали з досади, а інші давали вияв своєму обуренню, викрикуючи:

— До гною з трусом! Напоїти його гноївкою! На кіл з ним!

Але князь не дозволив варягам вбити грека.

— Він не під вашим присудом, а під моїм,— сказав.— Я його сам покараю на сьому, що йому миліше від честі. Погодіть!.. Але ось ти, Фарлафе, чи також захочеш відпиратися від вини?

Фарлаф мовчав.

— Як світ світом, не було сього, щоб варяг не то що покинув володаря, але ще приобіцяв його скрито вбити за гріш та почесні! Се нечуване, се страшне діло!.. І хто мав відвагу його вчинити, той повинен мати принайменше тільки честі, щоб признатися. Сим здійме він зі свого роду хоч ганьбу, а потерпить лишень кару, яка змаже вину і нечесть.

Фарлаф поблід ще більше, але підняв гордо голову.

— Так, князю, і ви, товариші,— сказав твердо,— я піддався наомам ось сеї гадюки, але Одін остеріг конунга, слава йому за се! Ази не бажали зради і погані і шлють мене на темний Нальstrand, бо бажають зберегти сина і внука героїв від страхіття і ганьби Гельгайму. Я розумію тепер великорозумність князя та ласку богів, тому признаюся до вини. Судіть мене!

І з гордо піднесеною головою вкляк Фарлаф перед князем, а по зборі понісся говір одобрення. До князя приступив Шварно і подав йому дерев'яну паличку, яку князь мав зламати над головою злочинця на знак смертельного присуду. Але князь не вчинив сього. Рука з паличкою впала вздовж

тіла, чоло нахмурилося, видко, князь думав над чимсь і зводив внутрішню боротьбу. Усі присутні мовчали, ждучи присуду.

Вкінці заговорив Святослав:

— Чи є хто у крузі, хто б не повірив у правду обвинувачення? — спитав. — Якщо знайдеться такий, нехай підійме руку, а я зйду з каменя і передам йому провід на судищі.

Ні одна рука не піднялася.

— Коли так, то ти, Фарлафе, винен у зраді та віроломстві, і я повинен убити тебе... Але я прощаю тобі, бо у твоїх намірах була велич гадки підтяти одним ударом меча або ножа основу світу, усю величну будову моєї держави, судьбу Візантії та Болгарії!

У зборі хвилю панувала мовчанка, але потім знову почулися крики негодовання:

— Так не може бути! Се сором! Се ганьба! Під грати зрадника! Його зрада на нас і синах наших! Під грати, під грати!

Святослав махнув рукою і відкинув подану йому паличку, а Мстислав розтяв мотузи, якими був зв'язаний Фарлаф. Товпа замовкла, а князь звернувся до Партенія:

— І тебе, трусе, не стану я карати, бо мені жаль поганити чревії роздавленим хробаком. Стид і ганьба тобі і твоїм. Твою віру ісповідувала моя мати княгиня Ольга, і вона приносила їй честь. Мені здавалося, що вона є вірою благородних сердець. Тепер бачу, що і зрадники, і боягузи теж можуть бути грецької віри, і я волю геройську віру батьків, що зрадника карає смертю, чим твою, що вивищує його понад другими. А тепер гляди! Позад тебе стоїть син Воеслава, якого ти колись ограбив. Правда?

— Клянусь пречистою, — залебедів знову грек, — що се було з приказу...

— Калокіра, знаю, — докінчив князь, — але його тут нема, а у тебе майно чимале. Завтра збереш, як викуп за себе, тисячу гривень...

— Тисячу гривень! Христе-царю!.. — крикнув переряджений грек, який сейчас прийшов до себе, коли лиш почув, що князь його не буде казнити.

— Мовчи, злодію! — гукнув Святослав. — Не торгуйся! Свого допоминайся у Калокіра. Сі гривні передаси дружинникові Лютові, який іде на Русь з недужими вояками, для Мстислава Воеславича та рідні його у Залісся над Дністром. Доти не пушу тебе з прив'язі, доки човен Люта не допливе до гирла Дніпра. Берить його!

Чотири дружинники потягли грека зі собою, Мстислав ішов за ними, а князь з Шварном збиралися і собі піти. Але варяги не пустили їх.

— Ти прости, князю, зрадникам,— сказав старий Рюар,— на се твоя княжа воля; але судовий круг — ні! Вікінгові невільно прощати зраду, ні віроломство.

— Я не бажаю смерті сього грідня! — відповів князь суворо.

Але ось обізвався Фарлаф, що весь сей час клячав недвижно, закривши очі руками:

— Дякую тобі, князю, за ласку, але вона зняла більмо з очей моїх, і я бачу, яке страшне діло затіяв я у лукавому моєму серці. Такому серцю не слід уже битися у грудях. Я мушу понести кару, бо як ні, то сам найду дорогу до свого серця тим самим мечем, котрим бажав пошукати твого, і змажу ганьбу зрадника ганьбою самовбивства.

— Під грати! Під грати! — ревіли між тим вікінги.

Кілька з них приволокло вкоротці незабаром кільканадцять залізних штаб, яких чимало везли купці на продаж у Херсонес. Прути сі зв'язали у грати, а відтак прив'язали їх Фарлафові до хребта. Фарлаф не пручався і послухно пішов на берег моря. Кілька тугих мужів несло грати. Потім скинули грати з берега у воду так, щоб вони, падаючи, накрили собою Фарлафа.

Вода була мілка, але вага заліза не дозволяла прив'язаному зрушити з місця. Власне, треба було зрадника кинути у гноївку, де він згинув би скоро. Тут мучився довго. Довго шуміла вода, бовтана нелюдськими зусиллями тонучого у плиткій воді кріпкого мужа. Раз у раз появлявся над водою то один, то другий ріг ґратів, але вкінці устало і те. Вода успокоїлася, і лише місячні блиски переливалися на сьому місці живіше, ніж деінде.

Серед гробової мовчанки засів князь з варягами до вечері.

Х

У ДОРОСТОЛІ

За широко розлитим Дунаєм заходило сонце і кидало криваві блиски на дзеркало води. Білі опари рожевіли над водою у зареві, а у них губився майже зовсім лівий берег ріки. З широких рівнин Лівобережжя подував душний, гарячий вітер, а з величезних дунайських плавнів неслися

жаб'ячі хори та крики болотяної птиці. Усьому давав міру птах гупало, що раз у раз обзивався у мокляках: «Гуп, гуп!» Вслід за сим почувалися клекіт бузьків, острі голоси журавлів та чапель, а з другої сторони, з правого берега, відповідали їм голоси перепілок, що серед піль та левад збиралися до сну. Западав вечір.

У городі Доростолі зачинили брами, а руські вартові почали ходити по стінах города та замку. Населення города — болгари, греки і чимало таки русинів — варило вечерю і збиралося у підсінях хат повечеряти при смолоскипах або оливних лампах. Пахощі, які йшли від печеної баранини та риби, долітали і до вартових, їм снівся повний горнець гороху зі солониною та кухоль вина.

Один за другим кидав оком на замок, де усі вікна горіли ясними вогнями. Там пирував патрицій Калокір з руською дружиною, бо саме нині прибіг гонець із вісткою, що Святослав розбив на порогах печенігів. Вартові слухали співи та крики охмелілих товаришів, відтак розглядалися довкола... Ніде ні живої душі, а тут печеня так і надить до себе і груба вовняна постіль манить солодким супочинком. І один по одному вартові тікали по хатах і то не лише по руських, але і по болгарських, бо не один із княжих людей мав уже тут на чужині хату і рідню. Добра, тиха вдача русина находила навіть серед страшної війни розраду і щастя у мирних болгарських хатах, і багато з них думало провести увесь вік на Дунаї. Такі самі плавні, як на Дніпрі, були і тут, а мова і звичаї були дуже схожі. Через три роки після приходу Святослава Доростол ставав уже напівруським містом.

Між тим серед гамору та співу пирували gridні воеводи та дворяни у великій gridниці на замку. У прохолоді грубих мурованих стін розкошувалися гості їдою та напівками, а на начальному місці сидів Калокір у кесарській багрянлиці і показував усім веселе, безжурне і ласкаве лице.

Але під брижками мантиї гралася рука двома табличками, зліпленими воском. Було се письмо, яке одержав перед хвилиною особим посланцем. Годі було читати його у прив'язі воеводів. Тому встав і підняв чарку горі.

— Мовчати, мовчати! — загуділи голоси, і гамір у gridниці сейчас утихомирився.

— Братія і дружино! — начав Калокір, наслідуючи спосіб бесіди Святослава.— Разом із вісткою про побіду одержав я від патріарха Василія письмо. Воно, певно, дуже важне і тому бажаю прочитати його вам.

— Читай, читай! — сказали воеводи.

— Читайте! — загули гості.

Калокір розліпив таблички. Легко дрогнули черти його лиця, коли пробіг письмо очима, але плавно, не спиняючись, прочитав:

— Кесар Іван Цимісхій вийшов із військом з Царгорода і прямує у Македонію. Сокотіться!¹ У нього п'ятнадцять тисяч пішого, а тринадцять кінного війська. Ідуть на малу Преславу...— Прочитавши, спитав: — Що ж нам робити? Святослава нема, мусимо рішити самі.

— Що тут рішати? — закричало разом кілька воевод.— Підем завтра досвіту у Преславу, заберемо Свинельда і, заки князь вернеться, розперіщимо ромеїв, мов яструб курей.

— Так, так! Перун їм у тім'я! — ревіла товпа.

— Вичистимо хату на його прийом! — кричали деякі.

— Слава князеві! — гукнув Калокір.

— Слава, слава-а-а! — повторили присутні і випили вино з чарок.

Калокір сів, але його лице не виявляло загальної радості. Воно було бліде, а на чолі появилася глибока брижа² жури. У письмі було зовсім не те, що читав Калокір дружині. Він знав, що ніхто з-поміж неї не вміє читати грецького письма, тому подав усім відомість, яку хотів. Правдива вістка звучала: «Наш заговор відкритий, спасайся!» Ось і все.

Непевність та ляк метали душею патриція. Якщо не втече, страшна кара може впасти на нього. Святослав більш усього гидився зрадою та брехнею і за се звик був карати смертю. З другої сторони, не простив би йому і кесар, коли б він покинув Доростол. Усі проходи крізь Балкани були в руках Свинельда, а малочисленне військо Цимісхія мусило розбитися у проході об опір переважаючих сил руських дружин. Калокір мав усунути дружини з проходів або пустити у Доростол ромеїв, які мали приїхати Дунаєм із моря. Але се друге було неможливе, бо Святослав не задержався у Корсуні, а просто наспів на Дунай, так що скорше мусив прибути у Доростол, чим візантійський флот. Залишалось, отже, лише здійснити другий план, а саме, відтягнути дружину з Балкан. Як же се вчинити йому, що сам непевний був навіть життя, а не то княжої ласки?

Тяжко задумався грек, дивлячись на пируючих гостей, і лише хвилями займалися у його великих, круглих чорних очах вогники.

¹ Сокотітисся — стерегтися.

² Брижа — зморшка.

І ось прояснилося його лице, видко, найшов він вихід зі скрути. Вигладилася брижа на чолі і якраз брав у руки чарку, щоб випити до воєвод, коли нагло оклики: «Слава!» — звернули його увагу. І втім пройняв його несказаний жах, жах людини, що бачить перед собою тупе біле вістря свіжо-заstrуганого кола. Поміж дружинниками ступав у супроводі Партенія та гарного стрункого молодця у блискучій зброї — Святослав.

— Добро з приходом приношу вам, браття і дружино! — сказав ласкаво. — Здоров був, Калокіре! Бачу, ви гарно забавляєтеся, п'єте, пируете, тож дайте і нам!

Метнулися слуги подавати їжу, сам Калокір, позеленілий зі страху, зірвався з сідала і вхопив в руки якесь блюдо та ніс його князеві. Сей добув ножа, врізав два чималі кусні, подав один Мстиславові і мовчки почав їсти, не дивлячись на прочі страви, юшки, приправи та вино. Мстислав їв також, але притім вп'ялив очі в Калокіра і бачив його змішання та тривогу. Він раз у раз підсміхувався, а сей усміх дратував незвичайно нещирого грека.

— А чому-то у вас, — спитав знічев'я князь, — нема на стінах варти?

Тут звернувся до воєвод, а сі похилили голови, наче осліплені блискавкою мандрівники у глуху ніч.

— Хто з вас мав розставити варту? — питав князь далі.

— Прости, деспота! ¹ — відповів за воєвод Калокір тихим, несміливим голосом. — Ми усі раділи твоєю побідю, тому я запросив усіх на пир. Варта, видко, повтікала, але її розставив я сам ще звечора.

— То ти зле зробив, патриціє, — сказав спокійно князь. — Пир пиром, радість радістю, але повинності ніхто за тебе не сповнить. Ось і Хорс-Дажбог щодня виходить на небо, бо ніхто його не заступить у його ділі. Він бог, а ти що? Жменя попелу, яку хто знає коли і де розвіє вітер по полі. Ти зле вчинив, Калокіре! Нехай же тепер воєводи ідуть пильнувати місто, а ми посидимо ще та побалакаємо.

Воєводи вийшли раді, що князь не лютився і не карав, а ті, що знали його краще, казали, що, без сумніву, ладиться якась велика подія, бо князь погідний і веселий. Разом із воєводами вийшло і чимало дружини, горішній кінець gridниці опустів.

Тим часом слова Святослава охолодили кров Калокіра, мов зимовий, грудневий вітер воду. Жменею попелу назвав

¹ Д е с п о т а — володар з необмеженою владою.

його князь,— невже ж він думає спалити його живим? Лукавий грек тремтів та ждав кожного слова з уст Святослава, наче смертного суду. Князь доїдав тим часом м'ясо та випив чарку вина, відтак обмив руки у срібній мідниці і спитав:

— А чи се правда, Калокіре, що ти вислав Партенія до Фарлафа та змовлявся з печенігами?

Коли б грім був луснув отут біля ніг грека, то не був би його більше поразив, чим се, так нагло, без вступів, висказане питання. Візантієць, вихованець цісарського двору, звик до всіляких каверз, підступів, скритих злочинів, лжі, облуди, але зовсім не мав поняття, що се таке відвертість та щирість. Наче довбнею, поразили його княжі слова. Він пустив з рук чарку, затрясся усім тілом, лице позеленіло, а очі підійшли під чоло, мов у трупа.

— Що?.. Як се?.. Звідки?..— залебедів. Його вхопила гикавка, а зуб заскакував за зуб.

— Мені таке розказував Партеній! — додав спокійно тоном пояснення Святослав.

В сій хвилі вернулась тямка до грека. Коли Святослав дізнався про зраду від Партенія, то біда ще не була така велика. Калокір зібрав усі сили та усі здібності, які набув на візантійському дворі. Вмить почервонів і у крайній скаженості кинувся на Партенія.

— Рабе поганій! — заверещав. — То ти... ти... таку погань про мене... найвірнішого слугу — раба руського і болгарського царя розносиш і надієшся, може, що хтось тобі повірить? Скоте шолудивий... я на кіл тебе велю посадити... Гляди!

Тут Калокір вхопив ніж і, заки хто встиг йому перешкодити, вбив його доволі глибоко у власну ліву руку. Тісна туніка, яку носив грек під багряницею, обагрилася кров'ю.

— Дивись, рабе, гляди і ти, царю, і ви, гості,— закликав з палаючим лицем,— ось так я за свою вірність послідню краплю крові виточу... Як правда, що ся кров пливе з моєї власної волі, так правдивою є моя любов і вірність у серці!.. Ти, тварюко, ти, трусе, ти, вонюче стерво, боявся за своє собаче життя? Ось я тобі урятую його! Берить його! — гукнув на переляканих служебників.— І всадить на кіл.

Партеній кинувся назад, коли Калокір вхопився за ніж, бо думав, що його справді вб'є господин на місці. Але коли се не сталося, догадався, що усе те лише штука¹. В удаваній розпуці упав до ніг розгніваного, молив і благав про життя,

¹ Ш т у к а — тут: гра.

але не випросив нічого. Слуги вивели його з гридниці. Виїшовши, усміхнувся вдоволено, протягнув зігнуті плечі і звернувся у бічні двері, де була його кімнатка, у якій бажав виспатися по кількадедній подорожі. Але удар п'ястком у карк повчив його, що його міркування не зовсім влучне. Відвернувся до наставника слуг, який штовхав його ззаду.

— Як смієш, рабе поганій, підносити руку на повірника його достоїнності? — обурився і глянув бистро у очі рабові, бо глядів у них виразу покори і покаяння. Але темні очі раба оставались незмінними. У них десь на дні чаївся навіть маленький огоньок укритої злоби. Він мовчки указував рукою на двері, за якими лежав замкнений майдан.

— Куди ведеш мене? — спитав Партеній вже покірніше.

— Як-то куди? — відповів наставник. — Може, не чув? На кіл! Не пручайся, бо така воля господина, не гнівай його ще у останній хвилі.

Партенієві потемніло в очах. Від п'ят стали мурашки лізти йому по шкірі, а члени тіла терпли, наче у холодній воді.

— Що ти, — лепетав, — не зрозумів волі господина? Іди ще раз, поспитай, се ж не може бути! Вибити різками, видади на муки, втяти ногу, руку, ніс, уха, язик... видовбати очі... Але кіл? Ха, ха, ха!

Грек зареготався зразу якимсь страшним сміхом. Зуби вбив у долішню губу так, що аж кров спливала по бороді. І нагло упав Партеній на землю, і заридав, захлипав плачем божевільної людини...

Наставник задумався. Може, справді приказ господина треба було інакше розуміти? Хто знає! Партеній знає хіба, що не вибрешеться, і, певно, не вертався б у Доростол на погибель. Тому приказав слугам пильнувати в'язня, а сам подався у гридницю. По хвилі вернувся.

— Зв'язати злодія! — гукнув. — За се, що зрадив князя нашого господина та оклеветав його перед князем, умре на колі і то сейчас.

І нагло почув грек, що якийсь голос шептав йому ніби до уха: «Твоя смерть є рятунком Калокіра...»

Та згадка прошибла його блискавкою. Партеній посинів увесь і втратив тямку.

По хвилі почув, що мурашки підлазять все вище і вище, аж налізли йому у мозок. Збудився і чув, як його витягли на майдан і кинули на землю. Коли розплющив очі, погляд його упав на біле тупе вістря свіжозаструганого паля.

І тоді нелюдський рев, рев звірячої тривоги добувся з грудей нещасного...

Між тим Святослав звістив Калокірові, що ромеї ідуть з великою силою у Македонію. Кесар Візантії побідив остаточно арабів і Варду Фоку, свояка цісаря Никифора, якого вбив Цимісхій. Ідучи, удавав цісар приятнь до болгар, і сі почали збиратися у ватаги, щоби кинутися на русинів.

— У нас діла на всі руки! — усміхався князь. — Але ми його зробимо. Я останусь тут та примучу болгар, щоб не пиндючилися, а ти, Калокіре, підеш від мене у Переяславець та прикажеш Свинельдові боронити балканські проходи від ромеїв, доки я не наспію: З тобою піде ще й Мстислав, бо Свинельд не молодий, а Мстислав — се голова, яких навіть у вас, греків, нема! Він перехитрив Партенія і Фарлафа.

Патрицій Калокір приглянувся докладно до молодця, а відтак, усміхнувшись солодко, подарував йому величавий перстень зі самоцвітом.

— Се на добру дружбу, молодче! — сказав.

Молодець поклонився, але не віддав душі лукавому грекові. Бистро слідив за кожним його рухом, бо дотеперішня служба навчила його, що добре око й ухо не раз більше значать у житті, ніж не знати яка відвага й хоробрість.

Вскорі вийшов князь із Мстиславом у терем, де мали обидва спочивати по дорозі. Були самі, бо Калокір остався у грідниці, де кінчився пир і дружинники розходилися додому.

— Князю, — почав тоді тихим голосом молодець, — що мені робити у Переяславці?

— Заступити Свинельда у Балканах і не віддати їх ромеям, хіба з життям. У сьому моя честь. Ти не знаєш, чому так. Ось бачиш, коли кесар Іван заколов кесаря Никифора, а труп викинув на сніг, взявся до правління мудро і діяльно. До мене послав послів, кажучи мені, щоб узяв собі нагороду, яку приобіцяв був Никифор, і йшов собі домів. Значить, що я й моя дружина — се ніби другі варяги, що їх можна дістати за гроші, скільки душа забажає. На те я відказав йому, що, крім окупу за міста, землі та болгар і за Корсунську волость, віддам йому решту й буду його другом. Але кесар став грозити мені, що поб'є та прожене силою, якщо не піду сам. Тоді я погрозив йому, що пошукаю його в Царгороді, і якби мене не покликала блаженна моя мати Ольга, певно, і духу ромеїв не було би по сей бік Боспору. Минулого року розбив Свинельд Варду Скліра з військом, а сього року хочу я сам доїхати кінця Царгородові, як доїхав Ітілеві, Саркелеві та Болгарові. Побіда зависить від проходів крізь Балкани. Тому пильнуй їх, як ока в голові.

Молодець задумався.

— Не во гнів тобі, княжа милість! — спитав по хвилі.— Чому ти не казниш Калокіра? Припечи його вогнем, і він усе виспіває і не одну тайну зрадить, про яку нікому не снилося. Я чомусь йому не вірю, як не вірив Партенієві і Фарлафові.

Святослав засміявся і поклепав рукою по плечу молодця.

— І я йому не вірю, але вірю, що не буде вірнішого раба, ні гридня від нього, якщо нам поведеться. Ти за ним слідитимеш, а коли пройде небезпека, так ти не питай, лише бий, а як вб'єш, то не признавайся, бо скажуть, що ти псів б'єш.— Тут князь засміявся гірко.— Мені, бач, його треба. Багато ромеїв не любить вірменина Циміскія. Патріарх Василій не раз зраджував його плани. І Калокір має у Царгороді своїх поклонників, тому я його мушу до часу шанувати.

— А все-таки я його боюся.

— Ха-ха! — засміявся князь.— Я ні, але я не люблю його.

І Святослав тріпнув згідно пальцями.

При виході з княжого двору вони побачили, що на майдані зібралася чимала товпа людей довкола якогось високого чудовища, що гляділо на них величезними темними ямами очей. Святослав здригнувся. Мстислав мимохить подався назад.

— Пар...теній! — прошептав.

— Бідолаха! — сказав князь.— Коли б я був знав, що його посадять на пал, був би його сам велів убити топором або лишив у Корсуні ловити рибу.

Партеній сидів на палі, що пробивав йому нутрощі і власним тягарем вганяв тупе дерево чимраз глибше собі у тіло. Страшна розчіхрана голова з запалим, сірої фарби лицем дивилася темними ямами очей на видців, наче з зачудуванням і зі страшною розпукою. Голова ся коливалася на всі сторони, немов бажала з усіх сторін якнай докладніше приглянутися до князя.

Той відвернувся і плюнув. Мимо своєї суворой вдачі, мимо того, що не боявся ні смерті, ні ран, благородна душа його не зносила і не любила непотрібної жорстокості.

БИТВА НА ДУНАЇ

Коли на слідуючий день Мстислав із Калокіром вибралися в дорогу, у Доростолі кипіла уже робота на всі руки. Вояки гострили зброю, ті, що мали коней, чистили і годували їх, ладили борошно та сушене м'ясо на поживу, шили або наставляли одержу, — словом, нагадували собі усі ті дрібниці, від яких часто-густо зависить успіх походу, а за які не дбає недосвідчена людина. Зле зшитий кафтан, невивідний чревій, загнутий шолом, заржавілий меч, еле прибитий цвяхок у щиті можуть бути причиною нездатності до бою, недуги або і смерті вояка.

Військо Святослава складалося з досвідчених вояків. Усі ті мужі провели уже на війнах та походах по кілька літ без перерви. Тому-то і не забували про потрібне. В полудень причалили човни з дружиною, яку привіз Святослав з Києва. Варягів відправив князь-таки сейчас у Царгород, бо не довіряв їм, а й вони самі радо покидали табір, у якому доведено їм зради. Все-таки з жалем прощалися вони з лицарським князем, хоч не противилися його волі. Значного дарунку, який дав їм на прощання Святослав, не хотіли прийняти, а Рюар заявив від імені товаришів, що за зраду дарунків не дають, ані не беруть, та поручився словом вікінга, що ніхто з його людей не підійме меча на руські дружини.

Варяги відплили, а вслід розійшлися у різні сторони краю воеводи з дружинами «примучувати» болгар.

Вскорі оказалось, що лише бояри, у жилах яких пливла турецька кров, тягнули за Візантією¹. Простий народ слов'янської породи дружив з русинами і радів князю, що дані не брав, ніяких ворогів до краю не пускав, з мужиком поводився людяно і ласкаво. Усякому було рівне право перед лицем князя. За убиття або покривдження простолюдина карав князь бояр і не бояр однаково строго і справедливо.

Саме ся справедливість стягала на нього ворогування грецьких вельмож та болгарського боярства. Чудеса розка-

---

¹ Болгари — ймення турецької орди, що, підбивши слов'янський народ, який жив на Дунаї, перейняли від нього культуру, мову, звичаї і надали їм своє ймення. Нечисленна орда розплилася у слов'янському морі й утворила лише боярську верству, яка зразу задержала ще деякі сліди свого походження, але по якомусь часі і їх зовсім затратила. Ось чому болгари — слов'янський народ з турецькою назвою. — Авт.

зували греки про жорстокість Святослава, тому вслід за вісткою, що Цимісхій вирушив у Царгород, піднялися вельможі і стали ворохобитись. Протягом місяця поверх вісімдесяти ворохобень здавила залізна рука князя, а голови проводирів поспадали з плечей.

Аж ось прибігли болгарські мужики з-над дунайського гирла і донесли, що флот з Візантії вплив у ріку.

Святослав був тоді у Рущуці. Почувши новину, сів сейчас на човни і поплив долі рікою. З ним було до трьох тисяч оружних мужів у п'ятдесяти чайках. Греків було удвоє більше на високих галерах. На передніх мостах мали вони дула, якими метали грецький огонь, тобто стріляли мішаниною селітри, сірки і вугілля та кидали на чималу віддаль клубки клоччя, насиченого смолою та скальною олією. Ніхто не знав, як се греки робили, але вояки Святослава знали, що се не є ніякі чари та що при відважному скорому нападі не pomoже ворогам і се.

На приказ князя їхали чайки одна за одною повз полудневий берег, так що з ріки не було їх видко. Якраз напроти Доростолу наткнувся Святослав на греків. Попереду пливли три галери на веслах, які, видко, бажали переплисти повз город, щоб причалити до берега вище. Тоді Святослав видав наказ спинитися.

У прибережних очеретах укрилися човни, і лише човен князя стояв посередині ріки. Залога веслувала у протилежному напрямі, щоби удержати човен на місці проти течії. Стоячи на носу, князь бистро слідив, де й коли йому ударити.

І ось замітив вскорі, що між тими трьома передніми суднами і рештою флоту є чимала відстань, щонайменше годину плавби проти течії. Крім сього, побачив він, що головна сила греків підпливає все ближче до города і стає довгим подвійним рядом. І бачив Святослав, як на пристані настав рух, як лучники бігли до води та спихали човни з берега. Видко, старий Шварно ладився напасти на галери чайками.

Але ось на помостах галер появились клуби білого диму, а слідом за сим на човни та прибережні хати упав дощ палаючих куль. По хвилі дійшов до ушей князя сильний гук, один, другий, третій, над пристанню закрутились у повітрі чорні дими пожеж...

Тоді князь задув у риг і, наче бджоли до матки, наввипередки висувалися з очеретів чайки і кинулися товпою на три галери. На них були також дула до кидання грецького огню, але усього знадіб'я під рукою не було. Заки його при-

готовано, чайки були вже під боком суден, а хмара стріл покрила передні та задні помости. Озвалися зойки та крики побитих, а між тим цілі рої дружинників з ножами в зубах полізли горі по стінах помостів. Греки стали руками кидати свої огневі кулі, і кілька чайок загорілося ярким полум'ям.

Одначе русини не дуже сим журилися. Огненним дощем упали вони самі на ромеїв і, заки хто зміг би стеревити два яблука, не було ні одного ворога в живих. Поміж веслярами було багато болгар та русинів. Сих освободили, персів і арабів вкинули у воду, і за хвилю опісля галери їхали далі у тому самому напрямі, що й раніше, але з зовсім іншою залогою. При березі велів Святослав рубати дві галери сокирами та лаштувати сухими дровами третю. На неї перенесено також усе знадіб'я до грецького огню, на якому не зналися варвари півночі, а було його там чимало. Швидко упоралися дружинники і зі сим, не догадуючись ще про план князя. А він сів знову у човен і крикнув:

— Анумо, браття, вперед! А й сього грецького черевня беріть зі собою. Треба його віддати землякам. Побачите, що йому незадовго з радості черево трісне.

Всі засміялися і порозуміли вмиль, про що ходило князеві¹. Взялися за весла, і вскорі весь флот човнів плив довкола галери, наче гусята за гускою, до доростольської пристані.

Греки занепокоїлися судьбою висланих галер. Виділи вправду напад човнів, але не думали, щоб їх судна так скоро впали в руки ворога. Коли побачили, що одна галера повертається, думали, що вона одна спаслася і тікає перед варварами. Але ось галера близько... Ще хвиля... І з галери стали вискакувати у човни веслярі, але не грецькі, лише руські дружинники, відтак човни, наче стадо горобців, розскачилися на усі сторони, розгортаючись у довгий лук, що замикав пристань звідусіль. Між тим на носі галери показався дим і бухнув у воздух сніп живого вогню. Несена течією, впила вона між обидва ряди поприв'язуваних галер, і нагло побачили всі, що усе судно наладоване дровами та кулями від грецького вогню. За хвилю мусив вогонь дійти до них, а тоді горе човнам, що не втечуть завчасу.

Крик тривоги залунав на галерах, моряки перерізували линви, на яких стояли судна, одно наскакувало на друге, весла ломилися, люди падали у воду і тонули, бо нікому

---

¹ Про що ходило князеві — що князь мав на увазі.

було їх рятувати. Не одна галера наїхала на іншу, а крізь пробиту в боці судна діру напливала вода до середини. Тут і там стали судна потопати, а з берега летіли стріли чимраз густіше, чимраз голосніше лунали оклики руських гريدнів Шварна.

Се залага города посідала в човни і йшла приступом на флот.

Враз страшний вибух оглушив усіх, а серед стовплених грецьких суден вирвався аж під небо височенний сніп полум'я. На всі сторони розлетілися, наче огневі птахи, неугасимі кулі. Вони падали на помости суден, на вояків або у воду. Людей і кораблі охоплював огонь. Мов живі смолоскипи, бігали ромеї по палубах галер. А й у воді не гас огонь. Він розливався по поверхні ріки і плів широкою червоною плахтою за течією та пожирав усе, з чим стрічався.

Але ось нова небезпека надходила. Широкий лук чайок припливав чимраз ближче і ближче і замикав грецькі судна до пристані. Ряд човнів густів чимраз більше в міру того, як лук коротшав. Попереду пліла велика чайка з вирізаним з дерева на варязький спосіб змієм на переді. На носі судна стояв у червоному плащі з добутиим блискучим мечем у руці Святослав!

Тоді панічний жах охопив ромеїв. Вони аж тепер побачили, чия рука їх громить. Огонь на воді вигорів і погас. Уламки галер, обсмалені трупи та палаючі судна сплили з водою і догоряли під берегом, а на останки грянули з двох сторін зі звичною бойовою піснею на устах звідусіль руські дружинники. Почалася різня.

Недовго вона тривала, ромеї здавалися, хто лише міг, галери було ограблено і спалено, а відтак князь з дружинами подалися до міста, де між тим міщани та руські гريدні погасили пожежу. Всі раділи з побіди, навіть болгар, бо ся побіда була побідою справедливості над кривдою.

Одначе на світі так, як день і ніч, літо й зима, міняються добро і лихо. На дні чари розкоші скривається завсіди крапелька горя, а у найбільшому горі знайдеться зерно втіхи. Благо тому, хто найде одночасно одно й друге. Пізнав се князь Святослав таки тієї самої днини.

На майдані замку зібралася уся дружина князя, а воеводи числили убитих і ранених. Вони вислали дроворубів за дровами на костри та заряджували величаву тризну по упавших.

Саме вийшов князь з гريدниці, і військо починало вітати його окликами: «Слава!», коли втім задуднів у віддалі тупіт коней і юрба їздців в'їхала на майдан.

Виглядали вони страшно. На конях і людях висіли підрана упряж і одяг; погнуті лати та шоломи, порубані щити свідчили про люті бої, небезпеки та пригоди. Коні і люди були вкрай стомлені, на одних і других виднілись численні глибокі рани. З-під шмаття і ременів, якими були перев'язані рани, добувалася кров.

На великому білому коні, сніжну шерсть якого оббризкали кров і грязюка, сидів сивоволосий та сивобородий старець у погнутій та порубаній зброї. Зціпеніла кров з глибокої, відкритої рани на чолі позліплювала білу бороду у кривавий ожелест¹, а впале лице і червоні очі додавали ще виразу лютості грізному лицю їздця.

— Свинельд! Свинельд! — закричали дружинники і кинулися до прибулих.

З трудом зіскочив воевода Свинельд, кремезний та тугий шістдесятилітній старець на землю, але не міг, як завсіди, скорим кроком підійти до князя. Ноги попухли йому від довгої, безперервної їзди, тому поволі підійшов воевода до дверей.

Князь зморщив брови і довго приглядався до їздців. Губи князя дрижали раз у раз із лютості чи зворушення, але, видно, він поняв і без допитів, що сталося, бо спитав лише:

— Тільки усіх?

Свинельд мовчки кивнув головою.

— Іди у хату, обмийся й приходь до мене на вечерю!

Грізно насупившись, пішов князь у свою одрину, а невдовзі поволікся туди і Свинельд, обмитий, з перев'язаною головою.

— Сідай, воеводо! — сказав Святослав, а сам ждав, поки Свинельд з'їсть вечерю, і ходив нервово по кімнаті. З майдану доносилися крики дружинників. У сих окликах звучало спершу зачудування, відтак жаль, а вкінці лютість, гнів, жадоба помсти. Святослав роз'яснив чоло.

— Се гаразд, що дружина гнівається, — сказав, — ще не усе пропало.

— Пропасти-то воно пропало! — відповів Свинельд. — Але можна втрачене відбити.

— Переяславець упав?

— Так!

Князь тупнув ногою з досади.

— Як же те усе сталося, розкажи усе, але коротко!

---

¹ О ж е л е с т — віхоть.

— Ба, тут нічого розказувати! — відповів воєвода.— Ти знаєш, князю, що я служив уже твоєму батькові і тобі ще послужу, доки життя мого...

— Ба, не знати, хто з берега! — докинув, наче пророчим духом перейнятий князь.

— І знаєш,— продовжував Свинельд,— що у мене нема ні рідні, ні майна, бо й нащо? Тому пильную свого, так що ніхто не може сказати: Свинельде, тоді а тоді зрадив ти свою славу, завів дружину у загибель, лихе порадив князеві...

— Правда! — підтвердив князь.— І я не хочу, щоб ти оправдувався, а лише бажав би знати, яка сила чи підступ перемогли тебе, залізний старче!

— Ба, коби знаття! — нахмурився Свинельд.— Ось ніколи ще таких дивних речей не діялося при мені. Перш усього, дізнався я, що Цимісхій іде на мене з військом. Іде? Ну, нічого! Обсадив я проходи у горах, а сам збираю дружину у Переяславці, щоби обійти ромеїв одним просмиком та ударити ззаду, коли вони вовтузитимуться при другому...

— То ти се добре вигадав, коли б був знав...

— То не був би посилав сеї грецької тварюки, Калокіра,— докінчив за князя воєвода...

— Еге ж! — кивнув головою Святослав.

— Калокір приказав мені іменем князя постягати усі залози з гірських проходів і йти у Доростол, бо Цимісхій іде туди берегом моря, а тут є лише третина його війська з Вардою Скліром на чолі.

— Га! — крикнув Святослав.— Що за Див учив його сеї гадючої хитрості! Се страшні люди, ті греки, Свинельде, слабі, трусливі, але небезпечні, мов отрута, мов труп'яча їдь! Але бачиш, тут є дещо і твоєї вини, і моєї, що послав тобі молодняка замість зрілого мужа. Чи тобі Мстислав нічого не казав?

— Мстислав? Який Мстислав?

— Воєславич!

— Син старого Тура, що ще з Ігорем ходив на Царгород?

— Той самий!

— Але ж, князю! — усміхнувся Свинельд, дивлячись на князя непевним зором і не знаючи, видко, що думати про свого господина.— Прецінь обидва сини Воєслава згинули від печенігів під Києвом...

— Се їх брат! Він мав мій перстень і мав обняти провід у проходах, бо я бажав пощадити твою сиву голову від трудів. Чому ж ти не послухав його?

Свинельд зірвався.

— Князю! — закликав він.— Клянуся богами, мечем, кістями батьків та твоєю дорогою головою, що ніякого Мстислава і на очі не бачив. Бачив я справді перстень, ось сей, але на руці Калокіра!

І старець показав князеві на пальці перстень з двома жемчугами та рубіном.

Мов уражений громом, глядів князь хвилю на блискучий камінь, що кидав довкола криваві блиски, а далі закрив лице руками.

— То значить, що він згинув, убитий гадюкою греком,— застогнав,— і то вже третій, послідній з роду у розквіті літ. Справді, не брехав старий Путята, коли казав, що я запропащую молодь краю для своєї слави. Ось яка була моя плата за те, що Мстислав спас мені життя!

— Не падькай, Святославе,— втішав Свинельд,— хто не йде других бити у чужину, того чужі у хаті найдуть! Хто лише борониться, той завсіди програє...

Князь відняв руку від лица, його очі горіли лютим огнем.

— Де ж ся тварюка? — прохрипів.— Я йому усі кишки випорю з проклятого черева... Я йому...

— Послухай, почувеш! — заспокоював князя воевода і, не тратячи часу, розказував далі. Святослав сопів ще хвилю, вкінці перемиг злість і слухав уважно оповідання Свинельда.

— Ледве мої відділи виїхали на рівнину, ромеї перейшли на сей бік Балкан і рушили на Переяславець. Тоді я задумав обійти їх ззаду і вирушив з кінними gridнями, щоби об'їхати їх. Пішу дружину залишив я у городі. Але ромеї йшли, мов на крилах Стрибога. Піші візантійці пішли сейчас приступом і вдерлися у город. Тоді я ударив з засідки на них, а було у мене до двох тисяч комонників. Ледве я, однак, вивів своїх перед город, коли звідусіль стали появлятися кінні відділи ромеїв. Було їх у вісім разів більше, ніж у мене. З нападу мусили ми перейти до оборони, а знаєш, князю, що значить оборона комонників. Нас рубали, мов ліс, мов збіжжя жали з усіх боків, вкінці ми побачили, що і дружини у городі втратили силу відпору і б'ються вже по хатах. Нарешті місто загорілося, і тоді знали ми, що усе пропало. Тому повернули коні і пішли пробоем туди. Половина нас лише осталась, і не знаю, чи десятюх знайдеш, які не були б ранені. Ось і усе!

Святослав заспокоївся зовсім за сей час. Грізна небезпека вернула йому силу духу, і довго він радився ще зі Свинельдом і Шварном, як зустрічати ворога під Доростолом.

НА ЗАБУТОМУ ОСТРОВІ

Так-то страшенна хуртовина розгулялася у медом та молоком пливучій Болгарській землі, та лиш Мстислав не знав про се. У невеличкій, але ясній кімнатці у вежі сидів він вже три дні у заперті і думав про свою нещасну долю, скаженів в люті, згадуючи, як-то його сюди запроторили. З вікон обіймав його зір обидва береги Дунаю, правий ближче, лівий далі.

На маленькому острівці при правому березі ріки стояв замочок: вежа, два муровані будинки, довкола забороло з круглими приставками по рогах, ось і все. Сам острівець був підмоклий і багnistий, з весною він у значній частині покривався водою. На самому сухому просторі росло декілька яворів та оріхів, по краях лоза, а далі очерет, шувар, осока, ситник, купчатка. Тут гніздилося безліч водяної птиці, що своїми криками та бійками розраджувала самотнього бранця.

Бранця?.. Звідки ж попався туди Мстислав?

Яким світом вдалося здорового, хороброго та розумного молодця запроторити у сю безвихідну самітню, тоді як там, на полі, Перун провадив усіх його земляків на ворога?..

Мстислав підійшов до заграбованого віконця і глянув на хвилю, що невпинно, безнастанно плила-пропливала ген у даль, у безвість, мов людина, що йде сповнити якийсь пильний обов'язок совісті, мов життя, мов час... Хто б то міг за сею хвилею поплисти у даль, долі рікою, на свободу, до своїх, до князя, до рідного краю... Гей, гей!

При березі стояв маленький човник, а в ньому сидів в короткій сорочці без рукавів невеличкий собою чоловік та витягав з води верші, заставлені на рибу. Він брав одну по другій, вода спливала через плетінку у ріку, а рибалка глядів одним оком до середини, примружуючи друге, і раз у раз видобував з верші більшу й меншу рибу, яка билася в його руках. Він, посвистуючи, вкладав її у берестянку, що висіла в нього через плече, та раз у раз поглядав на вікно вежі. Ось видобув доволі великого карася та, показуючи на нього, гукнув по-руськи: «А що, попався, карасю? Сидиш тепер, доки не облуплять та не кинуть у сковороду! Буде тепло, любо, мов за пазухою... Ха, ха!»

Мстислав відвернувся.

«Справді! — подумав. — Саме так само зловили і мене.

Накинули мішок на голову, зв'язали і повезли. Аж у сій кімнаті викинули на долівку, дали їсти і сказали: «Сиди, бо пожалієш».

І думка молодця стала посилено працювати над розв'язкою загадки: чому і за що замкнув його Калокір у сей замок? Що грек був причиною сього, Мстислав не сумнівався. Його в'язали прецінь його пахолки. Мстислав бачив навіть, як убили двох його товаришів, тиверських гриднів... «Що за причина?» — питав себе і не находив відповіді. Коли б Калокір учинив се з месті, то, певно, не давав би йому вигоди, а замкнув би у льоху зв'язаного і під вартою, не годував би, як гостя, не поїв би, як князя...

Чванився йорш між бабками
Та зі свого роду.
За се бабки пішли в воду,
А йорш в сковороду! —

заспівав дзвінко рибалка під вежею.

І дивно! Пісенька ся надала гадкам молодця новий напрям, і він нагло розв'язав загадку. Мстислав пригадав собі, як не раз по дорозі розмовляв з греком та поволі, слово за словом, розказав йому усю свою службу князеві і навіть про своє посланництво до Свинельда. Не дивно, що Калокір звелів його зловити і замкнути.

Але ось пахолки, що його в'язали, забрали від нього і перстень Святослава. Нащо їм він? Других дорогоцінностей не взяли. Навіть перстень Калокіра сіяв на пальці молодця... Сеї загадки він не міг уже розгадати.

Підійшов до вікна знову, бо надіявся побачити рибалку-сміхуна, але не доглянув його ніде. Надворі западав вечір — уже третій з того часу, як він тут перебував, — а криваве зарево обливало звідусіль самотний замок. Зате від правого берега ріки підпливав великий човен з кількома парами весел. Він плів стрілою, а напереді стояв у довгому вовняному плащі Калокір.

Молодець сейчас пізнав се лице хижої птиці, худе, з великим носом та маленькими очима. У ньому було щось від лиса, а щось від пса, який сподівається від пана удару нагайкою. На голові мав патрицій звичайну плоску грецьку шапку, а під плащем — кафтан зі золотистої парчі. Пурпури на ньому не було, ані царської діадеми. Всі жильці замку — а було їх двадцять — вибігли назустріч. Попереду — начальник варту у шкіряній куртці, набитій густо спіжевими гудзами, за ним дозорець в'язнів, видко, урядник поліції,

у темній туніці, перев'язаній попід пахами та нижче пояса, далі замковий сторож, а за ним рибалка, що був, як здається, слугою чи помічником сторожа. Він ішов позаду, підскакуючи і розмахуючи руками, та щось, видко, говорив, бо дві жінки, які стояли при вході до більшого будинку, аж падали від реготу.

Іде, іде сум, сум,
Пильнуйтеся плітки,
Чути лоскіт та шум,
Бережіться щітки!
Бо ся щітка добре чеше,
Густий волос має,
Як розчеше, «буба» буде,
«Дурна хавка,— скажуть люди,—
Що міри не знає».
Буде плітці глум, глум! —

співав рибалка і кинув свою шапку так високо, що вона полетіла аж у вікно Мстислава.

— Мовчи, блазнюко! — гукнув дозорець.— Хочеш, щоб тебе почули?

— Чому ні? Прецінь на дворі кесаря блазнюкам найліпше, ха, ха, ха! І ніхто не займає, бо ніхто їх не боїться. А як почує сей варвар вгорі, то й байдуже, бо дурний.

— Все ж, може, мудріший, ніж ти! — засміялася молодша з жінок.

— Куди йому до мене! Він копирсається, не їсть, не п'є, сваритися хоче, за що його держать у заперті, а я був розумніший...

— І став блазнюкою! — докінчила друга жінка.

— То, по-вашому, хто правду каже, блазнюка?

— Деспота їде! — загомоніли вояки, що стояли двома рядами по обидва боки стежки, яка вела від пристані.

Побачивши звіддала Калокіра, молодець не хотів зразу вірити власним очам. Коли, однак, грек ступив на острів, а уся залага привітала його окликом, молодець переконався, що се він, а рівночасно страшна гадка прошибла його серце блискавкою.

«Зрадник!..— подумав.— Очевидячки, зрадник. Прецінь сі вояки долі — ромеї, а він їм приказує. Значить, що він зрадив князя, дружину і мене!»

І скаженість стала його огортати, давити за горло.

«Прибуде він сюди... кинуся на нього і — будь що буде!»

Хвилю сопів люто, коли нова гадка майнула в його голові.

«Він узяв перстень Святослава... Га! Тепер уже знаю нащо. Він одурить Свинельда, як одурив мене. Ах, дурень,

дурень, дурень! Без сумніву, темні сили Ненаситця побили мій ум сліпотою за перемогу над поганими. Рибалка-сміхун, без сумніву, мудріший від мене!..»

Мстислав розібрав усе, що почув нині від цього дивовижного чоловіка, і якийсь голос сказав йому у душі, що сей рибалка звертає свої пісеньки та слова саме до нього і давав йому поради. І він глибоко задумався, а коли за дверима почулися кроки та скрегіт засува, обдумав уже добре, як йому найтися супроти хитрого грека.

У кімнаті було вже темно, бо Калокір спочивав у замку по довгій дорозі. Заспокоєний та врівноважений, очікував молодець прибуття гостя, бо тепер не сумнівався зовсім, що патриціїй приїхав до нього. Аж ось розчинилися двері й у кімнатку ввійшов сторож з оливною лампою та ковром, а за ним рибалка з великим кошиком.

Ковер розстелили на долівці, стіл накрили скатертю, а на ній став рибалка розставляти блюда зі стравами. Дозорець поклонився між тим Мстиславові, який до всього приглядався з чималим зачудуванням, і заговорив болгарською мовою, якою, впрочім, говорили всі на острові:

— Достойний воєводо, знайомий твій, патриціїй Калокір, просить тебе про честь прийняти його до себе на вечерю!

— З гістьми боги у дім приходять,— відповів спокійно і по завітному звичаю молодець.— А чи патриціїй Калокір скинув уже діа...

— Дивись, дивись, достойний воєводо,— закричав у тій самій хвилі рибалка,— ось ті плітки, що ранком наловив В'юн у Дунаї. Ади, які вони мовчазні. Коли б я так сидів у капусті, то співав би.

— Мовчи! — гримнув на нього дозорець.— Вибачте, достойний воєводо, він несповна розуму, у ньому нечистий сидить, але що добрий і вірний слуга, тож і держиться.

Між тим Мстислав догадався, чому саме В'юн розкричався. Він, бач, хотів перешкодити йому зачепити словом Калокіра. Тому усміхнувся приязно.

— Нехай співає і говорить, мені й миліше, і відрадніше, коли його бачу,— відповів.

— Дядьку! Бай Коло! Чому твоя жінка продерла шкіру на карасі? — спитав В'юн.— Йй жаби лупити, не риби. Дурний карась. Хай був би присів тихо у верші та обернувся головою до хвоста, а, певно, найшов би вікно до втечі. Правда?

І В'юн став витирати сльози обома кулаками. Дозорець зареготався, а Мстислав глянув бистро на В'юна. Без

сумніву, під сими ганчірками крився небуденний розум, опертий, видно, на чималому досвіді.

Нагло В'юн підскочив раз і другий, замахав руками, вхопив одного карася і став бігати від вікна до вікна. Вкінці станув при сьому, що виходило на лівий берег ріки і, заки дозорець міг йому перешкодити, викинув рибу у воду.

На се кинувся дозорець.

— Що ти, сказився? — гукнув. — Геть мені відси!

І, видобувши з-під туніки нагай, вперіщив біснуватого по плечах. Мстислав аж заходився зі сміху, хоча зовсім не хотілося йому сміятись. Він кивнув лише головою В'юнові, коли сей обернувся.

— Я розумію його! — сказав. — Він жаліє карася, що дав себе зловити, і бажав його пустити на свободу. Тому вибрав те вікно, крізь яке найкраще було рибі виплисти у море. Правда, В'юне?

Але В'юн був уже в дверях.

— Бай Коло, Миколо! Дозорце, дядьку, чоловіче, нагаю! — репетував. — Біжи, біжи, сум іде!

— Деспота іде! — пояснив дозорець і вийшов, а за ним В'юн. Але коли виходив, глянув на Мстислава ясным поглядом, поклав ліву руку на серце, правою указав на вікно, крізь яке викинув був карася, і щез.

По хвилі ввійшов у кімнату Калокір.

— Здоров був, воєводо! — сказав весело. — Що ж, друже, скучаєш?

Мстислав поклонився.

— Скучати не було ще коли, — відповів, — бо думав увесь час, звідки мені така халепа випала сидіти у заперті.

— У заперті? — усміхнувся грек. — Але двері відчинені, чотири вікна для виду і віддиху...

— Але свободи нема, князя, дружини, боїв...

— Молодий ти ще, достойний воєводо, — усміхнувся приязно грек, — не дивно, що у тебе душа рветься до діл. І я був колись таким, ганявся за відзначеннями, майном, а тепер рад би спочити. Одначе коли у тебе є охота покинути сей забутий острів, то, вступивши на службу кесаря, досягнув би все, чого бажаєш, ба й більше...

Кров ударила молодцеві до голови, у очах потемніло. Здавалося, що він кинеться на зрадливого грека та роздавить, мов ядовиту гадюку. Але добрий дух спинив його. Він підняв очі на грека, і їх погляди стрітилися. У очах Калокіра тліла іскра цікавості, мов у того, що, завдавши ворогові отруту, слідить за наслідками.

— Годі мені покидати князя! — проговорив з трудом молодець.

— Ба, можна служити кесареві, не покидаючи князя...

— Як Фарлаф... — вирвалося у молодця.

— Пусте балакання! — засміявся нагло грек. — Вечеря холодне, а ми про торішній сніг. Сідаймо!

Посідали і стали їсти. У кімнату ввійшов дозорець і приніс у срібному відрі снігу. З сим снігом змішав вино і подавав його у позолочених кубках. Після вечері подав рушники і теплу воду та запалив кадило. Синявий пахучий дим наповнив кімнату тоненькими смугами, і душа молодця розплавалася у розкоші, омрачена вином і пахощами.

— Чудово ви, греки, живете! — закликав він.

— Чудово?.. У сій норі? — засміявся грек і став недосвідченому молодцеві описувати візантійський двір з його блиском, величчю, розкошами, широко розводився над почестями, які міг би досягнути Мстислав у Царгороді. І хто знає, чи не вдалося б прехитрому грекові знайти незіпсовану, мрійливу душу молодця, коли б не Фарлаф, його зрада та страшні грати на корсунському березі...

Була вже пізня ніч. Калокір пив, гриз мигдаль, сухий виноград і фіги і розповідав без упину. Мстислав почув скоро, що вино йде йому до голови, тому не пив, лише слухав і слухав, а хвилями кидав лише питання або чудувався.

— Ну і що? А як? Пробі! На Перуна!

І ось саме у сій хвилині, коли одушевлений молодець бажав просити грека, щоби дозволив йому прожити час неволі у Царгороді, за вікном на яворі обізвалася пугутька раз, другий, третій.

Здригнувся Мстислав... Наче марево, промайнуло йому перед очима воскове лице Воєслава і почувлися слова: «Де подиблеш Калокіра, приложи йому меч...» Молодець потер чоло рукою і відсунув чарку. Свідомість в одну мить вернулася до нього.

— Достойний патриціє! — спитав. — Що буде зі мною, якщо я не вступлю на службу до кесаря?

Калокір скривився.

— В такому разі, воєводо, останешся тут в неволі, бо я знаю, що ти був князеві найлюбішим дружинником, і він за тебе віддасть багато бранців.

— О так, — закликав Мстислав, який нагло поняв, чому Калокір так з ним падькається, — навіть тебе, достойний патриціє!

Грек почервонів і замовк. Його наміри відгадав сей недовідчений молодець. Він з подивом поглядів на нього.

«Шкода, превелика шкода такої голови для сього ведмедя!» — сказав про себе.

Дальша розмова велася уже про війну, і Калокір став зразу перебільшувати успіхи Цимісхія. Але і тут спинив його молодець.

— То значить, — сказав він у відповідь на опис послідніх боїв, — що Святослав мусить уступати перед вашою кіннотою, але вам сі побіди стоять багато людей і часу, і ви не в силі розбити його як слід. Здається, буде облога Доростола. Чи не так?

— Облога вже є! — відповів Калокір. — Але б'ються під мурами, не на мурах.

— Ага! Князь бажає мати забороло від ваших катафрактив.

— А й у нього ще до тридцяти тисяч війська.

Молодець підскочив з лави, на якій сидів.

— Ха, ха! То ще надвоє баба ворожила.

— Так, — сказав Калокір, — надвоє! І тому держу я тебе тут. Не стану я тебе силувати йти на службу до кесаря, але держатиму тебе тут, бо ти — моя безпека.

І вийшов.

ХІІІ

ВТЕЧА

Слідуючої днини від'їхав Калокір, наказуючи пильнувати бранця день і ніч, але zarazом мав сторож подбати про усяку вигоду для нього. Видко, хитрий грек не бажав робити собі Мстислава ворогом.

Поплив день за днем одноманітно, нудно, без змін та потіхи, а тут між тим мучила його серце туга за своїми і непевність, що діється з князем та дружиною. Не раз згадував Мстислав і Залісся, Калину, Рогдая, Власта, Люта... Часом жалів навіть за Круком, якого мусив залишити у Києві. Як дуже придався б йому сей вірний друг у його нудьгуванні. Рибалка В'юн щоднини приходив тричі зі сторожем чистити кімнату, приносити їду та напитек або виносити посуду. Але ні разу не можна було відверто побалакати, бо сторож не відходив від них ні на хвилю.

Крізь вікно, що виходило на лівий берег ріки і крізь яке

викинув був В'юн рибу, бачив Мстислав також не раз молодого сміхуна, але сей здвигав лише плечима і тряс головою. Надармо посилав йому молодець німі питання поглядом та движками рук,— сміхун не відповідав. І так минуло два місяці.

Аж ось одної днини упав сторож на порозі кімнати та викрутив собі ногу. Яким світом те сталося, не знав ніхто, і аж набагато пізніше дізнався Мстислав, що сміхун протягнув був поперек темних східців мотузок. Сторож гукнув на жінку та вояків, і вони винесли його з кімнати на діл. З сього скористався В'юн і увійшов до Мстислава. Зразу став застилати стіл і укладати на ньому блюда та дзбанки. Але коли вже затихли кроки вояків та падькання жінок на сходах, звернувся до Мстислава.

— Воєводо! — заговорив скороговіркою.— Я Рослав, син кметя з-під Іскоростеня, деревлянин. Вже два роки тому потрапив я в неволю і удаю божевільного, бо мені зі сим добре. Бував я у Царгороді, Адріанополі, Атенах і багато бачив і чув. Дурня, бач, ніхто не соромиться. Тому і остеріг я тебе, і остерігаю надалі. Тям, воєводо, що ти не на Русі, а у грецьких руках, де словами закривають лишень гадки, а висказують зовсім щось друге...

Мстислав горів, одначе, з нетерплячки і перервав Рослава.

— Остав се! Я тебе зрозумів добре і далі розумітиму. Ти мені кажи, що з князем?

— Князь відступив у Доростол і борониться від болгар і греків перед містом. У чистому полі не остоїться лава руських дружин перед панцирними комонниками.

— О, вони, певно, не візьмуть його силою! — закликав Мстислав.— Він орел, а вони кури. Горе їм!

— Великою є сила Перуна — се правда, але нема у нього, як і в Дажбога, лесті, підступу, грецького вогню, страшних метавок на огонь і каміння. Поки держиться князь у полі, доти гаразд. А раз замкнувся він у городі, то буде біда!

— Чому ж би йому тікати у місто?

— Їсти нема чого, людей багато, поживи мало, тому і сил не вистачає. Голод!..

Мстислав понурив голову.

— Тікаймо, Рославе! — сказав по хвилі.— Я мушу бути при князеві і побідити або згинутися разом із ним. Поможі мені!..

На сходах почулися знову кроки. Урядник охорони цісарської поліції ішов заступати сторожа при вечері. В сій

хвилі заспівав Рослав, мов півень, аж Мстислав відскочив.

— Хай не знає, бісова харя, що ми балакаємо,— сказав пошепки.— Я до утечі вже все зладив, недостає мені лише сталевого долота, щоб виважити ґрату. Але сторож має таке знаряддя, і я постараюся украсти його. А ось тут,— Рослав витягнув з кишені клубок мотузка,— мотузок. Спусти його мені крізь вікно, як обізвуся двічі пугачем...

У сю хвилю ввійшов у кімнату урядник, киваючись на коротких грубих ногах.

— Ква, ква, ква! — закахкав Рослав, тріпаючи руками, мов утка крилами. Мстислав не здержався і порскнув сміхом. Пришелець почервонів з досади, але поклонився і сів за стіл. Він і в голову не клав, щоби «біснுவатий» розмовляв із бранцем.

Але Мстиславові не йшла у рот їда. Спокою не давала йому гадка, що, може, якраз у тій самій хвилі і не мають його товариші що до уст вложити. Він швидко покінчив їду на превелике вдовolenня його товариша, який вважав себе у праві з'їсти усе, що осталося, і з противним плямканням змітав усе зі столу.

Аж вийшов і він, і Мстислав остався сам. Довго не міг заснути. Раз у раз привиджувалися йому князь, Шварно, Лют, дружина,— усі голодні, зі стягнутими поясами, з поблідлими лицями, знесилені, охлялі.

Коли молодець збудився, лице його було вогке від сліз, пролитих крізь сон. У ранішній молитві благав він гараче Хорса-Дажбога послати князеві та дружині поживу і силу відбити ворога.

У журі та смутку перебув Мстислав ще кільканадцять днів. Аж ось одної днини укрився Дунай мрякою. Синяві клуби гонив буйний західний вітер долі водою, крізь вікно втискався у саїтну кімнату на вежі вогкий, холодний воздух. Ударило крило вітру об мури і понуро засвистіло у гіллі дерев. Повороніла дунайська хвиля, високі вали ішли від осередка ріки до берега і з хлюпотом обливали підніжжя вежі.

При світлі оливої лампи сидів Мстислав у кімнаті і слухав понуре виття вихру та своїх безпотішних дум. Сум, чимраз глибший, чимраз важкіший, огортав його. На молоду моторну душу налягла самота важким каменем і бралася здавити у ній всі проблиски сили та діяльності. Мрак огортав його голову, безмисленно і тупо гляділи погаслі очі у темряву.

Коли втім: «Пугу! Пугу!» — озвався двічі пугач у гіллі явора і наче дух «біснуватого» В'юна вселився у молодця.

Мигцем скочив Мстислав до вікна і спустив шнурок удолину, прив'язавши до нього срібну ложку від вечері.

— Пугу! Пугу! — загудів пугач за вікном, а по хвилі витягнув молодець нагору мотузку. До нього прив'язав В'юн доволі грубий ремінь від аркана, який вживали болгарські та печенізькі їзди. Здивувався зразу Мстислав, але відтак зрозумів, що по сьому ремені спуститься з вікна на землю. На кінці ременя висів клевець і долото. Головка клевця була обгорнута шкірою. І ремінь, і шнур були вогкі. Надворі падав дощ.

Молодець сейчас взявся за діло: підважив ґрати у вікні, і се удалося йому дуже швидко. Ніхто і не думав, щоби хто міг з острівця утекти. Одинокий човен був по тому боці, на правому березі ріки, а на острівці було лише маленьке човенце В'юна, у якому лиш одна людина могла пуститися на воду. Тому ніхто не добачив, що іржа давно вже перегризла залізнi штаби ґрат. По півгодині праці ґрат уже не було. Не було чути і ударів клевця, бо шкіра глушила їх, а свист вихру не допускав ніяких гомонів до ушей вартових на сходах та у пристані. Легко, мов кіт, скочив Мстислав на землю і побачив сейчас біля себе лежачу постать Рослава.

— Умієш плавати, воєводо? — спитав сміхун замість привітання.

— Слава Велесові, умію.

— Се гаразд. Стрибог розгулявся нині. Він і донесе нас, куди треба, і нанесе дощику, який затре усі сліди за нами. Ходімо, воєводо!

Зігнувшись, шмагані вітром і дощем, пересувалися молодці до берега. Тут їх ждало маленьке човенце, справжня орихова шкарлупина, навантажена всілякими припасами, так що оставалось місце хіба для одної особи.

— Роздягайся, воєводо, і пливи за мною. Ти не зумієш таким навантаженим човном орудувати, а притім, — тут засміявся В'юн, — доволі я намок, змокни і ти дещо!

— Нічого! Допоможіть, водяні!

Молодець скинув одяг, а Рослав сів у човен і відштовхнув його від берега. За човном поплив Мстислав, придержуючись човна однією рукою. Скоро щезла у тумані за ними понура вежа забутого замку. Якусь хвилю видніло ще у мряці світельце оливної лампи високо над водою, а потім і воно щезло. Мряка, пільма і дощ обняли звідусіль утікачів, які мовчки посувалися до правого берега ріки.

І ось зачорніла перед ними темна смуга, повна гомону, шелесту та плюскоту хвиль, се були прибережні очерети.

Молодець раз у раз став зачіпати ногами об корняки шувару, підводних рослин, вкінці застряг у намулі.

— Кладися черевом на воду! — радив В'юн і зі здвоєною силою пхав човен до берега.

Аж ось показалися перші купини ситнику і купчатки, лозина та верби, а по хвилі вискочив Рослав на берег.

Мокрий та перемерзлий, Мстислав послідував за його приміром і одягнувся у свій одяг. Рослав добув з човна два мішки, витягнув з одного вухатий дзбанок з затичкою.

— Напийся, бо вхопить тебе пропасниця, а тоді хіба вертатися прийшлося б.

Мстислав послухав. Сей простий чоловік вів його, мов дитину, і молодець слухався його без спротиву, бо знав, що тут більше значить знання місця і обставин, чим досвід, хитрість, відвага та хоробрість. В дзбанку було сильне грецьке вино, і скоро відчув молодець, як любе тепло розливається по його тілі.

— Що ж тепер? — спитав пошепки.

— А ось глянь! — відповів Рослав, вказуючи на ріку за кільканадцять кроків від себе.

На темно-сірому тлі води чорніло щось при самому березі, наче пень дерева.

— Що се?

— Се човен Калокіра. У ньому є варта. Один спить до півночі, другий від півночі. Та нині, мабуть, обидва заснули.

— Де? У човні?

— Так.

— Ну, гаразд! Ось тобі долото! Коли дам знак, так ти сим долотом по голові того, що спить. Я займуся другим.

— Еге ж!

Тепер обіймав провід воевода, бо Рослав добре знав, що лицар, який є любимцем Святослава, мусить бути неабияким борцем.

Проти усі сподівання, вартовий не спав, ані не сидів у човні, лише стояв, спершись на щит, при березі. Але шум вітру приглушив кроки Мстислава. Коли підійшли на сажень до нього, шепнув Мстислав до товариша:

— Бігом до човна!

Не роздумуючи, погнав Рослав бігом.

— Стій! Стій! — гукнув вартовий і хотів було погнати за ним. Та в ту хвилю впало йому на голову щось важке, велике і м'яке. Се Мстислав ударив його з усього розмаху по голові... мішком. Закітлувалося у темряві, залунав бряз-

кіт щита, що падав на каміння, відтак оклик: «Кіріє!» — а потім замовкло усе.

— Рославе! — почувся голос у темряві.— Ти готов?

— Готов! А ти, воеводо?

— І я! Але мій ще живий!

— Давай його сюди!

Мстислав затягнув грека до човна, де лежав уже другий візантієць, як опісля оказалось, убитий долотом Рослава. Сміхун, бач, ударив його у висок, і череп лопнув від удару.

Сейчас вкинули молодці у човен мішки та виплили на середину ріки. Там вкинули у воду небіжчика, а другого, якого лише приголомшив удар Мстислава, посадили до весел і плили аж до ранку.

Коли на сході перед ними стала біліти вода у сірині розсвіту, скермував Рослав човен до багнистого лівого берега ріки, де спочивали обидва весь день. Ввечері поїхали далі, а грека пустили живим. Не так-то швидко міг він вернутися до своїх.

Усі грецькі та болгарські сили були по тому боці ріки. Тому не боялися зради. Рівно ж не боялися погоні, бо з острівця не міг ніхто вирушити без човна Калокіра та чайки В'юна.

І так їхали вони ніччю, а вдень спочивали, доки не доїхали до Доростола.

* *
*

Вже ранком тої самої днини побачили вони на овиді луну пожарища, а коли зійшло сонце, чорні дими. Східний ранішній вітер приніс їм воню диму та спаленини.

— Ось ми вже і дома,— сказав Мстислав.

— Ба, але годі буде дістатися у город. На ріці флот.

— Що ж робити? Підемо далі пішки. Згода?

— Твоя воля, воеводо, а богів ласка... Може, дійдемо.

— То ходімо!

Перейшли ріку і у добре укритому місці, недалеко від міста, там, відки виїздив уперше Святослав на погром флоту, вийшли на берег. Хильцем вилізли на малий горбок і з корчів поглянули на город та його околицю.

До міста було ще звідсіля далеко, але мимо сього уся рівнина була вкрита гуртками людей. Мало було, одначе, між ними вояків. Були се головно болгарські селяни, які під доглядом грецьких вояків і офіцерів тягли на шнурах

величезні машини. Були там катапульти, що виглядали наче величезні ворота з грубезними пружинами зі скручених конопляних лив, далі звичайні метавки з величезною дерев'яною варехою, у яку клали каміння, шопи з таранами та свердлами для розбивання мурів, далі журавлі, наче на колодязях, на яких, місто відер, висіли коші. У сі коші сідали лучники, журавель підіймав їх горі, і звідси мали вони обстрілювати оборонців міста. Але найбільшою та найгрізнішою машиною була велетенська дерев'яна вежа з кількома поверхами, гуляйгород. Надолі стояв таран для розбивання мурів, на першому поверсі вікна з помостом для піхотинців, що ішли приступом на мурі, на другому — вікна для стрільців, а нагорі — дула для грецького вогню.

Страшна ся вежа, уся вкрита шкірами, посувалася вперед по помосту з дощок на дерев'яних валах, мов чайка на волотці, але до сього треба було і сотень рук. Тому візантійські війська зігнали з усіх навколишніх сіл населення, щоби підкочувати машини під місто на вал, який усипало військо рівнобіжно до стін Доростола.

Розглянувшись у положенні, обидва молодці стали радитися пошепки. Але недовго тривала ся нарада. Вони могли лише крізь табір греків пробитися у город, бо на ріці стояли судна та їздили човнами варти. Скоро склали собі план, а по хвилі, кинувши списи і щити, поховали ножі та топори під плащі і змішалися з найближчою ватагою мужиків.

— Звідки ви? — спитали їх.

— З-під Переслави! — відповів В'юн.— Зловили нас і пригнали, бог би їх побив.

— Гей, гей, неволя! — зітхали мужики.— Минувся добрий час правди та свободи. Бояри та греки горою.

— До шнурів, до шнурів, собаче насіння, гей! — закликав у сій хвилі офіцер.

Всі, а з ними Мстислав і В'юн, кинулися притьмом тягнути гуляйгород до валу під містом.

XIV

ОСТАННІ ДНІ ДОРОСТОЛА

У великій гридниці Доростольського замку сидів князь Святослав. Підперши голову рукою, глядів перед себе недвижно оком, що бачить лиця і події не зі сього світу, оком пророка, ворожбита. І бачило се око чубаті дружини Олега

і його щит на воротах Царгорода. Бачило і побиті, потоплені війська Ігоря та свої побідні бої ген далеко у Південній Македонії. Воно бачило діла батьків, побіди, поразення, сором і славу минулих віків та важкі, криваві бої теперішності. Але воно бачило і будучину, і тому саме грізно стягалися брови над впалими очима героя. Одначе не було у сих очах смутку. У них блистіло натхнення, запал і віра, що з усіх сих ран, боїв, крові, недуг та смерті урятується, мов золото в огні, вічна, нев'януuca лицарська слава руського імені на всі часи, на всі землі...

Швидко, одначе, опала гордо піднесена голова Святослава. З-за вікон у рівних відступах часу доходив глухий ломіт... Се балки та каміння, кидані махинами ромеїв, падали на будинки та шатра, на людей та коней. Часом слідував за ударом тріск ламаних в'язань дахів і грохіт руйнованих стін. Деколи звіщав крик людей, стони та прокльони. Хвилями втискався в кімнати гризкий дим — се горіли запалені грецьким огнем будинки. Але князь не йшов глядіти, де саме горить, бо на вулицях лежали ранені, трупи побитих і померлих від голоду мешканців міста і вояків. Сі пожовклі, почорнілі трупи лякали Святослава. Він привик до побойовищ, де тисячі завдавали смерть тисячам, де рікою лилася кров. Але тут крові не було. Тут убивала усіх жовта кістлява змора голоду, проти якої не міг вистояти ніхто. Вона за два-три дні з героя робила дитину, а за чотири — немічного старця. Тут ні для чого не придалися благородність, відвага, хоробрість. Голод перетворював усіх без різниці у звірів, і Святослав з жахом згадував про трупи жінок та дітей з пообтинаними руками та ногами, які знаходили не раз у темних переулках, де жила несаможна людність.

Пробували дружинники чинити виправи за поживою до грецького табору, але ромеї самі голодували, а уся околиця була вже віддавна дочиста ограблена.

Наступив вечір. Чимраз невиразнішими ставали черти предметів, чимраз тяжчими думки князя. Крізь вікна заглянуло у гридницю зарево пожежі, почувалися оклики: «Води, води!» — та сик полум'я. А через рівні відступи часу лунав ломіт руйнованих будинків, стони побитих і ранених, скрип метавок...

Святослав накинув на себе широкий чотирикутний візантійський плащ і вийшов. На майдані перед замком крутилося кілька тисяч людей. Минулої днини під ослоною махин ударили на табір Русі болгарські комонники. Вони

з ім'ям свого царя на устах ішли у бій і побідили, бо усі дружини розлетілися перед ними, мов полова. Так доїхали болгари аж до стін города, та нагло з усіх сторін кинулися на них товпи руських дружинників з завзяттям, про яке болгари аж досі не мали навіть поняття. Але сі герої, що тепер кидалися на товпу оружних побідників, не бачили у них ворожих вояків, а лише... коней, з яких можна зварити поживу!

Ні один з болгар не уник смерті. Згинули усі, а коней було порізано сейчас. Не було їх чим годувати, а за день-два похудли були б і так.

Вийшовши на майдан, бачив Святослав, як порізане на малі шматки м'ясо та кості паювали воєводи між військом. Бачив, як світилися очі виголоднілих вояків від благої надії попоїсти хоч раз на кілька днів. Десь поділися зневіра, туга за родиною, смуток; жарти, сміх почувалися у зборі, і князь сам зрадів, дивлячись на се. Відтак пішов далі вулицями міста і тут бачив порозкладені вогні, на яких варилась пожива. Траву, листя, кості, останки борошна, сушеного м'яса, огородини, кусні шкіри з поясів, чревіїв, щитів — усе те варилось у горшках на якусь юшку. Нею годувалися усі, хто мав ще що вложити у горшок. Хто вже зовсім нічого не мав, ішов на ріку. Дехто находив рибу, інший скальки, раків, водяні рослини, але найчастіше знаходили рибалки рани або і смерть від рук грецьких вартових, які ненастанно кружили попід берегами ріки.

Всюди було видно товпи дружинників, які по послідній битві мусили відступити у город перед градом каміння, балків, перед струменями плинного вогню та ударами панцирних катафрактів, коні яких для більшої відпорності бойової лінії сковували ланцюгами.

Святослав звернув лице направо, у сторону пристані. Тут було темно і тихо. Князь повернув туди і йшов хвилию між рядами темних, неосвітлених домів... Тут і там блимали огоньки, а у їх слабому світлі рухалися ліниво жакісь тіні. Хвилями почувалися слабкі, плаксиві голоси. Виразно чув князь плач дитини. «Майко, майко!» — лебеділа дитина і просила їсти... Але лише судорожний плач був відповіддю на сльози... Хриплі, слабкі голоси обзивалися з темних углів, а з деяких темних хат віяло невиносимим сопухом непохованих трупів. Тут і там здивав князь, ідучи, темні тіла, простягнені на дорозі. Він оминав їх та навіть не глядів, що се. Він знав, що се мерці — жертви голодної змори.

І тоді почув князь, що якийсь холод морозить його душу,

відбирає відвагу і непокоїть совість... Совість, яка досі не закинула князеві ні одної кривди, ні одної несправедливості.

«Змора голоду матір'ю усіх сих чорних мерців,— казала совість,— але батьком ти сам, великий Святославе... Сі трупи, сей помір — се тіль, яку кидає твоя слава!»

Нагло звернули увагу князя якісь нелюдські крики, стони, прокльони, метушня. Гурток людей товпився на розі вулиці при світлі огню, який горів у сінях найближчої хати. У товпі блищав меч та звучали руські прокльони. Притьмом кинувся туди князь. На вид його блискучої зброї, що засяяла, коли в князя зсунувся плащ з плеча, розскочилися напасники.

— Геть відси, опришки! — гукнув князь і добути мечем кілька разів ударив поміж найбільш завзятих. І тоді побачив на дорозі убитого руського дружинника, а у його руці останок виділеної йому страви. Голодні міщани побачили у нього м'ясо та убили його, щоби здобути невидане добро.

В першій хвилі гнів огорнув Святослава, рука сягнула до пояса, де висів усім добре знаний ріг, аж опала знову безсильно.

«Ні! Се не вони... Се голод! Се не опришки, не злочинці... Їх карати годі. Над ними смерть... Перед ними пільма! Ні надії, ні виглядів на побіду, на хліб, на мир...»

Голосне гарчання, наче цькованої собаки, перебило думки Святослава. Зиркнув туди, і мороз прошиб його. Над одним з небіжчиків клячав напівголий чоловік з лицем, зарослим аж до очей, босий, висохлий, наче Кошій з казки. У пільмі світилися гарячкою великі круглі очі барса, у руці блищав ніж. При непевному блиску далекого вогню бачив князь, як чоловік сей вбивав ніж у мерця...

Огида вхопила Святослава за горло, він бігом пустився назад, і раз у раз здавалося йому, що чує за собою те страшне гарчання людини-собаки.

«Пробі! — шептав про себе.— Пора кінчати... Що скажуть батьки у вираї, коли стану перед ними, а зі мною усі ті зголоднілі примари людей? Вони скажуть: «Змора голоду є матір'ю усіх тих мерців, але батьком ти сам, великий Святославе! Сі трупи, сей помір — се тіль, яку кидає твоя слава...»

Не оглядаючись, біг князь аж у полудневий кінець города, де крізь відчинені брами раз у раз входили дружинники з поля битви. Тут панував гарячковий рух. Воеводи визначували місця поодиноким відділам, особисто роздавали поживу... Склади світилися пусткою.

У напівзруйнованій хаті при брамі засіли воеводи і Святослав на раду.

— Воеводи! — почав князь.— Велика вежа ромеїв буде завтра за валом на кільканадцять сажнів від городських стін. Завтра загориться місто від грецького вогню, а ми всі будемо змушені тікати за мури або вийти з міста на рівнину на сході, де здавить нас кіннота. Радьте, що робити! Боги не покинуть нас, якщо покажеться, що ми не втратили ще духу і надії. За нас помоляться і духи предків у Вираї, якщо ми не зрадімо давньої слави нашого племені. Радьмо, отже, як відвернути від себе сю небезпеку?

Хвилю мовчали воеводи, вкінці обізвався Шварно.

— Се замало — відвернути небезпеку. Нині роздали ми останки поживи. Завтра по битві не буде вже що їсти. Якщо не знищимо ворога або не добудемо поживи, пропадем.

— А чи дружина знає, що поживи нема? — спитав Свинельд, який все ще носив руку на перев'язці.

— Знає! — відповіли хором воеводи.

— І що кажуть?

— Кажуть,— відповів Шварно,— ось що! «Будем битися, доки сил, а не стане сил... То раз мати родила! Між своїми і смерть легка! Де князя голова, там і наші».

— А де їх, там і моя! — докинув князь.

І знову замовкли усі.

— Що ж ти, княже, придумав? — питав Шварно.

— Я?.. Я бачив людоїдів, бачив убивство за кусник м'яса, чув, як діти, матері і батьки плачуть з голоду. Я знаю, що тисячі готові покласти голови, і тому питаю себе: чи є вигляди на перемогу, чи ні? Коли є, то биймося до загиби, а нема, то кожну краплю пролитої крові почислять боги і духи предків і кинуть нам у очі, як убивство.

Воеводи мовчали, а Святослав тер обома руками поморщене чоло, з якого вже давно не здіймала руки чорна жура і тоска. Вкінці він встав.

— Ось бачите, тому два дні посилав Цимісхій до мене посла з викликом на двобій за землю болгар. Зразу думав я, що з глузду зсунуся від радощів, але Хорс-Сварог просвітив моє серце вчасно, кажучи: «Цимісхій добре знає, що я таких чотирьох, як він, убив би порожньою коновкою». Хто насилає убивців на другого, у того сили небагато, а хто убиває зрадою, у сього і відваги не буває надміру. Видко, кесар хотів мене підстрелити з-за своїх плечей отруєною стрілою або погубити чарами. І я відказав, хоч серце аж

скавуліло, мов пес, зі скаженої злості та аж горіло від охоти... Отак і тепер попробую ще раз ранком ударити на вежу та вал з усією силою. Якщо удасться, то буду боротися далі хоч би до вечора і згину або згинуть вони. А не удасться, то розіб'ю їх флот таки завтра вночі і зачну переговори. Що ж, годитесь, воеводи?

Всі виразили свою згоду потокуванням і вийшли збирати дружину та провадити її розсвітом приступом на вали ро-меїв.

Саме тоді, коли Святослав закликав на раду воевод, кесар Іван Цимісхій глядів з найвищого помосту вежі на Доро-стол. З-під блискучого шолома гляділи темні великі очі на огні, що горіли у гóроді. Закривлений, наче клюв супа, ніс свідчив про вірменське походження кесаря. Затиснувши грубі, м'ясисті уста, Цимісхій морщив густі брови і, не кажучи ні слова, слідив за рухами руського війська. Перед брамою гасли один по другому вартові огні, зате у гóроді аж луна біла у небо, наче від пожежі. Досвідчений полководець пізнав із сього, що дружини сходять з поля у місто.

— То барбарікон февгей астїде! ¹— сказав до високого сутулуватого гетеріарха Скліра.

Сей пересунув ручкою меча по золотистих гудзах наче-ревника так, що аж почувся брязк, наче від добуваного меча.

— Чи маю їх гонити? — спитав.

Імператор поглянув на воеводу з усміхом. Склір був мужем велетенського росту та страшної сили, але слабих спосібностей. Хитрий та розумний кесар уживав його, наче інженер тарана, але підсміхувався з нього. Зате був Склір найближчим цареві дворянином, бо був дурний, щоб вдаватися у які-небудь заговори, і, не питаючи, убивав кожного, на кого вказував йому деспот.

— Ні, Скліре! — відповів.— Ми пустимо на сих варварів твою сестричку!

І рукою вказав на вежу. Уся дружина засміялася, коли кесар зволив закепкувати собі зі Скліра, а сам гетеріарх аж заходився від реготу, узявшись за боки.

— Пересунути кінноту на східну сторону міста! — приказував Цимісхій.— Піхотинці стануть від полудня і заходу. А тут при нас катафракти і ти, Скліре. Стратигу Калокіре, прикажи висунути вежу вперед, поставити дула і ждати приказу. На даний знак підпалиш місто. А тепер просімо

---

¹ То барбарікон февгей астїде! — Варвари втікають у гóрод! (Гр.) — Авт.

всевишнього про перемогу над сими ворогами нашої віри і влади!

Кесар відкрив голову, а духівник прочитав голосно молитву і дав кесареві й усім християнам поцілувати темну ікону богоматері у золотій ризі — Панагію.

По хвилі розійшлися стратиги, гетеріархи, протоспатарії та інші офіцери по відділах, і почався рух військ. Головно коло вежі кипіла робота на всі руки. Мужиків, які по вечері поклалися були на спочинок, побудив грімкий голос команди, і всі на даний знак вхопили за линву, щоб потягти потвору вперед. Послідній приступ на Доростол мав начатися зі сходом сонця.

Між робітниками, яких збудили опівночі, були Мстислав і Рослав В'юн. Вже кільканадцять днів працювали вони разом з болгарськими мужиками, і Мстислав підучився де-що грецької мови і розумів її тепер не гірше, чим другі. Нікому й на гадку не прийшло глядіти їх між робітниками, тим більше, що одежа Мстислава подерлася до решти при ношенні каміння та неотесаних брусів і замазалася скальною олією. Сморід земної смоли бив від нього на десять кроків, а лице, груди і руки покрилися чорним, мастким болотом зі земної ропи, змішаної з порохом та дрібним вугіллям. Рідна мати не пізнала б була молодців у їх теперішньому виді. Не раз Калокір бачив їх і проходив попри них, але не пізнав їх. Раз бачили вони урядника поліції з острова у таборі. Калокір ходив блідий і лютий, засуджував раз у раз когось на різки, кричав, проклинав і дуже пильно слідив з валу за руським табором, наче питаючи судьби, кому судилася перемога у сих змаганнях. Видко, дізнався саме тоді про утечу Мстислава, заложника за свою голову.

На приказ стратига, засвистали наставники раз, другий, третій — заскрипіли мотузки, вежа дрогнула, і зі скрипінням та гуркотом зрушилось чудовище з місця. Поміст під вежею рипів, тріщав, гнувся, подавався, але вежа котилася вперед. Крок за кроком, сажень за сажнем сунула вона по помості, потом обливалися мужики, нагайки свистіли, скрипіли линви, а в сей час на полудні та сході розставлялися пересунені війська і збиралися варити сніданок. Під самими стінами города не було уже ні одного руського дружинника, всі сиділи у горі і, видко, спали, бо лише тут і там блимали огоньки вартових.

— Калокір сказав наставникам, що се послідній приступ,— прошепотів В'юн до Мстислава.

— Перун їм у тім'я! — відповів молодець.— Треба буде

під час битви обійти військо та зайти від сходу. Приступ буде відси, то від сходу не буде варту. А якщо поб'ють ромеї наших, то наші саме на схід тікатимуть і наскочать на нас.

— Мудро говориш... Але що се? Тсс!

У віддалі почувся якийсь гамір, а слідом за сим приказ стратига:

— Стій! Дула й огні нагору!

У віддалі заревли роги й почувлися якісь крики. Хвильку вслухався Мстислав у сі гомони разом з другими мужиками і нагло оклик: «Роси ідуть!» — зазвучав в ушах у всіх. Болгари сейчас покидали мотуззя і пустилися врозтіч, офіцери побігли до полків, наставники надаремно бралися спинити утікачів, блідий, мов смерть, Калокір кричав:

— Огні нагору! Нагору! Смолу, дула, підпал! Нагаями опірних! Матінко божа, Христе, царю, елейзон! ¹

— Бери, чуєш! — гукнув нагло Мстислав товаришеві на ухо.

— Дула нащо? Тікаймо краще! — здивувався той.

— Іди, дурний! Пощо нам тікати, ми радше підпалимо вежу... Земної ропи чимало тут, одна іскра...

Страшний оклик: «Перуне! Перуне!» — загримів нагло перед брамою міста у сірині розсвіту, і побачили ромеї товпу руських дружин, яка впливала з брами і розливалася по полі. Піші полки ромеїв зривалися з землі та порядкувалися з поспіхом. Поки, одначе, успіли станути в рядах, грянула на них хвиля напасників.

І як стадо зголоднілих мартових вовків вірветься в отару овець, так ударили виголоднілі, палаючі жаждою месті русини на ситих, заспаних та неприготованих ромеїв. Показалося, що візантійські піхотинці не оперлися б руським навіть у переважаючій силі. Один удар невеликої ватаги розбивав цілий полк. Тугі, меткі та звинні полянські й тиверські молодяки сікли довгими мечами ромейських легіонерів, мов капусту. Під ударами пукали щити і шоломи, ломилися ратища списів, розліталися шкіряні кубраки на лахміття й один за другим валилися побідники персів і арабів у кривавий порох бойовища. На стінах города появилися лучники, і вкоротці стали пірнаті посланці смерті зі свистом літати коло голів відділів, що стояли далі. Вкінці лопнула лінія піхотинців і розсипалася по полі, а за нею у дикій погоні розбіглися юрби побідників. Оклик: «Перуне!» — гудів вже біля підніжжя самої вежі, яку боронив Калокір

¹ Елейзон! — Змилуйся! (Гр.) — Авт.

з останками запасних відділів. У вежі і біля неї осталося лише кількадесят робітників, які носили знадіб'я до грецького вогню на поміст вежі.

Мстислав і В'юн бачили погром ромеїв і сміялися в душі з блідого лиця стратига, який щохвилі повторював послідній приказ: «Огні нагору!» — і, заломивши руки, глядів з страхом на русинів, що підходили до вежі чимраз ближче і ближче.

Аж нагло замовк, упав навколішки і закрив лице руками, наче осліплений блискавкою. А коли молодді глянули через його плече на поле, побачили у блиску огнів, розкладених довкола вежі... Святослава, який з мечем в руці та зі золотистим щитом на лівому рамені, з суворим, грізним лицем вказував дружині на вежу. За ним товпилися його прибічники — цвіт руських дружин, вояки Мстислава. Перед ним тікали ромеї, мов зайці, взиваючи про поміч усіх та просячи грому з неба на голову побідника кесарів.

Одначе не судилося Святославові самому здобути вежу. Якраз коли розлетілися послідні ватаги грецької піхоти, а з вежі стрімголов повтікали послідні болгари, греки і сам Калокір, задудніла земля під копитами рослих кападокійських коней. Се Склір ішов у поміч розбитому війську і вів дві тисячі катафрактів, пострах усіх піших та легко оружних ворогів. Були се закуті у зброю їзді у високих гребенстих шоломах, блискучих латах, з довгими списами та мечами і металевими сітками на обличчях. Вони ішли, мов вітер, і горе усякому, хто став їм на дорозі. Він падав під копита коней, розбитий самою вагою сих кентаврів. Сотні розбитих русинами ромеїв лягли ось так від розгону власних братів. Вони, бач, не мали часу оминати утікачів. Погинули і русини, що заступилися були за ними. Як північна хуртовина на Руському морі, гнали катафракти на Святослава. А Святослав підняв меч угору і гукнув:

— Геї! Дружино, здається, тут нам полягти прийдеться. То ж поляжемо славно за нашу славу, за пам'ять наших блаженних предків, за землю Руську. Мертвому нема сорому, і я перший за нашу честь покладу голову!

— Де твоя голова, княже, там і наші! — загуділи, як один муж, тисячі gridнів. — Не зносити нам наших голів без твоєї!

І відвага вселилася у серця усіх.

Катафракти ішли з брязком, криком та ломотом, наче скелястий обвал, що котиться весною в долину...

Здавалося, що ось-ось упаде сей герой свого народу, роз-

топтаний у поросі... Коли нагло здержалася лінія перед покопаними у передпіллі ровами. Ряди катафрактів зломилася, порвалися, перемішалися, перемінилися у ватаги, обвал гори перемінився у поодинокі каменюки, які трощать собою усе, що зустрічають, але перед якими можна втекти. Все-таки удар їх був страшний, і побідники спинилися відразу. Перші дружинники лягли головами на місці, інші стовпилися подальше за ровами, долами, купами трупів тощо — почалася січа. Дружинники метали списи і чекани, стріляли з луків, пращ, прискакували до закритих у сталь їздців з мечами в руках, а сі рубали їх мечами, разили довгими списами або наскакували на них кіньми. Воєвода Склір в оточенні найхоробріших устремився на самого Святослава, що спокійно рогом і криком давав накази дружинам. Побачивши велетня-їздця на величезному, також панцирному коні, холонокровно пересунув щит перед себе і вхопив правицею ратище.

— Проби! — кликнув у сій хвилі Мстислав.— Він стає до бою! Хорсе, Свароже, Велесе, Перуне — батьку хоробрих, бережіть його!

— Цить, почують, вгамуйся, чоловіче, зрадиш себе і мене! — крикнув і собі Рослав, хапаючи товариша за руку.

Але осторога була зайва. У вежі не було уже ні живої душі. Стоячи у вікні першого поверху, обидва молодці цілим еством перемінилися у зір і слідили перебіг бою між князем-героєм і велетнем Скліром. Вздовж валу ромеїв горіло уже кілька облогових машин, і було ясно, мов удень. Наче ангел смерті, налітав велетень Склір на Святослава. Сей похилився усім тілом вперед і ждав.

Перед самим ровом, за яким стояв князь, кинув Склір чеканом, а сам вп'ялив шпори у боки коня, так що той аж болісно заіржав, став на дибі і... одним скоком перелетів рів. Варда Склір, пострах усіх, хто його знав, був лише на десять кроків від Святослава...

Блискавкою мигнув чекан у повітрі, але князь схилив голову, і вістря топірця зачепило за гребінь шолома. Посипалися пера, а важкий чекан полетів, вертячись, дальше і застряг у щиті Шварна. А коли кінь гетеріарха найшовся уже на сьому боці рову, скочив нагло Святослав, як барс, що у Мазандерані нападає на буйвола, і, використовуючи маленьку хвилину, яку потребував кінь до рівноваги після скоку, кинув з усією силою ратище. Ратищем сим ціляв Святослав у отвори, не більші від арабського динара, а й тепер не дрогнула його рука. Влучений у око кінь відкинув голову

назад і усім тягарем звалився на землю враз із їздцем. Заревли нелюдськими голосами ромеї і мимохить подалися назад. Грімкі оклики дружини голосили славу князю.

— Убий його! Убий, заки встане! — радили голоси князеві, але він не послухав. Він ждав, усміхаючись, на противника з мечем і щитом — не бажав, бач, скористатися з хвиливої переваги над ворогом. Своім ратищем вирівняв лише умови бою, бо Склір мав коня, а він ні.

Аж ось зірвався зі землі гетеріарх, червоний, мов буряк, і крикнувши хрипло, кинувся на Святослава. Але і тут не повелося йому. Його удар, певно, був би розрубав щит та відтяв принайменше руку князеві. Тому підставив князь у останній хвилі щит скісно, а всім тілом подався дещо назад. Нагальний удар зсунувся боком і лише зі щита полетіли самоцвіти і золоті прикраси, а від розмаху похилився велетень Склір направо. Одначе заки зміг випрямитися, блискавкою впав йому на шолом гартований у Дамаску меч Святослава саме у те місце, де шолом сполучався з караценою. І не видержав шолом. Наче відтятий кравцем кусень сукна, відпала карацена на плече, а з розваленого черепа хлинула високо струя крові. Навіть не видавши голосу, звалився велетень, наче дуб під сокирою дроворуба, у порох бойовища.

Шал радості огорнув руські дружини, а блідий переляк охопив греків. З новим розгоном та завзяттям накинулися на катафрактив грядні, і почалася різня людей і коней.

Половина панцирних їздців Візантії лежала уже у поросі, інші збивалися довкола вежі у купу, коли нагло страшений гук роздався за їх плечима. Коли оглянулися, побачили, що вежа горить, наче смолоскип, клуби глизкого диму та полум'я бухають усіма вікнами, а верхній поверх завалився нагло з ломотом, і на греків посипалися горючі балки, шкіри, казани зі смолою тощо.

Тоді огорнув кожного нестримний жах і, мов на даний знак, розбіглися оборонці валу ромеїв, наче горобці перед шуляком. З-поміж утікачів вискочили два обсмалених брудних мужики, наче чорти з болота, і побігли між русинів.

— Не бий, ми свої! — гукали раз у раз, доки не дійшли до князя.

— Вели, князю, відступати, кесар завернув уже праве крило, за хвилю усі комонники будуть тут, — крикнув Мстилав.

Святослав зміряв його очима, воєводи обступили його, і нагло князь кинув окривавлений меч і щит та обійняв брудного та замазаного мужика, мов брата.

— Се ти, Мстиславе, підпалив вежу?

— Я, князю, я був би її і так підпалив, а ти допоміг мені. Тепер тікаймо, бо тут на рівнині кіннота рознесе нас.

— Ти з вежі бачив?

— Так.

І справді побачили усі вскорі від сходу клуби пороху. Було ясно, хоча сонце ще не зійшло. Лише його криваве зарево виднілося на сході над водами Дунаю.

— Щити на плечі! — крикнув князь. — Не оставляти ні одного коня, ні зерна збіжжя у таборі! Йдем назад.

Та сього не треба було дружині нагадувати. Ще й не втекли останні катафракти, коли гридні, мов мурашки, розсипалися по грецькому табору. Тепер за приказом князя завернули з дороги і, тягнучи за собою здобуту поживу та коней, зібралися у великий круг вже за покопаними ровами.

Спокійно, в порядку, дружина за дружиною входили гридні у город, несучи з собою усіх своїх ранених товаришів та усю добичу. Саме тоді надоспів кесар з десятитисячним кінним військом, та вже було пізно. Дарма силкувалися їздці розбити товпу русинів. Хмари стріл, ратищ та каміння відганяли їх, покопані рови та купи трупів, згарища машин та руїн табору не дозволяли на масовий наступ. Бойовище було в руках кесаря, але перемогу забрав з собою Святослав у Доростол. Уся піхота ромеїв вигинула на полі боротьби або розбіглася по околицях. Зневіра огорнула її, не було ні одного полку, який міг би нести службу при облозі. Самі комонники не могли здобути місто, а і катафрактів осталась лише половина. Їх воевода, гетеріарх Склір, лежав з напіввідрубаною головою над ровом русинів.

Довго стояв Цимісхій над його трупом. Святослав не дозволив гридням здирати з нього зброї, лише чекан забрав, кажучи, що се заплата за повіривані з шолома пера. Задумався кесар над погромом своєї піхоти, а коли зійшло сонце, стиснулося серце володаря при виді страшного знищення, який розвернувся довкола. Тримісячні криваві труди і половина війська були втрачені. У сьому році не міг уже Цимісхій сподіватися на перемогу.

— Справді, лев сидить у серці сього поганина! — сказав голосно, а двірня підтакнула йому дружно.

Потім глянув люто на царя Бориса, який крився позаду між слугами воеводів.

— Волів би я бути з ним проти вас, чим з вами проти нього.

— Не забудьте, ваша величність,— вмшався Калокір,— що печеніги також раді б йому заплатити за погром на порогах. У нього більше ворогів, чим друзів.

— У кого лев у серці, у того не буває гадюки у мозку! — докинув варяг Рольф Герюльфзон, протоспатарій варязьких дружинників кесаря.

За годину опісля послаи кесаря, які несли мир героям півночі, серед звуків рогів і окликів дружини в'їздили у Доростол.

XV

ЛЮТ І РОГДАЙ

Між тим серед веселих окликів паювали воєводи добичу поміж гриднів, і населенню дісталось дещо поживи. Але взагалі було її небагато, бо у греків також вже віддавна не раз кухарював голод. Їда була, але ні вояк, ні робітник не наїлися завсіди досить. Завдяки тому, що русини здобули чимало коней та волів, показалося, що припасу стане ще на тиждень-два.

До сього часу надіялися гридні побіди та походу у Ромелію і Македонію, де було усього вдоволь.

Лише князь не поділяв загальної радості. З його ума не сходили страшні картини голоду з попередньої ночі і тому глядів у будучину не так рожево, як давніше. Сидячи у гридниці на тому самому місці, де сидів перед битвою, обдумував він саме плани дальшого ведення війни, коли у кімнату вбіг обмитий та переодягнений Мстислав і кинувся князеві до колін.

— Вітай, княже, світло очей моїх! — сказав.— Не гнівайся на мене, що не сповнив приказу, але як від тебе ромейська лєсть відбирає Болгарську волость, так від мене узяла свободу.

Князь ласкаво підняв молодця та поцілував його в чоло.

— Нічого, сину, я знаю, що ти не винен, а я, що пустив грека у Переяславець. Він украв у тебе мій перстень...

— Не украв, а видер силою,— перебив молодець, червоніючи.

— Ні, таки украв,— усміхнувся Святослав,— бо силою в тебе його не відібрав би. Сила — се благородна річ, а лож, підступ, крадіж — се одної матері діти. Показавши сей перстень Свинельдові, приказав йому моїм ім'ям постягати війська з Балканських проходів, а відтак розбив непригото-

ваних одним ударом. Щоб ти, однак, не перешкодив йому, замкнув тебе у тюрму, мені дивно лише, що ти ще в живих.

Молодець розказав князеві про свою неволю та розмову з Калокіром, а князь слухав уважно. Вкінці сказав:

— То значить, що греки ще невпевнені в побіді над нами. І вони добре обдумали, бо ся буцімто побіда переміниться для них у погром. Хоча б кесар мав навіть час і військо, то й тоді побідив би я його. На жаль, нема у мене стільки дружини, скільки треба, щоб боротися, а рівночасно пильнувати болгарських бояр за плечима. Як на тепер ні він, ні я не можемо далі воювати, бо у нього нема пішого війська, а у мене поживи. Треба буде укласти мир або знищити флот на Дунаї, а на Русь послати воєводів, щоби привести більше дружини. Ми прогонуємося припасами з Білобережжя, а заки Цимісхій збере військо, прийде моя дружина з Русі. Ти поняв мене, Мстиславе?

— Так, князю, поняв. Твоя гадка добра, видко, боги не поскупилися тобі на розум. Але все те триватиме довго.

— До весни! На Купала будемо у Царгороді.

— Так, але у греків все-таки є чимало кінноти. Вони не дадуть нам ні хвилі спокою.

— У нас є човни, переїдемо у гирло Дніпра, на Білобережжі перезимуємо або й тут залишимось, якщо пожива знайдеться...

Голосні оклики та гомін труб перервали князя. У кімнату ввійшов Шварно і звістив його про прибуття грецьких послів.

— Вийдіть усі, оставте мене самого з послом! — сказав князь.

Так само і від кесаря прибув лише один достойник зі службою. Видко, кесар не бажав розголошувати умов миру перед достойниками держави, бо переговори відбулися у чотирьох очах, без свідків, протягом двох годин. Відтак зложено обопільно дари, і посол відїхав.

Коли Мстислав увійшов зі Шварном та Свинельдом у GRIDницю, Святослав сидів, схиливши голову, все ще на тому самому місці. Як тільки воєводи посідали за стіл, він сказав:

— Нову лєсть придумав кесар Цимісхій! Він дає нам поживу, багатий викуп за бранців і болгарські городи, а зате бажає миру і повороту нашого на Русь. Мені здається, що темні є замисли греків, а подвійним їх язик. Сей посол недарма позичав очей у собаки і лєстився на всі лади, що аж противно було його слухати.

— Якщо ромеї дадуть припаси на дорогу, то ми перебудемо на Білобережжі зиму, а на весну вернемося з більшою силою. Кесар прорахується,— висловив думку Свинельд.

— І я так гадаю! — підтвердив Шварно.

— А кілька має бути сього припасу? — спитав Мстислав.

— По два медіни збіжжя на голову, потрібну кількість оливи, по тридцять сушених дунайських коропів та м'ясо з тисячі волів,— відповів князь.

— Сього буде хіба досить! — сказав Свинельд.

— Певно, що так! — згодився Шварно.

Але Мстислав почервонів і обізвався по хвилі:

— Вибачте, воеводи, що я, головусий молодяк, таке говорю. Але боги дали мені молоді зуби та молоде черево, а знаєте, що у молодих по битві та поході весь розум у череві та зубах. Добре є, одначе, часами послухати і черева, бо се скарбник сил вояка. Подумайте, що всі наші дружини виголоднілі і виснажені тримісячним постом та ненастанними боями і походами, трудами та небезпеками. У безділлі зимівлі на Білому Березі минуться сі припаси за два місяці або і швидше, а що тоді буде? Візантійські стратиги обсаджать Корсунь і не пустять звідси поживи у Дніпро, а тоді голод вигубить нас гірш помору — зарази. Припасів, які обіцяють ромеї, замало.

Святослав мовчав хвилю, а так само і обидва воеводи не знали, що відповісти. Вкінці князь знизав плечима.

— Ти добре кажеш, Мстиславе! — відповів.— Але годі дане слово брати назад. Та я подумаю ще і, заки сам стану табором на Білобережжі, вишлю Свинельда у Корсунь. Замкне стратиг місто, то останеться його околиця, стада, обсіяні поля, незамерзаюче море. Припасу не бракуватиме. Але все зависить від того, щоби з першою травою, з кінцем березня, нова дружина була при дніпровому гирлі. Ти, Шварне, збереш охочих з-поміж полян, деревлян, сіверян, уличів. З ними прийдеш на Білобережжя і привезеш з собою увесь припас зброї та борошна, яке знайдеш у київському острозі. А ти, Мстиславе,— тут князь звернувся до молодця,— збереш тиверців і перекажеш до бужан-дулібів, щоби збиралися на рать у Болгарію. Закупам-ізгоям пообіцяєш плату довгів та повернення прав, боярам — волості, рабам — свободу. Людей посадиш на чайки і Прутом попливеш сюди, прямо у дунайське гирло. З кінцем травня явишся у Доростол. Засядеш тут і будеш берегти наші плечі та пильнувати болгарських бояр. Візьми з собою десятьох

комонників і їдь сейчас горі Прутом, щоби розслідити дорогу, якою за дев'ять місяців прийдеться тобі вести військо. Поняв?

Дністер, Прут, тиверці, бужани — слова сі збудили у молодця розкішну дрож.

На майдані вигукували весело гридні, п'ючи вино, якого чимало знайшли у пивницях Калокіра. У Мстислава була охота викрикувати разом із ними з радості, щоб побачить свою рідну земельку і... ну, і її... Калину! Стане перед нею, увінчаний славою, як дідич своєї волості і як княжий воевода, права рука Святослава! І вдяка богам, а разом гордість, довіра до власних сил та гарна надія на майбутнє давали крила його любові і змінилися у тугу. Коли князь відпустив від себе воеводів, пішов Мстислав сейчас ладитись у дорогу та вибрати собі товаришів.

Але чим більше думав про се, до чого так дуже спішився, тим більше сумнівів вкрадалося у його серце.

Чи Лют не помер? Чи заплатив довг батька і відібрав волость у Рогдая? Що сталося з Калиною? Чи не посягнув по неї Власт із Города? Питання сі мучили його чимраз більше, аж другої днини вивіяв їх з нього степовий вітер.

* *
*

Що ж діялося у волості Воєслава?

Другої днини по виїзді Мстислава рознеслася чутка про його неприсутність. Калина спідока гляділа на батька, але той не показував ніякого гніву. Противно, був радий та веселий і шкандибав, як звичайно, по усіх закутинах чималого дворища, а відтак пішов підтюпцем на сіножать у лісі між Заліссям і Городом, де була його пасіка.

— Не йдїть, тату, у пасіку, — казала Калина, — бджола пожалить вас, як ось недавно.

Бджоли чомусь-то не любили Рогдая, хоч бачили його часто. Видко, чули у ньому недоброго чоловіка.

Старий засміявся злобно у відповідь на слова дочки і блиснув люто очима.

— Як зловлю Воєславича, сього втікача, то прикую його до пня або велю втяти йому ногу, щоби пильнував бджіл. Хай тоді його жалять! Хе, хе, хе! Тоді не втече.

— Тату! — кликнула налякана дівчина. — Що ви таке говорите? Чи то ви грек, чи варяг або лях, щоби калічити людей? Таж у нас як світ світом сього не бувало.

— Ба, певно, що не бувало, бо не бувало і такої сволочі, як ті Воеславичі. Двоє подошло десь на чужині, старий протяг ноги таки тут, а тепер і сей повіявся світами та й забрав зі собою моїх тридцять гривень... Щоб йому руки і ноги на тридцять куснів поломило!

— Батечку! Як же ж ви таке можете говорити при світлі Сонця — Сварога. Він же відверне від тебе своє лице; домові почують і покинуть нашу хату, а лісові заведуть тебе у безвість, де чорти сидять у болоті і де Блуд водить людей вночі. Ще щоб то було кому ловити, а то куди вам у ваших роках ганятися по лісах за молодяком.

— Не бійся, доню! — кпив старий. — Найдуться такі, що за ним побіжать у ліси та приведуть живим або принесуть мертвим.

І Рогдай пішов у пасіку, а Калина осталась у чорній розпуці. Їй нагадалася розмова батька з Властом, і дрож прошибла її.

Власт не раз їздив на західне пограниччя на лови і привозив відти багато шкір, а деколи і рабів, русявих, яснооких, низького росту з ковтунистим волоссям, диких, брудних та неотесаних. Він волів їх, ніж своїх земляків, бо вони не чули у собі людської гідності і служили господинові, мов пси. Вони сліпо сповняли його накази, боялися батогів і на гадку не приходило їм думати, що їх господин не має права їх бити, бо вони також люди. Тому-то були вони готові і на найгірший вчинок, і Калина боялася, що вони уб'ють Мстислава.

Але підвечір вернувся Рогдай додому лютий-прелютій і, не кажучи ні слова, ліг спати. Пішли дні за днями одноманітні, звичайні.

Калина ходила не раз під липи, де стрічалася колись із Мстиславом, але надармо сиділа, ждучи. Не прибіг Крук, не пішов сторожити стежки, а і суджений не являвся. Батько займався жнивом, бігав по новинах, сварився на парубків-ізгоїв, падькав над кожним згубленим колоском, а навіть вставляв уночі глядіти, чи хто не краде його снопів з поля та клуні.

Аж минув липень, і одної днини, сидячи під липами, побачила Калина на стежці, якою бувало приходив до неї Мстислав, Власта. Він був у зброї грецького вибору з червоним плащем на лівому рамені. На правому зіп'яв обидва кінці золотою запинкою, але у руці не мав ні щита, ні ратища.

Він з усміхом поклонився Калині і сів біля неї на жертвовному камені.

— Гаразд з приходом, Власте! — привітала його дівчина, встаючи.— Ти до батька? Він, певно, у полі або у клуні. Ось я піду покличу!

Власт засміявся і покрутив вуса. Очі його мали якийсь грабіжницький вираз хижої птиці, коли відповів:

— Е, ні, я не до нього у гості приїхав: у мене є діло до тебе, Калино, і ти мусиш мене вислухати.

Дівчина, яка завсіди чула якусь відразу до сього молодого боярина, глянула на нього гордо і відказала спроквола:

— До мене маєш діло, Власте, се дивно! У мене нема ніяких діл з молодими боярами. А далі зятям собі, що доки я не звінчана, доти не «мушу» нічого, а роблю лише те, чого хочуть боги, батько або я сама.

— Саме сього, щоб мене послухала, хоче батько, а й ти, як почувеш, про що річ, захочеш. А тоді і боги дадуть благословенство і тобі, і мені, і батькові.

Дівчина почервоніла, мов жар.

— Ти упився, Власте,— сказала,— не будь ти гостем, покликкала б парубків, а так піду собі!

І, відвернувшись, бажала відійти. Та він задержав її силоміць.

— Послухай мене,— просив,— я не жартом бажаю розмови з тобою, я просив батька дозволу, і він дозволив.

Хоч-не-хоч мусила Калина сісти біля Власта і, спустивши голову, слухала.

— Ти знаєш, Калино,— почав,— що я знаю тебе не віднині, а знав тебе ще у Рогдаївці, коли була малою дитиною. Бач, ти тоді мене не любила, але зате я тебе тим більше...

— Я тебе й тепер не люблю, Власте,— перервала його дівчина і глянула просто в очі молодому бояринові. На її лиці стояв вираз поваги, і кожний, лише не Власт, замовк би був сейчас, побачивши в її очах невідкличне рішення покінчити якнайскоріше розмову.

— Але ось літа йдуть,— продовжував Власт,— вироста ти на красуню, на славу Ладі-богні, батькові й мені на радість. Пора тобі під вінець, пора батькові спочити на старі роки при дочці та зятеві, пора й мені женитися. Калино, батько віддає тебе за мене, хочеш ти мене на чоловіка, опікуна і оборонця?

— Ні, не хочу! — відповіла Калина холодно і знову глянула йому просто в очі.

Він глядів якийсь час¹ у її блискучі зіниці, шукаючи у них жарту або непевності, але знайшов лише тверде невмоліме рішення.

— Батько... і я...

— Батько і ти можете говорити і рішати, що хочете і про що хочете, лише не про мене. Я за тебе не піду, бо тебе не люблю і кінець! Чи доволі з тебе сього, чи маю се повторити ще й перед батьком?

Сказана злість вхопила за горло Власта. Гарне його лице змінилося в одній хвилі, очі набігли кров'ю, космата рука вхопила її руку і здавила до болю. Він трясся увесь і тупав ногами з лютості.

— Не любиш?.. Не хочеш? Га, знаю, знаю я, кого ти любиш і хочеш, та нічого з сього. Якщо твій любий не подохне на Дунаї, як його брати, то тут жде його неволя у батька або смерть з моєї руки. Так, тепер уже знаю, хто остеріг його перед засідкою, се, певно, ти, бо ти бачила, як я радився з батьком...

— Так, се я! — відповіла. — Але ти, Власте, не кладай зубами, мов Бровко на мотуззі, бо се тобі нічого не допоможе. Мій суджений, моє Ладо-герой, запічників-лежнів не боїться, а і він, і я волимо смерть, чим неволю... Згине він там, згину я тут, а силою не візьмеш мене ні ти, ні батько.

— Ба, побачимо! Ти, дівко, сили не знаєш, бо, бач, батько розвів свою доню на славу, але я покажу тобі й на силу.

— Досить сього! — сказала Калина, відкинувши коси на плечі, встала, поправляючи на голові віночок з рути, у якому звикли були ходити дівчата.

— Ти бажав послуху, я послухала, бажав відповіді, відповіла, сваритися з тобою не буду, бо не ялося. Ти ж гість, посланий богами. Ходи у хату, милості прошу, не гнівайся на мене і себе, бо увесь сей гнів — се сварка про торішній сніг.

Се сказавши, пішла попереду, а за нею ступав Власт, позеленілий з досади. Але доходячи до хати, здивувалися обоє, бо побачили чималий здвиг народу.

Перед хатою сидів Рогдай на лаві, а поруч нього старий Івор і кметь Ярослав. Перед ними стояв високий статний муж з блідим лицем, у зброї княжого гридня. За ними чотири вояки з довгими ратищами у варязьких шоломах та шкіряних, металевими гудзами набиваних кубраках, з довгими мечами при боці та великими круглими щитами на плечах. За ними багато мужиків окружало чотири верхових та чотири нав'ючених коней, а між ними...

Крик розпуки вирвався з грудей дівчини. Між кіньми лежав на землі великий чорний пес, утомлений та вихудлий.

Обома руками вхопилася дівчина за серце. Пізнала Крука... невідлучного товариша Мстислава. Се означало: Мстислав погіб...

Прожогом кинулася дівчина до пса поглядіти, чи се справді Крук. Але ось він впізнав її, бо, махаючи ліниво хвостом, підійшов до неї і лизав її безсильно опалі руки...

Тоді нагло страшний плач вирвався з грудей Калини, плач, яким плачуть лише раз у житті на похороні щастя. Бо одно лише щастя цвіте у житті людини, а коли за ним плакати доведеться, то рветься усе, і кров пливе з очей, не сльози; пливе і забирає з собою усе те, чим живуть люди на світі: веселість, молодість, силу, бажання, надії. Остається тільки сумна руїна, блідий опір життя, зламана людина на весь вік. Бо плач сей не облегує груди, ні! Він ще більшою вагою лягає на зболілі груди і давить їх, мучить, убиває — до скону.

Такий-то плач потряс усе єство дівчини. Вона упала на землю, зірвала з голови зелений вінок і рвала волосся у нескazanому болю. Всі кинулися до неї заспокоювати та розпитувати, що сталося.

— Калино, Калиночко, що тобі, чого ти? — питали усі один перед другим. Рогдай сидів на лаві, наче громом вражений, не знаючи, що значить усе те. Власт розвів руками і нагло видалося йому, що вона у громади проситиме оборони від нього. Тому задалегідь покликав своїх людей, звелів принести своє ратище і щит та посідлати коней.

Аж ось високий блідий муж підійшов до дівчини і нахилився над нею.

— Калино,— сказав їй до уха,— Мстислав живий, здоровий, у почестях і багатстві. Здоровить тебе і каже: не забудь!

Чуючи ім'я дівчини, бачачи її привітання з Круком та її розпуку, він один догадався, відки те все. Тому поспішився розважити й заспокоїти її.

Але ось дівчина скочила на ноги, наче підірвана пружиною.

— Як-то, а звідки Крук тут узявся! — крикнула дівчина з блискучими очима і блідим лицем. Здавалося, що вона скочить до очей воякові, немовби він її дурити брався.

— Ось заспокойся, дитинко, послухай, а я розкажу все,— відповів зворушений пришелець.— Тепер не дивно мені, що Мстислав тебе любить. У тебе, доню, ще більше, видно, вірності, ніж краси, а й сеї не відмовили тобі боги.

— Хто ти?

— Я Лют, друг Мстислава, везу його слова Рогдаєві і громаді.

Калина вхопилася обома руками за голову і відійшла. Власт заступив їй дорогу.

— Геть! — крикнула так люто і так поглянула на нього, що боярин мимохить подався назад. Сівши на ослоні, який винесли її служебниці з хоромів, уважно слідкувала за ходом розправи, що велася між прибулими і Рогдаєм.

— Я — Лют, старший між гриднями князя, — говорив муж з блідим лицем. — З приказу князя їду з Корсуня, щоби увести його ім'ям у посідання сієї волості воеводу і боярина Мстислава Воєславича.

— Як-то? — розгарячився Рогдай. — Мені сей зло... воевода завинив тридцять гривень, тому я держу у залозі його волость. Ніякий князь не може відібрати у мене мого майна. Ти, Іворе, і ти, Ярослав, були свідками позики. Правду кажу чи ні?

— Так, правду! — підтвердив Івор.

— На жаль! — сказав і собі Ярослав.

Лют усміхнувся.

— Князь дуже дивується, — заговорив, — що за таку малу частину свого майна править боярин Рогдай у заставу всю волость довжника. Се лихва, князь лихварів не любить, а я нікому не радив би що-небудь робити, чого не люблять боги і князі. Тому сподіваюся, що боярин Рогдай уступить з волості ще нині.

— То мої гривні пропали? — заверещав Рогдай. — То нехай кожна гривня йому...

— А ти гривень хочеш? — здивувався бущімто Лют. — А ось вони!

І, знявши з найближчого коня шкіряний мішок, висипав з нього зі сотню злитків срібла певної означеної ваги, яких уживали як гроші.

— Скільки тобі гривень? Тридцять? А ось вони! — повторив вдруге і відчислив тридцять гривень рядочком.

— При свідках віддаю і у прияві богів. Нехай благословлять довжника, що віддає в час позичене, а ви, свідки, бачили?

— Бачили!

— А хто ще бачив?

— Я, я, я, ми всі! — загула громада.

— Значить, довгу нема?

— Нема, нема!

— Коли так, то силою княжого приказу беру в посідання

Залісецьку волость ім'ям Мстислава і на давніх правах полишаю усіх ізгоїв, закупів і рабів, а ти, боярине, збирайся у Рогдаївку!

Громада зареготалася, побачивши, як витягнулося лице скупинді. Загорнувши виплачені гривні обома руками, поглядів він по зібраних і жалібно заголосив:

— Боги світлі, боги добрі, змилуйтесь наді мною! Я обсіяв, зорав, скопив сіно, а тепер женуть мене відсіля, мов собаку, за мої гріші, за моє добре серце...

Але громаду не зворушувало скавуління старого барішівника.

— Геть відси! — кричали палкіші господарі. — Пропадай, хабарнику! Махай у свою пустку! На ліси, на гори!

— Хіба у тебе, боярине, нема власного посілля? — спитав Лют.

— Є, чому ні, — відповіли кметі, — тільки його люди мало не всі перейшли жити у другі волості, бо їм від такого пана ні оборони, ні помочі не було, тільки драчка та неволя. Тому-то й уся Рогдаївка опустіла.

Між тим Рогдаєві прийшла нагло нова гадка у голову.

— Стійте! — крикнув. — Признаю, що сей гридень Лют заплатив мені довг за Мстислава Воєславича. Але хто поручить за нього, що він саме від Мстислава приходив? Може, се мантий, який хоче за тридцять гривень добути посілля, варте шістсот гривень? Се розбій, се обман!

— За се, що я не мантий, ручиться приказ князя і його гридні, — тут підняв Лют руку і указав на коней та людей, яких привів зі собою. На мішках та щитах були також княжі гербові знаки.

— Відтак, — продовжував Лют, — кожний з вас знає Крука, пса Мстислава. Ось він зі мною, бо годі було молодому воєводі брати зі собою на Дунай собаку. Вкінці не раджу нікому не вірити. Коли виявиться, що я мантий, то проженете мене, а якщо я прав, то горе тому, хто стає проти волі Святослава. На се не зважається навіть кесар ромеїв, а мав би зважитися Рогдай?

— Я сіяв... орав... косив, — залебедів знову лихвар.

— І зібрав! — докінчив Лют. — Що зібрав, се твоє, що осталося, се моє, а радше Мстислава Воєславича, якого я тут заступаю. Одначе, розстаючись, приказав мені воєвода не проганяти звідси Рогдая, ані його невісти...

— Невісти? Якої невісти? — загомоніли господарі.

Калині вдарила кров до лиця. Вона весь час плакала нищечком, та її сльози були слізьми радості; се був

весняний дощ, що орошує землю теплими плодородними краплями. Коли загомонів народ, питаючись про невісту Мстислава, встала з паленіючим лицем і, випрямившись гордо, сказала звучним голосом:

— На Ладу і Сварога! Невіста Мстислава Воеславича перед лицем богів та людей — се я!

— Слава, слава! — гукнула громада.— Останься, Калино, у нас! На щастя! На славу! На добро!

— То значить, що я не мушу тікати у Рогдаївку? — спитав Рогдай, який не розумів ще гаразд, про що саме бесіда.

— Ні! — відповів Лют.— Можеш собі сидіти і тут, аж доки не перевезеш усього свого майна у Рогдаївку або й до повернення Мстислава. Господарство віддаси мені і Калині, а сам роби, що знаєш, але до волості тобі зась! Ти зорав і обсіяв, але ти і дістав Залісся у застав також зоране і засіяне. Тому мовчи і прославляй ймення князя і ласку воєводи Мстислава, бо він тут стане княжим тисяцьким на усю Тиверську землю.

Рогдай покірно схилив голову і серед насмішок та лайки присутніх потьопав у хату. В сій хвилі коло воріт задудніли копита та залунали прокльони. Побачивши покору Рогдая, зрозумів Власт, що нічого тут не діждеться, і поїхав домів. Але у душі осталась у нього пекуча жадова месті.

XVI

ВЛАСТ

Протягом кількох слідуєчих днів Калина не залишала Люта ні хвилі одного. Наче тінь, ходила за ним слідком, розмовляючи та розпитуючи про свого Мстислава, чи здоров, чи дужий, чи вже великі у нього вуса, що саме говорив про неї, а що князь казав про нього, як виглядав воєвода, коли нападав на печенігів, яка його зброя, яка одіж і тисячі найрізноманітніших подробиць бажала дівчина знати від «дядька». Вкінці Лют став обтирати піт з чола, а розказавши Калині ту саму подію на двадцять зовсім відмінних способів, розвів руками і сказав:

— Але ж, дівко, найхитріший грек не набреше за рік стільки, що я тобі за сих три дні, а тобі ще мало? Що ж, хіба почну і я до тебе женихатися, як ось Власт, то, може, відчепишся!

— Дядьку, дядьку! Вже і женихайтеся, лише розпові-

дайте мені про Мстислава. Бачите прецінь, що з моїм батьком нема у мене злагоди, то з ким балакатиму? Я ж мовчала вже три місяці.

Як Калина за Лютом, так снувався Крук за Калиною і навіть відзискав дещо давньої моторності. Раз у раз ставав серед обійстя, нюхав повітря і скавулів стиха. У місячні ночі йшов під опустілу хатину Воєслава і вив годинами, сидячи у дверях.

— Німа звірина,— говорив Лют,— а більше у неї вірності, ніж у не одного чоловіка.

При сьому Лют господарював жваво і заходився коло жнив при помочі своїх товаришів. Йому самому треба було ще старання й опіки, бо рана у грудях ледве що загоїлася і не раз кров показувалася на устах «дядька». Тоді Калина клала його у постіль, напувала липовим цвітом, годувала медом і салом і не пускала ні до женців, ні до возів.

Старий Рогдай замкнувся зразу в одрині, де стояли скрині з готовим грошем, дорогоцінностями та дорогими шубами, парчею і паволоками, бо боявся насилля і грабежу. Опісля вийшов раз і другий, але до господарства не втручався і наслушував лише пильно, про що розмовляли Калина з Лютом. Чуючи, що вони говорять про Мстислава, покликав Калину до себе і спитав:

— То ти, Калино, змовлена з Мстиславом?

— Так, батьку.

— Батьку, батьку,— повторив Рогдай злобно,— а де був батько, коли ви змовлялися? Де була його влада і воля? Де божий закон?

Дівчина спаленіла і склонила голову.

— Великою є влада і воля батька,— відповіла,— але більшою сила Лади та принада Купальної ночі.

— Ага, то ви ще на Купальному святі зійшлися?

— Торік.

— Так, так! А знаєш ти, дівко, що ти призначена Властові з Города?

— Ні!

— Коли ні, то знай, що сеї осені по переїзді у Рогдаївку відгуляєте весілля. Заладкаємо на славу, і станеш бояриною ще перед першим снігом.

Злякано глянула дівчина на батька, чи він справді сього бажає, чи, може, лише так передирається з нею. Але на лиці Рогдая стояв той самий вираз тупого завзяття, як тоді, коли Власт мав живим або мертвим кинути йому під ноги Мстислава. І тоді пізнала дівчина, що Мстислав казав правду,

коли відходив у Київ. Рогдай не любив її, а тільки гріш та свої замисли. Тепер, коли її воля станула всупереч його намірам, пропала десь і уся любов батька до дочки. Сей старець, який завсіди годив Калині у чому б то не було, ставав тепер проти неї, мов ворог, і бажав насильно переперти свої бажання, без огляду на щастя власної дитини.

Але Калина дозріла у послідніх переживаннях і перестала бути дитиною. Розлука з Мстиславом, душевний неспокій і грижа¹, розпука при гадці про його смерть зродили у неї свідомість, що її щастя уже не при батькові. Її очі відкрилися на батькові слова і діла, і вона нагло побачила, що там, де бачила досі старечу неміч і упір, на ділі була злоба і нахабність недоброго і захланного чоловіка. Супроти сього у неї зродилася постанова поберегти своє щастя всупереч волі батька та на упір відповісти упором. У своїй постанові звернулася вона й до Люта, і сей приобіцяв їй усяку поміч, яка буде потрібна, хоч би навіть прийшлося ужити супроти Рогдая сили.

— Ти, доню, не бануй²,— сказав їй Лют,— Рогдай — батько, повинен дбати про твоє щастя, а якщо не хоче, то треба його присилувати. Воно часами не завадить сказати і старому: «Так буде, бо так краще, а ти повинуйся, бо легше хату одним словом зруйнувати, чим наново поставити». Ось чого навчили нас війни і походи. Краще послухайте молодого, якщо радить добре, ніж старого, який верзе дурниці.

— Та я се знаю, дядьку,— відповіла дівчина,— але бачиш, я боюся кари богів на мене і Мстислава, якщо батько затнеться.

Лют засміявся.

— Ха, ха, ха! Маленьке ти ще дівчатко, ну, і дурненьке ще до сього нівроку. Ти ж була уже над водою на Купала?

— Ні... Тобто була! — сказала, паленіючи, дівчина.

— А з ким?

Дівчина глянула з докором на усміхненого дядька.

— Як-то з ким? — здивувалась.— З ним!

— З Рогдаєм?

— Ні-бо... з Мстиславом!

— Ну, коли так, то що до сього Рогдаєві? Не кажу Властові, але Рогдаєві? Тьху! Щоб старий чоловік, та ще батько втручався у купальні чари...

¹ Г р и ж а — журба.

² Б а н у в а т и — тужити.

Калина мовчала і ждала, до чого гне Лют.

— Бачиш, доню,— сказав вкінці Лют,— на се й є Купальні ночі, пісні, віночки та чари, щоби молоді бачили та пізнали себе. А найдеться двоє молодят, що себе причарували, а одно одному рівня, то божа кара впаде хіба на того, хто їх розлучить. Коли б Мстислав був рабом або остався ізгоем, то й тоді треба б було по божому закону розглянути, чи у нього нема більше розуму, краси та сили, чим у боярина. Але твій Мстислав боярин, а ще воєвода, хто йому рівня? Рогдай хіба з глузду зсунувся, що його не хоче. Не раз батьки змовляють дітей між собою, але люди моторяться, а боги керують долею так, як їм видається доцільніше. Дитина — не товар, щоб її можна було міняти та продавати. Для сього-то й Купальні ночі, щоб молоді пізнавали, чи батьки їх добре раїли дітям, чи ні. Ось і я...— тут Лют попив меду з кубка,— мав брати дочку сусіднього кметя. Але на Купала над водою підійшов я до хороводу дівчат, побачив свою красю — нічого собі! Гарна, моторна, свіжа, як соловейко у лузі. «Гарно,— думаю собі,— батьки добро вчинили». Підходжу до неї, заговорюю, женихаюся, вона сміється, думаю собі: «Гаразд, Люте, ось тут тобі й кінець!» Але ба, при віночках попливли наші вінки у різні сторони. При нас був ще син кметя з другого села, Моймир. Його вінок поплив за вінком моєї дівчини, а вона звернулася до мене і каже: «Бачиш, Люте, хто при мені? Моймир! Бачиш, чий вінок з моїм на воді спітається? Моймира! Туди й мені дорога!» Засміялася, а Моймир обняв і поцілував її таки при мені. Ти знаєш, Калино, що у Купальній ночі насили та гніву нема. Се ніч любові, а не сварки. Я засміявся також і відійшов. Кажу про се батькові й мамі, а вони на се: «Що ж, сину, не було божої волі!» Прийшов кметь-сусід на другий день з дарунками та й почав звинятися, ба й про насилу говори-ти... А батько питає:

— А Моймир гідний хлопець, роботящий, щирий?

— Ат, куди йому до вашого. Але в іншому нема йому ніякої догани.

— А дочка його хоче?

— Ще б не хотіла. Се ж її Ладю, бог зна відколи.

— Ну, коли так,— каже батько,— то не гнівить богів, сусідо, відгуляйте у гаразді весілля, а нам не тільки світу, що у вікні!

І не раз ще я міг був знайти собі жінку, та більше війна тягнула мене, чим домашні вигоди. Хозари, в'ятичі, болгар, чорні і нечорні, греки та всілякі інші вороги не дали

мені подумати вчасно про рідню, батьки померли, а тепер вже й запізно!

Втішена у своєму горі дівчина засміялася весело.

— Не кажіть, дядьку, що запізно, боги знають, де кому віночок плетуть дівочі руки. Ще вам до старості далеко, поздоровішаєте, вернуться наші з Дунаю, тоді й вас візьме оскома, не бійтеся! А на весіллі такої вам заведу пісні, що аж гай!

Аж ось стали зразу глухо, а що далі, то й голосніше доходити недобрі вісті з Болгарії. Корсунські купці розказували у Каневі, що Святослава побили й облягли в Доростолі, що Переяславець упав і багато дружини лягло головами. Знову почав неспокій мучити серця Калини та Люта.

Лют поволі приходив до здоров'я і добув знову свою зброю та коня, стріляв з лука, ходив у ліс на лови, а раз навіть їздив у далекий Червоногород за вістями. Коли вернувся, застав Калину у сльозах. Рогдай виїхав у Рогдаївку і велів дівчині збирати усе добро та ладитися і собі в дорогу. Тоді Лют задумався, почухав потилицю, а далі послав до Ярослава запитатися поради. Саме коли обидва радилися у світлиці, перед дворище заїхало кільканадцять оружних мужів верхи. Біда з переляку Калина скрилася за плечі Люта, а в сій хвилі увійшов у хату Власт.

Він поклонився обом мужам та звернувся до дівчини:

— Боярин Рогдай, твій батько, посилає тобі, Калино, оружних людей і мене, щоб тебе у безпеці завезти у його волость Рогдаївку.

На сі слова замовк Лют, а Ярослав вийшов з хати. Тоді виступила Калина з-за плечей «дядька» і відповіла:

— Я позбираю усі свої достатки і завтра або післязавтра приїду сама. Дивно мені, що батько, боячись небезпеки, присилає якраз тебе.

— А се чому? — здивувався Власт.— Чи ж я гірший за других?

— То ні! Але ти сам є для мене найбільшою небезпекою. Власт засміявся.

— Саме тому батько мене й вибрав, хитрий з біса старий. Щоб я не присікався до тебе, велів мені тебе пильнувати. Отак має безпеку для доні, бо у мене зв'язані руки.

Кажучи се, усміхався, але у очах блимали хвилями жовтаві вогники злості.

— Я з тобою не поїду! — відказала холодно дівчина.— Ти се знав, і батько знав, і тому послав вас щось з п'ятнадцять мужів.

— Може, й тому! — втяв твердо Власт, а усміх щез з його лиця.— Але саме тому мусиш їхати, бо силою візьму тебе, чи хочеш, чи ні!

І витягнув руку, щоб обняти стан дівчини та повести її до дверей. Але тут ударив Лют кулаком об стіл.

— Стій! — гукнув.— Яким правом приказуєш тут, у чужій хаті, чужій дитині?

— Правом батька і діди́ча, якого заступаю.

— Чортяку з болота тобі заступати! Геть мені відси, тут не твій двір, ані Рогдаїв, лише Мстислава, а ся дівчина під моєю опікою!

— Мовчи, княжий смерде! — відповів гордо Власт.— Не у своє діло встряєш! Ходи, Калино!

І силою потягнув її до дверей. Але дівчина вирвалася силою, а коли Власт метнувся за нею, рука її упала з ляском на червоне, розпалене гнівом і пристрастю лице боярина.

Тоді кривава плахта закрила йому зір. Схопивши руку дівчини, здавив її так, що Калина аж присіла з болю у його ніг, а другу руку підняв уже, щоби ударити... Та Лют втім вхопив його і, піднявши, кинув до дверей, аж пукнули одвірки, а боярин вилетів разом з дверима за поріг.

— Гей, грідні, до мене! — гукнув Лют і вхопив зі стіни свій великий варязький щит і довгий широкий меч.

Рівночасно товариші Власта непокоїлися, що їх господин не вертається. Довкола них стали збиратися оружні мужі, зразу кілька, далі кільканадцять, вкінці ціла юрба кметів, ізгоїв, рабів, молодих, старих, ба, навіть баби, діти з цілого села.

Побачивши Власта на землі, кинулися до нього його слуги підносити й боронити перед ударами. Одначе ледве підняли його, коли на приказ Люта уся товпа грянула на них з окликом:

— Геть відси, заволоки, проч опришки, рогдаївські смерди! За пліт з ними! У ріку!

Мечі вискочили з піхов, блиснули топори, ратища, очепи, вила. І не достояли Властові слуги. Він сам був трус неабиякий, тож, побачивши товпу, скликану Ярославом на підмогу «невісті Воєславича», кинувся з двору, не приймаючи бою.

Але тієї самої днини вечором прийшов від Власта посланець, кметь зі Залісся Кудлай, якого стрітили у лісі напасники, і переказав ось що:

— Якщо Калина не буде до двох днів у Рогдаївці, то третього принесуть їй у дворище в Заліссі голову Рогдая.

Всі оторопіли, а Калина, як стояла з усміхом на устах та радістю задля побіди у серці, упала без чуття на землю.

У ГНІЗДІ ОПРИШКІВ

Лісом, що купався у вечірніх блисках по цілоденній жарі, їхала дружина їздців. Були се оружні комонники, за якими на прив'язі ступало з десять нав'ючених широкобедрих та низьких болгарських коней. Довкола при стежці віддихали мар'янки, материнки та чабри своїм пахучим віддихом,— а всюди синіли дзвіночки, звичайні і розбрілі. Місцями, де з-під чорнозему добувалося вапняне підложжя, повзли землею тонкі корняки темно-зеленого барвінку, а навіть білів подекуди ломіть та жовтіла дівина. По обох сторонах стежки росли густі корчі ліщини та калини, тут і там чорніли спілі грона чорного базнику на грубих билах¹. Далі зеленіли дуби, явори, дерени, а землю вкривали грубим шаром порохно, гниле листя та ягідник. У вечірньому повітрі не чути було вже жужжання хрущів, лише комарі виспівували тоненькі свої пісеньки та роєм вилітали з гущави, щоби поживитись. У гіллі чулись крики птиць, що вертали до гнізда на ніч. Шуляки, кобузи, соколи, канюки наповнювали воздух своїми хриплими криками, а з деяких дерев неслися хори гайворонів, які, живучи громадою, відбували саме вечірню нараду. З дупла велетенського бука раз у раз обзивалася сова, наче сердилася на вивірок, які виправляли свої потішні руханкові вправи якраз перед кривим носом премудрої боярині.

Мовчки їхали їздці, видко, далекою була їхня дорога, й уже все вибалакали під час довгих нічних постоїв. Одначе по конях не слідно було надто великої втоми. Видко, їздці щадили своїх звірят та давали їм потрібний відпочинок. А може, й хотіли вони гідно показатися дома?..

На чолі їхав у блискучій візантійській зброї молодець у червоному плащі з парчевою лямівкою. На нагруднику виднілися всілякі ковані золотисті потвори, левині голови тощо, ремені начеревника вкривали густо золоті гудзи, а пояс аж сіяв від самоцвітів та туркусів. Червоні сап'янці упиралися кінчиками об срібні стремена, а упряж коня, хоч з доброго ременю, пишалася шовковими поводками та срібними й мосяжними бляшками. Менш пишні були строї його товаришів, але все-таки можна пізнати було по них, що неабикому служать.

¹ Б и л о — стебло.

Лиця усіх були опалені вітром і сонцем, поорані трудами воєн та подорожей. Усі були ще молоді або в середніх літах, але найкращий був таки провідник, у якого здоровий вигляд та краса черт лучилися з нарядним одягом.

Аж ось станули їздці на високому полудневому березі Дністра і глянули на зелене море лісів, яке розливалось по лівому боці ріки. Кривавою полозою лягла ріка у їх стіп, а по тій стороні над залісецькими дворищами стелилися дими. З ріки здіймався синявий вечірній опар і звільна підіймався вгору, щоби розстелитися на ніч по берегах. Хвильку глядів провідник дружини на прегарний краєвид, відтак, наче збудившись зі сну, обернувся до товаришів і гукнув:

— Чвалом!

І бігом поїхали товариші за мовчазним воєводою. Вони їхали горі рікою, лівим її берегом, минули вкоротці село, минули положене на горбку дворище Воєслава, у якому не знати чому горіло кілька чималих вогнів, минули оселю Ярослава на півострові і доїхали вкінці до перевозу, де перевізник залісецького боярина перевозив людей чайками і дарабою.

Але дарма кликали дружинники перевізника. Його не було і чайки не було. При березі стояла лише дараба, широкий сплав з грубих ялових пнів, критих драницями. Весь сплав був прикріплений на довгій грубезній линві до зрізаного на висоту сажня над землею дубового пня.

Хвильку ждали їздці на перевізника, а відтак сіли разом з кінями на дарабу, воєвода станув при кермі, товариші взяли за жердки та весла і відбилися від берега. Один з них розвивав линву в міру того, як сплав віддалявся від берега. Коні вояків привикли, видно, до таких мандрівок, бо ні один не захропів, ані не пручався. Вправно, наче справжні моряки, пливли молодці.

— Лівим боком налягай!

— Запрись зліва! Ще раз! Ще раз!

— Гребі! Дужче! Рівно! Разом!

— Раз, два, раз, два!

— Налягай справа! Запрись!

— Приставай!

Вправно пристала дараба до берега. Всі висіли, а сплав знову відрулили у воду. Він поколихався на хвилях, поплив за водою, але, спинений линвою, пристав під напором води до правого берега. Перевізник потребував лише намотати линву на коловорот, щоби привести сплав знову до стовпа.

Від перевозу їхали комонники стежною. Але ось спинився провідник і вказав у сторону села рукою.

— Ось се моє посілля. Се Залісся! — сказав. — Там має на нас ждати Лют. Те велике дворище, яке ви бачили на горбку, се мій двір. У ньому горять огні, видко, щось діється незвичайне. Тому мусимо обережно під'їхати, щоби не впасти ще у яку халепу.

— Може, се лишень толока або пир, — здогадувався один з гриднів, який, видко, найрадше був би якраз на таке свято потрапив.

— Не знати! — відповів воєвода. — Лют не справляв би пирів без мене у моїй хаті, а жнива вже минули.

— А може, се похорон? — сказав інший. — Лютові небагато належалося вже у Корсуні; хай його боги рятують, шкода було б гридня князеві, а нам товариша...

По хвилі надуми рішив воєвода:

— Поїдемо стежною прямо на північ і доїдемо до роздоріжжя. Там стоїть дуб, розторощений стрілою Перуна, коли деревляни вбили князя Ігоря. Одна частина віджила знову, коли князя Мала з дружиною погубила мудра княгиня Ольга, друга осталась мертвою. Від сього дерева йдуть дві дороги. Одна на захід у Город, друга на північ у Рогдаївку. Звідти під'їдемо під дворище.

І знов мовчки рушила дружина лісом, дзвонячи упряжжю та зброєю у холоднашому вже вечірньому повітрі. На небі появилася помаранчевий місяць, а його світло мішалася з тінями ночі та послідніми проблесками вечірнього зарева у якусь таємничу півтінь. Перед їздцями появилася нагло, наче величезний чорний хрест, розколотий крислатий дуб. Над одною його половиною здіймалася кучерява китиця галуззя та листя, друга стирчала у воздуху, наче виселиця. Сіра дорога проходила попри дерево і ділилася на три відноги: одна — на захід у Город, друга — на схід у Залісся, третя — на північ у Рогдаївку.

На дорозі показалося щось невеличке, чорне, а вслід за сим голосний лай собаки потряс вечірній воздух. Здоровий чорний пес скочив на коня воєводи, так що кінь станув дуба і, наляканий, став хропіти і вертїтися на місці. Пес побрихував без упину, бажаючи за всяку ціну дістатися на сідло, а хвостом махав так сильно, що здавалося ось-ось і відірве його зовсім. Видко, власник хвоста вітав когось з незвичайним одушевленням.

— Крук! Мій любий, вірний друже! — кликнув Мстислав і скочив з коня, а у слідуєчій хвилі Крук з виттям,

скавулінням та всіма іншими позначками шаленої радості скакав йому на груди, плечі, лизав руки, ласився на всі лади, наче розказати бажав своєму господинові про тугу та жаль своєї собачої душі за сі три місяці.

— Слава добрим світлим богам за гарну ворожбу! — сказав вкінці Мстислав. — Першим стрічаю на своїй землі найвірнішого друга, якого має вояк та ловець, а ще й під Перуновим дубом. Добро спливе на мою голову з сієї ворожби, тому радіймо душею усі і не тратьмо часу.

— А зі мною не звітаєшся, воеводо? — спитав раптом якийсь голос, і з-за дуба вийшла висока струнка стать оружного мужа.

— Лют! — крикнули дружинники та кинулися його вітати. — Ти здоровий, дужий? Як же там боги милували тебе за весь час?

— Від чого се вогні у вас на обійсті? — допитувався Мстислав замість відповіді на питання.

— Се громада зійшлася боронити Калину від Рогдая і Власта, а тепер радяться, що робити, бо Власт грозить, що вб'є батька Калини, якщо вона не віддасться за нього.

— Див би його побив, собачого сина! Коли прийшов посланець?

— Саме тепер, годину тому. Власт жде до ранку відповіді, а приїзду Калини до післязавтра вечором.

— Що ж Калина?

— Зімліла, бідненька, відтак сиділа у одрині та до нікого і слова не казала. Вкінці сказала: «Люте, дай мені ніж, і їдьмо». «Чого?» — питаю. А вона на те розсміялася так, що мені аж мороз перейшов по тілі, і каже: «Їдьмо! Коли Власт доторкнеться до мене, то вб'ю його, а не вдасться, то сама собі кінець зроблю. Загнав батько, як кажуть люди, матір у могилу, тож нехай поховає й мене! Тоді нехай боги прокленуть Рогдаївку, а Рогдай хай по віки вічні блукає опирем по руїнах. Не судилося мені, видко, щастя у житті».

— Пробі! — гукнув молодець. — Їдьмо розрадити її, а потім відіб'ємо старого силою!

Але Лют потряс головою.

— Се не може бути! Якщо поїдемо спершу домів, повечеряємо, поговоримо — буде північ. Повстаємо аж ранком, а за сей час дізнається Власт про твій приїзд і буде берегти Рогдая і скарбів. Якщо побачить нас під дворіщем, вб'є старого і втече з грішми, а ми привеземо Калині на весільний дарунок труп. Так не може бути. Тут треба або переговорів, або підступу.

— Переговори ні на що не здалися! — відповів Мстислав. — Власт має у своїх руках гроші Рогдая, а бажає мати ще й Калину. Що ж ми йому за неї можемо обіцяти? Якими скарбами його знайти? Тут треба підступу і сили, але сейчас, без проволоки. Заки лице Сварога усміхнеться до нас досвіту, повинен Власт висіти на найвищому дубі у Рогдаївці. Твоя правда, Люте, у хату їхати годі.

Відтак звернувся до своїх дружинників.

— Хлопці, ви чули, яка халепа трапилася мені від недруга мого. Поможете мені у ній чи ні? Поможіть, братики, нагороджу вас щедро, а відтак дам спочити у всякому дозвіллі, скільки забажаєте.

— Ідемо з тобою, воєводо! — гукнули хлопці радісно. — Віддячиш нам медом на весіллі.

— Покажемо ми тому якомусь Властові, як підпалювати вежу серед тридцятитисячного війська ромеїв! — гукнув і собі наймолодший гридень Снігур, який обожав Мстислава за його подвиги.

На жаль, саме тому, що Снігур був наймолодший, а й до сього ще недавно занедужав був на пропасницю, не взяли його товариші з собою, а веліли таки тут, під дубом, переночувати разом з в'ючними кіньми. Як не просився хлопець, нічого не помогло. Воєвода і старий гридень приказали, мусив слухати. Інших одинадцять поїхало у Рогдаївку.

Вже сама околиця Рогдаєвого посілля достроювалася до власника самої волості. Була вона підмокла, багниста і не дуже пригожа під засіви. Зате множество звірини було у лісах, а рої болотяних птиць аж сонце закривали на льоту. Їздці з'їхали у долину, береги якої вкривав густий, сильно підшитий ліс, де росли вільхи, верби, отровниці, а берегами бивно вкривали землю протачники, бібники, настурції. Подекуди ядовитий смертельник виростав понад друге зілля та скривався поміж знітами, криванями та коситнями. Над потічком, який ліниво сльозив по підмоклому підложжі, росли латаття та червоний кліщинець. Солодкий болотяний лепех виростав поміж густим ситником, а далі вода розливалася у ставок, воду якого вкривала ясно-зелена ряска. Одначе небагато було сеї води. Її дзеркало щезало під густим лісом очеретів, комишів, шувару та кашатника. Густо росли вогкі китиці рогозу, а маленькі віконця, не зарослі трощею, обняв у посідання болотяний гребиш.

Над мокляком стояв густий туман, але вже здалека бачили їздці два світельця, які кидали на біляві плахти мряки рожеві відблиски. Саме над болотом на високому сухому пів-

острові лежало дворище Рогдая. Найближчі хати були віддалені на якусь чверть милі і стояли на сухому місці над потоком, який впливав з багнистого ставка. Їзді знали, що у селі осталося лише дуже небагато кметів, а ізгої, які мусли у ньому бути, не дуже журилися судьбою Рогдая. Тому, доїхавши до півострова, дружина злізла з коней, а Мстислав розтолкував усім придуманий ним дорогою план нападу.

Видавши прикази, скинув зі себе нарядну одіж і перодягнувся у звичайне бойове знадіб'я, шкіряні штани, міддю виложений кубрак, грубі чревії, тугий дерев'яний, шкірою оббитий та залізом окований щит і варязький шолом. На шолом накинув каптур, щоби відблиск місячних лучів на шоломі не зрадив його. Відтак запустився у густий очерет, бажаючи зайти у Рогдаєве дворище ззаду.

Там стояв властивий дім боярина. У ньому горів огонь, видко, ще не спав ніхто у дворіщі. Також при двох великих ватрах спереду крутилося чимало людей. Були се раби та ізгої Власта, між ними кілька парубків із заходу. Вони молилися до Святовіда, говорили мовою, дещо відмінною від тиверців, а одягалися у шкіри на голе тіло. Брудні вони були і вонючі, але віддані своєму господинові тілом і душею та готові на всякий вчинок. Сі парубки сиділи при осібній ватрі й пекли на огні куски м'яса, які пожирали напівсирими, запиваючи пивом. При другій ватрі вечеряли тиверці, які з відразою гляділи на «лядських» товаришів. Вони стидалися поведінки свого боярина, який не завагався підняти руки на німічного старця та малолітню дівчину. Такого у руському роді ще не бувало.

У світлиці сиділо між тим на запорошених ослонах двоє мужів: старий Рогдай і молодець Власт. Великі круглі очі старого лихваря гляділи з переляком на молодця, який спокійно доїдав печену курку та допивав мед з кубка. Доївши, підійшов до стіни, де рядком стояли ковані скрині, і відчинив одну з них. У скрині було чимало шкіряних, гарно пов'язаних мішків.

— Власте! Що ти робиш? — крикнув Рогдай, а позеленіле його лице виявляло усю розпуку, яка проймала його серце.— Се ж моє!

— Ха, ха, ха! — зареготався Власт.— Чи ти думаєш, що твоя доня визводить тебе з моїх рук? Ти мій, і усе твоє теж мені припаде!

— Злодію! — прохрипів Рогдай і зірвався останком сил, щоби боронити своє, десятками літ надбане майно. Але

сильний удар в лице кинув його в кут. Старець вдарився головою об скриню і впав без пам'яті на землю.

У кімнаті в печі горіли між тим товсті колоди, і ясне світло заливало усе її нутро. Зі свистом добувався віддих із грудей старця, але Власт не зважав на нього. Мішок за мішком висипав Власт на стіл, скриню за скринєю відчиняв, вкінці на дошках виросла чимала купа гривень, динарів, драхм і навіть золотих арабських та грецьких монет.

Лице Власта горіло рум'янцем, очі блищали гарячковим огнем, а руки тряслися, наче від пропасниці. Він не бачив, ані не чув, що діялося довкруги нього. З розкішшю заглиблялися його пальці в купу монет, а ухо любилося металічним брязком. Розгарячена уява пересувала попри очі барвисті сцени з життя вельмож та купців над далеким Боспором. Колись був Власт у Царгороді з купцями-гречниками та приглядався до життя у сій столиці світу. З того часу безвиводно тужило його серце за сим сонячним раєм далекого полудня. Тепер ось, маючи гріш, міг він перенестися туди-таки назавсіди і осісти там як купець. Він торгував би або й грабував би руських гречників по дорозі. Не бракувало б йому, певно, гроша у будучині.

Лакомо облизувався Власт, мріючи про царгородські гаразди, і не звертав уваги на крики своїх посіпак, які веселилися при ватрі. Не бачив він, як по добрій хвилі прийшов Рогдай до себе, підняв голову, а відтак, постогнуючи та покашляючи, піднявся і сів у кут хати. На його витріщені очі падав блиск огню. Сими світячими очима слідив він за кожним рухом боярина, що порався у хаті. Крізь голову пробігали блискавкою думки.

«Що робити? Як утекти з сієї хати? Ба, втекти не штука, Власт навіть не замітить, що хтось рипнув дверми. Але що далі?» Власні ізгої та раби покинули старого. Вони його не любили, бо й за що? Він увесь вік давив їх щосили і видавлював з них, що лише далось: гривні на переднівку за крихітку борошна, шкіри, мед, збіжжя; робив ними, як волами, коли мусили шукати у нього заробітку, а як хто завинив йому гріш, то обдирав довжника зі шкіри. Усіх, хто не виплатився, продавав безпощадно у Царгород... Тікати самому крізь ліс... А гроші, доробок усього життя, кров крові, життя життя його має пропасти у руках опришка-зłodія? А притому там, у лісі, темно, страшно. Там нічю ходять понад багном блудні огники — се духи потоплених, що разом з чортами сидять у болоті, втягають у чорну вонючу глибину необережного самітника. Там мавкі гріються до

місяця на полянах та манять за собою мандрівника у воду або скобочуть¹ до смерті. Там лісові біси лякають прохожого вигуками та страшними тварюками, а Блуд водить його у безвісті. Там Див...

Старий затрясся усім тілом.

Ні! Він не піде сам-один відсіля. Він вп'ялить очі у блискуче срібло та золото, які вкрав у нього його названий зять... Ха, ха, ха! Його лютий ворог, гадина, вигріта на його грудях, якій він ввірив, віддав у його руки себе, свою долю, життя, ба й більше ще, чим життя — гроші! Нехай же ж бере одно і друге!

Ледве, одначе, майнула ся думка крізь голову Рогдая, коли нагло якийсь холод став підступати від ніг горі по хребту аж до голови. Якийсь безмежний звірячий страх обхоплював усе його єство, ляк перед смертю, перед костром, могилою. тризною, хробаками, довічною пільмою. Десь щезла віра у вирай, у якому батьки веселяться по вічні віки на зеленій леваді Дажбога, а остався лише ляк перед тими останніми хвилями, коли холодіє тіло, гаснуть очі, тратять владу руки й ноги, мовкнуть уста, а страшна Смерть-Морана давить кістлявою рукою горло... Брр! У душі старого обізвався голос спротиву... Бороніть мене добрі, ясні боги, борони мене, Калино! Не віддавайся сьому злодієві, що узяв мій гріш! Мстиславе!..

І нагло, наче привид-опир, що являється на поклик чародія, у вікні зачорніла стать...

Яскравий блиск огню упав на її лице, і Рогдай пізнав Мстислава. Чи се він, чи не він? Рогдай питає себе, щоби переконатися, чи він спить, чи ні, витріщає очі, вдивляється у стать за вікном і очам не вірить. Аж ось Мстислав всуває передню частину тіла крізь вікно і зачіпає вершком шолома об низеньку оправу. У сій хвилі відвертається Власт і кам'яніє у зігненій поставі, як стояв над купою грошей, — око в око з Мстиславом.

Голосний крик вирвався з уст Власта, крик переляку, злості, а слідом за сим кинувся боярин до вікна, щоби напасти на ворога, заки той протиснеться крізь вузьке вікно хати. І хто знає, що було б сталося, коли б нагло не отямився Рогдай і, наче той казковий Кошій, з витягнутими руками кинувся на Власта. Ведений інстинктом, не нападав, одначе, на нього просто, бо Власт держав вже у руках меч і був би одним ударом позбувся напасника. Він вхопив Власта за

¹ Скоботати — лоскотати.

ногу, а коли сей кидався до вікна, потягнув за неї з усієї сили. Боярин упав, а заки освободив ногу з рук Рогдая, Мстислав стояв уже в кімнаті, й обидва противники зміряли себе очима.

— Приходжу до тебе, Власте, у посольстві від Калини. Вона каже тобі ось що: «Якщо не підеш собі сейчас з усіма посіпаками і не віддаси її батька, то не жити тобі на білому світі!»

— Як-то, Мстиславе, сину мій! — залебедів Рогдай, який по хвилевій напрузі усіх своїх старечих сил знову охлялий сидів на долівці.— А моя кров, мої гроші? Невже ж ви з Калиною віддасте мої скарби сьому злодієві?

— Твій гріш останеться при тобі! — відповів Мстислав.— А ти, Власте, забирайся у Город!

— Га! — заверещав тоді Власт, якого опанував шал злості.— То ти,собако, не здох на Дунаї враз зі твоїм князем? То пожди, ось тут, на родині, постигне тебе твоя судьба!

І кинувся на Мстислава, стукнули мечі...

Але недовго боролися противники. За другим чи третім ударом ліве плече Власта забагрилося кров'ю. У нього не було щита, а Мстислав не міг свого перетягнути крізь вузьке вікно. Боярин уступав та вів нападаючого за собою до дверей. Він, бач, задумував знічев'я вискочити надвір та покликати своїх посіпак. І вже двері туй-туй¹... Вже плечі Власта оперлися об одвірок, коли нагло громом залунав дружний оклик за вікном:

— Бий собаку віру!

Рев переляканих та покалічених городян відповів на сей оклик, свист мечів, брязк зброї та помітний стук щитів почувся через хвилю, потім замовкло усе.

Між тим і у хаті скінчилося все. Почувши вереск за дверми, завагався Власт на хвильку, не знаючи, що йому робити. Та в сю мить меч Мстислава впав, хоч, на щастя, лиш плазом, на його лице. Мов колода, повалився Власт на долівку, а у слідуєчій хвилі відчинилися двері, і голос Люта поспитав:

— А що там? Рогдай є?

— Є! — відповів Мстислав.

— А Власт?

— Є також.

Лют увійшов у світлицю.

— А де ж вони?

¹ Туй — осьь.

— А ось!

І молодець указав на Рогдая, який з гарячковим поспіхом горнув зі столу гроші у мішки та скрині і забув навіть про подяку за спасіння життя та майна. Біля нього лежав на долівці Власт з посинілим опухлим лицем.

Лют засміявся і обтер меч об одіж лежачого боярина.
— Поспішай, старий скряго! — сказав весело. — Пора нам усім у Калинин двір!

Старий не відповів, а Мстиславове серце у грудях стрепенулося на згадку про Калину.

XVIII

ПРО КНЯЗЯ, ЩО ЧУЖОЇ ЗЕМЛІ ШУКАЮЧИ, СВОЮ ВТЕРЯВ

Побіда була повна. З парубків Власта не остався у живих ні один, а городські ізгої навіть рук не звели в оборону свого господина і лише просили дозволу вернутися домів. Ранком посідали на коней і поїхали у ліси, а Рогдай, Лют і Мстислав веліли поставити перед собою Власта, якого на ніч зв'язаним кинули у хлівець. Хто ж зобразить, одначе, зачудування усіх, коли сторожа звістила, що Власта нема. Виламана стіна та сліди у болоті вказували, що боярин тікав крізь багно навперейми.

Вислані рогдаївці не знайшли слідів на берегах, видно, Власт потонув у багні.

— Пробі! — сказав Лют. — Хто у багні увесь вік скоротав, тому у багні й кінець!

Мстислав велів зарізати когута та кинути у багно, а потім від'їхали усі у Залісся.

Ніхто не опише повітання та сих щасливих блаженних хвиль радості, коли Мстислав вернувся у посілля батьків своїх, до свого дворища, до своєї невісти. Кінця не було питанням, оповіданням, сльозам, дотепам. Один лише не брав участі у загальній радості — Рогдай.

Пережиття останніх днів добили його старечий дух, не стало йому уже сил обійняти умом загал вражень та примінитися до змінених життєвих умов. Годинами сидів старий недвижно і усміхався лише приязно, якщо приходили до нього люди. А й залісецькі люди помітили вскорі перемену, яка зайшла у душу Рогдая, бо усі насмішки, якими гостили його давніше діти, жінки та парубки, замовкли нараз.

Усякий бачив у ньому лише старця, який уже на справі сього життя осліп, а глядить скляним зором на той бік — на зелену леваду Дажбога. Його вуха не чули уже й не розуміли усіх людських слів, бо вони вели гутірку з дідами у вираї. Тому кожний здіймав радо шапку й здоровив старого по закону, ввічливо та поважно.

Мстислав і Калина не кидали себе ні на хвилю. Вона розказувала йому про свої переживання, а він їй про бої на Дунаї, про варягів, греків, болгар.

І плили дні за днями, аж через дванадцять днів після приїзду Мстислава відгуляли весілля.

* *
*

А між тим змаліли дністрові води і прибрали темно-зелену окраску, яка ярко відбивалась від глинистого та піщаного берега. Луки та поля посіріли, пожовк ліс... Усі краски від ясно-жовтої до темно-червоної пишалися у лучах сонця та у чистому холодновому уже осінньому повітрі. Наче яркі воскові свічки, горіли берези та вільхи, темніший відтінок красив кучеряві дуби, наче кров'ю, опливали буки та граби у лісі. Тут і там, де виступала глинка, де росли ялиці або модрини, там зоставались темно-зелені плями у краєвиді. Жовкла уже ліщина, лозина й верби, жовкли в'язи, тиси, явори, відцвітали останні цвіти і лише на вищих місцях бивно розцвітали осінні пізноцвіти.

Почалися у селі свята, весілля, толоки, збиралися прядильниці на вечорниці та досвітки, не вгавали у селі співи, танці, веселість, радість з життя, здоров'я та добрих жнив.

Аж ось повернулися з-над Дунаю купці-гречники, які їхали горі рікою у Червоні городі¹ і принесли вістку, що Святослав зимує на Білому Березі з усією дружиною, але з весною застукає знову до брам Доростола і Преслави.

— Калино,— сказав тоді Мстислав до молоді своєї жіночки,— верес цвіте, погідні дні настали, а заки почнуться осінні дощі, мушу і я сповнити княжу волю. З весною прийде пора й мені сідати на човни, а поки що треба зібрати дружину з Тиверської землі. Тому прощай і оставайся з богами у гаразді, нехай домові бережуть твоєї дорогої голівки!

---

¹ Червоні (Червенські) городи — група міст і феодальних замків на західних окраїнах Русі. У 981 р. Володимир приєднав їх до Київської Русі.

Калина поблідла і засумувала, але не здержувала Мсти-слава.

— Іди, Мстиславе,— відповіла,— куди тебе кличе князь і повни його волю. А з першим снігом вертайся, щоб корочун¹ знайшов нас знову укупі при народинах Сонця-Дажбога, при коляді зваримо коливо з медом та натішимся до весни.

Поїхав Мстислав по Червенських городях, по усій Тиверській землі, і навіть до бужан заглянув. І всюди вітали його радо старі й молоді. Молоді збиралися йти у Болгарію і з радістю вступали у дружину, а старі просили передати князеві жалі на князя Олега та його дорадників. У Червонограді стрітив його тисяцький Ростислав і просив переказати князеві ось що:

«По усій Руській землі гуляє сваволя молодих князів та прибічних їх бояр. На них нема суду, нема правди ні божої, ні княжої. Боги високо, князь далеко, а кметі-хлібороби та земські бояри відщуралися їх. Народне віче собі править краєм, а вони собі. З усього того вийшло таке, що князь господарить лише у своїй волості, а у прочій землі він наче чужинець. Не дай боже ворога, то хто має боронити край: князь чи віче? Лишень у Новгороді мир і лад, але Олег і Ярополк вже тепер починають «крамолу». Нехай же ж вертається Святослав, бо прийдеться хіба прогнати з княжого стільця таки його синів».

Коли груддя покрито шляхи, а з дерев обсіпалося листя, вернувся Мстислав з кількома молодими боярами, які ходили уже не раз човнами у Грецію. Під їх доглядом почали дроворуби рубати дерева у лісі та жолобити човни на десять тисяч чоловік, бо стільки дружинників назбирав Мстислав під час своєї поїздки.

Мстислав привіз з Подунав'я від князя срібні гривні, мідяні та спіжеві перстені, кружки та плитки, якими нашивано череси та кубраки або набивано щити. Оцими-то грішми оплачував воевода робітників і майстрів та купував для них поживу.

На південь від Залісся над Прутом кипіла робота на всі руки у шопях, побудованих окремо для сього. При величезних ватрах варили одні робітники живицю, другі набивали ребра, на які клали ялові клепки, а spoїни конопатили

---

¹ Корочун — найкоротший день у році, від якого сонячний круг знову побільшується. Є се свято народин сонця, яке з введенням Христової віри злилося зі святом різдва.— Авт.

клоччями та заливали смолою. Отак повставав човен за човном, а мало їх бути кількасот.

Також по усіх селах та дворищах просторої Тиверської землі ладилися молодяки у похід. Зброя, харчі, одяг ставали найважнішими питаннями у житті, а дружинники найзаметнішими людьми у громаді. Всі ждали лише весни, щоб йти у Залісся, сідати на човни, їхати добувати слави та вчинити зі столиці світу, тобто Царгорода, волость руського князя.

* *
*

Аж прийшла весна, і повторилася знову ся довічна переміна у житті природи. Відроджений взимку Дажбог вивів у світ завітчану, умаєну княгиню Весну та указав лісам, горам, степам, лугам, людям і богам.

Вийшли люди з задимлених хат вітати Весну-богиню співом, танком та жертвою, а і боги глянули ласкаво на гошу дівчину, що з далекого південного підсоння ішла у зморожений край — землю Дажбога — увінчати світ красою. Зірвався Стрибог з ложа снігових хмар та кинувся ладити весні прийом. Віддих його нісся з полудня та заходу, стопив сніги своїм теплом, а що осталося, сполоскав теплим весняним дощиком. Поплили льоди-криги ген у Руське море, заграли води, а на чорному, сірому або бурому гіллі дерев з'явилися жовтаво-зелені пуп'янки.

Був вечір. У світлиці в Заліссі сиділи по вечері воєвода з жінкою, Лют та кілька бояр. Старий Рогдай вже спав у одрині, а Калина клала на порозі мисочки з останками поживи для домових та душ померлих, що у весняному вітрі відбувають свої мандрівки з темного заходу у золотий край сонця на сході.

Мужі радилися, коли їм виступати у похід.

— Крига сплила і перші повені минули,— говорив Мстислав.— Води ще доволі і, певно, не бракує її під човнами по мілинах. Завтра досвіту роз'їдемося по селах та городах і до восьми днів з'їдемося на перевозі. Там заждемо ще п'ять-шість днів, принесемо коня в жертву Перунові, а козла — водяним і поїдемо.

Дрогнули уста Калини. Вона відвернулася і рукавом закрила очі.

— Не плач, Калино,— сказав Мстислав, усміхаючись до

своєї любові хоті¹.— Боги добрі, боги ласкаві вернуть тобі чоловіка. Не усі падуть у бою, а мене кличе туди не лише бажання невмирущої слави, але й вдяка до князя, якому всім завдячую.

Похлипала трохи Калина, аж стали сей і той посміхатися.

— Плач, Калино, плач,— сказав Лют,— як добре плакатимеш, то Мстислав не поїде, бо Дністер знову прибуде.

Бояри засміялися, але Калина обтерла очі і поважно глянула по присутніх.

— Не смійтеся, мужі, з безсильної жінки. Плачу я з безсилля, але плачу і з жалю над вами. Пощо Святославові Болгарія? Чи у нього своїх волостей нема? А якщо їх треба, то чому не найме собі варягів, печенігів чи яку іншу дрянб і не йде з ними розбивати головою стіни? Коли б ви боролися за Руську землю, обороняли жінок, дітей, земляків, богів чи хати, я перша благословила б Мстислава на рать. Але боротися й гинути для волі одного, се недобре діло, і богам воно не може бути по нутру. Побачите, що сі війни скінчаться колись нещастям усієї землі, а тоді згадаєте моє слово.

Очі Калини горіли, лице паленіло, від неї йшов якийсь блиск, коли говорила сі слова. І слова сі не минули без враження на присутніх.

Всі замовкли, ніхто не сміявся, аж Лют відповів молодій жінці:

— Усе, що кажеш, се правда, але правда і се, що боги не на те дали людині силу, щоб гнила за піччю. Нема ворога в краю, треба його на чужині пошукати. Крім сього, Святослав не силує нікого йти у похід, а як хто щось береться зробити в житті, то повинен се довершити або згинути, бо самі боги проклянуть того, хто обіцяє, а не додержить. Ми добровільно пустилися йти за князем, тому мусимо стояти при ньому до нашої або до його смерті.

— Так,— сказала на се Калина,— тому-то й я не здержую Мстислава, але ще й помагаю йому, де можу. Все-таки вільно мені жаліти його, вільно і серцю віщувати лихо...

Голосний лай собак перервав розмову у хаті. Крук, який звичайно лежав під столом у ногах господаря, кинувся й собі до дверей. Вони відчинилися, а знадвору ввірвався у світлицю сильний подув весняного вітру. Запалахкотів огонь на комині, сипнув іскрами, у хаті потемніло, а коли знову розгорілися ялові колоди ярким полум'ям, у дверях з'явилася неначе якась мара. На порозі стояв худий, обдертий

¹ Хоть — жінка-дружина у староукраїнській мові.— Авт.

чоловік, покритий грязюкою від стіп до голови. Очі його горіли гарячкою, уста зчорніли, а на висохлому жовтому лиці виднілись темно-червоні плями.

Нагло, заки ще ся мара проказала слово, зірвався Мстислав з лави, кинувся до прихожого і обняв його, як брата, як друга.

— Рославе, брате, що з тобою? — крикнув. — Відки тебе судьба несе у мою волость? Гей, рятунку! — закликав, коли бідолашний мандрівник повис у нього на руках, мов неживий.

Метнулася Калина за грітим пивом та сорочкою у пекарню, а мужі роздягли між тим зомлілого сміхуна. О, як мало нагадував він колишнього рибалку з забутого острова! Шкіра й кості, зле погоєні рани та синці на усьому тілі, два відморожені пальці на нозі, а у грудях аж клетотів важкий віддих.

Миттю уложили друзі Рослава на вовняних покривалах на запічку, вкрили кожухами, напоїли гарячим пивом. За якийсь час прийшов до себе і, важко переводячи дух, спитав:

— Мстиславе, се Залісся?

— Так! Ти у мене, брате, між своїми. Не бракуватиме тобі тут нічого, тут подужаєш, наберешся сили та поїдеш за нами, бо ми завтра їдемо на Дунай.

Лице сміхуна поблідло.

— Не маєте вже чого туди їхати! — прошепотів. — Ми вже своє відколядували, дарунок дістали, тепер впилися й будемо дуріти! Господаря нема — мишам свобода!

Коли б грім ударив на майдані залісецького дворища, не вчинив би більшого враження, чим сі слова Рослава.

— Як-то? Нема господаря? Що з князем? — посипалися питання.

Але не під силу було сміхунові розказувати. Він знову ослаб і замовк. Та Калина догадалася, чого треба бідоласі.

Вона принесла йому у горшку м'ясної юшки, а відтак свіжих яєць. Не хотів зразу їсти Рослав, але відтак розсмакувався і треба було відібрати у нього миску, щоб не охватився. Все-таки їда, тепле і кріпке вино піддали йому сили. Не будь у нього гарячки, він, певно, був би сейчас заснув, а при тому й жолудок, який від довшого часу не мав поживи, не позволяв йому спати. Він вигідно розсівся і став розказувати, попиваючи вино, яке приніс Мстислав у чималому глиняному дзбанку для гостя.

— Не маєте чого їхати, воеводи та gridні. Ідїть хїба на жальник тризну правити по тому князеві, що чужої землі

шукаючи, та свою втеряв. Ти знаєш, Мстиславе, наміри князя після договору з греками. Правда?

— Так!

— Він сам згадував тебе і твої ради не раз на Білобережжі, де довелося нам зимувати.

— Я остерігав тоді Святослава перед підступом Цимісхія і перед голодом,— додав для пояснення Мстислав.

— Еге ж! Мудрий ти був, Мстиславе. Ти один знав, що ми будемо голодувати й тому утік сам, оженився, розбагатів, розжився на славу, на щастя, богам і родині на потіху, а ми... облизувалися.

— Не кинув би я був князя, ні вас без приказу,— відповів Мстислав.

— Я ж не питаю про приказ, але саме про те, чому тоді, коли ти женився, платили ми кочівникам по гривні за кінську голову? Отаке-то було гараздя. Припаси ромеїв з'їли ми щось за сорок днів, з Корсуня вивезли ще заздалегідь греки кораблями усю поживу; печеніги нападали на нас мало не що другий день... одним словом, ми всі були б дуже радо помінялися на долю з болгарськими рабами, а навіть з тими, що погинули...

Голод, холод, недуги мучили нас, видко, боги стали проти нас, навіть найвеселіші утратили дотепи і сиділи у снігу, мов чорти в болоті. Дехто ранком і вставати не хотів. Бувало, збудишся ранком, заговориш до товариша, а він лежить, мов довбня. Замерз на кість, усе тіло аж гуде під ударом, як смерековий трам.

Тоді князь зібрався вертатися на Русь. Але ба! Ми вертались з Болгарії, мов гречники або як небіжчик Ігор з полюддя. Усякого добра було у нас тільки, хоч паволоками гать гати! Лише поживи не було, а саме сього найбільш було потреба. Дійшли ми до порогів, а тут проти нас вилягли усі печеніги, скільки їх лише вивелося у степах. Ані думати було про перехід. Радив Свинельд князеві покинути добичу, а самим іти пробоєм. Не послухав князь. Вертатися без добичі, мовляв, значить признатися переможеним. З чого покладемо жертву Перунові, з чого заплатимо дружині, як не буде добичі?

Побили ми кілька печенізьких орд, пограбували їх оселі і знову вернулися на Білий Берег. З десять днів годувалися ми чередями печенігів, вкінці і сього не стало. І знову телячий хвіст став більшим паном від воеводи. Простяг ноги воевода, то й пес не брехнув за ним, а за хвостом бігали усі, мов посолені. Гай! Гай! До того морози общипували у кого

ногу, у кого руку, у кого вуха або й ніс — усієї краси позбавляли. Ніяка печенізька дівка і не глянула б на такого безносого побідника-GRIDНЯ... Дуже невеселий був час...

Всі слухали зі здержуванням віддихом оповідання Рослава. Лют і GRIDНІ гляділи понуро на огонь в печі, Мстислав тер чоло рукою та торгав чуприну у безсильній злості. Лише Калина була спокійна. Вона гладила рукою голову чоловіка та раз у раз підливала вина Рославові. Сей попив знову з кубка і закінчив оповідання тихим змученим голосом:

— Аж ось зварили ми уже всю м'яку шкіру, усі відпадки та жили лишень рибою з ополонок на Дніпрі. Коли звільжив мороз, князь зібрав усіх, хто остався, — може, четвертина, — звелів закопати ціннішу добичу по могилах, решту полишив і пішов на пороги. Страшна се була дорога. У глибоченному снігу брели ми день і ніч, а наш шлях значили трупи людей. На кожному нічлігу оставалась залага з трупів та умираючих. Святослав не їв нічого по два-три дні, з очей гляділа гарячка. Він терпів стільки, що й другі, і ніхто не міг йому робити закидів, бо він найбільше картав себе сам. Раз остався я позаду, бо відморозив ногу. Я тер її снігом, обгортав шматтями, аж втім побачив Святослава. Він стояв сам-один посеред пустого табору. Довкола лежало чимало небіжчиків, мов після битви. Князь розглядався довкола, а нагло вхопив себе обома руками за голову та придавленим голосом, мов крізь сльози, сказав: «Сі трупи, ся смерть — се тїнь, яку кидає твоя слава! Горе тобі!»

І раз у раз повторяв ці слова, аж доки я не встав та не поволікся за походом, що щезав у снігах, у віддалі. Тоді підійшов до мене Святослав і каже: «Погоди, товаришу, я підведу тебе!» І нехай боги подадуть йому найкраще місце на зеленій леваді своїй, він довів мене аж до гурту. Тої самої днини наскочили ми на печенізький табір. Сейчас сів князь на коня і велів усім, хто дужчий, їхати разом з ним. Поїхало їх зі сорок мужів. Поїхали ранком, щоб добитися до Канева.

Ми порізали і поварили прочі коні та насилу поживилися. Відтак пішли поволі протореним слідом Святослава. Аж ось зачорніло щось перед нами, наче свіжа чорна могила. Приходимо ближче... і нагло душа уся затряслася з переляку. Се було побойовище. І що за побойовище? Доростольські бої були іграшкою в порівнянні до того, що тут побачили наші очі. Здавалося, що тут змагалися з князем усі сили пїтьми.

Кров, кров і кров — всюди, всюди. Посередині купка трупів, пошматованих, покалічених, наче у різниці. Коли

осінню стануть парубки у бочці сікти капусту, а на посіченій верстві ярини слідно ще усі послідні удари, отак виглядали тіла княжих прибічників. Вони валялися у грязюці, яка замерзла у тверді, мов камінь, грудки. Посередині валявся і труп Святослава з порубаними до останку відламками щита на зламаному лівому рамені і відламком меча у правій руці. Від кривавої поволоки не видно було безлічі ран, з яких вона випливала, а голови не було зовсім. Її відрізано ножом, мабуть, на те, щоб зробити з черепа чарку для хана, як се звикли робити печеніги з черепами побитих ворогів. Довкола лежало потоком кілька сотень коней, повідрубані пальці, руки, ноги... удвоє стільки мусило згинутися поганих, скільки валялося коней, та побідники забрали тіла упавших братів зі собою. Довкола на чверть милі витоптано сніг раз у раз. Видко, тисячі накинулися на тих кілька десятків, але сотні положили голови, заки послідній гридень з розчерепленою головою поліг на трупі Святослава. Страшна се мусила бути січа — бій розпуки одного проти двадцятьох, бій до посліднього руху, до останнього віддиху змучених грудей. Страшні були й лиця упавших героїв. Усі у зморшках, у які стройться лице борця у хвилі скаженості, усі зі зціпленими вишкіреними зубами барса. Нічого людського не було у них.

Здавалося нам тоді, що князь та його дружина нарочно гляділи смерті і свідомо кинулися у нерівний бій, щоби завдати ворогові втрати, скоротити собі довгі муки конання з голоду, а нам проторити дорогу... І справді! Коли б печеніги були напали на нас тоді, то й нога не вийшла була з побойовища.

Як стріла Перуна, що розтrophить дуб, оглушує зовсім мандрівника, який під дубом заховався від вітру, так одуріли ми усі. Один кликав богів, другий проклинав, третій плакав, мов дитина, кілька навіть пробило себе мечами, інших насильно здержали ми від самогубства.

Аж старий Свинельд вийшов з гурту, став біля тіла Святослава і сказав:

— Говорять до вас уста, які уже не відчиняться ніколи ні до слова, ні до усміху, вождя дружини усієї Руської землі. Відходячи ранком, переказав мною до вас ось що. Слухайте!

Ми усім духом ловили слова воєводи, а він передав нам заповіт князя.

— Ви всі, що остаєтесь, — говорив, — ідіть моїми слідами. Якщо я згину, то не буде вже у ворога сили заступити

вам дорогу. А якщо уб'ють мене зрадою, помстяться за мене або погинуть за славу Руської землі. Хто переживе сю хвилину, той нехай жде нового сонця нашої вітчизни, а ймення йому — Володимир, князь Новгороду! Він один піднесе мої знамена, знамена слави і величі. Йому повинуйтеся, бо лише він позбирає до купи усе те, що по моїй смерті порозтягають недруги. Але пам'ятайте одно: добре і похвально є гинути для слави з іменем Перуна на устах, але краще є жити для рідної землі, жити з народом, трудитися і працювати. Я, що згинув для самої воєнної слави, не знав сього і дізнався про се аж тепер у люте врем'я голоду і нестатку. Шукаючи чужої землі, я свою утратив, горе мені, горе й вам, які слідували за моєю зізвздою, бо боги світлі, боги добрі спитають мене й вас на зеленій леваді Дажбога: «Що вчинив ти для своїх дітей, бояр, кметів, ізгоїв, рабів, огнищан, купців?» Тому, вернувшись, просить у богів прощення для себе й для мене, а вони добрі, ласкаві, не відмовлять нам сього. Слава руського князя, а добро Руської землі — се не одно.

Тоді отямилися всі у нашому жалі, взяли тіло князя, позабирали побиті коні й пішли у Канів. Ніхто не здержував нас, бо печеніги витратили в послідньому бою мало не половину своїх найкращих комонників. З Канева поїхав і я сюди, не вступаючи до Києва.

По дорозі чув я уже, що Олег і Ярополк почали міжусобиці та що дружини їх уже б'ються на деревлянському пограниччі...

Рослав замовк, голова його опала на вовняні ліжники. Останню частину свого оповідання кінчив уже без дотепів та порівнянь, тихим зламаним голосом. Звільна прибрало лице бідного сміхуна, гарячка, видко, покидала його, а з гарячкою і сила. Його члени простягнулися і, заки ще хтось з присутніх міг позбирати гадки та відповісти, впав Рослав у тяжкий подібний до омління сон.

— Горе! — озвався перший Лют.— Страшну спадщину оставив нам Святослав. Безурядиця дома, два молоді князі з лихими дорадниками висуть усю силу землі та народу, на глум поганим, болгарам, в'ятичам, ляхам...

Понуро гляділи у огонь гридні Святослава. Для них, певно, не було місця у дружинах молодих князів. Хто знає, чи не пропаде й їх доробок у Києві, де князь переховував паї добичі своїх дружинників, добуті у війнах. Валився світ, збудований мечем, а з ним падали й усі його будівничі...

Мстислав сидів довго без руху, закривши лице руками. Нагло встав.

— Браття! — сказав. — Не падайте у зневіру! Вона ворогам добра — се сестра Морока, Чернобога, Дива. Правда, лишив князь нам безурядицю у краю, але оставив і заповіт. Киньмо кривавий меч, добудьмо плуг і живімо для нашої землі, як жили для князя. Він сам пізнав, що не добро творили його походи, що воєнна слава кидає тінь... Живім життям народу, працею, доробком, а зброєю відражуймо лише ворогів. Бо якщо понесемо у чужу землю огонь і меч, втрачимо свою землю, шукаючи чужої...

* *
*

Роз'їхалися бояри по своїх селищах, по городях та хуторах, дружинники Святослава, які були у Заліссі, поїхали у Київ допоминатися про свої паї. На дивне диво віддали їм їх, але ніхто не здержував їх при князеві. Свинельд і Малуша поїхали були у Новгород, тому й гридні, порадившись з собою, на літо вернулися у Залісся. Тут молодий господар Мстислав переводив нові корчунки¹, а на новинах осаджував утікачів зі сходу, які спасалися утечею від печенігів та від княжих дружин, що грабували села противників. У праці помагала йому Калина по смерті Рогдая, який помер у червні, саме якось в рік після похорону Воєслава. Небагато жалю лишив по собі старий скупиндя.

Все-таки похорон відбувся по закону. Залісецькі люди і рогдаївці прийшли усі на тризну не задля померлого, але задля любові до його наслідників Мстислава і Калини. При них осів і Лют зі своїми товаришами, і Рослав, який своїми дотепами усіх веселив, і стали усі займатися працею, хто торгівлею, хто хліборобством, інші ловами тощо. Розцвітало життя довкола, у громадах.

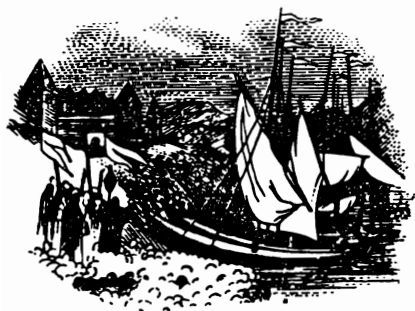
Вони розживалися, багатіли, множилися, росли, хоча на пограниччі в Овруцькому окрузі велася боротьба між князями. Народ звик не оглядатися на них і жив своїм життям, ждучи на нове, заповідане Святославом сонце Руської землі — Володимира.

---

¹ Переводив нові корчунки — освоював нові землі.

ЦОЛИ ПАДУТЬ

Повість

НА ЗОРІ

Кривавий твій прихід сьогодні, Бальдуре! ¹ З-поза Дніпра встаєш, неначе пожежа від печенізької стіни. Твоє проміння, наче відблиск похоронної костриці Брунгільди ², звіщає мені ніч, безпросвітну ніч — смерть! Нехай Гель проглине прокляті духи зрадників і боягузів...

Швидким рухом відкинула м'яке покривало і встала з ложа. Яскраве сяєво облило чудове тіло двадцятикількалітньої жінки, як з рожевого мармуру. Золотисте волосся спадало буйною хвилею на її плечі. Проміння Бальдура оперізувало м'яку лінію бедер та пруживі стегна. Пташки аж заходилися від щебету, якби хотіли звеличати геройську красу Рогніди.

Її глибокі темно-сині очі суворо гляділи у віддаль, і тільки кармінові уста були дещо спалені гарячкою. Задумалася. «Довго не було його тут... довго! Чотири роки минуло, відколи востаннє розпрощався з нею. І як розпрощався. На молот Тора! ³ Чому рука наймогутнішого з азів ⁴ не впала тоді на голову Володимира? Він засміявся, виходячи, погладив голівку маленького Ізяслава, а до неї сказав тільки: «Я йду і швидше затужиш за мною, ніж я вернуся. Ти забула, що в мене жінок і мужеської сили доволі...» Молот Тора не впав на його голову. Він сам, наче той молот, наче полум'я бога Льокі ⁵, пробігав переможно широкими землями свого царства. Усі подивляля його, навіть вона... Ах, чому норни дали йому в руки меч, від якого згинув Рогволод та його

¹ Б а л ь д у р (Бальдр) — у скандинавській міфології бог сонця, один з синів Одіна — верховного бога.

² Б р у н г і л ь д а — одна з валькірій, войовничих дів, які з велі Одіна вирішували наслідки битв, вибирали хоробрих воїнів, відносили їх до Вальгалли (Вальгаллі), т. зв. палацу Одіна, де вони оживали.

³ Т о р (Тоор, Тсор) — бог грому, бурі, плодючості. Зображувався богатирем з молотом у руках.

⁴ А з и — в скандинавській міфології основна група богів, очолювана Одіном.

⁵ Л ь о к і (Локкі) — супутник Одіна і Тора, хулятор богів.

сини? Єдиний герой, який переїхав крізь полум'я, що окружало непробитою стіною її серце, був її кровним ворогом...»

Вона нагадала собі, що за хвилину прийде сюди Володимир. Прийде покарати її. Здригнулася.

На майдані служба несла дрова у пекарню, годувала дріб, виганяла товар. Старий дворецький її батька — Снорре молився до сходу сонця, а Володимирові ратники глумливо приглядалися йому звіддала. Бистроока Рогніда догадалася чому: на шиї одного з них доглянула мосяжний хрестик.

— Ах, це ті, що вірують у візантійського бога!

Почула у сусідній кімнаті мужеський голос.

— Мирославо, поклін тобі з ранком!

— Добро й тобі з приходом! — відповів мелодійний жіночий голос.

— Чи твоя княгиня вже встає?

— Ні, ще спиць!

— Ти її збуди! Князя щойно не видно.

— Як-то? То князя тут нема?

У голосі дівчини звучало крайнє збентеження.

— Ми тут наладили снідання і ждемо на поклик. Я забавляю Ізяслава, щоб не перешкодив князеві, а ти кажеш...

— Я кажу правду! Я спав зі Свенем Свафарсоном у передній княжого терему, коли десь по півночі Володимир вернувся від княгині незвичайно схвильований. Я приніс йому вина, але він кинув чарку на землю, а сам аж до ранку ходив по кімнаті. Перед хвилиною станув на порозі і гукнув: «Кличте дружину, ідемо у Вишгород, але раніше зайдемо ще до княгині». Ось чому я прийшов.

Мирослава аж у долоні сплеснула.

— Перуне, Стрибоже! ¹ Яку ж то знову бурю ви затіяли?

— Не тобі, Мирославо, судити бога за волю князя!

Голоси притихли.

Рогніда відкинула волосся на плечі. Її брови стягнулися, очі засвітилися похмуро вогнем.

— Він іде сюди! — пробурмотіла. — О, він найде мене!

І швидко стала надягати на себе білу сорочку та парчеву опинку. Лице змила водою, гребенем зі слонової кості стала розчісувати золотисте волосся. Коли почала сплітати його у дві коси, завагалася.

— Він любив моє волосся. Воно одне розбуджувало в нього ніжніше слово, пестощі, усміх. Не заплести?.. Ха! Ха!

---

¹ Стрибог — верховний бог (бог-отець) Всесвіту (те саме, що в греків — Зевс, у скіфів — Папай).

В її руці блиснули широкі гострі ножиці. Довго дивилася Рогніда на відтяті коси, мов месник на відрубану голову ворога. На землю упав увесь утрачений скарб її дівочої гордості. Бо хоч Володимир знівечив її силою, та не опанував її серця. Ці пахкі коси, символ її жіночої честі, це стяг перемоги над насилою. І вона носила його аж до цієї хвилини — хвилини смерті. А тепер нехай цей волос покаже князеві, що і в останній хвилині вона визиває його! Він же любив цей волос...

Жваво накинула на плечі синій, золотим позументом та самоцвітами обшитий плащ, всунула ноги у сині черевички грецької роботи, а на розсипані безладно кучерики наложила золоте чільце з карбункулами. Підняла ніж зі землі та сховала його на грудях. Стала посередині кімнати, горда, як Фрігг, що приймає у Вальгаллі вибранців-валькірій.

Із тріскотом відчинилися двері, а в них станув високий, кремезний чоловік. Не своєю поставою притягав увагу, а поглядом великих синіх очей та гарними суворими рисами. Вони нагадували лице Святополка в будові вилиці та носа. Чоло мав високе, а повні уста проявляли якусь м'якість, незнану зовсім великому батькові Володимира. Густий вус закривав частинно губи і спадав по обох боках, надаючи поваги усій появі володаря. Виглядав щонайменше на тридцять п'ять років, на сім-вісім років більше. Мав на собі звичайний шкіряний одяг княжого ратника, легкі варязькі лати та кінчастий шолом. Тільки при поясі висів довгий тугий меч, у ручці якого червонів рубін завбільшки ліскового горіха, та кривий, східним філіграном прикрашений ніж. Обшитий багром плащ великого князя покривав зброю простого gridня-дружинника. Видко, князь вибирався в якийсь дальший похід, та ховався з цим. Увійшов, скинув з плечей плащ і склав на грудях могутні рамена, на яких виступили грубезні вузли м'язів. Рогніда склонила голову, та не віддала приземного поклону, належного володареві. Випрямилася у весь ріст і сміло глянула в очі Володимира. Його брови стягнулися грізно, коли заговорив до неї.

— Не віддаєш належного поклону, Рогнідо! — сказав низьким голосом, гамуючи гнів.

— Не віддаю, бо не знаю, кого вітаю, чи мужа, чи князя, чи суддю, чи... ката.

— Ах, то ти з цього боку починаєш? Накликуєш на себе мій гнів? За ніч він уже досить вигорів, наче покинене пастихами багаття. Навіщо ти докладаєш до нього дров?

Рогніда гордо підняла голову.

— У полум'ї Муспеллю¹ згине весь світ, боги, люди, велетні. Тільки дурень тікає від долі, тільки боягуз лякається її. Я дочка і внука вікінгів, сама викликаю її. Твій удар — це удар жорстокої долі, я жду її, бо знаю, що помста теж записана у майбутньому таємничими руками. Хто побиває безрідних, той нехай сподівається помсти від безіменних.

На Володимирові не слідно було вражіння промови. Він тільки любувався пишною появою чудової жінки.

— Проклятий нехай буде той, хто задумав насильно добути любов жінки! — крикнув нагло.

Піднесена рука Рогніди опала, і зачудовання відбилося на її лиці.

— Насилою ніколи... тільки силою, — відповіла мимохить.

Князь доторкнувся віщим словом найбільш пекучої рани її серця.

— У тобі, Рогнідо, не було любові, нема її, а тепер бачу, що й ніколи не буде. Ти холодна, як скандинавські фіорди. Нема в тобі ні іскорки святого вогню, який гріє людські серця, нема!.. А є тільки впертість, мов та гранітова скала високого фіельду, мов топори твоїх предків!

Рогніда відчула, що так промовляє не князь і не суддя.

— Ні, Володимире, ні одне, ні друге! Коли ти в половецькому острозі казав убити мого батька Рогволода, я повзала біля твоїх ніг, як собака, в якій забирають щеня. Ти підняв мене, засміявся, поцілував при всіх і сказав: «Не журися, Рогнідо, не прохай, уже пізно...» Ах, і справді було запізно, але той сміх! Меч, який розтяв колись тіло Фафніра, не був такий гострий. Це ти був упертий, Володимире, ти бажав помститися за образу. Ти кажеш, що я холодна, мов крига...

— Так, ти холодна. Кілько разів я приходив до тебе і просиджував біля тебе до ранку, ти ніколи не проявила мені хоч дрібки чуття. Всі жінки приймали мене радо, як земля промені Сонця-Дажбога. Ти одна не змінилася при мені, ти одна...

Князь розняв руки, лице його почервоніло, великі темносині очі зайшли ніби мрякою. Рогніда усміхнулася, але її усміх був справді холодний, наче крига.

— І це, Володимире, назвав ти холодом? Таке може сказати тільки чоловік, що не питається про душу своєї жінки.

¹ Муспелль (Муспельгайм) — у скандинавській міфології світ вогню, який існував разом зі світом тьми (Ніфльгаймом) ще до виникнення Всесвіту.

Будь у мене на лиці боляк, хто знає, чи я не носила б дров та води в одрину для інших красунь — твоїх рабинь. Але в дочки Рогволода є душа і багато сили... Вона піддається насилі, а не ломиться. Погадай, що було б, якби я так уміла сховати при собі в руках ніж? Тремтиш? Ні, ти не з тих, що бояться. Ти не віриш у моїх богів. Ти, певне, запитаєш мене, чому я цього не вчинила, про що так гарно говорю. Чому? Бо я не холодна, Володимире, я не крига, а людина! Кілько разів я хотіла піддатися любовному поривові, стільки разів перед очима у кривавій мряці ввижалася мені зрубана голова Рогволода.

— Рогнідо!

— Мовчи! Я стою перед воротами Ніфльгайму і не хочу слухати твоїх залицянь. Між нами кров! Кров на твоїх руках і всюди!

Володимир зблід.

— Я не прийшов тебе карати. Я нагадав собі ту хвилину, коли збудився негайно зі сну і побачив тебе з ножем над моїм ложем. І тоді здавалося мені, що коли дарую тобі життя, то заплачу за цей лиховісний вчинок молодика у полоцькому острозі. Але бачу, що помилився. Рогнідо! Між нами кров, це правда. Є така, яку пролив я, але є й така, яку ти бажала пролити. Але є ще й дитина. Забудь про богів твоєї родини. Вони — як ті привиди, яким простий тупоумний мужик дав подобу ідолів. Богів, Рогнідо, нема! Вір мені! Є сонце, грім, вода, земля, дерева, тварини, люди... Людина почитає тільки те, чим сама живе... У нас дитинка, Рогнідо! Невже ж вона не вирівняє між нами згоди?

Очі Рогніди заблищали тріумфом:

— Нема шляху через батьківську кров. Дитинка, кажеш? Не будь вона моєю, вже давно порозтягали б її собаки по острозі, але у неї не твої риси, Володимире, а Рогволода...

Князь відскочив, мов ужалений гадюкою. Глуха лютя опанувала його, та сама, яка колись находила на Святослава. Витягнув руку, щоб ухопити Рогніду за волосся та кинути її до своїх ніг, але опам'ятався.

— Де твої коси, Рогнідо? Який злочинець утяв тобі їх? — спитав хрипло.

— Де? Ось вони! Те одне, що ти справді любив у мені, ї тому я їх сама відтяла...

Лютим звіром скочив до неї.

— Не бий мами, бо я тебе битиму! — закричав нагло тонкий дитячий голосок.

Опала рука Володимира.

З кута на середину кімнати вибіг русявий хлопчик з темним лицем та розпаленими від гніву оченятами. В руці держав дерев'яний меч, який зробив йому дядько Снорре.

— Ізяславе, ти відкіля тут узявся? — гримнув Володимир, збентежений.

— Не забудь, Володимире, що твій син може стати моїм месником. Тому раджу тобі — убий нас обох! Тобі рідних убивати не першина!

В її голосі звучала злоба. Вона зірвала з голови золоте чільце, а золотисті кучерики розсипалися довкола її чудового личка. Занімівши, глядів на неї Володимир, наче відкрив у неї нову привабу. Недочув навіть останньої образи. Простягнув руки до хлопчика, якби бажав його обняти, вкінці вхопив себе руками за голову і відвернувся.

— Прощай! Невдовзі почувеш про мене! — сказав тихим зламаним голосом і вийшов.

Рогніда кинулася до хлопчика, як левиця, коли рятує своє молоде з рук мисливця, і розплакалася.

II

МИНУЛЕ Й МАЙБУТНЄ

По другій стороні дворища Рогніди простягався густий запушений сад. Рогніда не дбала про нього, бо думала тільки про кров та колишню кривду, а не про овочі. Сад спадав стрімко до Дніпра. На каменюці узбіччя сиділа струнка чорнявка у довгій мережаній мирті та червоній опинці з багатим бурштиновим намистом на шиї. Біля неї спирався на спис високий дебелий двадцятикількалітній молодець у кольчuzі, з широким варязьким мечем при боці та круглим щитом на плечах. З лівого його рамена звисав довгий темно-сірий плащ з багряною лямівкою, яка була відзнакою княжих гриднів.

— Не судилося нам, Мирославо, довго бути разом! — говорив до дівчини. — Бог не ласкав на нас та на нашу любов. Князь знову якісь задуми носить. Просто від княгині поїхав на Берестове, бо там ждуть його Добриня, батько, тисяцький Путята та боярин Всеволод Мошанин.

— А ти як знаєш? — запитала з досадою дівчина.

— Я чув, як Свен давав накази гридням і розсилав комонників, кого у Вишгород, кого в острог та на Либідь. Видко, щось велике коїться. Князь не любить радитися інших. Ісусе Христе!..

— Тсс! Мовчи, дурний! Накликав ти своїми святцями лихо на нашу голову. Доки я цвіти та голуби приносила Ладі, доки кликала Купала в літні вечори, доки давала гривні волхвам Перуна, досі все було добре. Олешичі і Козняки жили, наче одна рідня, а тепер нібито Див гепнув собою об землю та між обома родами вирвав у землі яму. Гей! Добре казала стара Скоруха, що наврочили нас мідяні хрести та прокляті чорноризці. Вони раз у раз вешталися по вашій хаті та бачили, може, наші любовці...

Мирослава заплакала. Молодий Олешич пригризав уста.

— Не кажи цього, Мирославо! Святі ні духовні не наврочили нас. Але коли твоя Скоруха не знає доброго заклинну, то нехай мовчить, бо, бігме, всю шкіру на її спині попорю на ремінці! Яке діло ченцям до наших любовців? Для них ще й краще, як дівчина з поганського роду вийде за християнина...

— Те ж саме казала і я, але батько grimнув на мене: «Ти не воловодься з тим безумним хрестиком, бо він тобі не пара! Дочка Козняка варта героя-борця, а не кислого похнюпи, що блее ромейські гімни!..» Що ж я мала йому відповісти? Скажи, бо на Перуна і я гадатиму, що ти тільки кислий похнюпа.

Молодця начеб хто посипав приском.

— Пусте все, що базікають інші. Але ти, Мирославо, знаєш, який я, а мені йде тільки про твою гадку, твоє серце... Гріх вірити тобі в якісь сплітки.

— У цьому-то й біда, що я ніяких спліток не знаю,— повторила дівчина.— Якби я їх знала, то, певне, вибила б їх з голови батькові. А так батько ворогує на Олешичів, отже, мусить мати до цього причину. Найди її, ті сплітки, то все виясниться. Будь хоч раз мужем, якими були батьки, не розкисай у своїй новій безкровній вірі!

— Мирославо, я йду в бій... Чи ж у тебе нема словечка для мене?

Дівчина зблідла, захиталась.

Роман підтримав її, зцілював сльози з її чорних вій.

— Іди, Романе, але вертайся швидко! — лебеділа крізь сльози.— Ти ж знаєш, що моїм богом — ти, а моя віра — любов! Навіщо ж тобі ще інших богів? Ах, пусти, мене кличуть!

Вирвалася від нього і побігла у терем. Роман залишився у сумнівах. Звідкіля взялося ворогування Козняка до Олешичів? Відколи його син Доброгост згинув у війні з печенігами, відтоді старий Козняк приймав його як сина

і радів, що його надбане піде в добрі руки; від чого ж така зміна?

Перехрестився, плюнув коневі через голову, прошептав заклин від злої зустрічі і чвалом погнав на Берестове, де був княжий терем.

По дорозі минав торговицю. Площа роїлася від купців, покупців, княжих тіунів¹, варязьких гриднів та старців, які серед найбагатіших людей надіялися найбільшої милостині. Купці у довгих барвистих туніках з ковтками та ланцюгами гладили довгі чорні бороди і вистоювали гуртками біля в'їзду в княже дворище. Варязькі ратники були у повній зброї, з вовчими шкурами на плечі, зі списами, топорами та луками. Видко, вибиралися в похід. Вони трималися разом і дивилися з висока на торгівлю глоту. Була це найдобірніша варязька дружина Володимира, яких тисяча мужів.

Від сторони ріки здіймалося капище Перуна. Сам ідол стояв високо між чотирма різьбленими стовпами під наметом-крівлею, а його золота голова з очима зі самоцвітів грізно споглядала вниз над чотирикутним підсінням. У підсінні, наче бояри князеві, стояли боги — Велес, Стрибог, Дажбог та інші опікуни полян.

Перед капищем сидів на камені у білій одежі старий волхв зі сивою бородою, у вінці з терня на голові, бо терня — це прообраз блискавки. Біля нього стояли два молодших. Один мав на голові вінок із соснових гілок, другий з пірнатих степових трав. У руках тримали волхви довгі цїпки з позолоченими головками та малі срібні чарки на жертвний мед або вино. Малі отроки у білих одежах стояли побіч і пильнували коробок з ладаном, ялівцем, віночки торішнього запашного зілля, голубів у клітках та двох ягнят.

Серед капища перед наметом на стовпах держали два парубки чорного, мов галка, коня, якого князь мав жертвувати Перунові перед походом. Збоку стояла юрба гарно прибраних дівчат з розпущеним волоссям, у вінках на головах, з намистами, ковтками та нараменниками. Вони мали співати після жертви святий гімн Перунові та похвалу князеві. Волхви, дівчата і варяги гляділи раз у раз у ворота княжого дворища, де звертала на себе увагу дружина грецьких послів. У золотистих шоломах з круглими щитами на плечі, в довгих червоних плащах з дорогоцінними запинками, пишалося двадцять рослих траків², яким проводив середнього

¹ Ті у н — господарський управитель князя, боярина.

² Т р а к и — жителі Фракії, грецької провінції.

росту муж у голубій нагортці поверх золотистої дамаскової кольчуги. На ньому була безцінна карацена, шолом з острим верхом, а при боці широкий кривий меч з дорогоцінною ручкою. Біля нього стояв низький прегрубий грек з лисою головою у перепоясаній багряній туніці. І лямівка туніки, і плащ зі златоглаву аж горіли від самоцвітів, нашитих на золоті бережки. Був це патрицій Скілос, посол кесаря, який уже від двох днів вижидав відповіді Володимира на якесь прохання візантійських цісарів Василя і Костянтина. Ніхто не знав цього прохання, бо Скілос розмовляв як посол, у чотири ока, зате всі бачили дарунки, які при тій нагоді дістав князь. Судячи по них, прохання мусило бути неабияке, і всілякі здогади ходили про це між грецькими купцями і руськими гречниками.

Роман Олешич минув варягів та посла, бо його товариші мали збиратися біля самого дворища. Тисяча молодих мужів і отроків заповнювала доволі просторе подвір'я. Були це майже самі поляни, деревляни, тиверці, бужани, уличі, а тільки кількадесят варягів і то таких, які були вже на Русі щонайменше десять років.

Тим часом у просторій кімнаті дворища сиділи біля стола чотири мужі, три старі, а один у середніх літах. П'ятий був князь. Він звернувся до чотирьох дорадників і сказав поривисто:

— Так! Це мусить бути! Це конечне! Куди не гляну, всюди бачу тільки один вихід зі скрути, і я найду силу ступити на цей шлях!

Вдарив кулаком об стіл і сів на лаві, застеленій дорогоцінною паволокою, гаптованою золотом у всілякі потвори та дивовижні викрутаси. Один з дорадників, шістдесятилітній муж, усміхнувся:

— Якщо те «щось» мусить бути, то навіщо ти, Володимире, кликав нас сюди? А якщо ми маємо з тобою «думати», то треба б, може, сказати нам раніше, у чому річ!

— Ах! То ви не знаєте! Правда!..

Володимир замовк. Його очі блукали по стінах, обвішаних зброєю, мальованими щитами, вкінці спинилися на божнику. Був це маленький вітвар у кутку залі, над яким стояли ідоли богів. На ньому жарилося вугілля, а з нього підіймалася тоненька струя запашного курива. Побіч стояли глечики з коливом, медом, маком, лежало сухе запашне зілля, висіли гривни-намиста з золотих та срібних дукачів. Князь махнув рукою, наче бажав відігнати від себе непотрібні сумніви, і почав:

— Вибачте, достойні бояри, вибачай і ти, Добрине! Сивому волосові належиться пошана, хоч би й від князя. Послухайте мого питання та дайте мені відповідь щирю, правдиву, таку, яку даєте своєму серцю. Ви знаєте, що грецькі кесарі прислали мені посла. Цей посол розказував, що над Боспором стоїть уже під Царгородом Варда Фока, братанич царя Никифора, який збунтувався після смерті Цимісхія...

— Справедливий суд господень! — закликав боярин Олешич, кремезний, середнього росту муж у білій вишиваній сорочці зі золотим хрестом на шиї. — Небіжчик Никифор Фока привів батька твого на криве діло, в якому наложив Святослав головою. А ось тепер меч свояка Никифора сам повис над Візантією як рука божої помсти.

Четвертий, наймолодший дорадник, боярин із Мошаниці, засміявся і відповів:

— Ти, Олешиче, завсіди мішаєш бога у людські справи, а забуваєш про те, що йому ніяке діло до Святослава або до його сина, бо ні той, ні другий — не християни!

— Мій бог, Мошанине, є батьком усіх людей, і ніякий вчинок дітей не є байдужий батькові. Без його відома волос не спаде з голови старця, не виросте на голові дитинки; безмежна його доброта, мудрість і справедливість.

З відкритими устами слухав Олешича найстарший у зборі муж, Путята, — сивий, як голуб. Володимир теж слідив уважно за ходом його гадок. Один тільки Добриня крутився нетерпляче і вкінці перебив Олешичеві.

— Киньте балакання! — сказав. — Сам Олешич каже, що його бог піклується головню тим, чим не журяться наші боги. На нашій землі місця доволі для них і для нього. Один другому не стане на перешкоді, і тому годі нам про це... Посол жде!

— Авжеж! — збудився й Володимир. — Посол жде! Обидва кесарі, придавлені Вардою, звернулися до мене. Я знаю вже, що відповісти, але бажав би почути і вашу думку. Дати поміч чи ні?

— Я гадаю, — відповів Олешич, — що поміч треба послати. З Візантії йде до нас всіляка паволока, зброя, посуд, золото, срібло, вино, коріння, дороге сукно, а вона купує нашу шкіру, мед, віск, неладь, товар, рибу, хоч від п'ятнадцяти років нема щирості між нами і ромеями. Ми не любимо їх, але потребуємо одні одних і тому повинні взаємно себе спомагати.

— Еге ж, так, як Цимісхій Святослава на порогах! — крикнув різко Мошанин.

— Ти гарячишся, Всеволоде,— завважив спокійно Володимир,— якби земське боярство було підтримало батька, він, напевне, не згинув би у степах. Ти, Путятю, знаєш про це найкраще, бо ти проводив тоді земськими...

Путятя понурив голову, зморщив брови і глянув на князя своїми розумними очима:

— Чи ти, Володимире, приписуєш мені вину смерті Святослава?

Князь усміхнувся.

— Боги мені свідками, що не гадаю цього. Причина смерті мого батька була в його буйній завзятушій вдачі. Він шукав слави, а про землю не журився ніхто. Тим-то й земля не могла журитися ним. Перун — не Дажбог, хоч і блискавкою поразить ворога, та хліба не дасть!

— Я казав тоді князеві,— говорив Путятя далі,— не шукай чужої землі, княже, а то й свою втратиш. Я не спиновав його тільки у боротьбі з хозарами, печенігами, неслухняними боярами. Одначе, зібравши батьківські землі, він не дав їм ладу, який забезпечив би внутрішній мир Дажбоговим внукам, тільки попхався у Болгарію та там і згинув. Інше діло обороняти власну землю, інше — завойовувати чужу. Олешич каже, що греки і ми повинні триматися разом, і каже правду. Довкола нас дич, погани, маса озвірілих ворогів, а союзника нема. Так само і в кесаря греків.

— Хіба відкупитися pomoже, бо й сам до цього навик! — усміхнувся злобно Мошанин.

— Не pomoже, кажеш? Певно, що з військом сюди не прийде, у нього війська мало. Зате є зброя куди краща нашої, є грецький вогонь, кораблі, гроші. Зате нема у греків хліба і рук, а одного і другого у нас, може, аж занадто. Оперта на нас Візантія простоїть довіку і підтримає нас. Ось і франки пов'язалися з Римом.

— Ба, у них віра та сама, що в роменів, а в нас... — вмішався знову Мошанин.

— У цьому-то й біда, що Святослав... — почав було Олешич.

— Залишіть віру! — перебив князь, якого дратували випадки боярина з Мошаниці.— А ти, Путятю, кажи далі.

— ...Тому я й кажу, що Олешич добре радить, щоб допомогти грекам. З другого боку, боюся, що устривати у діла хитрих кесарів,— це загибель, смерть, а то й гірша смерті неслава! Їхні задуми — неначе запущений ліс, де, навіть знаючи напрям, легко заблудити. Поміч треба дати, але треба забезпечити себе щодо заплати! Як союзник імператорів, ти

можеш зажадати навіть княжого вінка з Візантії, як цього допрошуються інші князі. Навіть кесар франків Оттон взяв корону та жінку з Візантії... А раз признає кесар ромеїв Рюриковича самодержцем, то вже навіки залишиться влада за твоїм родом, Володимире!

— Хай боги кріплять тебе, Путято, ще довгі роки силою та здоровлям за ці слова! — сказав Володимир. — З моїх дум про майбутнє добро народу виростало те, про що ти кажеш: візантійський вінок на чолі князя, а вся влада в його роді. Не затремтить серце русича, коли князя покладуть на сани, бо хоч і зміниться людина, то сяєво вінка та влади валишаться!

Радість була від усієї появи князя, якби над його чолом вже ясніла самоцвітами саджена діадема. Та Олешич не поділяв тієї радості; його лице потемніло, а голос затремтів:

— Ваша правда, достойні, та ви знаєте, що княжі вінки з Візантії приносить із неба янгол і складає їх на престолі святої Софії. Чи захоче всевишній послати його поганам, не знати!..

— Не журися, Олешиче! — усміхнувся князь і звернувся до Добрині. — Чого ж ти, дядьку, задумався? Я надіявся було від тебе почути найбільше.

Старий погладив бороду рукою, поправив зморшки візантійського плаща й заговорив, мов від несхочу:

— Буває, що мовчить і Добриня. Гарно було б у світі, якби усі ті мовчали, що говорять без думок. Поки що мовчу, та може заговорю... у свій час.

Нарада скінчилася, бояри відійшли з поклоном, князь залишився сам із Добринею. Довгу хвилину Володимир постояв біля вікна, потім плеснув у долоні і велів отрокові подати вина.

— Радість Русі єсть пити! — усміхнувся.

— Без того не може бити! — докінчив Добриня улюблену приповідку володаря.

Князь споважнів і почав:

— Слухай! У мене в руках всі землі русичів, і, як зачуваю, нема нікого в народі, хто не радів би з цього. Одні племінні князьки та князі, яких я поскидав на півночі чи заході, ремствують. Є в мене дружина — і то по заповіту Святослава — з своїх людей. Старші сидять на землях, молоді по городах, готові на кожний поклик. Є й до треста сотень на один кивок княжого меча! Крім цього, для постійної безпеки краю я завів ополчення. Усякий на моїх

землях знає, що йому робити, куди йому звернутися у небезпеці. Одначе є в мене ще шість тисяч варягів, які сидять тут, у Києві. Я мусив згодом назбирати їх аж стільки, бо не бажав доводити Русь до того, щоб проливалася братню кров деревлянської чи радимицької раті. Така кров взиває про помсту до неба, а князя віддає в руки тих, що її пролили. По-моєму, у князя не повинно бути різниць у правлінні волостями, тим-то я побивав домашніх ворогів чужим мечем. Та тепер ця найбільш потрібна оборона стала тягарем...

Володимир потер чоло рукою.

— Я міг би почати яку-небудь війну. Нема чого сидіти дома. Нема в нас жінок, як була мати чи бабка Ольга. Почати війну! Та при невдачі пропаде все, що я надбав за п'ятнадцять років, як пропала була відумерщина Святослава. Нема в мене княгині, немає вінка, нема держави. Варягів вишлю у Царгород! — закінчив князь по надумі.

— І зробиш добре! — притакнув Добриня. — Кесарі оплатять їх і оплачуватимуть далі, бо в них завсіди якась війна, то дома, то на чужині, а війська нема. Зледащили ромеї...

— Крім цього, пішлю ще кілька своїх, — говорив далі князь, — щоб побачити та почути все, що треба нам знати про босфорський город. Отак не зроблю промаху батька, а позбудуся галапасів. Одне тільки може мою гру знівечити — це... віроломство ромеїв. Вони залюбки не дотримують умов...

— Ба, від чого ж у них евксінські¹ волості? — засміявся Добриня. — Це наче патли в неслухняної жінки. Чи знаєш ти, Володимире, чому ромеї не дотримують умов з нами? Бо ми погани... Ось що! Саме тому кажу: все, що придумав ти, Володимире, добре, гарне, доцільне, проте, — вибач за таке слово, — це тільки латанина.

— Що ж? — пригриз губи князь. — Якщо кесарі не захочуть дати вінка нехрещеному, так я понаставляю скрізь церков, наберу ереїв та волхвів із болгар чи греків, забороню глумитися над християнами. Чим я гірший від якогось кавказького чи болгарського князя? У хозарів було три віри в державі, у самій Візантії їх безліч. Боги, Добрине, — це тільки ідоли, які я сам приказую відливати зі золота, срібла, криці чи тесати з дерева або каменю. Грецький бог чи наші амулети та хрести — це ж одне. Віра, Добрине, у всіх одна, тільки ідоли різні...

¹ Евксінські — причорноморські.

— Сам ти кажеш, що віра скрізь одна, і в цьому вся правда! Усякий вірить у вищу силу, яка орудує його думками чи ділами, усякий кланяється чомусь, що цінить вище життя людини. Один обожає владу, другий боїться чарів, третій віддає себе тілом і духом солодкій Ладі. Багато людей боготворять гріш і готові за бариш продати душу. Ось справжня віра всіх людей, до якої ніхто не признається. Одне і те саме вино ллють люди у різні чарки: раз у глиняний глечик, раз у срібний дзбанок чи в золоту чашу. Я стрічав мужів зі Заходу, бував і на Сході, скрізь бачив таких самих людей. Тільки мови були різні, різні строї і різні боги — ідоли! Чим більше надбання має народ, чим більше знання, тим кращі його ідоли, і всякий, в кого їх немає, кидає свої, а бере чужі! Тим-то багаті і вчені греки накинули своїх ідолів цілому світові. Тільки вони — люди, тільки їх ідоли — боги, а в кого їх немає — цей поганин, поганець!

— Щось подібне я чув уже від ченця Євзевія з грецької церкви св. Іллі, чи як там його... Та ти, Добрине, поясни мені ту латанину, про яку ти згадував.

— Усе, що кажу, відноситься саме до того, — відповів дорадник. — Ляхи, ще раніше чехи прийняли Христову віру. Мають її вже західні тиверці, прийняли її в себе дома варяги, бо вона дає їм доступ до спільноти з франками, Візантією, Італією. З ними рахуються володарі світу, а з нами говорять тільки тоді, коли нас потребують. Тому раджу тобі, Володимире, заверни слідами своєї бабки, мудрої Ольги, й замість торгуватися з брехливими кесарями та їх ще брехливішими послами, прийми явно Христову віру, а тоді жадай хоч би й царівни за жінку! Кесар прохає твоєї помочі, а не імператора франків, що родився із грецької царівни. Видко, вони обидва не мають сили, яку маєш ти! Використай це в користь свою і своєї землі! Твоє вино у глиняному глечуку, а ти візьми в руки чашу, і тоді всі язики поклоняться тобі як кесареві.

Мовчки сидів Володимир при столі, склонивши голову.

— Добрине, — сказав, — багато передумав я цієї ночі, багато почув я від вас... Горе тому, хто покликаний до проводу, не вміє сам найти дороги! Клич посла!..

— Що ж гадаєш йому відповісти?

— Устами моїми дасть йому відповідь уся Руська земля!

ВОЛЯ КНЯЗЯ

— Боярине Козняче! Я йду в похід і бажаю подбати не тільки про добро моєї землі, але й про майбутнє моїх найближчих!

Отак казав Володимир до старого боярина Козняка на порозі його дворища при Витчевському шляху. Він сам сидів на білому коні з довгою фарбованою гривною, а боярин стояв біля його стремена з обнаженою сивою головою, у полотняній одежі, з кожушком на похиленому хребті. Обшиту кунами шапку тримав боярин у руках, а на ногах мав личаки з червоними волоками. Він підняв на князя малі сірі очі, а високе підлисіле чоло морщилося злегка.

— Ні, милостивий князю,— відповів спокійно.— Як волхв волю Перуна, так знають тільки княжі любимці волю володаря. А між моєю стріхою і княжими теремами стежка заросла бур'янами. Хорс-Дажбог усім світить, та всміхається не кожному.

Князь засміявся:

— Як же ж має Хорс сприяти комусь, хто обертається до нього задом? Не мені протоптувати стежку, про яку згадуєш, а тобі, бо я князь, а ти боярин. А правду кажучи, то й те брехня, що стежка поросла бур'яном, бо є хтось, хто її раз у раз протоптує. Роман Олешич, мій прибічник з багатого боярського роду, внадився до твоєї дочки... як її там?

— Мирослави,— піддав шепотом з-поза плечей князя червоний, мов грань, Роман.

— Ага, Мирослави! Коли цього не знаєш, то кажу тобі про це я і висказую бажання, щоб тих двоє знайшло ласку перед твоїм батьківським оком.

Низько поклонився боярин Козняк, аж діткнув землі шапкою.

— Воля твоя, милостивий, мені законом, твоя-бо сила і слава на нашій землі! — сказав.— Одначе за воротами мого дворища, де вночі вештаються домовики моєї рідні, рішає моя воля, а не твоя, хоча у всьому іншому я твій раб.

— Боярине, отямся! Ти хіба забув, до кого говориш! Зараз пізнати, що ти з деревлянської землі, де князь так само ловить в'юни в болоті, як і його конюх. Ти — мій, Козняче, а все твоє — моє.

Володимир розлютився. Його лице почервоніло, а рука грізно простяглася над головою похиленого боярина. У

повітрі висіла буря. Старий Козняк підняв очі... і вмить зрозумів, як близько нього чаїться смерть. Здригнувся усім тілом, поблід, пригриз уста, затиснув кулаки, але очей не спустив.

— Саме тому, милостивий, що не про тебе йде річ, а про християнина Романа, противлюся твоїй волі! — сказав певним голосом, у якому нагло зазвучала стареча безси-лість. — Це ж не те саме, коли сам князь робить честь домові слуги...

Нетерпляче підірвав Володимир коня поводами.

— Так знай, — гукнув, — що Мирослава буде мені поті-хою після походу, мені, а не комусь іншому! А що я з нею зроблю, не твоє діло, а моя княжа воля. Першої днини після повороту бажаю бачити її на Берестовому. Вона подасть мені хліб, сіль та мед і напоїть мені коня!

Боярин побілів як крейда, але похилився покійно до стремена князя.

— Воля твоя, княже, мені законом! — повторив.

А Володимир видобув із-за пояса золотом та шовком ши-ту хустину й подав її Романові.

— Молодче! Вертайся в город і передай цю хустину Ми-рославі. Не гадаю, щоб хто поважився зачепити дівчину, пов'язану хустиною Володимира.

— Проби, що ні! — в один голос відповіли дружинники.

З гамором та брязкотом зброї почвалані гридні дорогою, яка вела у Родню та Витечів, а Роман завернув коня до Києва.

Дружина була невеличка, всього яких тридцять мужів та молодців на баских конях, у кольчугах, з мечами, списами, луками та топорами при сідлах. Кінчасті шоломи блищали яскраво в сяйві пополудневого сонця, а коні весело побряз-кували бляшками при упряжі та іржали на добру ворожбу. При князеві їхав старий Добриня, який раз у раз поглядав на молодого князя із-під густих сивих брів і крутив головою. Видко, не розумів дечого у володаря.

— На Велеса, батька хитрощів, — сказав пошепки до Мстислава Воеславича, який проводив гриднями, — іноді князь вигадує таке, що я сам, хоча виховував його, не розу-мію ні цілі, ні приводу. Буде тому з десять днів, як Роман розказував князеві про ворогування Козняка на Олешичів, з якими давніше в'язала його дружба. Два дні пізніше Мо-щанин з наказу розслідив справу, а князь розкричався на плітки та бабські язика, як, може, ніколи, а ось сьогодні маєш і вислід.

У цю мить обернувся князь у сідлі.

— Дядьку! — сказав. — Увесь торішній мед із тогобічних медуш треба перевести на Берестове, якщо я до зими не вернуся. Путята та Ярослав Гречник нехай за цей час виміняють усі куни та білки на срібло. Можна брати і золото, та мені більш треба срібла. Чуєш?

— Чую, ваша великокняжа милосте! Чую, хоч не розумію.

Легкий усміх промайнув по лиці князя.

— Відколи це, дядечку, я став для тебе великокняжою милістю? — спитав.

— Відтоді, коли показуєш твоєму слугі замість цілого звіра тільки кінчик хвостика. Даєш накази, а не подаєш причин.

— Ха, ха! — засміявся Володимир широко та голосно, аж проясніли від цієї веселості лиця найближчих. — Невже проворний, славний із хитрощів Добриня став на старості літ такий недогадливий?

— Догадуватись-то я догадуюся не одно, одначе деколи сам перелякаєшся здогаду...

— Не лякайтеся, дядечку! Володимир завсіди тричі передумає слово, яке піддасть йому Добриня. Ти залишишся у Києві на моєму місці як правитель держави, то і приготуєш як слід ґрунт під новий посів...

— Невже ж! — спалахнув Добриня, який аж тепер збагнув, куди прямує князь.

Повагом кивнув Володимир головою і говорив далі спокійним діловим тоном:

— Отець Євзевій — наш чоловік, хоч усі вважають його греком. У нього чимало одностумців по всіх городах нашої землі. Мудріші з них знаються між собою, а то й письменні бувають, як грецькі ченці. Вони читають і пишуть книги своєї віри у слов'янській мові, яку розуміє кожний. Під час моєї неприявності вони ось підіймуть голову, а ти, Добрине, не станеш їх спинювати, якби волхви підбурили народ...

Князь урвав і задумався.

— Тоді, — підхопив живо воевода, — оповіщу твоїм ім'ям, що віра премудрої Ольги не може бути богопротивна, а князь мечем та шибеницею покарає того, хто обкине її пам'ять нечистю.

— Ба, а тих двох варягів-християн, що згинули недавно за мого відома? — нагадав собі князь.

— Ах, це були варяги латинської віри, чужинці. Будь вони з наших, ледве чи зважилася б юрба на убивство. Вся-

кому у землі Володимира вільно вірити, як хоче і в що хоче, а хіба кожний волітиме клястися богам князя, ніж яким іншим. Ось таке оповіщу скрізь, а опірних покараю нарівні, чи наших, чи християн.

— А не забудь додати,— пригадав князь воєводі,— що віра одна у всіх, чи ідол її з Візантії, чи з руки київських майстрів, чи називаються так, чи сяк, це неважно!

— Пробі! — спротивився Добриня.— Це викличе ворогування волхва Перуна та ворожбитів, а що тоді?

— Саме про те йде річ! — усміхнувся князь.— Якщо вони зворохобляться, то скажеш їм: «Я маю накази й їх сповняю, а рішення ждять аж до приходу самого князя!» Мине місяць-два, і народ заспокоїться, зживеться з гадкою, що християни те саме, що й інші. Блиск вінка та княгині довершать переміни.

— Отже, ти таки рішився?

— Так, але це таємниця тільки для вас!

Добриня кивнув головою.

— Поки що я бажав би тільки дізнатися, чи маю їхати у Візантію, чи залишатися тут,— усміхнувся Мстислав.

— А ти як волів би? — спитав князь і допитливим зором глянув у вічі тисяцькому Залісецької волості.

— Гей, я волів би йти на Білий Берег, згадати старовину та тризною пом'янути на порогах пам'ять великого Святослава. Але ось пригадую собі, як ти, милостивий, одержував з рук батька Новгородську волость. Тоді казав Путяті Святослав, вказуючи на тебе, отрока: «Ось цей довершить усього, чого не успів довершити я!» Чи тямиш це, князю Володимире? І я гадаю собі: «Як так, то, може, більше потрібний буде Мстислав у Заліссі, ніж у Корсуні або у Царгороді».

— Твоя правда, Мстиславе! — зрадив князь.— Саме це я мав на гадці. Путята правитиме Києвом, ти стерегтимеш західних земель, Святополк Збранич Карпат, а Добриня заступить мене у раді. Радні бояри знають про це рішення.

Тупіт копит перепинив розмову. На запіненому коні надбіг молодий Олешич і вмішався між-gridнів.

— Ти чого збентежений та роздратований, як підліток, коли від старшої дівчини спіймає облизня? — спитав князь.

— Бо... бо саме я й спіймав облизня від Мирослави.

— Ха, ха, ха! А це чому?

— Бо вона каже, що не хоче такого любка, що під княжою хустиною шукає собі жінки.

— А хустину взяла?

— Взяла і сховала, бо саме надійшла княгиня.

— Ага, а що ж на це княгиня? Бачила все?

— Бачила і сказала: «Хустиною можна мерцеві закрити очі, відстрашити здичілу коняку, можна прив'язати і дівчину до чужої одрини! Але тільки норни знають, котра із цих трьох можливостей здійсниться, та чи самому князеві не придасться ще хустина!»

Насупився князь, по хвилині підняв голову й повернувся до Добрині та Мстислава:

— Після мого виїзду Рогніда стане кувати крамолу з моїми недругами. Тому гадаю, що ти, Добрине, з Путятюю не зможете вдержати в Києві ладу без помочі молодого діяльного товариша. Нехай же Мстислав залишиться при вас, щоб буцімто берегти Поросся та берегів Ірпеня, та в дійсності він збере силу, потрібну на покорення супостатів у Києві, Вишгороді, Овручі. Тут скрізь ще чимало варягів, половчан, деревлянських бояр. А ти, хлопче,— тут поклав руку на плече Романа,— поїдеш зі мною у Витечів. З богами, друзі! — гукнув, підіймаючи руку вгору.

— Слава князеві! — вигукнула дружина.

— Як-то? — живо заговорив Добриня.— Ти справді покидаєш землю? Що ж буде на заході, над Саном, Вислоком, Попрадом, коли Мстислав залишиться тут?

— На заході є воєвода Святополк зі Збраничів. Він уже в літах, то і краще буде йому сидіти дома, а на південно-західні та західні границі краще посилати відпоручників. Якщо треба буде, то pomoже йому перемишльський тисяцький володар або Соломирич із Волині. Прощайте!..

Іхали лісом, де було вже чимало осель. Їх ставало з року на рік щораз більше, бо люди тікали з печенізького пограниччя у Київщину, на Поділля, а то й далше. У лісах раз у раз попадалися обсіяні збіжжям галяви, сади, пасіки, баштани. Бджоли роєм обсідали квітки, що обрамовували узлісся барвистим килимом. Строкаті зірки, зізвочки, слизи, мачухи, дикі рожі, дзвінки, живокості аж рябіли серед смагадового морогу, а солодкі пахощі меліси й мар'янки наводили просто памороки. Коли виїхали на якийсь безлісний горб, молодець побачив чорний вал хмар, що надвигався від заходу. Вкінці надвечір наскочили на головний шлях і тут зустріли кілька обозів, навантажених усячиною. Вони їхали у Витечів, щоб поспіти на виїзд дорічного каравану гречників, який мав саме на днях рушати у Корсунську волость. За кілька годин Володимир не сказав ні слова, а кінь його йшов різною ходюю, в міру того, як ішли думки волода-

ря. Аж ось кінь перейшов у повільний крок, а навіть став клонити голову до запашних трав узлісся, видно, збирався пастись. Щойно тоді відважився Роман сказати слово.

— Поспішаймо, ваша милосте,— заговорив.— Буря йде!

— Ах, то ти, Романе! — прочунав князь, наче зі сну, й підігнав коня.— Правда, що в тебе є дядько? Що?

— Є, ваша милосте, дядько Олексій, та він уже не для світу. На ньому об'явилася божа благодать, і він...

Тут Роман запнувся, наче не знав, що сказати.

— І він став іноком! — піддав Володимир.

— Так, ваша милосте.

— Де ж його можна відпитати? Химерні з вас люди! Християни, буває, тікають від себе, начеб не життя, а смерть була ціллю людини, і то смерть за життя. Як можеш, то поясни мені, хлопче, що доброго може бути на самоті?

Роман почервонів, та не забув язика в роті.

— Мені здається, милостивий, що добре буває самому з богом, оддалік від людської метушні.

Відповідь подобалася князеві.

— Розумно говориш, хлопче! — відповів.— Жінку лікує товариство, мужа — самота. Де ж дівся твій дядько? Він тут?

— Ні! На порогах, біля кам'яних гряд, лежить могила гриднів, які впали в бою з печенігами. Воєвода Свинельд велів був її висипати ще в тому самому році. Близько тієї могили є простора печера, в якій живе дядько пустельником. Він у нас був позаторік, коли ми йшли на печенігів. Був і я в нього, але ще хлопчиком. Чи живе ще, не знаю!

— Ба, певно, погані після останньої виправи затовкли старого!

— Не гадаю, милостивий князю! Вони поважають його як божого старця, шукають в нього поради, приносять дарунки. Вони не тикають святців, бо кажуть, що пустельник ближче божества, ніж людей.

— Як так, то, може, ще найду його в живих, а ти, Романе, вкажеш мені дорогу.

— Поведу тебе, милостивий, коли така твоя княжа воля. А й дядько радо привітає нове сонце Русі над гробом давнього.

— Ти гарно висловився, Олешич! Хто тебе вчив?

— Трохи батько, трохи отець Євзевій.

— Ах, Євзевій! Знаю! Вельми тямущий чоловік.

Мовчки їхали густим дубовим лісом. У спину дув їм теплий вогкий вітер, а ліс обзивався глибоким поважним

шумом. Раз у раз почувався в діброві ломіт сухого гілля, яке скидав із себе праліс, мов перенешену одержу. Швидка їзда та буйний порив вітру розбурхали почуття свободи й сили у серці князя. Він наче підріс у сідлі та повними грудьми втягав у себе пахощами насичений подих.

— Велика твоя сила, Стрибоже! — закликав нагло. — Могутнє твоє крило! До кого ти молишся, Романе, коли підійма тебе з землі крило Стрибога?

— Я, милостивий, радію тоді життям, бо знаю, що Стрибог — це віддих всевишнього. Божество обіймає нас, як праліс оселі. Вони з нього вирубані, ним окружені, вони — це він, а він — це вони!

— То, по-твоему, ти і все це довкола — це бог?

— Цього не знаю, милостивий, але чую, що і ти, і я, і все інше у ньому! Він наче подих вечірнього леготу, він пориває нас борвієм¹ до наміченої цілі, потопляє човни серед моря або виносить їх на тихий берег. Він... усе!

— Романе, — заговорив по хвилині князь. — Чи тобі та твоїм ніколи не прийде на гадку вхопити за мечі та топори і під час походів князя опанувати волості? Видко, таки правда, що ваша віра не любить подвигів, борні, геройства.

— Наша віра не боронить геройства, та вона далека від борні й розливу крові, хіба що це боротьба за саму віру... Якщо ти, милостивий, насильно викорінював би Христову правду, то ми покинули б дружину, але таки не зрадили б тебе, ані не підняли б на тебе меча. Бо царем світу бог, а князь чи король — його заступники, і всякий, хто на них підійме руку — злочинець! Ось чому, милостивий, твої найвірніші гридні — це християни!

Від стриманого лоскоту та осліплого блиску коні присіли на задах. На яких п'ятнадцять кроків збоку грім ударив у величезного крислатого дуба.

— Во ім'я отця і сина... — перехрестився Роман.

— Пощадив нас Перун! — зажартував князь. — А ще й добро нам наврочив, бо вдарив праворуч.

Блискавки сліпили зір блисками, грім гудів без упину, плащі їздців намокли, а по боках коней спливали потоки дощової води. Та недовго шаліла буря. Хмара пересунулася дальше на схід, і дощ ущух. Роман добув із туго зав'язаного шкіряного мішка сухий плащ і подав його володареві. Мовчки переодягнувся Володимир і поїхав швидше. Довкола рідшав ліс, місце велетенських дубів, буків та грабів зайняв

¹ Борвій — великий вітер, буря, ураган.

орішник, тернина, вишневі кущі. Повз дороги плив потік, який вливавсь біля Витечева у Дніпро.

— Недалеко вже! — сказав Володимир. — Ось зараз скінчиться ліс, а там і Дніпро буде видко.

— Ледве чи його побачимо, та ще й у темряві!

— Ба, блискавка з віддалі краще освітить околицю, ніж зблизька, бо не осліпить тебе... Ага! Що ж ти гадаєш зробити з Мирославою?

Питання було коротке і ясне, і молодець не знав, як на нього відповісти.

— Вона, видко, набралася від Рогніди духу спротиву, — говорив далі князь, не ждучи на відповідь, — а це недобре! Не кожна жінка є Рогнідою, не кожна!

— Ах, ти не знаєш, чому Козняк надувся на тебе? Він каже, що ти навмисне покинув Доброгоста, його сина, без помочі на поталу печенігам, і вони вбили його.

— Ісусе Христе! — вирвалося у молодця. — Милостивий княже! Клянуся богом, його муками та воскресенням, кістками батьків та моїм вірним мечем, що це брехня!

— Я ж це сказав Кознякові! — засміявся князь. — І заборонив старому воронові доходити помсти мечем або домагатися вири¹. Тому старий завзявся не дати тобі дочки. Та ти не сумуй! Волю князя він ушанувати мусить, інакше горе йому!

— Господи боже! — крикнув Роман. — Не кажи мені вибачити тому, хто вигадав таке, бо вб'ю його, пошматую, а криваву голову кину до стіп старому...

Князь засміявся удруге:

— Ну, твої оклики, хлопче, могли б вийти із уст нехрещеного гридня. Мені Євзевій казав, що милосердя, лагідність та дух вибачливості — це християнські чесноти. Видко, таки добре Добриня каже, що вино одне, тільки чарки різні. — По хвилині спитав знову: — А маєш ти, хлопче, ворогів?

— Ворогів не маю! Я ж нікому в дорозі не стаю. Може бути, що дехто не любить мене за грецьку віру, заздрить мені твоєї ласки, милостивий, але щоб кинути на мене такий поговір, міг зважитися тільки хтось, хто запродав душу дияволу!

— Забуваєш, хлопче, що, попри майно і княжу ласку, є ще один ідол на світі, якому кланяються люди... — це любов

---

¹ В и р а — за давньоруським правом, грошова пеня на користь князя за вбивство.

дівчини. Я чув, що при смерті Доброгоста було тільки двох свідків — Свен та Станислав...

Коні пристанули та витягнули шиї перед себе. Стежка повернула вбік над сам потік і бігла його берегом удолину. Світло блискавок розливалось у краєвиді широченною смугою, подібною до велетенського срібного щита.

— Дніпро! — промовив князь. — А там далі Витечів.

— Бачу вогні у пристані! — додав Роман.

IV

ВАРЯЗЬКА КРОВ

Другої днини після виїзду Володимира і варязького полку велів Добриня проголосити на торговищі біля княжого терему та на Подолі, що він бере правління великого князя та що дружиною має орудувати тисяцький Мстислав Воеславич. Рівночасно боярин Святополк Збранич виїхав як воєвода у Червенську землю, а з ним останки варягів, які були у Києві. Залишилося всього кілька, а з ними Свен Герюльфсон, колишній воєвода над усіма варязькими прибічниками великого князя. Володимир дозволив був йому їхати у Візантію, однак тільки як звичайному полковникові над тисячею гриднів. Таких полковників було у Володимира шість, а Свен, як найстарший між ними, не раз проводив їм у походах на Польщу, ятвягів, в'ятичів, печенігів. Всюди визначувався Свен вірністю та хоробрістю, і великий князь не жалів йому багатих дарунків. Його двір на в'їзді у Нове місто, або т. зв. Володимирів город, день і ніч роївся від варязьких князьків, гостей із пристаней Скандинавії, а навіть із Німеччини. Над Ірпенем були в нього три чималі селища, з яких увесь доход припадав йому, бо полюддя не платив ніякого. Словом, Свен став князем, багатцем, вельможею, про гаразд якого навіть не снилося його голодним землякам. Тим сильніше він відчув, що князь нараз знехтував його вельми достойну особу. Аж до останньої хвилини мав іще Свен надію. До останньої хвилини гадали його варяги, що і він поїде з ними. Аж тут на кілька хвилин до виїзду з'явився Ляйфр Ульфргоге як новопризначений воєвода, і гридні привітали його покликом без спротиву, бо його, Свена, не було при них. Він ждав, що князь покличе його, та покликав його тільки Ляйфр як тисячник. Згодом Свен побачив, що і в інших полках перебрали провід не ті мужі,

що раніше, а інші, які знали «путь із варяг у греки». Свен, хоч шляху у Царгород не знав, але мав за собою інші заслуги. А ці заслуги були куди більші тих, що мали всі дружини, разом узяті!.. Хто розв'язав спір про руські землі? Може, сам Володимир? Може, Добриня, Путята, Мстислав, Святополк? Ні, він і тільки він, Свен Герюльфон! Він кинув на вагу свій меч і переважив справу на бік князя! Справді! Слепе око Одіна — це око княжої справедливості!

Цілий тиждень мучив та томив себе здогадами, розпитував гриднів про всі слова й діла Володимира в останніх годинах до виїзду і роздратував свою сліпу ненависть до князя, якому служив досі.

Вкінці покликав Теорда, свого уповноваженого, передав йому червоно лямований плащ та золотий ланцюг воєводи і велів його віддати Добрині з заявою, що покидає дружину князя та осідає як гість-купець у городі.

Та тут скоїлася пригода, яка мала надзвичайні наслідки, бо зворохобила весь острог та боярство. Теорд ішов у супроводі чотирьох ратників на Берестове до Добрині. Люди вступалися з дороги варягам, що останніми часами від безділля та похмілля сильно були здичіли, і кожен із них гадав, що йому належить пошана і поклін від усіх неварягів у городі. Саме при виході з острога на Берестове він стрінув інокка Йоана, родом русича, але вихованого на Афоні. Він уже від двох літ помагав отцеві Євзевієві при церкві св. Іллі на Подолі. Чернець відмовляв молитву, понуривши голову, і не помітив варяга. А цей одним ударом ліктя друлив¹ його зі стежки у болото. Йоан доволі грубим ціпком, яким звичайно обганявся від собак, гримнув Теорда по голові. Теорд упав, ратники кинулися на ченця, аж цей вмить вихопив із першого на дорозі тину грубезний дубовий кіл і так справно став ним вимахувати, що невдовзі двоє ратників лягло біля приголомшеного Теорда.

Зчинилося збіговище, одначе ніхто не вступався за варяга. Серед гамору та метушні вихопився інок з юрби і почвалав у свою церкву, а за цей час Теорд позбирався. Хлопчаки привітали його появу голосним реготом, але він, не звертаючи на це уваги, швидко зник за воротами княжого двора.

Тут передав Добрині княжий плащ Свена, а воєвода велів скарбникові відважити кунами належну ще Свеніві плату. Саме під час цього вбїг у вітальну залю сам Свен з криком та прокльонами.

¹ Друлив — штовхати.

— Прокляте кодло! — гукав. — Розбиває по переулках посланців вікінга, яких шанує навіть конунг! Жадаю негайно лютої кари на противного богам християнина, а ти, Добрине, як заступник князя, сам повинен подбати, щоб шанували його дружину! На Вальгаллю! Не швидше покину це дворище, аж побачу проклятого інока, прив'язаного до стовпа у капищі. Бо я жертвую його Торові-Перунові!

Крик варяга здивував і збентежив присутніх, та ніхто не знав, що скаже суворий воєвода на кривду, заподіяну Свеніві. Добриня, не звертаючи уваги на прокльони варяга, спокійно докінчив відчислювати «сороки» кун та білок, а там уже спокійно звернувся до Свена:

— Вибачай, Свене! Відбери свій ланцюг! Це пам'ятка для тебе, що ти був в останньому поході воєводою і винагорода за вірну службу, а не відзнака. Інша річ плащ. На взірць кесаря одягає князь усю прибічну дружину в однакові плащі, а хто з неї виступає, тому носити її не слід... Це ясне! — Відсапнув і спитав зі звичайним собі приятним усміхом: — А тепер, будь ласка, скажи мені, чи ти приходиш до товариша Добрині, чи до заступника князя?

— Як-то? Що це? — подався взад варяг. — Чи ж це не все одно? Невже ж я питався у службі, чи служу Володимирові, чи князеві Русі?

— Ні, це не одне! — відповів воєвода. — Товаришеві Добрині можеш сказати, що захочеш, навіть його самого можеш насварити у похміллі, але намісникові князя не те! Чей же розумієш, що це не одне! Що ти не питався, кому служиш, це твоя справа. Для князя ти слуга, якому платять, а за плату купується послух. Ніхто не брав би у службу варягів, якби знав, що за свої куни купить собі прокльони.

— То так? — проговорив Свен хрипко. — Ось так-то доховує конунг вірності своїм гридням? Замість згинути разом із ними, як ялося героєві, як погинуло при ньому стільки наших, він покидає того, кому найбільше завдячує, на поталу своїм рабам і християнам? Ні один варяг не вдарить у щит у його честь, коли не впаде голова мого противника від княжого топора! А коли вона не впаде, то, — тут варяг вдарив дебелою рукою об меч, — то на силу найдеться сила, на злочин — кара, на кривду — помста!

То сказавши, повернув до виходу. Але Добриня простяг руку.

— Зажди, Свене! — попросив. — Не відходи у гніві, бо клянуся світлом Дажбога-Хорса, не маєш чого. Сам кажеш, що заслуги твої великі. Але за тимчасову користь покутує

не раз людина все життя,— відповів поважно Добриня, стягнувши брови.

— Ха, ха! — зареготав Свен.— Муж не покутує ніколи, покутує тільки зрадник, боягуз, раб або християнин!

Ніхто з присутніх не знав, про що ішла річ між Свеном і Добринею. Але вони обидва хвилину дивились один на одного, і перед очима їх стала жахлива дія у шатрі Володимира, коли до нього прибув востаннє Ярополк... У душі варяга орлом здіймався до льоту тріумф, а в серці Добрині залягло щось, як холодна криця.

Добриня заговорив знову:

— Є у світі звірі, які тільки кров'я живуть, а є й такі, які тікають від крові. Твої заслуги — неначе криваве рядно. Хто послугується хижакom, сам ним стає.

Варяг хвилювався.

— Доволі мені поук! Ти діло говори! Покараєш попа, чи я сам маю його покарати?

— Гостю! Не раджу тобі задиратися з християнами, бо і в них є мечі і топори, а всі варяги поїхали у Візантію, то ніхто тобі не допоможе. Як намісник, звертаю твою увагу на те, що не годиться ображати віри блаженної бабуні великого князя, мудрої княгині Ольги. Хто таке робить, підпаде карі, і то такій самій, як хто ображає Перуна, Велеса, Дажбога — богів полян. Мої слова, Свене, це слова князя при виїзді!

У залі зашуміло. Християни і нехрещені, бояри і дружинники заговорили між собою, перешіптувались.

— Хто чув ці слова з уст Володимира, поза тобою, Добрине?

— Я!

І біля Добрині станув воєвода Мстислав з високо під'язаним чубом на голові та голим мечем у руці.

— Я чув,— повторив,— а цей меч — це запорука правди!

Усе замовкло, з уст Добрині щез усміх, а на місці його знову появилася сувора повага.

— Ось це слова князя: «У моїх землях усякому воля вірити у що хоче і як хоче, бо віра скрізь одна, тільки боги різні. Тому однаке право всім людям християнської чи поганської віри, варягам, грекам, русичам. Між богами та людьми одне тільки залишається посередині — це князь та його рід. Це той вузол, який зв'язує до купи різні розбіжні змагання, бо голова князя — це прапор усієї держави, це знам'я влади для всіх вір без розбору!»

— Говорить, як грек! — закинув Свен.— Біда тільки, що руському князеві так далеко до порфірородного кесаря, як борсукові до ведмедя!

— Хто знає! — відтяв Мстислав.— Сила — це божий дар, а пурпура — тільки ганчірка.

— Ба, як так, то й ідол Перуна чи Тора — це тільки дерево чи метал. Пусті твої слова, Мстиславе! Можна і в ведмежій шкурі бути борсуком.

Свен вийшов, залишивши бояр у живій розправі над словами князя. Він відчув тільки одне: що став князеві непотрібний, а то й зайвий.

Швидким кроком ступав Свен вулицями Києва. Раз у раз його стрічали знайомі бояри, дружинники, купці, та він не бачив нікого. Аж коли опинився в острозі, недалеко дворища Рогніди, там, де головна вулиця звертала на Поділ, спинив його незвичайно оживлений рух. На високих двоколісних телігах везли загорнені у чорні заяложені сорочки та портяниці погоничі якісь великі звої. Між погоничами виднілись тут і там скісні очі болгарина чи хозара; м'які повстані постоло, пов'язані строкатими волоками, розбрикували грязюку, а хрипкі поклики купців на різних мовах вказували, що це караван із Болгарії, який привозив східні товари, шовки, золотий філігран, коріння, криві мечі, перських та кавказьких невільників. Від останніх походів Святослава на болгар та Ітіль рідкістю стали такі каравани, а все ж деколи вдавалося більшій валці прослизнути поміж дикі орди печенігів та наповнити пусті крами купців на Подолі.

Мимохіть варяг задивився на валку, коли нагло почув своє ім'я. Відвернувся. Перед ним стояв у довгому рудому сарафані череватий кривоногий купець у клепані з шовковим верхом, з-під якої показувалися попри вуха два довгі жмутки волосся.

— Ібн Дауд? — спитав.

— А хто ж би, на Єгову, як не твій найпокірніший слуга! — засміявся купець, а його заслинений беззубий рот розтягнувся від вуха до вуха.— Ібн Дауд, вірний слуга твоєї честі, підніжок твоїх рабів. Із краю амалекітів¹ я привіз багато дечого дорогого... Зайди, достойний воєвода, до моєї храмини над рікою!

— Добре, зайду,— сказав мимохіть Свен і хотів був почати з купцем розмову, як його око доглянуло при воротах

---

¹ Амалекіти — араби.

дворища Рогніди дві дівочі голівки. На вид одної з них кров хлинула йому до голови.

«Вона в Рогніди! — погадав.— А раз вона там, так треба мені її перетягнути на свій бік». Князь був йому тепер ворогом, але й Рогніда не була йому прихильна від часу смерті Рогволода.

Коли входив у дворище, привітали його дві дівчини, які теж вийшли до воріт поглянути на східний караван. Одна з них — маленька, кругленька русявка вдивлялася своїми збиточними оченятами в лице багато одітого статного мужа, бажаючи зловити для себе належний їй приятний усміх. Одначе погляд Свена дивно подіяв на неї. Вона поблідла, наче з-під багатой соболевої шапки глянув на неї кістяк. Друга спокійно і поважно відповіла на привітання Свена.

— Мирославо, голубко, що це за вовкулака? — питала білявка.

— Вовкулака, Лелітко? Правду кажеш, я зовсім не здивувалася б, якби стрінула його посеред лісної глуші. Це Свен Герюльфон, колишній княжий воевода.

— Ах, це він! Боже!.. То він був при тому, як погані забрали Станка. Ох, горенько!

— Він був і при смерті Доброгоста! — сказала, а по лиці її промайнув гнів.— Він завсіди вів інших на смерть, але сам, наче зачарований, вертався здоровий.

— Ох, я мушу до нього піти! — заговорила крізь сльози.— Він, певно, знає щось більше про загибель Станка.

— Стривай! В нього, певно, діло до княгині. Заждемо в сінях... або й ні! У нього очі... Ох, які лячні! Я боюся його зору, мов очей водяника. Брр! Ходи геть!

Тим часом у світлиці дворища Рогніда в голубій мирті з бортами сиділа на килимом вистеленому стільці при низькому столі, де звичайно засідали до бенкету мужі. Біля неї на шкурі білого ведмедя грався олов'яними возиками та глиняними ляльками Ізяслав. В куті дрімала служебниця, а проти княгині під темно-червоною паволокою з витканими грифами розсівся Свен. Свен і Рогніда говорили мовою варягів, а багаті шелестівками¹ слова падали з уст, наче крошки скель або льодовиків під ударами джагана². Раз у раз чувся гадючий сик, брязк меча, гуркіт грому. Лиця обох мінилися, блищали їх очі...

¹ Шелестівки — приголосні звуки.

² Джаган — кайло, кирка.

— Так ти виправдуєшся? — питала Рогніда, а уста її скривилися, як до насміху.

— Я не виправдуюся ніколи! — спалахнув Свен.— Не оправдуюся й не прошу. Я тільки вказую тобі шлях до цілі!

— Цілі? Я не бачу ніякої!

— Лукавиш, Рогнідо! Та хоча лукавство — це зброя жінки, та на цей раз покинь її! Я не по те прийшов, щоб зводити з тобою бій хитрощами та словами. Я не карлик і не грек.

— А чи не знаєш ти, Свене, сину Герюльфа, що де йде річ про посвяту жінки, то кращий буває грек або карлик, хитрий, брехливий, але тямущий, ніж щирий нездара-велетень!

— Отже, відмовляєш?

— Ні, але й я теж бажаю простого, ясного слова від тебе. На мої уста, пробиті терням Одіна... говори!

— Я розказував тобі про здобуття Полоцька, бо не бажав мати в тобі кровного ворога...

— Знаю! Не ти вбив моїх братів та батька. Ти сповняв тільки повинність гридня. Ти мені не друг, а й не ворог!

— На Фрею! Ти як Брунгільда серед заграви княжої любові подвійно вабиш до себе мужа, якого надять небезпеки...

Заяснило поважне обличчя Рогніди. Похвала з уст Свена доказувала їй, що її приваби ще не ослабли.

— Чи ти на те сюди прийшов, щоб як залицяльник гнути теревені? — спитала.

— Я вказую на твою красу як на зброю, хоч ця краса і мене чарує.

— Навіщо ж мені тієї зброї?

— Не лукав, Рогнідо! І ти, і я мусимо помститись, бо зміїна їдь стопить наші серця у безсилій ненависті до спільного ворога.

Зір Рогніди спочивав на русявій голівці Ізяслава, то переносився на суворі риси лица варяга.

— Питаєш долі, Рогнідо, котрий з нас буде наслідником Володимира? — спитав Свен.— Чого жахаєшся? Або підеш зі мною і вибореш престол внукові Рогволода, або я піду сам туди, куди кличе мене честь героя, і добуду вінок, але вже для себе!

— Нові вбивства та злочини!

— Ні, тільки кара та помста!

— Не сподівайся сьогодні рішення! — сказала Рогніда.— У мене є обов'язки, та нема сили ні спромоги, у тебе є сила і спромога, та нема обов'язків.

Свен згідно засміявся.

— З тебе промовляє жіноча порода. У тебе нема спромоги вбити героя, якого приваби обезсилили тебе!

Рогніда спалахнула.

— Досить того! — крикнула суворо. — Твоя правда, Свене! Не дам тобі ще рішення, бо Володимира нема у Києві, а не знати, що буде до того часу.

— Чого ж ти надієшся ще? — глузував Свен даліше.

— Не бий батоном коня, на якому маєш їхати у бій. Ти не все знаєш. Володимир змінився. Нема в нього давньої грубості, він менше думає про походи, а більше про лад держави, рідню, дітей...

— Вичерпалася, значить, сила! — завважив Свен. — Він не наш! Видко, не багато її в нього й було раніше.

— помиляєшся. Тільки Льокі, велетень вогню, знає, скільки сили у цьому мужеві. Але є в нього те, чого не буває у наших, є багато ніжності, доброти... Прикмет, яких мені й назвати годі у нашій мові. Його бажанням є затерти у пам'яті всіх криваву минувшину, коли збирав спадщину свого батька. Два тільки спомини мучать його: Ярополк і Рогволод.

— Ах, то Добриня казав правду!

— Не знаю я, що казав Добриня, але тямлю, що князь говорив мені останнього вечора про те, як він любов'ю до мене хотів затерти кривавий спомин Полоцька, як щиро простягав руку до згоди братові, і як ти, Свене, вискочив з-поза завіси шатра з другим іще гриднем, і як кров'ю залита, надвоє розрубана голова брата впала додолу. А коли князь накинувся на тебе, то ти засміявся і сказав: «Ти самодержець усієї Русі, месник брата Олега і споневіреної честі своєї матері». Та тоді він назвав це вбивством! А на це ти... Ах, не знаю вже, що ти відповів...

— Я відповів йому на те, що злочином є тільки такий неправий вчинок, який знають люди. Одним ударом меча я вислав свого спільника за Ярополком і передав меч Володимирові, щоб убив і мене, та я був певний, що він цього не зробить. Ми переодягли Ярополка у зброю, вложили у задубілу руку кривавий меч і розголосили, що його вбив мій товариш з помсти, а я покарав його за злочин.

— А тепер криваве марево не дає йому жити. Саме тому обсилав він тебе багатствами, але дав би, здається, й половину своїх волостей, якби ти щез йому з очей.

— Ага, значить, його пусті привиди важніші йому від моєї помсти. Ну, з богами, Рогнідо! Між нами зав'язався

союз, чи ти бажаєш його, чині. Тебе кличе закон крові, мене — честь. Тепер і я бачу, що князь очарував не тільки мене колись, але й тебе тепер. А проте він мусить упасти!

— За тебе, Ізяславе, внуку Рогволода! — прошептала нечутно Рогніда, клякаючи біля руської дитинки.

V

ХРЕСТИ

Джерело холодної води било зі скали серед зломів граніту та буйної рістні. Кам'яна гряда тяглася, як оком сягнути, від сходу до заходу і дедалі опадала порогиною до Дніпра, що з шумом проривався через запору. На кам'яних звалах розцвітали лісові квітки, росли берізки, терен, саклак¹, вишні й ліщина. Над самим джерелом була печера, а невеличкий баштан вказував на те, що тут живуть люди. Та довкола, як оком сягнути, ні сліду людських осель — ні диму на овиді, ні бляння овець. З-над діброви дикі голуби раз у раз спадали стадом на скалу. Із лісної глуші доходив порою голос зозулі та ковтанья дятлів. Серед кущів дрібніша пташня аж заходила від щибету. Зяблики, синички, щиглики, королики та посмітюшки скакали, спорхували з гілки на гілку, і ластівки ширяли у всіх напрямках. Настрій невисловленої краси спливав на людину, що стояла там, де журавцева гряда спадала стрімко до Дніпра.

Серед цієї мальовничої картини стояв сімдесятилітній пустельник, високий муж зі суворим лицем та великими руками вояка. На ньому був довгий, темний із грубого сукна кобеняк та висока смушева шапка, тугі шкіряні чревії, які носять мандрівні київські купці на довгі подорожі. Із-під порозтинаного кобеняка видно було рубець грубої сорочки, а на ній малий мосяжний хрестик.

Довгу хвилину вдивлявся пустельник у задумі у величний краєвид, від якого так і несло чаром безлюддя. Опісля, наче в церкві, поклав на себе знак хреста й став бити поклони та молитися. Накінець тихою ходою подався під гранітну гряду, де при вході в печеру стояв глечик молока та ячмінний корж. Сів і почав їсти. З-поза скали вибігла біла коза і стала скувати дідуся за рукав. Він усміхнувся, допив

---

¹ С а к л а к — брусліна.

молоко з глечика, останок паляниці покритив у пальцях і подав козеняткові.

Нагло підняв голову. Над скалами закружляло кілька риболовів та чайок. Видко, хтось наполохав їх при воді. Від Дніпра крутою стежиною підіймалися в напрямку печери дві постаті. Не було сумніву, що вони йдуть сюди, бо інших стежок тут не було.

«Чи це наші купці-гречники, чи таки греки?» — запитав себе дід, але здалека годі було розібрати.

А ось і вони. Один молодший, другий зрілий муж, обидва в одязі княжих gridнів. Довго придивлявся до них пустельник, аж поблід нагло і встав з місця.

— З богом прибувайте! — закликав зворушеним голосом.

— Здоров був, дядьку! — привітався молодець і припав до колін старого. — Слава всевишньому та святим його, що зберегли тебе в добрі-гаразді!

Довгу хвилину тримали один одного в раменах. Перший отямився Роман і швидко заговорив до дядька:

— А ось це приводжу вам, дядечку, гостя... Поклоніться йому не тільки як гостеві...

В очах старого заблищали сльози.

— Не потребую я вже клонити голови перед ніким, хіба перед богом, бо тільки він має ще до мене право. Для світу я помер. Проте не вмерли ще в мені спомини, і в деяких рисах цього мужа відживає саме найвеличнійший, але й найболючіший з-поміж них. Не кажи мені, хто це! Це зв'язало б мої уста при словах правди, які тиснуть на них при його виді. Коби тільки він бажав їх вислухати, бо у мому серці назбиралося чимало всіляких сумнівів, які розжене тільки осуд мужа, що живе на розмовах із божеством.

Пустельник похилив голову і повів обох у печеру. На задній стіні висів простий хрест із розп'яттям, перед ним лежав великий шестигранний камінь, де у заглибині була свячена вода. Біля стіни на оберемку очерету спав пустельник, а на великій кам'яній плиті при другій стіні було попелище, де постійно тліло декілька вугликів. Пустельник залишив гостей самих і пішов у комору. Роман став поратися біля вогню і швидко роздув полум'я на камені. У задумі глядів на все те Володимир та раз у раз кидав оком на чорний хрест у куті печери.

— Самота, крайня вбогість, холод, а на випадок недуги неминуча смерть, і яка смерть? Смерть скалічілої собаки, яку ловець не встиг добити в лісі...

Слова великого князя перепинив Олексій Олешич, запрошуючи мовчки гостей до трапези. З комори виніс кусок вудженини, овечий сир та свіжу рибу. Покріпившись, Роман попросився з дядьком, бо князь наказав йому переказати дружині, яка саме тягла човни на волоці, щоб ждала його повороту. Князь та інок залишилися самі. Втомлений дорогою, князь заснув на берлозі пустельника, а коли прокинувся, сонце вже клонилося на захід. Довгу хвилину вдивлялися обидва в червоні відблиски сонячного світла на широко розлитих водах Дніпра і слухали покрику птиці над рікою та звірні в лісі. Вкінці заговорив князь:

— Старче! Недаром я прийшов до тебе аж у твою пустиню. Багато дечого зайшло останніми днями в мому житті, і, порадившись з моїми друзями, я рішив змінити шлях, яким ступав досі.

Олешич усміхнувся:

— Не бажав я між тебе та себе кидати слова «князь», але бачу, що без нього не обійдеться. Дружина їде доли порогами, діло горить, та бачу, нема в тебе багато часу. Говори, Володимире, сину Святослава! Я твій слуга, хоча й не раб, і зберу все своє знання, весь досвід, щоб послужити тобі. Може тобі треба переговорити з печенігами, виторгувати мирний переїзд через степи? У мене є між їх ханами знайомі.

— Ні! Не за цим я прийшов до тебе. До цього в мене є бояри, є меч! Вони можуть відкрити мені дорогу і в Царгород, не то що...

— Гей! І твоєму батькові відкрив меч високі таємничі ворота смерті, погубної для всієї землі Дажбога. Коли приходить заметіль крамоли, всі проклинають зламаний меч героя, а дехто... Дехто і того, що підняв його проти божої волі!

— Не розумію тебе, старче!

— У цьому-то й річ, що ти не розумієш того, що повинен би розуміти. Недалеко звідсіля, ось там, у молодняку, є могила, а в ній спочиває непізнаване, безголове, пошматоване стрілами, списами, шаблями тіло геройського та нещасного Святослава. Він згинув від меча, яким воював, і покоїться на окраїнах своєї землі, а не серед неї, бо він покинув був її для добичі, для золота, зброї, вина, пахощів, дівчат. І ось я живу на його могилі і поминаю його душу, щоб бог у своєму осуді зволив глянути й на те, що цей муж дав своїй землі небувалу велич і прославив її ймення на весь світ. Тепер ти, князю, ведеш дружину на південь.

Чого, за чим, не знаю, але благаю тебе, роздумай, чи не даєш собакам того, що відбираєш від дітей, чи своїм походом не віддаєш рідної землі на поталу дичі.

— Ні, Олексію! Не йду я слідами батька! Отсим походом позбуваюся тільки непотрібних варягів у користь імператорів, бо їду як друг, а не як ворог християн. У мене інші задуми. Та скажи мені: чи ти був при Святославі у Болгарії?!

— Був! Недовго, але був.

— То скажи, чому він не міг утриматися в Болгарії? Чому не прийняли болгари русича, а воліли грека? Князь-русич був би захистив їх від усього світу булатним щитом та поразив усіх ворогів стрілою Перуна, бо в його руці були сили, про які й не снілося ромеям та франкам!

— Тому, що Святослав відвертався від віри, з якою зрослися душі болгар від століття! Ця віра стала змістом їх сердець, кров'ю їх крові. Цар-поганин був для них гіршим від сатани, і вони покинули його. Будь Святослав християнином, хто знає, чи після Цимісхія не сидів би на златокованому престолі Святослав.

— Правду кажеш, старче! — сказав Володимир сильним голосом. — Так само думав й я. Тим-то я хочу, щоб ти охрестив мене та завісив на моїй шиї хрест твоєї віри. Бо я їду у Візантію приготувати собі або моїм наслідникам те, чого не міг здобути Святослав.

Старець усміхнувся, потряс головою і гладив головку кози.

— Велике слово сказав ти, княже! Проте це тільки слово. Твої наміри та способи точнісінько ті самі, що у твого великого батька, тільки дещо інакше прибрані. І ти, і твій батько претеса на південь за візантійським вінком, престолом, багатствами, розкошами. Твому батькові не доставало хитрощів, тобі може бракувати сили, якщо твій народ не згодиться із твоїми задумами. А обидва ви забули, що проти божого закону не витримає ніяке змагання, ніяка сила, нічия воля! Без підвалин добра і справедливості степовий вихор переверне хижину пастуха і понесе світами, мов перекотиполе! Прийняти Христову віру, а бути християнином — не одне! Прийми її, а може бути, осягнеш високу ціль, про яку говориш. Та я не стану хрестити поганина, щоб відкрити тільки ворота для його жадоби.

— Знову не розумію, тебе, старче! Що це значить — стати християнином справді? Невже ж ти гадаєш, що я піду за тобою в пустиню? Невже ж цього вимагає від мене твоя віра?

— Ні, Володимире, не слід тобі тікати від людей! Навпаки, будь ти навіть у монастирі, я виправив би тебе у світ на бистрі хвилі життєвих вод. Бо в тобі не тільки теперішність, але й майбутнє всієї Руської землі — не те, що в мене. Я тільки власну душу спасаю, а не чуже добро.

Потер чоло рукою, зітхнув важко й задивився на західний овид, куди клонилося сонце.

— Так гадаєш? — спитав. — Гей!

— Чи чув ти, великий князю, про Гордія, ватажка раті, який літ тому двадцять водив чималу дружину у Табарістан¹, як це вже було перед сорока трьома роками?

— Чув! Велику добичу привезли тоді русичі з чужини, а й хозари не відібрали її від них, як за першим разом. Так що ж? Гордій з того часу щез, наче в воду канув...

— Отже, бачиш, князю, цей Гордій — то я!

— Як? Ти, ти, Олешич?

— Так, я! Я ходив уже тоді, перед сорока трьома роками, у похід молодиком і чудом тільки спасся від засідок. Опісля ходив я ще й на Дербент, а там став ходити зі Святославом у походи на хозарів, щоб помститися на них за знищення нашої буйної раті. Тоді називали мене ще моїм першим ім'ям Яромира. Перемоги й багатства спадали на мене, наче золотий дощ, і я ріс у значіння та гордощі. Тим-то й назвали мене Гордієм, і як такий, я зібрав свою власну дружину з-поміж бродників, ізгоїв, печенігів та всякої голоти. Усі справжні, чесні борці рідної землі йшли за князями, а я собі осторонь. І бачиш, Святослав згинув, а я живу. Чи ж це не дивно? А якби я був згинув, а не він, ти не чув би від мене цих слів, а Святослав ставляв би капища у Доростолі чи Переяславі на глум усьому християнському світові. Ось послухай! Одного разу ми здобули і пограбили якийсь город на берегах Каспію. Мої дружинники, наче дикі звірі, бушували по хатах, різали впень старців, мужів, жінок і дітей, а щадили тільки дівчат, щоб насититися їх красою. І під погідним небом Табарістана у літні душні ночі розвернулася оргія крові, сліз, вина, обжирства і розпусти. Я теж вибрав собі красуню, дочку якогось перського купця. Та після п'яної ночі, коли над ранком сонце засвітило мені в очі, я знайшов її з серцем, пробитим ножем її власною рукою. А довкола мене вже кипіла робота на всі руки. Мої дружинники несли мішками до човнів золоті, срібні, мідяні

---

¹ Табарістан (згодом Мазандеран) — місто в середньовічному Ірані.

кубки, котли, дзбани, прикраси, паволоки, обиття, скриньочки, зброю, одягу. І тоді нагло я побачив старшу вже жінку, яка підійшла до мене і вдивлялася в мене пронизливо-вперто.

«Ти, видно, рабиня з нашої землі, то я тебе заберу з собою на волю!»

А вона перехрестилася і каже:

«Так, я з вашої землі, та з тобою не поїду, бо, спасаючи тіло, погубила б душу. Гордію! Ти, видно, не з останніх, коли стільки дружини пішло на твій поклик аж сюди. У тебе, видно, голова, а в ній глузди. Тому поглянь, що ти накоїв. Ось тут жили погани, правда! Але чим же вони не люди? У них були матері, батьки, діти, був город, майно, багатство, праця, наука, спів, музика, смуток, радість, усе! А що ж залишилося тепер? Руїна, гній, кров, сором, нужда, смерть. І ти гадаєш, що нема у світі нікого, хто б зажадав від тебе за це рахунку? Є, є така сила, і то не твої прокляті ідоли, а великий бог, який одною рукою тримає весь світ та знає найскритіші гадки людей і бачить порошинку на крилі комашки, що повзе по травичці. Подихом цього бога — вихор, його голосом — грім, його оком — сонце, а гнівним поглядом — блискавка!.. Не мине й тиждень, а на твоїх дружинників впаде проказа! Тремти, злодію, а покайся, бо горе тобі!»

Як живу, я не чув таких слів від нікого і тоді нагло я зрозумів, що таке гріх. І від того часу я не мав ні хвилини спокою. Приїхавши додому, я подався до Корсуня і звідти вернувся я тим, чим бачиш мене тепер. Я зрозумів тоді, що покута і віра — це основи християнства, а вони мусять іти з серця, а не тільки з уст.

— Пізнання, пізнання,— шепотів князь,— гей! Воно приходить не раз до самотньої душі володаря, та він передо всім має обов'язки супроти інших... Ти ж сам сказав...

— Так, але володар теж людина, а хреститься або не хреститься людина, а не володар. Перед лицем бога всі ми рівні: скажи, чи в тебе інші руки, ніс, зуби, як у раба?

— Ні, але ум, знання, хоробрість...

— За ці прикмети ти став володарем, Володимире! І ні ума, ні знання, ні хоробрості не вимагає від людини бог. Це ж його власні дари, а він домагається тільки обрахунку, як ми їх використали.

Понура задума налягла на князя. Він стискав кулаки, неначе у люті або якби пробував свою силу. Кілька разів підходив до свого коня, наче бажав від'їхати, споглядав із

прибережної скали на ріку, де над табором варягів підіймалися клуби синявого диму розкладених огнищ.

Вони ждали його. У Візантії ждала на них велика боротьба, багатства, уряди, почесні, парадні одяги, розкішна обстановка. Жаль зробилось Володимирові варязької дружини, з якою його в'язав не один спомин.

Та оповідання пустельника перемішалось з власними переживаннями князя в якусь хаотичну сагу, повну страхіть і привидів.

«Ні! Одна в нас минувшина, один і вихід із неї, одна ціль, одне спасіння!» — думав нишком.

І після безсонної ночі, за яку передумав іще раз усі свої задуми, князь сів на коня і помчав лісами. Олешич гадав, що Володимир поїхав за дружиною у Царгород, зневірений, роздратований його вимогами. Та підвечір кінь знову затупотів по жулавцевих грядках, і великий князь увійшов у печеру.

Був блідий, розхристаний, пірвана одежа свідчила про те, що продирався крізь кущі терновика, а очі горіли якимсь дивним вогнем.

— Послухай, старче! — сказав поривисто. — Ти розказував мені про себе. Тепер скажу і я тобі про своє горе, а ти осудиш тоді, чи я зможу стати таким, як ти кажеш, справжнім християнином. І обіцяю тобі: якщо скажеш «ні» — так я зараз сідаю на коня й вертаюся у Київ доживати віку дома.

Зітхнув глибоко і почав:

— Увесь вік я мав перед очима того, гробу якого ти стережеш, святий старче! Увесь вік я повторяв собі: бережи, княже, своєї землі, а то, чужої шукаючи, втратиш свою! І я позбирав її разом, і від великого Новгороду по Перемишль і Рязів поклонилися мені всі руські князі. На коні і в таборі, у степу та в лісі минали перші роки мого княження на Русі. Все інше засунулося мрякою, щезло десь поза кривавими марями бойовища, поза димами пожарищ. Одначе в міру того, як спадщина великого Святослава збиралася у моїх руках, чимраз ясніше виступало серед нічної пітьми смертельним жахом викривлене лице... вбитого у моєму шатрі Ярополка. Даремно я переконував себе, що це сталося без моєї волі. І ось одного разу прийшло мені на гадку, що Ярополк згинув точнісінько так само, як і Олег, хоч не з наказу противника, але і тут, і там, так сказати б, за тихою його згодою. Між обома подіями був зв'язок, хоч скритий перед людським оком, та ясний для тямущої людини. Тоді

я запитав про це волхвів; але вони тільки визвірилися на мене: «Законом вічним є помста,— сказали,— а богам ніякого діла до неї». Питав я й інших, та всі вони гляділи на мене, наче на божевільного. А раз я підслухав, як один із моїх бояр говорив другому: «Цур та пек! Іноді князеві таке приверзеться, що хоч годуйся два місяці самим жертвним коливом із капища, ніяк не второпаєш!» Тоді я запитав Євзевія, а цей глянув на мене своїми великими синіми очима і сказав: «Це божа рука, княже!» І я знаю, що це правда! Химерна гра життя не мала б ніякого глузду без божества, про яке говорив він тоді, а ти говориш тепер. І я глянув на наш світ іншим оком, а моє власне життя видалося мені сущим божевіллям. Як і всі інші, що були зі мною, жили наче звірі у пралісі. Тільки щоденна потреба давала їм у руки працю, а заспокоєння бажань кінчало її. Слухали моєї сили і моїх спокус покірліві жінки з усіх моїх земель. Та ось я зустрів таку, як Рогніда. На мою незломну волю, мій наказ чи рішення вона відповідає спротивом, тупим, завзятим спротивом, на який у мене немає ліку. Навіть смерть не лякає її, навіть побої не ламають її упору. В її руках я побачив недавно ніж скритовбивниці, а хто знає, чи в її дитині не виростає месник Рогволода та Ярополка. Наче у кромішню пільму, глянув я тоді у майбутнє... Поза грубою насилою нема довкола нічого. Сьогодні у мене влада, сила — і всі повинуються мені, віддаючи земні поклони князеві. Та нехай тільки ослабне моя рука або нехай тільки знайдеться смілий одчайдух, який посміє вгородити ніж чи стрілу у мої груди, а все діло мого цілого життя загорнуть печеніги або ятвяги... Кров'ю та сльозами спливе вся земля, а на мою пам'ять кинуть дальші покоління каменем прокльону або, що ще гірше,— забуття... І даремне шукаю у світі сили, яка надала б тривкість моїм здобуткам. Поза мною нема її ніде і в нікого, а і в мене невдовзі її не стане. За життя проймає холод усе моє єство, а після смерті він закрие собою навіть шлях до моєї могили...

Князь замовк і похилив голову на руки, застиг у понурій задумі. Аж ось по хвилині озвався тихий голос пустельника, який промовляв, наче дитина, щиро, лагідно, з чуттям.

— Ти могутній, Володимире, дивишся перед себе, як ніякий володар перед тобою, може, за твоїм прикладом піде колись і твій син. Та нема в тебе вдоволення, спокою душі, щастя. Щастя! Воно не привид, не сон і не мрія, воно існує справді, але не у світі, тільки в людині. Тож коли хто скаже тобі: «Моє щастя у цьому чи другому, чи то при боці оцієї

людини», — то це брехня! Щастя — це як краса зелені або цвіту. Його нема ніде у світі, тільки ми чуємо його серцем самі, а поділитися ним не можемо ні з ким. Зазнавати щастя — це втишати та заспокоювати всі свої сумніви, які родяться у нашій душі на шляху життя, це відповідати на всі питання, які ставить собі серце, затривожене диким крутежем життєвої гульні. Часом приходять отверезіння на поодиноких людей і на цілі народи. Вони пізнають, що щастя людини у ній самій, а лад світу не від них залежить, тільки від безмежної сили, від бога... Хто вірить в ідоли, княже, цьому життя дає тільки хрести, важкі хрести, мов той, який за гріхи світу носив на Голгофу спаситель. Тому він і освободив від них людство, вказуючи у собі найвищу красу життя, всесилу, всезнання, справедливість і... те, чого не було у поганському світі ніколи: любов до інших людей, любов до ближніх, навіть до тих, яких ненавидимо. Пов'яжи, княже, себе з людьми ласкою, любов'ю, спільністю душ, не тільки тіл, і побачиш, що всі люди — це одна держава господи, а всі твої піддані — це одна родина, а ти її батько!

Володимир підняв голову з рук. Лице його було поважне, задумливо гляділи на старця орлині очі, та огник зневіри щез у них.

— Що ж? — питав Олешич. — Чи розумієш тепер, княже, чому весь світ приймає Христову віру, чому поганський володар, наче самотна билінка у степу, росте одинцем і пропадає безслідно?

— Так, я розумію це добре, тільки не кожен уста християнина повні таких слів, як твої.

— Відчувати велич, добро, красу, правду, вагу життя вміють, Володимире, тільки вибранці! Ти сам, як володар, знаєш про це, коли видаєш накази чи висказуєш бажання. Для юрби і хрест залишиться ідолом, і Христова віра поганством. Одначе ти, Володимире, володар і відповідаєш не тільки за себе, але й за всі тисячі, які гукають при твоїй появі: «Слава князеві» — і йдуть за тобою чи за тебе хоч би й на смерть. Тому в тебе мусить бути свідомість цілі й розуміння правди, з якої твої піддані бачать тільки зверхне сьйво. Іди з ним у Візантію, а коли питає тебе хто, якої ти віри, покажи йому його. Краще поганинові почитати явно хрест, ніж християнинові крадьки поклонятися ідолам!

Гордій Олешич зняв зі своєї шиї малий мосяжний хрестик та повісив на шию князеві поруч із амулетом, який Володимир мав від волхва Перуна. Князь хотів скинути амулет з себе як безвартну покидь, але пустинник спротивився.

— Від твого слова чи вчинку, Володимире, здригається вся земля від Ільмену по Руське море, і ти не смієш бути необережний. Залиш цей амулет! Його ти можеш показати всякому, бо хто знає, чи хрест на твоїх грудях не відстрашив би від тебе значної частини підданих. У слухний час відкинеш цей останній пережиток темної минувшини прилюдно на поуку тисячам. А поки що йди туди, куди покликає тебе всевишній на славу свою та на добро Руської землі.

* * *

*

Того самого дня ввечір Володимир плів із Романом байдаком за сотнею інших долі порогами.

VI

СВІДОК ЗЛОЧИНУ

Після відходу Володимира старий Олексій довго молився і плакав перед своїм хрестом. Від довгого часу вперше відізвався в нього бажання жити, щоб бачити величний розквіт майбутнього Руської землі у тіні хреста. В уяві бачив маси народу, як спішили у церкви, з прапорами, при звуках дзвонів і пісень з нагоди найбільшої перемоги — світла над темрявою.

Жалібне бляєння кози, яка домагалася подою, пробудило його з задуми. Оглянувся. Вал хмарок, який показувався на південному небосхилі, закрив собою сонце, заповідаючи темну ніч, без вітру та шуму, але й без одного промінчика. Старий видоїв козу, узяв залізні вилки, осаджені на довгому ратищі, оберемок смолоскипів і став поволі сходити вниз до Дніпра. З-поміж верболозу видобув човенце, викресав вогонь і запалив смолоскип, який устроїв у залізний перстень при боці човна. Тут долі було вже зовсім темно. Течія переходила попри лівий берег ріки, та тут було і затишно — вода крутилася широким плесом без хвилі та шуму.

Олексій сів над водою, стежив за тіннями у воді — рибами, які, принаджені світлом, плили заспокоїти свою цікавість. Рам'я, озброєне вилками, миттю опустилося долі, а по хвилині на зубцях вилок тріпався чималий короп. За якийсь час вітер зашумів у прибережному верболозі та вільшині і так сильно наляг на дніпрову хвилю, що човенце

аж похилилося під напором води. З трудом добивався Олексій до своєї маленької пристані, коли нагло якась рука захопила за край човна і потягла його на пісок, а молодечий сильний голос закликав:

— Заприся веслом об дно!

Наче двадцятилітній молодець, вискочив Олексій на берег, захопивши з собою дрючок з гарпуном. Подався два кроки убік і гукнув:

— Хто ти?

— Печенізький бранець, який вертається домів.

— Як ти полоненик, то яким побутом ти розминувся з княжою дружиною?

— Вона їхала долі водою, а в моєму серці туга за родиною. Тому я волів і не показуватися. До Києва вже ближче, ніж на Білобережжя.

— Коли так, то виходь і покажись! — рішив вкінці пустельник.

У верболозі зашелестіло, і у човен вступив хтось певною ногою. Смолоскип освітив постать чорнявого гарного молодця, з гарно окресленими устами та високим чолом. Та нагальний порив вітру погасив смолоскип, і пільма закрила все довкола. Та доволі було й цього, що пустельник побачив за цю коротку хвилину, бо ось він вийшов із свого захисту і покликав несподіваного гостя.

— Бачиш там, у човні, рибу?

— Бачити — то я її не бачу, але найти — то найду! — була відповідь.

— Так візьми її у мішок, що лежить біля неї, і неси на берег ось тут до мене! А не забудь узяти і скіпки!

По хвилині чужинець із мішком на плечах вийшов із човна і йшов за старим Олексієм уверх стрімким берегом. Гість скинув мішок біля входу печери, а старий Олешич став розводити ватру.

— Спасибі вам, дядьку, що не прогнали бездомного. На безхліб'ї далеких шляхів, без путньої одежини на хребті та без кривлі над головою мало що загинути не довелось.

Розгорілася ватра, і гість побачив у куті печери хрест. У цю мить замовк, зірвався і впав навколішки. А після довгої молитви, бачачи на пустельнику темну кирею інока, попросив благословення.

— Не дивуйтеся, святий отче, що я так молюся. Хрест вивів мене з неволі, де не було вже для мене порятунку. Проти всякого сподівання я найшов змогу вернутися між своїх.

— Таке лице, як твоє, хлопче, не зводить. Ти не зі злих людей, та є в тобі ще щось більше, ніж можна вчитати в очах!

Молодець підняв на старого змучені очі.

— Що ж! У мене нема що скривати!

— Отже, хто ти? — питав старий. — Я пустельник Олешич, колись боярин і дружинник князя Святослава...

— Чи, може, батько Романа? — живо спитав гість. — Де він?! Живий, здоров чи, може?..

— Ні, я не батько, а дядько. Він саме поїхав попри тебе з княжою дружиною, якщо ти бачив байдаки на Дніпрі.

— Гей! То й він був із ними? Шкода! Багато дечого я бажав би почути від нього! Я — Станко Збранич із Галицької землі, я дістався до неволі через зраду княжого воєводи Свена.

Тінь промайнула по лиці інока.

— Хлопче, — сказав твердо, наче гнівно, — навіть такий пустельник, як я, знає, що Свен — права рука князеві. Не верзи чого-небудь!

Станко широко глянув в очі старому.

— Саме тому темно стає в моїй душі при вступі на сонячну землю батьків. Я не брешу, святий отче! Хочете, вклякну і на святій сповіді повторю те саме. Свен зрадив не князя, ні дружину, тільки Доброгоста Козняка з Києва. Мене знав він тільки з лиця й імені, тим-то і залишив мене живим...

— Розкажи, хлопче, свою пригоду, але тільки щиро правду.

— Небагато розказувати, святий отче, а ради теж нема, хіба меч або топір на зрадника. Раз виїхали ми на стежу. Свен проводив нами, і ми підкрадалися нишком під табір половців. Ми їхали молодняком, коли я почув раптом нюхом дим. У цю мить Свен задув у ріг. Я стягнув з острахом віжки й оглянувся. Свен стояв з рогом у руці, а біля нього блідий, мов смерть, Доброгост із широко розплющеними очима хитався на сідлі, мов п'яний. Нагло з уст його хлинув струмінь крові. Одним скоком я був біля нього. Він мовчки показав на Свена і впав з коня. Між його лопатками стремів довгий гострий кинджал. Коли над'їхали половці, Свен зареготався, показав на мене рукою, а сам завернув коня. Мене пов'язали ременями, повезли аж на Дон і продали якомусь вірменинові. Мені не було повороту з неволі, бо мій пан торгував тільки з Персією та Сірією. Аж раз, коли саме трапився караван у Тебріз¹, прибув до нас із

¹ Тебріз (Тевріз) — місто на північному заході Ірану.

Табарістана багатий тамошній купець, який бажав їхати в Олеше. Він відкупив мене від мого пана, й ми цілою валкою мандрували степами аж до Дону. Тут сіли ми в човни. Та коли приїхали в Олеше, печенізькі раби, яких було у того пана щось з десять, убили купця вночі і повтікали у степ. Коли почали ловити душолюбів, я тоді прилучився до них, мовляв, знаю мову втікачів і на першому нічлігу в степу — наживав п'ятами.

— Справді! Велика це ласка господня, що привела тебе сюди. Але чому ти не поїхав додому степами через Інгул, Синопу, Буг, Дністер? Ти ж з Галицької землі...

— Святий отче! Я два роки не був у Києві! Там всяке могло накоїтися за той час.

Лице хлопця спаленіло, старий засміявся.

— Ну, тепер уже знаю все! — сказав. — Ти, хлопче, їдеш за дівчиною і боїшся Свена, тому сумує твоє серце, а душа тремтить у неспокої. Та йди дальше, поклади надію на бога.

Досвіта молодий Збранич висповідався і пішов дорогою у Київ. Два дні не стрічав ні живої душі, аж третьої наскочив на чабанів із Родні. Ці вельми зраділи, що побачили бранця, який утік із печенізької неволі, годили йому у всьому і провели до найближчого, у лісах загубленого хутора пограничників, а ці відвезли його верхи до одної з станиць, якими Володимир обезпечив усе південне пограниччя держави.

Були це з кругляків будовані хати, криті дерниною та окружені валами. У такій вартівні сидів десятник з княжої дружини та звичайно від десяти до двадцяти ополченців з місцевого населення.

Княжий десятник розпитав Станка, хто він і звідкіля, а що знав його ймення з оповідання товаришів, то й не стримував його і вислав у Київ разом із кількома вартівними з різних сіл, які верталися додому після служби у станиці. Їх товариство було Станкові дуже по нутру; парубки були веселі, співали пісні, розказували побрехеньки, а крім цього, від них довідався, що начальником дружини у Києві став Мстислав Воеславич і тисяцький Добриня, що всі варяги поплили у Візантію. Чи сам князь був разом із ними, чи залишився у своїх землях, цього не знав ніхто.

Останньої днини дороги молодий Збранич залишився сам. Коли в'їхав на передгороддя над Либеддю, був уже вечір. У город уже не пустять, треба б ночувати у прибрамній вартівні, але не мав за що. Їхав у ваганні, аж недалеко городських воріт побачив біля стовпа прив'язаного баского

коня. Невже ж це хата боярина Козняка, батька Доброгоста?.. Не раз і не два бував у ній давніше. При коняці стояв воротар.

— Дома боярин Козняк?

— Дома, але швидко від'їде. Уся служба вже спить.

— Так і я ще впрошуся на ніч. Примістіть там де мого коня.

— Милості прошу, ось тут у захисний куток.

І показав невелику землянку біля високих дубових воріт дворища.

Молодий Збранич зіскочив з коня, поправив меч і подався у дворище. Швидким кроком перейшов через освітлений місяцем майдан та наблизився до дверей дому. Вони нагло відчинилися, і з них з'явилася висока костиста постать. З легким окликом подався молодець узад. Пізнав Свена. Невже ж варяг з усіма іншими не відплив у Візантію? Здригнувся на його вид. Великі сірі очі варяга вдарили його, наче батоном. Він почув придавлений голос страшного воеводи:

— Ах, то ти таки вернувся? Диви, диви! Ще не було такого, хто б із моїм прокльоном вернувся домів.

Крок за кроком відступав Станко узад.

— Я... я... — загикувався, — вернувся із... неволі!

— Ха, ха! — засміявся варяг. — І сюди приїхав, сюди? Як же ти смієш показуватись на очі батькові, сина якого ти не оборонив у небезпеці?

— Гріх тобі таке казати, воеводо! Ти сам знаєш, що не я віддав Доброгоста ворогам, а ти...

— Мовчи, боягузе, — просичав крізь зуби Свен, — якщо осмілишся перед ким-небудь повторити це, то знай, що це буде твоє останнє слово на цьому світі. Все, що скажеш проти мене, — це наклеп печенізького конюха та підлого раба!

Станко вже бачив, як його шмагають печенізькі конюхи конячими жилами. Наче божевільний, вибіг із воріт і, як прогнаний пес, волікся дорогою. Княжі вартові спинили його при городських воротах. Він зняв із себе меч, віддав його вартовим і, мов колода, впав на соломі. Дарма вони частували його вечерєю та медом.

Коли прокинувся від раннього холоду, ще ввижалася йому вчорашня подія у дворищі Козняка. Як це сталося, що він не найшов у собі сили опертися поглядів Свена? Ще й тепер наче хтось гострим ножем підтяв його коліна. Коли нагадав собі погляд варяга, відчув, що навіть

молитвою не прожене якогось диявольського чару. Як помститись за смерть Доброгоста? А тут, як на лихо, Роман у Візантії, князь бозна-де... Одним словом, може воевода відібрати йому честь перед Козняком, князем і народом...

Станко узяв меч і пішов дорогою у місто. Пустою вулицею прямував на Берестове. Ні живого духу не видно було ще на доріжках густо забудованого міста. Станко йшов далі в острог; якась невідома сила тягла його у цьому напрямку так довго, доки не доглянув просторого дворища з зеленими віконницями. На тлі будинку ввижалась йому русявенька голівка з синіми очима Лелітки.

Воевода прийняв його назад у княжу дружину, і молодець, покривши княжим плащем своє лахміття, пішов на базар купувати одяжу. Одначе Станко знав, що найкраще сукно на одяжу купити у варязьких купців, які привозили його з Фландрії, з краю короля Арнульфа. Про свято вибрав собі синю візантійську туніку та брокатовий плащ зі золотими берегами, а з фландрійського сукна велів пошити собі потрібні порти і плащі — для проходів та на будень. Зі зброївні князя дістав меч, спис, топір, лук і стріли, усе з місцевого матеріалу, але дуже доброї якості. З полудня Станко, поголений, обмитий та вичепурений, застукав до домівки боярина з Мошаниці.

Боярин не пізнав його, але пізнала його жінка та Лелітка. Вони і пригадали батькові колишнього гостя. Боярин усміхнувся злісно і звернувся до жінки:

— Тобі, Славо, завсіди до вподоби все, що хоч здалека заносить грецьким хрестом!

Славомира спокійно відповіла:

— Як-то? Чому? Станко ж не вертається з Греції, а від поганих.

— Ну, так, але таки він син Ольги зі Збраничів...

— Що ж, може, вона нетямуща жінка, дарма що християнка?

Мошанин зареготався.

— Справді, дарма що! Багато дечого розказував Святополк про її навісну вдачу!

Станко забалакався з Леліткою і не чув нічого. Любу розмову з дівчиною перепинив таки сам боярин, питаючи, як уявляє собі своє майбутнє молодець.

— У мене чимала пайка залишилася після батька, та на ній господарює дядько з мамою,— відповів.— Я сам служитиму поки що у дружині, а там гадаю обзавестись хазяйством та осісти на землі.

Мошанин скривився.

— Будь я молодцем,— сказав,— я прямував би до краю! Який чортяка знатиме тебе десь у Галицькій землі? Воювати з сусідами? З цього нема ні гроша, ні слави, ні княжої ласки!

— Краще купувати куни та гривні,— відповів молодець.— Добре і посидіти дома, зазнати щастя й гаразду. Досить я вже зазнав злиднів!

— Говориш, хлопче, якби тобі, а не мені, було п'ятдесят років,— засміявся боярин.— Та про мене! Про мене, балакай собі з жінками, а я пошукаю Добриню та Мстислава.

Старий, виходячи, зустрів Мирославу, яка саме відчиняла ворота. Коли вона побачила Станка, про якого знала, що був товаришем Доброгоста, оживилася й запитала про смерть брата.

Станко розказував довгу історію, а коли скінчив, дві перлини сліз потекли по щоках дівчини.

— Хай боги,— затремтів її голос,— заплатять тобі таким самим добром, як була твоя правда!

— Як-то? Ти сумніваєшся?! — крикнув.— Клянуся тобі хрестом, могилою батька та головою матері, що я не збрехав ні слова!

— Так? А чому ж батько дружить з Свеном, а ворогує на Романа?

Лелітка розплакалася.

— Ти не віриш Станкові, Миро, а зле робиш! Він тобі не продає своєї правди!

Мирослава похилилася над русявою голівкою Лелітки і поцілувала її.

— Не плач, сестричко,— сказала,— я вірю тобі і твоєму Станкові. Тут скривається якась загадка, а розв'язку до неї знає мій батько. Прийди, Станку, сьогодні ввечері до нас! — сказала і вийшла.

На вулиці зустріла Свена і не могла його обминути.

— Привіт тобі, дочко і сестро героя! — заговорив.

Дівчина завмерла на місці. Вона жила довго при Рогніді, мала чимало діла з варягами, тому й знала, що Свен недаром вітається. «Хто не женихається, тому й вітатись не треба»,— говорили варяги.

— Привіт,— відповіла і хотіла йти далі, але Свен загоротив їй дорогу.

— Зійди мені з дороги, хоробрий вікінгу! — сказала.— Не стояти мені з тобою на вулиці. Це не принесе честі найзнатнішому борцеві конунга Володимира!

Не знати чому, при останніх словах підняла дівчина зір. Свен відступився і пропустив дівчину.

— Сьогодні ввечері я буду у твого батька, Мирославо! — крикнув. — Не забудь зладити мені рога з медом, солодшим від твоїх уст.

Дівчина втікала до хати. Добігши, упала на долівку і потонула в задумі. До відрази, якою наповняла її вся поява несамовитого мужа, домішувалося ще щось інше, неозначене, дивне. З кожного його руху та кожного погляду промовляла до неї якась недобра, злюща сила.

— Чи надовго пустила тебе княгиня? — спитав її старий Козняк.

— На два тижні! Вона сама виїхала у Вишгород, то й не потребує тепер мене.

Батько сидів пригноблений і зітхав.

— Чого вам, батечку?

— Чого питаєш? Відомо чого. Чи ти не знаєш ще, чим-то стає батькові син-одинак? Що ж мені, старому? Я найшов би ще, може, силу до помсти, так що ж? Князь перешкодив мені у цьому, бо винуватця взяв зі собою у далеку сонячну Грецію.

— Як-то, батечку, то ви знаєте, хто вбив Доброгоста?

Старий устав із лави і витягнув п'ястуки перед себе.

— Знаю, ох! Знаю. І кілька разів гляну на його обличчя, стілько разів виповзає з мого серця якась потвора скаженої злості.

— І хто ж це, той вбивник? — питала дівчина.

— Хто? Ха, ха! Ти питаєш — хто? А хто ж би, як не Олешич. Цей облесний, хрестиками обвішаний княжий лаполіз!

— Батьку! — скрикнула Мирослава. — Що ви говорите? Як це можливе? Хто кинув такий страшний наклеп на Романа?

— Так, доню, Олешич убив Доброгоста, щоб за тобою узяти все надбане мною добро. Його, сама ти знаєш, у тебе чимало, то і виплатиться! Ти ж знаєш теж, що при смерті Доброгоста було двоє свідків: Олешич і Станко Збранич. Тільки один Роман вернувся з тієї трійки. Станко в неволі, Доброгост... у мандрівці.

— Тату! — сказала дівчина. — Станко вернувся з неволі...

— Що ти кажеш?

— І підвечір буде тут. Він розкаже тобі усе, що знає.

— І що ж, що ж він говорить? — лебедів Козняк.

— З його слів виходить, що було справді двох свідків при смерті Доброгоста, але другий був не Олешич, а Свен.

Іскорка погасла в очах старого.

— Свен? Свен? — промимрив. — Ні! Це неможливо, це брехня!

Скрипнули двері, і у світлицю ввійшли боярин з Мощаниці, Лелітка і Станко. Молодець низенько поклонився бояринові і нагадав йому, що товаришував із Доброгостом. Оживився старий, зараз казав принести меду, а там спитав про пригоди Станка за ці два роки. Мав про що розказувати Станко, і старий Козняк стежив пильно за кожним його словом. Його очі, як колись очі Гордія Олешича, бажали добути із грудей серце молодця, щоб віднайти у ньому правду. Та коли Станко згадав ім'я Свена, старий помертвів.

— Спасибі тобі, сину, за правду. Я рад би повірити тобі, та бачиш, мені розказували про смерть Доброгоста інакше. Убивником мав бути Олешич, а не Свен, і я бачу причину, задля якої міг скривити душею Олешич, але не бачу такої причини у Свена.

— Може, і в нього найшлася б вона! — вмішалась Мирослава.

— Яка саме? — швидко спитав батько.

Одначе Мирослава не вспіла відповісти. Широко розпахнулися двері, і у світлицю саме вступив, побрязкуючи довгим мечем, Свен. Із-під кінчастого блискучого шолома гордо дивились його глибоко осаджені очі. Він не помітив Станка і звернувся з поклоном до боярина.

— Привіт тобі, світлий боярине! Як із святого перстеня Одіна щоніч відділяються вісім золотих перстенів, так нехай помножуються щоніч твої гаразди, достойний! Хай цвіте весна на лиці твоєї дочки, а Фрігг, опікунка подружньої радості, нехай наділиться її рукою і силою вибранця богів — героя.

— Привіт і тобі, хоробрий воеводо! Саме в добрий час поспів ти з своїми бажаннями. Бо ми, згадуючи смерть нашого нещасного Доброгоста, журимося долею тої дівчини, яку ти привітав.

Легка тінь промайнула по лиці варяга.

— Чому зовете нещасним вашого сина? — спитав і сів на лаву, спиною до Станка й Лелітки. — Нещастя, сором, кара богів упаде тільки на його вбивника. Його самого синьокі валькірії приймуть у Вальгаллі величаво.

І Свен похилив повагом голову, згадуючи покійного товариша.

Увесь час стежив старий Козняк за грою лица варяга. Не промайнула непомітно для нього тінь на лиці Свена при згадці Доброгоста. Мирослава не бачила того, що бачив її батько. Вона подала поважно гостеві чарку меду. Жваво звернувся до неї Свен:

— Ні, не так у нас на далекій півночі вітають гостя. Приложи, красуне, свої коралові уста і випий кілька крапель. Як хміль додає сили напиткові, так і твої уста додадуть йому солодошів.

Мирослава подалася взад, і батько зрозумів її нехить.

— Зятя бажаєш мені, достойний воєводу? — заговорив спроквола. — Це гарне бажання, і як бачу — щире. Одначе як довго крові мого сина не змила з нашого серця кров убійника, так довго не буде радості для гостей під моєю стріхою!

— Ваша вина, достойний! — відповів варяг. — Недавно був конунг перед вашим дворищем. Треба було домагатися від нього кари на злочинця. Якщо в тебе нема сили і спроможності самому вдарити мечем, якщо нема в тебе ні сина, ні зятя, месником повинен стати конунг. Ти ж боярин його, дружинник. Ти був колись його мечем та щитом, нехай же тепер він постоїть за твою кривду. Це основа співжиття героїв — товаришів во ім'я Гільди.

— Я прохав князя заступитися за мене, одначе він не повірив моїм словам і зажадав доказів.

— Доказів?.. А моє свідоцтво?

— На нього я не покликувався і добре зробив, бо ось знову заговорили люди про смерть Доброгоста.

— Заговорили, кажеш, а що саме? — спитав поривисто.

— Всіляке! Але ймення вбивника, яке я почув, не було те саме, що я почув від тебе.

Варяг устав з лави і випрямився на весь ріст.

— Ха! Ха! — засміявся. — Восьминогий кінь розтратить брехунів, наче молот Тора череп велетня. Ось я, Свен Герюльфонсон, заявляю, що вбивцею Доброгоста є Роман Олешич, який зрадив його печенігам.

— Це брехня! — гукнув голос із кута світлиці. — Убивцею був ти, а Олешича навіть не було при цьому...

Наче герой, влучений мечем, підкинувся Свен на місці і станув лицем проти Станка. Блідий, мов полотно, молодець тремтів на всьому тілі, але затиснені уста вказували на рішучу волю боротися за правду.

Настала гнітюча мовчанка. Мирослава дивилася пильно на Станка, і в її погляді швидко проявилася погорда до боягуза чи брехуна. Старий Козняк, який краще знав людські

серця, зараз догадався, що між Станком і Свенном є якийсь невидний зв'язок, а його оцінка не випала на користь воеводи.

— Хоробрий воеводо! — сказав поважно. — Цей молодець був при смерті мого сина. Він єдиний свідок...

— Він брехун, — гукнув Свен, перебиваючи старого. — Глянь мені в очі, боягузе, — накинувся на молодця, а його бліде лице посиніло з обурення.

— Повтори ще раз сказані слова! — кричав Свен. — Як ні, то всі побачать, що ти тільки гадюка, яка кусає п'яту людини, але лиця її боїться!

Станко мовчав, але під сталевим поглядом захитався. Насилу підтримала його Лелітка.

Свен кинувся до нього.

— Ах ти тварюко! — хрипів скажений. — Твою брехню виплюєш із кров'ю...

— Пождіть, — вмшався старий Козняк і сказав нишком кілька слів до боярина з Мошаниці. Підійшов до Станка і, відвернувши його до вікна, подав йому чарку меду. В цю мить побачив у очах молодця... дві сльози. Брехун не плаче! І ніхто не силував його обзиватись у такій прикрій хвилині.

Свен глузував немилосердно з приниженого противника.

— Ха! Ха! Дивуетесь, чому він на героя бреше, наче собака на місяць? Бо він бачив, як поганці вбивали Доброгоста, але не було в нього відваги оборонити своїм тілом друга від загибелі або згинуті з ним разом.

Тим часом старий і Лелітка заспокоїли Станка.

— Станку! — говорила нишком Лелітка. — Потверди ще раз свої слова, бо ось батько Козняк конче бажає знати правду!

— Скажи, сину, не бійся! Під моєю стріхою нічого тобі не станеться. Ось глянь — ми вже не самі!

За той час прикликана Славомирою двірська служба наповнила світлицю. Топори, рогатини, ножі, цвяхами набивані палюги видніли в їх руках. Хто що захопив дома, з цим і біг боронити господаря, бо у полях вбивали, наче скаженого собаку, нахабного напасника.

Станко, підбадьорений, спаленів.

— Боярине, Лелітко, Мирославо, боже! — закликав. — Зрозумійте ж мене, — благав. — Я не його боюся, а тільки його очей... ух! Вони такі страшні, так і душу тягнуть із мене... Але він убивник Доброгоста, клянуся могилою батьків.

Не скінчив клятьби. Сильна рука варяга вхопила його за обшивку каптана і потягла на середину кімнати. Напівпритомний молодець вихопив меч із піхов, та ледве підняв його, коли блискавкою майнув над його головою меч Свена. Задзвеніли вістря, вдаривши об себе, Станкова рука затремтіла, меч вилетів із задеревенілих пальців, а меч Свена впав на череп молодця. Зі стогоном звалився Станко на долівку, в один голос закричали всі присутні, а крик Лелітки вирізнявся з-посеред гамору, наче крик чайки. Рівночасно підняв Свен руку до другого удару, бо чув, що його меч тільки ранив Станка, але не розтщив його. У цю мить старий Козняк переступив тіло молодця і обидві руки простягнув до варяга. Юрба парубків вбилася між противників галасливою хвилею і розділила їх. Свен відступив під двері і хвилину завагався, що йому робити. Мимохіть подалися найближчі назад, а гордий сміх промайнув по чорнявому лиці варяга.

— Тремтять,— сміявся,— бо знають, що цей меч одним ударом пробиває у скелі глибоке провалля. Цим разом залишаю вас у мирі! — зеленим огником очей зупинився на Мирославі і Кознякові.— Бо меч героя щадить сивий волос на святій голові старця. Потоки крові і стогони — це погана музика у святині золотої Сієфни.

І, схиливши голову перед Мирославою, сховав меч у піхви, і вийшов.

VII

ЗА ЛАСКУ ЦАРІВНИ

Легенький східний вітрець ніс на своєму м'якенькому крилі хвилю пахощів. Вони плили, наче із кадилиць, які стоять по боках престолу імператора і нагадують усім, що вони не у звичайній хаті, а у святині, у церкві, де пробуває єдиний заступник Христа на землі — цар ромеїв...

Вони плили з Колхіди, з-над глибокого Ріону, з розкішних садів Лазіки, із цвітників Сезама і Синопа, з фігових гаїв Нікеї, з-над озер Бітінії¹ та з її буйних лісів. Короткі, низькі хвилі Лукомор'я² тихо плескали об скелясті береги Геллеспонту³, пливучи за течією на захід, туди, де у крива-

¹ Бітінія (Віфінія) — провінція Візантії.

² Лукомор'я — вигин у березі моря, бухта.

³ Геллеспонт (гр.) — Дарданелли.

вій заграви за скалами Сесту рожеве світло обливало пустий скелястий берег Херсонеса, який відбивався під буйною рістнею вкритого азійського узбережжя. Все було тихе, спокійне, наче півсонне, скелі й вода дихали рослинними пахощами.

Біля устя почався рух. Довгим рядом стояли тут чималі темні човни з носами, вирізаними у страховинні паші казкових звірів. По боках видніли два ряди круглих щитів, з-поміж яких виставали довгі важкі весла. Посередині підіймалася невисока щогла зі звиненим вітрилом. З лавок, яких у човнах було поверх тридцяти, підіймалися високі стрункі постаті мужів. Мало не в усіх були на головах кінчасті шоломи, у декого навіть із крилами, але без наличників. Так як льодові гори оточують самотній фіорд, так обсіли варяги берег та чорні човни. Тіні ночі, які звільна опускалися на них, ставали для них якби дібраним тлом. Мовчали варяги, доки не докинено знову дров на вигорілі ватри, а у роги не поплив темний, важкий мед. Аж тоді стали падати слова — короткі, скрепітливі, незрозумілі для залюблених у повних, гармонійних звуках еллінів. На кінці довгого ряду човнів, там, де під високою скалою стояло п'ять високих, але плитко будованих візантійських нав, чути було оклики веселої виспаної та ситої грядні. Слов'янський говір лунав відсіля, а час до часу проривалися і грецькі оклики.

На чердаці найбільшої нави на вузькій лавці сиділи три мужі: полковник варягів Ляйфр Ульфргоге, старий Скілос та одітий простим гряднем Володимир. Перед ними стояв середнього росту худий чорнявий грек у заязленій туніці та короткій нагортці, — видно, якась незначна особа. Одначе Скілос говорив із ним свобідно і не згорда, не додаючи собі поваги; видно, знав його добре уже здавна.

— І не гадав я тебе тут стрінуги, Анастасе! — говорив патрицій. — Я здогадувався, що тебе або відіслали до мів на таврійський Херсон¹, або... Відомо ж, покійна цариця Теофано вміла таке зробити не з одним...

Анастас перехрестився.

— Всевишній спас мене й мою сестру від нещастя! — відповів. — І ми осіли тут недалеко. Я ловлю рибу, торгую, чим попаде, між Сестом і Абідом — та якось живемо.

— Бачу, Анастасе, — сказав Скілос буцімто байдуже, — що ти не тільки ловиш рибу, але і вістки... Багато дечого знаєш.

¹ Таврійський Херсон — Крим. — Авт.

Анастас усміхнувся...

— Світлий патриціє! Рибу ловлять не тільки у Лукомор'ї та Понті, але й на Русі, а навіть у Архіпелазі¹. Коли хто постить, то чи ж невільно йому знати, де купують м'ясо ті, що не постять?

— Замудрі твої слова, Анастасе! Якщо хочеш бути рибалкою, то не сперечайся з достойниками, а як ні, то скинь з себе заялозену туніку і кажи відверто, що гадаєш.

Анастас похилився до колін старого.

— Я по правді тільки рибалка, але бажаю послужити справі правовірних імператорів. Адже до Варди Фоки мені ще ближче, ніж до вас. Я міг би йому вказати дорогу до вас і вказати вам дорогу до нього, не за гріш, ні за уряд, а з любові до божеського македонського роду.

Рибалка поцілував кінці пальців князя і діткнув ними землі. З недовір'ям приглядався до нього Скіллос, а Володимир зрозумів, що цей чоловік бажає в першій мірі зблизитися з ним.

Тим часом Ляйфр розпитував грека про флот Варди Фоки, внука Никифора, що свого часу був втягнув Святослава у нещасний болгарський похід.

— Ми не поб'ємо бунтівників і не переможемо їх, доки не відженемо їх від моря,— пояснював Скіллосові.— Вони мають зв'язок з морськими розбишаками Кілікії² та Архіпелагу, кораблі привозять їм добровольців звідусіль.

— Відкіля ти знаєш те все? — легковажно питав Скіллос.— Невже Варда Фока висповідався перед тобою?

Рибалка гнівно стягнув брови і зробив рух, начеб бажав відійти. Один погляд Володимира спинив його, і він зі зневажливим усміхом на лиці покірно поклонився до ніг патриція.

— Мені, як простолюдинові,— відповів,— не раз доводилось бути в таборі Фоки. А що я був свого часу перекладачем і розумію різні мови, то й підхопив багато дечого. Там теж мене розпитували про імператорське військо, та при цьому дізнався дещо такого, чого не знав.

З похиленою головою стояв Анастас непорушно, бо знав, що один рух чи погляд його самого або Володимира може зрадити прехитрому патрицієві його наміри. Аж ось заговорив Володимир:

— Отже, їдь, достойний, у Царгород і звісти боголюбив-

¹ Архіпелаз — група островів, що входили до складу Греції.

² Кілікія — провінція Візантійської імперії в Малій Азії.

вих імператорів, що завтра вполудне не буде флоту Варди Фоки на водах Геллеспонту. До тижня збереться й сухопутне військо на Арктонезі¹, де можна буде його доповнити і відновити. Після битви приїду і я у Царгород, а тоді побалакаємо як слід про все інше.

Скілос покликав слуг, а ті спровадили старого по драбині у човен, який мав відвезти його на другий корабель. За ним пішов і Ляйфр видати потрібні розпорядження щодо походу. Володимир і Анастас залишилися самі.

Настала ніч. Місяця ще не було, а що підвечір наплило дещо мряки з-над Понту, то й зірок не знати було на темному небозводі.

У таборі було тихо. Видко, накази Ляйфра не вивели з рівноваги навиклих до боротьби варягів.

— Поклін тобі, великий князю усієї Русі! — перебив Анастас задуму князя.

Цей живо підніс голову і зустрів блискучий, палкий погляд грека.

— Ти знаєш мене? — спитав. — Звідкіля?

— Я корсунянин, милостивий князю, а ти не раз бував у Корсуні...

— То правда, але вже чимало років тому.

— Хто раз тебе побачить, милостивий, пізнає тебе завжди і всюди. Людей, зроджених для влади, можна пізнати від першого погляду і забути їх не можна.

— Ти до мене прийшов, правда?

— До тебе, володарю! Яке мені діло до інших! Імператорам я вже відслужив своє... І вони заплатили мені по заслугі за мою службу.

— Гіркота говорить з тебе, Анастасе! Невже ж вони скривдили тебе?

— Ні, вони були тільки рукою божої справедливості, але я тільки людина, і сам мушу постояти за себе та своє.

— Говори сміло!

Чути було, як двадцять човнів відчалило від берега і поплило у сторону Сеста. Голосний оклик залишених варягів прощав подорожників. По драбині, куди зліз раніше Скілос, виліз на палубу озброєний муж і рівним, пружистим кроком наближався до Володимира. Анастас відвернувся з острахом.

— Не бійся! — успокоїв його князь. — Це Роман Олешич, мій прибічник.

---

¹ Арктонез — північний берег Геллеспонту.

— Християнин?

— Так!

— Не вір, князю, новим християнам! Вони забули за давню поганську вірність та погорду смерті, а не втягли ще в душу розуміння високого прикладу спасителя, його правди та благородності.

— Не бійся, Анастасе! — повторив князь. — Я не дитина і знаю людей, яким довіряю. Ручу тобі, що більше у цього молодця Христової правди, ніж у твоїх словах!

Роман прийшов близько і став побіч, біля грека, який почав оповідати:

— Ти чував, милостивий князю, про царицю Теофано, жінку імператора Романа? О так, певно! Хто ж не знав її? Її краса була як той адський вогонь, що пожирає душу грішника. Двадцятилітнім хлопцем я бачив її раз у гіподромі, і з того часу зайнялася моя душа нечистим полум'ям. Я покинув купецтво, яким займалися мої батьки, і переселився з Корсуня у Царгород. Раз увечері, коли я, розпалений грішними картинами уяви, блукав попід Влахерно, до берега Золотого Рога¹ причалив човен, а з нього висіла... вона! Що привело її туди, у ту славлену дільницю, бог знає. А й мені було це байдуже. Раз вона тут — увесь світ перестав існувати для мене. Бували ж, — я мріяв тоді, — у Римі та Візантії цариці, які не нехтували простими легіонерами або й погоничами мулів, коли їх око зупинилося на них. Я кинувся їй до стіп. Я став членом її прибічної сторожі, довіреним воротарем, безумно закоханим звеличником, дорадником, а потім ворогом — з люті і заздрощів, коли я бачив її невірність щодо всіх. На її дворі її чоловіки та почитувачі гинули та щезали несподівано. Ти сам знаєш, милостивий, що Іван Цимісхій помер нагло, як імператор Роман, Костянтин порфірородний та багато-багато інших. А між першими, яким загрожувала саме така доля після смерті володаря, був я!.. Ось чому криюся я ось тут, на острівцях Лукомор'я, і ось чому бажаю загибелі Варді, внукові Никифора! Спи-таєш мене, напевно, навіщо я приходжу до тебе, князя Русі, поки що союзника моїх ворогів? Тому, милостивий, що ти не грек, отже, не можеш бути заодно ні з загонистим Васи-лієм, ні з розпусним Костянтином, ні з Вардою! Всі вони пігмеї, а ти — велетень! На твій поклик збирається рать удесятеро більша від полчищ царя франків Оттона, воло-даря Заходу! Ти один можеш спасти Візантію від нової

¹ Золотий Ріг — бухта в протоці Босфор.

ворохобні та унаслідити гідно спадщину твого великого батька, перед яким тремтіли колись високі ворота Магнаври. Я бачив це, я бачу теперішнє і...

Анастас зупинився і оглянувся на Романа.

— Іди, Романе, глянь, чи військо готове,— приказав князь.

Роман узяв шолом і щит і відійшов.

— Кажи!

— Вимів Никифор Фока болгар Святославом, вимів Цимісхій Святослава зрадою, виметуть Фоку Володимиром, а Володимира ласкою царівни. Бо Володимир, може, не знає, що чаша з отрутою ближча його уст, ніж уста порфірородної царівни!

Володимир устав з лави, а коли промовив, голос його тремтів:

— Важке слово сказав ти, Анастасе! Знаю я еллінську помсту, але чей же не стануть імператори лукавити переді мною та кривити душею!

— Ні, не стануть, бо чаша з отрутою переб'є тобі слово... Не один варвар не витримує м'якого підсоння Царгорода. Володарю! Я йду з тобою на Русь, у твоїх руках буде моя сестра, і я сам віддаю тобі своє злиденне тіло. Один кивок твоєї руки, і мене не стане. Це запорука правди моїх слів. І я закликаю тебе на все святе: після перемоги не жди, аж твоя дружина у тріумфі вертатиметься у Царгород, бо вона може привезти тебе вже тільки посинілого в домовині. Після битви вертайся на Русь і не поступися від своїх умов ні на волос, але здалека!

Володимир помовчав.

— Як же ж це? — спитав по хвилині.— Як можу я постояти за своє, не сидючи у Візантії, де мечем виковує дружина мою долю?

— Ох, володарю! У морі живе рак, зад якого не має шкаралупи. Тим-то він і ховає його звичайно у чужу черепашку. Ось таким раком є Корсунь, а доступ до цього города знаю я — тамтешній уродженець.

— Але ж я мушу бачити царівну вже тепер.

— Може, й це станеться, але аж тоді, коли судно, що повезе тебе на Русь, буде на Золотому Розі...

Грецькі моряки надбігли від огнів і швидко стали наповняти дромон звичайним воєнним гомоном. Володимир зішов на берег і сів у один із човнів. З ним сів також і Анастас, який попрохав собі щита і шолома. При світлі смолоскипів його вигляд зовсім змінився. Вправним оком

полководця пізнав Володимир, що в цьому рибалці також відвага, і ця гадка розвіяла його останні сумніви.

Передом поїхали дромони — плосководні, але високі галери із двома рядами весел. Високий зад корабля підіймався до третини висоти щогли, на якій розіп'яли моряки велике вітрило. Напереді підіймався понад помостом чердак, обведений сильними балясами, але не такий високий, як корма. Там стояли по дві метавки на каміння та два дула, що викидали вогонь. Гридні у легких панцирах або тільки в карацелках, шкіряних каптанах і варязьких кольчугах стояли готові з топорами та мечами при боці, з луками у руках. Ніс корабля видовжувався у довгий, кріпкий, залізом кований клюв, яким можна було й потопити вороже судно, вдаривши з розгону у бік. За дромонами довгою низкою поплили зміїні судна варягів. Крім малого помосту спереду і ззаду, були вони відкриті, низькі і не широкі, а порушались здебільша на важких довгих веслах. Ручки весел, вилиті оловом, легко подавалися під руками гребців. Хоч непоказні, варязькі судна не боялися бурі, візантійські чи арабські судна мусили тікати перед розшалілою стихією у безпечні пристані, бо вітер перевертав їх, як коробки. Зате варязькі човни будували майстри на гострому днищі, обшиваючи їх боки очеретом, так що навіть коли мали повно води, то не потопали. Зміїні судна варягів стали пострахом усїєї Європи, тимто й тепер варяги не були ласі на грецькі кораблі, хоч чимало їх стояло у Золотому Розі, в Синопі, Трапезунті¹, Корсуні, а навіть у поблизькому Лампсаку.

Великий князь Володимир сидів у останньому човні на кормі, а біля нього — полководець-гетеріарх Ляйфр. Варяг не завсіди розумів поведінку конунга: Володимир, одержавши обіцянку, що його бажання шануватимуть, пірнув у сіру юрбу варягів, і тепер не знати, нащо наражує своє життя у не своїй справі. Раз у раз поглядав на поважне задумане обличчя володаря, але не міг відчитати з нього відповіді ні на одне питання. А Володимир перемірковував усі події та слова, які бачив та чув на своєму шляху у Візантію. Зразу дивним йому видалося, що християнський світ, в який ось він увійшов, зовсім не різниться від того давнього, що залишався там далеко, на київських горах. І тут, і там розуміння, якого домагався від нього старець Олексій, було тільки у вибранців. Прибувши у Царгород, він потайки від усіх своїх

---

¹ Трапезунт (Трабзон) — місто на березі Чорного моря, центр візантійської торгівлі.

гриднів пішов був у церкву святого Мама, до славного своєю мудрістю інока Антимія. Володимир відкрив йому, що він — князь, який бажає охреститися, хоч не відчув іще всієї глибини нової віри. Слова, які почув там, доповнили йому повчання Олексія. Уперше, відколи виринули у нього сумніви щодо майбутнього, почув себе чимось більшим, як звичайним господарем, який наказує слугам, почув себе заступником бога.

Він — тільки сліпе знаряддя провидіння.

Ось тепер іде він у бій! За що? За ласку царівни? Чи мало-то жінок ждало на Русі його повороту з походів? Ні! Царівна — це для його народу ідол признаної володарем світу богом даної влади усього роду Рюриковичів над усім народом. А чим вона буде для нього, це покаже майбутнє. Бо поки що у нього є ще інша причина добувати меч у боротьбі...

— Вибачте, милостивий конунгу! — заговорив Ляйфр.— Ми, дружина, добудемо тобі слави й без тебе! Навіщо ж ти везеш свою дорогу голову у бій? Ти ж не дружинник імператора, плати тобі не буде за подвиги хоробрості! А хто заплатить нам, якщо валькіра подасть тобі жереб смерті?

Володимир усміхнувся.

— Плати не буде, але може бути щось більше! — відповів.

Ці слова заспокоїли варяга і пояснили рішення князя, який не як князь, а як той герой бажав показати усьому світу чи тільки своїй вибраній — свою відвагу і силу.

VIII

БИТВА

На кормі останньої гостродонної чайки сидів великий князь і вдивлявся у срібну смугу, яку стелив місяць на водах Пропонтиди¹. Човни плили наче по розтопленому металі. Порухи весел розбризували те сяєво у тисячні клаптики, смужки, краплини, які верталися вниз перлистим дощем. Хвилювалося сяєво, гнулося, пружилося і сліпило зір переливами блисків. Мовчало довкола все, тільки ритмічний шум весел переривав тишу. Швидко цей гомін злився з тишею в одну гармонійну цілість.

¹ Пропонтида (гр.) — Мармурове море.

— Ти чув мою розмову з Анастасом? — спитав князь Романа Олешича. — Він остерігає мене перед скритовбивниками. А коли він правду каже, то де дівається Христова віра кесарів? Видко, закони життя зовсім не те, що правда іноків!

Наче зі сну, підняв голову Роман.

— Твоя правда, о великий і премудрий! Життя кланяється ідолам, а ідолів треба нищити топором.

Мряка густіла щораз більше, а коли зарожевілося на сході небо, човни плили вже тільки за східним вітром. Тоді велів Володимир грядням випередити всі човни і поплив попереду.

Світало.

Саме у тому місці неба, звідки повівав свіжий, ранішній вітрець, підіймалося понад овид сонце. Його велична, криваво-червона куля просвітлила відразу густу мряку. З берегів стали хмарами здійматися ключі водяної птиці. Усе море було пусте: сусідство обох флотів відстрашило купців та корабельників. Вони не знали, кому треба буде приносити після битви чолобитну за свобідний проїзд Геллеспонт, але знали, що перед битвою ні один із противників не пощадить чужого майна та життя безборонних. У віддалі засиніли береги і щораз виразніше виступали скелясті обриви Херсонеса. Мряка рідшала, клубилася, йшла вгору, щезала на очах. Нагло з шести тисяч грудей залунав голосний оклик радості. З вузини між Сестом і Абідом плула громада дромонів¹ у віддалі якоїсь милі. Маючи сонце за собою, ясно бачили варяги на кожному по дві щогли з довгими реями та поприв'язуваними до них зверткими вітрилами. Бо вітер дув супротивний, тому і дромони йшли на веслах. Над щоглами та реями маяли прапори, деякі незвичайно барвисті, і лише хвилинами вискакували з-поза вітрил.

Та ворохобники не бачили ще варягів. Сонце, якому назустріч ішов їх флот, сліпило їх, а у щедро розливаних відблисках губилися низькі човни Володимирової раті. Та за цими човнами плуло ще кілька цісарських дромонів. Були це монери² з одним рядом весел, із одною щоголюю та великим трикутним вітрилом. Вітрила вітер видував у великі череваті бані. Ворохобники мусили їх бачити, одначе помітно було між їх кораблями якогось оживлення. Невеличка кількість цісарських монер непокоїла ворога, який, певно,

¹ Дромони — великі кораблі.

² Монери — менші кораблі.

гадав, що це тільки ескорта якогось посла або втікачі з цісарського флоту. Отак доплили з обох боків на віддаль яких п'ятсот сажнів.

На даний знак піднялися вгору весла дромонів, і вони зупинилися на місці та стали швидко уставлятися у два ряди. Посередині найбільші, менші по боках. П'ять монер ішло ззаду, наче допоміжний відділ. Видко, вождь ворохобників знав, з ким буде мати діло. Низенькі човни бували тільки у тавроскітів, які недавно ще загрожували престолові імператора. Завзяття їх було страшне. Навіть очевидна смерть від води чи грецького вогню не спинювала їхньої загонистості, і вони з першого розгону здобували всяке судно.

Пограбувати Царгород було мрією кожного тавроскіта. Про золотoverхі палати, паволоки, дукачі та самоцвіти співали наддніпрянські матері немовлятам вже у колісці.

Ляйфр пересів на іншу чайку і з половиною варязьких суден переплив на праву сторону імператорських дромонів. Володимир упорядкував свої човни на лівому боці, а дромони мали творити осередок бойової лінії. І так плили обидва флоти, доки не були так близько, що вже можна було перекликуватися. З-поміж греків швидко понеслися образливі слова, якими визивали противника до бою. Їх голоси звучали пронизливо, як крики журавлів, що збираються летіти у вирій. Бралися греки визивати і тавроскітів своєю та їхньою мовою, одначе тавроскіти проти свого звичаю мовчали.

Вкінці загуділи на ворожому флоті сурми, і струнка лінія високих дромонів, наче пересувана одною рукою, поплила назустріч варязьким зміям. І ось зацвіли на чердаках клуби чорного диму, а огнисті клубки чи кулі стали летіти на напасників. Але віддаль була завелика, і вони попадали на воду, де й горіли далі негасним полум'ям. Цей пливкий «грецький вогонь» поширювався поверх хвиль і горів, як німа погроза напасникові. Ось уже зміїні паші човнів між цими озерцями живого вогню... Ось весло зачепило об одно із них і вмить загорілося, наче смолоскип.

— Очепи в руки! — закричав Ляйфр у цю мить. — Вітрила вділ! Вперед, кому миле життя. Льогі! Льогі!

— Льогі! Льогі! — закричали варяги і з усіх сил налягли на весла. Стрілою понеслися човни вперед, аж від гострих носів хвиля зашуміла і білими бризками піни охляпала чердак ватажків.

А тоді удруге загуділи лиховісні дула, а клубки полетіли у човни. Вмить загорілися лавки та щогли, весла, облавки,

днища. Та не це було найстрашніше. У кожному човні стояли готові мішки піску, яким засипувано місце, де палав клубок, і страшне полум'я вмить загасало. Зате страшна доля була тих, чиє тіло зіткнулося з цим диявольським винаходом. Жива людина горіла живим вогнем і хоч скочила у воду, то без небезпечного попарення не виходив ніхто. Не було випадку, щоб навіть легша рана загоїлася на кому-небудь.

Зойки почулися з кільканадцятьох човнів, та досвідні варяги знали, що, хто доторкнеться пораненого, той загориться і сам, і в тій хвилині викидали за облавок усіх влучених вогнем, самі ж плили далі. Градом посипалися у човни стріли, кулі із пращ, та свистали камені з метавок, але це був для варягів буденний хліб. Одно судно швидко вискочило поперед інших, а два гридні, що стояли напереді, довгими очепами причепилися до самого середнього дромона у бойовій лінії ворога. Закричали одним голосом варяги, а Ляйфр, здавалося, скочить у воду, щоб швидше доплисти до ворога.

— Конунг уперед, конунг перший між нами! — кричав, як божевільний. — Сором нам усім! Ге-я!

Глухо стукнули об себе судна і вмить, наче мурашки по пні дерева, поповзли варяги по стрімких стінах угору. Чимало їх попадало назад у човни, спихані списами, мечами, ранені стрілами, ратищами, каменяками. Та вистало одному з тих страшних синів далекої півночі досягти чердака, як пропадало все. Не під силу було грекам, вірменам або хоч би ізаврійцям боротися з варягами або тавроскітами на мечі і топори. Вояки Варди Фоки гинули десятками від швидких ненадійних ударів північного варвара. Та найзавзятіший бій був на найбільшому, середньому дромоні, куди вдерся сам Володимир. Він скинув з плеча варязький плащ і, ослонивши себе щитом, кинувся тигром на задубілих грецьких вояків. Кілька ратищ застрягло у щиті князя, одне з них ударило об його шолом, який із брязкотом покотився на чердак дромона. Темно-русява чуприна, ніби львина грива, замаяла високо-високо, вище всіх крилатих та чубатих голів.

— Конунг! Конунг! — закричали варяги.

— Слава, слава князеві! — закричали й собі русичі, та з таким нестриманим розмахом кинулися на судна, що ні один із дромонів не оборонився.

Одним махом меча розчерепив князь голову найближчого ворога, за цим повалив другого, третього, вкінці, побачивши здалека на кормі наварха у золотистій зброї та червоному плащі, з окликом радості кинувся на поміст, який лучив

чердак з кормою. У панічному переполосі тікали перед ним останні оборонці чердака, а він гонив їх, не дивлячись, чи хто йде за ним, чи ні. Але вірний Роман не відступав від князя ні на крок. Він підняв його шолом і щитом та мечем ослонював боки від направлених на геройську постать ратищ і стріл. Його самого у двох місцях влучили злегка стріли ворога, та він не звертав на це уваги, і коли побачив, як наварх велів з високої корми кинути на напасників горшки з грецьким вогнем, ухопив Володимира і відтягнув його назад.

— Що ти... поганче? Пусти, бо вб'ю! — рвався князь до ворога.

— Хвилинку, милостивий князю! — відповів молодець. — Ось вони там кидають огонь...

І швидким рухом накрив голову Володимира. Тим часом дружинники випередили князя і заповнили собою поміст. Голосні крики радості почулися з уст невольників, яких приковували до лавок, найняті свобідні гребці зривалися та тікали і собі на корму, але на них кинулися варяги, і вмить почалася різня.

Тим часом Анастас, який нарівні з варягами йшов уперед, побачив те, чого не виділи очі переможців. Кілька дромонів, які досі не брали участі у бою, стали на веслах під'їздити щораз то ближче, а рівночасно за ними, між низькими гребенями хвиль, появилася двадцять «зміїв», які був вислав Володимир під Сест ще звечора. Досвідний грек зміркував швидко, що, заки варяги допливуть, допоміжні запасні дромони зможуть наробити чимало бешкету, а навіть полонити, зранити чи попарити князя. Тому скочив між гребців і, зайнявши місце впорядчика, словами звичайної команди кидав накази, як гребти веслами. Всі приковані раби машинально послухались, тим радше, що бачили команду в руках противників. Анастас мечем вибивав такт на мідяній блясі впорядчика і на велике зачудування всіх дромон, де лунали крики, стогони, падали трупи, плив на веслах поза лінію варязьких «зміїв», наче тікав від тих, що бажали його врятувати.

Наварх побачив те диво й опустив руки. Він стояв хвилину між своїми, наче викована з бронзи статуя, а там і кинув меч до стіп Володимира та прикляк на скривавленій палубі, здіймаючи з голови золотистий шолом.

— Піддаюся, достойний, твоїй ласці! — сказав голосно, а хором повторили за ним ці слова всі оборонці. Із глухим стуком падали на палубу мечі, щити, напівпорожні

сагайдаки, ратища, луки. Здавалося зразу, що розлючені варяги не пощадають бранців, та один кивок князя спинив їх. Їх пов'язали, повели попід поміст судна, а біля люків поставили варту.

Тим часом на інших дромонах кипіла ще боротьба. Деякі піддавалися швидко, зате інші боронилися завзято до останньої стріли, до останньої краплі крові. Уперше малоазійські та грецькі пірати, сарацени та ізаврійці зустрілися з варягами під власним полководцем, і показалося, що ні їх вправа у морському ділі, ні воєнні машини не дорівнюють варязькій хоробрості. Погляд страшних сіро-синіх варязьких очей, небуденні біляві постаті героїв півночі вже самою своєю появою тривожили середземноморців. Не один із греків пам'ятав тавроскітів і варягів із давніших літ, та тоді за ними стояли могутні стіни Царгорода, величезний флот дромонів, сотні дул із грецьким вогнем, а головно—святий омофор імператора. Тут усе було навпаки. Вони поборювали саме тих імператорів, і то не на те, щоб знівечити безсмертний символ божої влади на землі, а щоб вінок її вкрати від правих власників, а вложити на нечестиву голову Фоки...

Гордо глядів Володимир із корми дромона на перемогу, та нагло занепокоївся. Шість запасних суден Фоки уже доплили до бойової лінії, ось уже загорівся один із забраних кораблів, і видно було, як варяги скачуть з високого судна у свою низеньку чайку.

Та в цю мить десь з-поза суден напасників виринули з-поміж низьких валів Лукомор'я нові «змії», а оклик із тисячі уст вітав допомогу.

Круто повернули останні дромони ворога. Перед ними була бойова лінія, з-поза неї загрожували їм судна імператорів, які не брали ще зовсім участі у битві,— за ними двадцять «зміїв». Загибель була неминуча. Останні дромони повстанців, користуючись вітром і течією, чимдужче помчали назад за закрут берега біля Абіда. Швидко скрилися судна за скалами, а вслід за ними двадцять варязьких «зміїв» під проводом Ляйфра поплило за ними. Ляйфр мав наказ вистежити стан головної сили Фоки та відтяти його, коли можливо, від моря.

Битва закінчилася.

З розвиненими прапорами уставилися рядом дромони Володимира, а Сікопулос, заступник Скіллоса, вичепурений у всі зверхні відзнаки свого становища, вступив на корму здобутого Володимиром дромона. За ним у барвисті туніки

зодягнені слуги несли повні мішки, дорогу зброю та завинений у чорне сукно чималий звиток.

— Світліший князю! — промовив Сікопулос так, що чули його всі.— Очевидна благодать господа зійшла на голови боголюбивих імператорів Василя і Костянтина. Вона то просвітила їх і казала їм вибрати полководцем саме тебе! Твоя хоробрість світитиме по всі дні прикладом для нащадків. Ти багатий, ти могутній, тож не дарують тобі милостиві ні земель, ні золота, тільки зодягають тебе ризою патриція, яка рівняє тебе з найпершими в імперії.

Сікопулос витягнув з-за пазухи запечатаний звиток пергаменту з великою печаткою імператора, поділував її, зламав печатку і, розгорнувши, прочитав, що боголюбиві імператори дозволяють великому князеві на тріумфальний в'їзд у Царгород і просять його за десять днів на святочний бенкет у хризотрикліні.

— Велика дяка боголюбивим імператорам за їх щедрість. Хай бог стократно відплатить їм за все, що вони дарують нам!

Сказавши це, великий князь сів у човен і пересів на дромон, на якому прибув у Пропонтиду. З ним їхав Сікопулос, Анастас і молодий варязький сотник Оляф Бріксон. Кораблі завернули на місці і поплили назад до піскових лав при усті річки Практія.

Князь наказав після обіду підняти весла, і швидко глибокий спокій огорнув увесь флот. Володимир положився спати у кормовій каюті, а молодий Оляф ляг поперек входу на долівці, щоб власним тілом берегти його спокій.

Було пізно, як Роман вискочив на чердак і швидким кроком крайньо схвильований ішов на корму.

— Де князь? — спитав схвильовано Оляфа.

— Що таке сталося, достойний воєводо? — спитав Анастас, підступаючи.

— Бранці вирізані!

Руки Романа тремтіли схвильовано.

Та Оляф потягнувся ліниво і засміявся сухо, згідно.

— Велике свято! Який дурень стане годувати ворогів!

— Чого ж бажаєш, хлопче, від князя? — спитав Анастас.

— Кари, Анастасте, лютої кари за злочин. Князь наказав бранців нагодувати і напоїти, а вони... Ах, щоб їм стільки літ довелося конати, скільки я чув смертних криків. Брр!

— Як-то? Капітани не послушали князя? Не нагодували бранців? А, як так...

Тут Анастас пустився сам іти до одвірка, та в цей мент високе чоло та веселе лице великого князя виглянуло крізь двері.

Він бистро розглянувся.

— А, Олешич? Що там? Бранців відвів, нагодував?

— Так, милостивий князю! Приказ я сповнив, бранців віддав і при мені дали їм хліба, риби і по чарці вина, та нагло кинулася на них озброєна залога дромонів та вірменські піхотинці, які були в таборі, і... душа здригається від спогаду! Вимордували їх за два отченаші. Опісля вкинули трупи у річку, яка винесла їх у море.

Володимир слухав, як би вражений громом. Його очі потемніли і над чолом нависли зморшки.

— За десять днів мав ти, милостивий володарю, відбувати тріумф. І ось Сікопулос вислав бранців наперед,— почувся тихий голос Анастаса.

Мов гадюкою вжалений, кинувся Володимир усім тілом.

— Ах!

Він рукою вхопився за горло, наче душила його злоба. Море шуміло, білі скиби піни відколювалися по обох боках острого корабельного носа, а вітер свистів у линвах та лопотів вітрилом. Довгу хвилину мовчав Володимир, а там і спитав спокійно, тихим голосом зовсім зрівноваженої людини:

— Що ж ти сказав на це, Олешич?

— Я... Я скаженів із розпуки та ганьби, та тоді показали мені писаний наказ Сікопулоса, який пішов за розпорядком імператорів — вимордувати всіх бранців без суду для прикладу!

Глибоко відсапнув Володимир.

— Значить, наказ імператорів? — спитав.

— Так, милостивий князю, і ти один можеш їх покарати за звірство. Гей, воювали ми з в'ятичами, печенігами, ляхами, товкли собою по всіх усюдах, бачили не одну погань, не один злочин, але такого, їй-богу, ще ні. Мордувати бідних моряків, які, певно, шукали при флоті Фоки хліба.

— Покинь це, Олешич! Тут нема кого карати, а до імператорів нам зависоко і задалеко. Не наше діло. Залишіть мене самого.

Анастас з Оляфом ступали наостанку.

— Залишися, Романе, тут. Я пришлю тобі ще декого до товариства. Недобре, щоб князь залишався без сторожі,— прошепотів грек Олешичеві.

ХРЕСТОВИЙ ЗНАК

Злочин на безборонних бранців сильно зажурило Володимир. Не одну криваву картину бачили очі його пам'яті із воєнних років після смерті великого Святослава. Масове убивство траплялося не раз: убивали колись поляни рабів, жінок та дітей при похороні або тризни, убивали і тепер часами при жертвах Перунові на київських горах. Не одну сотню половлених печенігів та в'ятичів велів князь вішати за грабіж або зраду, але все це була кара за злочини. Все ж за десять років не видав князь на всіх землях просторого східного низу стільки засудів, скільки їх тепер виконано під його боком на основі паперу, підписаного імператорами. Бистрим поглядом державного мужа збагнув великий князь Києва відразу, що вина за ворохолюбні паде на самих імператорів та їх державний лад, і саме тому різня бранців видавалася йому різнею невинних людей, яким скоріше треба було дати шматок хліба та грядку власної землі. Але найбільшим болем наповняло серце князя те, що такий засуд ішов урозріз із Христовою вірою. Довго томився великий князь, ходячи по каюті, та слухав свисту західного вихру в корабельних линвах. З моря надбігали гребенясті вали і з плюскотом розбивалися об корму дромона та далеко вдиралися у пісок пристані, мішаючи свої солоні води з солодкою отрутою Практія.

Потер чоло рукою і, взявши плащ, насунув на голову каптур, а там і вийшов з каюти. Князь перейшов на берег, не стрінувши нікого. Гамір раті, яка бенкетувала в таборі, казав йому завернути з простої дороги, і він пішов узбережжям, де стояли човни варягів. У віддалі яких двадцяти кроків, наче тінь, ступав за ним Роман. Нагло князь зупинився. Находився саме біля шатра, яке велів розбити для себе ще попередньої днини. І князь почув виразно людський голос, який у розмові вимовив його ймення. Мимохіть став наслухувати; пізнав по хвилині, що це голоси Анастаса і Сікопулоса.

— Надумався добре, достойний! — говорив заступник Скілоса. — Мантія патриція, зворот усіх урядів і майна, корсунське намісництво. Мало тобі, так домагайся більше. А за це вистачить влити у вино чи страву кілька краплин із цієї пляшечки. Це варвар, поганин, ворог і до того небезпечний ворог!

— На таку приману ти мене не зловиш. Є дві причини, через які не можу тобі приобіцяти нічого. Перша це те, що я справді не бажаю від життя нічого, крім спокою. А такий мир найду тепер тільки під широкими крилами володаря Русі.

— А друга?..

— Що я люблю його, достойний domestiку, і поважаю. Це лев та орел в одній особі.

— Отже, ні!

— Ні!

— Так бувай здоров! Не бійся, знайдеться ще такий, що візьме нагороду. А тям свою присягу, під якою ми почали розмову.

Князь віддалився скоро від пристані і знову почув гамір вояків, що бенкетували, а там і голосний оклик «слава», який підняла рать при його появі. Він з ласкавим усміхом увійшов між варягів, випив чарку вина, вийняв ніж, відрізав собі із цілого печеного вола шматок м'яса і спокійно почав їсти, гуторячи з ватажками човнів. Романові казав приготувати для себе пляшину вина і самому її берегти, а коли той здивувався, додав шепотом:

— Не забудь, що після бенкету приходять часто меч або отрута. Меч у наших руках, але отрута ні.

Поблід Роман, затривожився і пильно беріг вино, яке мав пити князь.

Тим часом від моря чути було звук рога, добре знаний кожному варягові чи полянинові, а вслід за тим заблмали у чорній ночі червонаві вогники.

— Ляйфр вернувся, Ляйфр!

— Ба, везе і дромони,— викрикували підпилі вже варяги.

— Га-я! Слава переможцеві! — гукали і хвилею пливли до пристані вітати переможця.

Ляйфр не втратив жодного гридня, ні одного човна, а привіз з собою кільканадцять суден з устя річки Родія, над якою був табір Варди Фоки. На хвилину опустів майдан табору, де стояли столи з вечерею, і тільки великий князь залишився на своєму місці у товаристві прибічників.

Саме тоді, коли від пристані приходили варяги, з п'ятьми виринав Сікопулос у парадному одязі, оточений службою, а за ним ступав Анастас.

— Спізнюєшся, достойний,— засміявся приязно великий князь.— Певно, знову бігав ти на свій дромон за наказами боголюбивих імператорів. Але я,— тут підніс сильно голос,— я наказую убивати бранців, і кожний, хто це вчинить, умре!

Наче вертепна кукла грецьких скоморохів, зігнувся доместик царя аж до землі.

— Бачу, князю, що ти прогнівався на твого раба за те, що він виконав волю порфїрородних володарів. Я гадав, що не слід мені непокоїти тебе справою, яку ти, певно, порішив з імператорами у золотокованій палаті ще до твого виїзду.

Облесний та zarazом злобний усміх викривив уста доместика у відразливу маску хитруна.

У цій хвилині ввійшов Ляйфр, і Володимир, відвернувшись зневажливо від Сікопулоса, підняв чарку догори:

— Ось справжній переможець! Сюди до мене, любий герою, і заки одержиш дари від тих, що цїнять твою перемогу, прийми цю чарку з рук того, хто цїнить твою хоробрість.

Випив ущерть, а там і подав налиту чарку Ляйфрові. Цей узяв її, випив і відповів:

— За твоїм прикладом, конунгу, наче за ясним Бальдуrom, ішли ми у святий бій, на твоїх очах згинули герої, яким валькіра подала щасливий жереб смерті. Слава їм за це! Слава князеві!

— Слава! Слава! — кричали варяги, захоплені словами князя, який відступав перемогу Ляйфрові, хоч сам її виборов.

Усі розсілися за столом і вже не звертали уваги на золото, яке передав Ляйфрові Сікопулос, та на похвальне слово, яке при цьому виголосив. Ляйфр також кивнув тільки головою, згорнув золото у мішок, а там покvapно зайняв місце праворуч Володимира. Під час загальної розмови, коли шум запанував над столом, Володимир нахилився до свого сусіда і сказав до нього тихцем:

— Затям собі того грека, що давав тобі дарунок від імператора. Цей чоловік бажає отруїти мене і має для цього при собі маленьку плящину з отрутою. На всіх богів Вальгаллі та Нільфгайму, не гляди на нього, Ляйфре, бо погляд твій зрадить тебе і мене. Ухопиш його сьогодні і перетрусиш його одяг. Якщо не знайдеться плящина, так скажеш, що при його розмові з Анастасом був ще хтось третій, і цей третій переказує йому, що деколи на варварській півночі поруч ведмедів і кабанів виводяться полози і лисиці. Його самого пустиш на волю і будь певний, що він ні словечка не згадає нікому про свою халепу. Зрозумів?

Спокійно встав великий князь із-за столу, кивнув на Романа й Анастаса, і по хвилині всі три ступали темною доріжкою до ряду кораблів при березі.

- Анастасе! Чи ти готов їхати зі мною?
- Я те саме бажав тобі порадити, милостивий! Не жди на військо, а їдь передом!
- Чому ж то? При війську завжди безпечніше!
- У нас ні! — усміхнувся Анастас. — У війську забагато мечів, ножів та на все готових горлорізів.
- Меч та ніж не лякають мене, тільки те, чого ти не сказав, хоч і мав на думці.
- Возьми, князю, гребців із дромонів. Між ними багато полян та болгар, а болгари радо послужать тобі.
- Не гребли б сліпі веслами, якби не мечь видющих. Не поневолило б їх плем'я Святослава. А так...
- А так освободить їх рука Святославича! — закінчив Анастас.

* * *

Третього ранку після кривавого розгрому Варди Фоки низький та довгий човен опливав царгородський Фарос при в'їзді у Золотий Ріг. Якби не те, що на переді судна не було зміїної голови, кожний впізнав би вмить, що це варязький човен.

Плавці залишили за собою Буколеон, Порфіреон, Софію, Гіподром, Фарос, і човен в'їхав у Золотий Ріг. Тут було гамірніше, бо з передміських садів і хуторів їхали у вічний город цілі валки возів, візків, теліг, в'ючних звірят та цілі полки навантажених мішками людей. Вони везли і несли м'ясо, хліб, городину, рибу та всiяку поживу, якої потребує щодня велике місто. У двох місцях Золотого Рога два великі пороми перевозили приїжджих на той бік, а дві брами стояли настіж. На узбережжі вартові в кольчугах, круглих римських шоломах, з великими щитами, та не надто довгими списами берегли ворота. Та ні залага, ні перекупні, ні приворітники не звертали уваги на судно Володимира. Всі гадали, що хтось з руських гречників їздив на ніч ловити рибу у Боспор і тепер вертається. Без перешкоди допливли до Влахерну, якого копули й тераси в освітленні ранку видавалися казковими замками арабських оповідачів. Вкінці очам плавців показалися потрійні стіни «кесаря Теодосія», а за ними передмістя святого Маманта, де була церква ієромонаха Анфімія.

День і ніч хильцем-нишком крутилися у пристані просто-волосі, у мужицькі нагортки одіті греки з хитрим поглядом

чорних очей і швидкими рухами. У кожного за пазухою було свистальце, звук якого доходив до городських воріт. Були це військові урядовці, які стежили за кожним підзорливим рухом між гістьми та остерігали залогу столиці.

— Закрий лице, князю! — сказав Анастас, показуючи на них.

— Навіщо? — здивувався князь.

— Ті люди на березі — це агенти префекта.

Анастас видобув із-за туніки дві вузькі наліпки, помазані риб'ячим клеєм. Звогчив їх, підтягнув у двох місцях шкіру лица і приклеїв наліпками так, що все лице змінило вигляд. З кругловидого стало подовгасте, малі повні уста розтягнулися від уха до уха та стали тонкі, наче у старого скнари. Опісля зачесав волосся на виски, щоб закрити наліпки, і глибоко насунув на очі повстяний капелюх.

— Аж у такій подобі я зможу бути там, де схочу?

— Так! Будеш і побачиш усе, та випхай ще собі щелепи ганчіркою, підв'яжи голову і насунь на чоло ось це.

Тут подав йому плетену з вовни шапку, грибуватий верх якої нависав на лице, ніби окап шолома.

— А ти, Романе, кинь шолом і спис, розв'яжи волосся, меч заховай під плащем звичайного гребця та бери в руки весло.

За хвилину всі, наче гурт скромних купців, попрямували у церкву святого Мама. Люди префекта гляділи на них хвилину, але не помітили на них нічого незвичайного. Коли ті «роси» йшли до церкви, то це доказ, що були Христової віри, отже, не були небезпечні.

Х

АННА

Володимир увійшов у Царгород як купець-гречник із помічниками та посередником-греком і одержав на це прибрамі значок. Від часу Святославових воєн годі було крадьки перелізти через потрійні заборолла Теодосія, бо всі щерби у стінах направлено, а біля всіх воріт і хвірток на вежах стояли варті. Ціла юрба провідників накинулася на приходнів, як тільки вони перейшли третю лінію укріплень. Одні допитувалися, що купець має на продаж, другі, що бажає купити, інші викрикували ціну шкір, меду, воску, риби, челяді, паволок, вина, зброї та сукна.

Зразу повернули всі три мужі ліворуч, де у напівкруглому виступі здіймалася церква Влахеронської богородиці, за нею палата, а при самих укріпленнях та над Золотим Рогом чудові сади. У півтіні церкви серед облаків кадила Анастас залишив обох товаришів, а сам вийшов на площу, де всілякі перекупці продавали пражений біб, горох, дрібну рибу, коржі з медом та овочі. Ще вночі наспіла сюди вістка про розгром Варди Фоки між Сестом та Абідом, і захоплені оклики зустрічали герольдів городського префекта, які звіщали народові, що за наказом боголюбивих імператорів дружина князя тавроскітів розбила ворохобників.

Коли тільки втихли окличники, почались розмови. Перший голос мали прихильники македонського дому, які прославляли премудрість «панів світу», царів Сходу і Заходу, що зуміли недавнього ворога повернути у вірного союзника. Саме підійшов Анастас до не старого ще продавця сиру.

— А чи ти не гадаєш, поважний, що перемога ця дісталася імператорам надто дорогою ціною? — спитав Анастас продавець і набрав вигляду дармоїда, який вештається ранком на базарі, щоб дещо «розправити язик».

— Як-то? — зневажливо спитав крамар.

— Так ти, певно, чув, що Володимир бажає руки порфірородної царівни Анни...

— Ах, тріс би клятий поганин! Налякала мене страшно ця швидка перемога, — говорив, віддыхаючи глибоко. — Ми всі гадали, що Володимир поволоводиться з ворохобниками хоч два-три місяці, а за цей час можна буде віддати царівну за когось другого. А тут маєш!

— Врубай мені козячого сиру так на півдрахми! — прохав Анастас.

Крамар усміхався весело.

— Так, так! — говорив, краючи сир. — Ми тут у Царгороді добре чуємо, як росте трава та як витоплюється з комара сало. Ось тобі і сир на два пінязі.

Анастас узяв сир, вийняв дві тоненькі срібні монети, а там, наче нагадуючи собі щось, спитав:

— А чи нема страху, щоб цей варвар не взяв Анни силою?

— Не бійся, друже! Царівна тут, у Влахерні. Навіть і так не нашли б її варяги. Вони гляділи б її у Магнаврі, Буколеоні, та ніколи тут, під боком варяго-руської пристані. Ніхто не пройде Теодозія, ніхто не перелізе через високі заборона укріплень палати.

— Так спасибі за вісточку та за потіху! Треба йти у церкву подякувати за ласку всевишнього для нас, грішних.

Анастас відійшов лінивим кроком дармоїда, та коли крамар з сиром залишився далеко, підтягнув на собі туніку і побіг у церкву.

— Де ти дівався? — спитав князь.

— Дякуй богу, милостивий, твоя мрія готова здійснитися швидко. Ходи.

Саме скінчилась відправа. Анастас увійшов на східці, які вели на хори, а Володимир і Роман ішли за ним. З подивом придивлявся великий князь до різьби, яка зображала виноградне листя, спілі грона, голови та крила янголів — усе те пов'язане у мистецькі викрутаси, нібито безладні, а такі гармонійні, наче пісня, співана на вісім голосів. На хорах не було нікого. Запах копоті та воску був сильніший, ніж надоліні, а скрізь на скісних пультах лежали фоліанти з напівами.

Пильно розглянувся Анастас довкола, а там і приступив до одного з чималих свічників, що були вмуровані у стіни за стовпи.

— Дивіться пильно на східці, чи не підходить хто чужий! — сказав шепотом і з усієї сили натиснув віддолу одне з рамен свічника.

І вмить безшумно відчинилася бічниця грубого стовпа, на якому спочивало синьо-золоте склепіння церкви.

— Живо за мною! — наглив.

І, наче привиди, щезли всі три у стовпі. Тихо замкнулася за ними стіна, й огорнула їх пільма.

— Позір! Тут східці! — сказав Анастас і поліз уперед.

— Чому тремтить твій голос? — спитав князь.

— Це спомини, князю, гіркі та солодкі, гарні і погані. А є між ними такі осоружні і чорні, мов та ніч...

Мовчки лізли вниз, наче в ад. У закопі ставало щораз душніше та темніше, доки Анастас не ступив на рівну землю.

— Чи аби не подушимосся? — спитав Роман.

— Зараз стане холодно, а навіть вогко. Тут направо гроби, а ліворуч відплив збірника води.

І справді, почувся десь у темряві тихий шум води, яка текла.

Довго ступали так у пільмі, вкінці грек викресав вогонь.

— Слава всевишньому! — сказав радісно. — Велике твоє щастя, деспота, і я, грішний, не гадав, що все піде так гарно та гладко.

— Ми, здається, в якійсь кімнаті,— здогадувався Роман, обмацуючи вогкі стіни, які у цьому місці розступались довкола.

— Так, бачу, що від останнього разу, як я тут був, тобто дванадцяти літ, не проходила туди жива людина.

Викресав вогню удруге і запалив грудочку губки. При її слабенькому світлі показав у заглибині стіни на якісь тріски.

— Ось бачите, це смолоскипи, які приніс я востаннє. Вони вогкі, але біля них лежить ще золота коробочка з губкою та кресалом.

— Бачу тут якісь сходи! — замітив князь, якого вся мандрівка стала вже сама собою займати.

— Цими сходами підемо,— сказав грек,— але ще не швидко. Поки що мусимо ще одне полагодити, а для цього треба нам світла.

— Ба! Де ж його взяти? Смолоскипи, кажеш, вогкі! — відповів Роман.— Хіба пожди! У мене є дерев'яна дощина у піхвах меча.

Видобув ніж, протяв шкіру і здер її враз із срібним окуттям. Показалися дві тонкі дощини. Опісля вирвав з шапки вовняну підшивку, полупав дерево ножиком і швидко у виступі стіни розложив маленьку ватру. При димному світлі побачили мандрівники, що знаходяться у невеликій кімнаті. Перед ними був у стіні чотирикутний отвір, у якому видніли перші ступні нових східців.

— За мною, сюди! — показав Анастас ліворуч.

— Там теж нічого нема!

— Ба, побачиш!

І справді, коли підійшли, помітив Володимир, що це не одноціла стіна, а дві, які заходять одна за одну і залишають вузький прохід десь униз.

— Бачите, це перехід. Він веде глибоко, глибоко вниз, аж до рівня Золотого Рога. Морська вода доходить аж сюди, а над нею ще на яких два лікті склепіння. Під ним був колись човник, яким можна було виплисти на залив, та тепер його нема. Та можна перейти вброд, бо води всього на лікоть або півтора. Досі все йде гаразд. Може бути, що при повороті не можна буде перейти через церкву, а тоді тобі, князю, придасться цей перехід.

По хвилині опинилися всі наверху у довгавій комірчині, де панувала сутінь. Комірчина ця творила, видно, складову частину стіни самої палати або огорожі саду. Каміння, з якого збудована була стіна, не приставало щільно, тому різними

шпарами падало туди світло дня. Анастас надавив щось у стіні, гейби свічник у церкві. І ось стіна розступилася, закрипіли заржавілі завіси, а Анастас покрутив головою.

— Таки справді не було тут нікого ще з того часу. Тоді Теофано наказала намастити двері,— сказав.

Повними грудьми вдихували Володимир і його товариші чисте повітря після духоти підземелля. Вони були у густо оброслій виноградом альтані, посередині якої стояв стіл із гладженого граніту. Довкола були зручні широкі камінні лежанки. І стіл, і лежанки покривав грубий шар торішнього листа, порошу, просохлого болота, навіяного піску.

— А тепер ти, Романе, залишися тут,— сказав грек,— і якщо хто надійде і побачить тебе, то ти не гайся, чуєш? І вбий його! Убий його без огляду на те, чи це жінка, чи муж, старий чи молодий, цар чи помивач.

— Убити? Як-то? — почервонів Роман.

— Уб'єш, кажу! — зашипів грек.— Кров ця впаде на мене і на князя, коли ти не хочеш брати її на свою совість. Це ж не Дніпро, не Київ, це Візантія і Золотий Ріг, а ми граємо високу гру, гру за життя.

— Анастасе! — вмішався князь.— Я не хочу, щоб за мною у Влахерні падали трупи. У тебе є ріг, Романе. Задуї у нього, коли тебе відкриють. Не забувай, Анастасе, що ми обидва не греки, ані не варяги!

— Як-то, то ми й боронитися не будемо? — хвилювався грек.

Князь засміявся.

— Друге діло оборона.

— Заждемо, аж царівна вийде у сад. Чудова пора для проходу.

— Царівна?!

Та мандрівка була така дивна, що ніяка вістка не здивувала б тепер князя.

Імператорський сад на Влахерні займав собою півкруг, що вискакував вперед у місці, де стіна Теодосія підходила до Золотого Рога. Третя лінія укріплень служила вже за огорожу для самого саду, а вершки веж виглядали, наче високі альтани з кам'яними балясами. Вершок горбка вирівнювали цісарські будинки в одностайну площу, посередині якої містився доволі великий збірник води. Серед нього на штучній скелі виднів якийсь поганський божок, що виливав воду з амфори. Водяні лілії, кліщинець і коситні росли довкола, а далі від збірника води насадили садівники колом пальми, рожі, жасмин, під якими стояли лавочки для

відпочинку. Наче промені, від цього осередку розбігалось двадцять довгих трикутних грядок, засаджених різнобарвними цвітами. Довкола збірника бігла широка стежка, посипана пісочком. Грядки перепліталися та губилися між групами чинар, лаврів, кипарисів, тінистими альтанами або штучними печерами з вапняка та строкатого зліпняка. Статуети Ероса, німф та сатирів раз у раз виринали з-поміж зеленого гілля, як би боялися золотистої бані і високого хребта влахернської церкви. Тому, що імператори здебільшого жили у Магнаврі, Порфіреоні або Буколеоні, божкарі-фанатики патріаршого двора забули про віддалений Влахерн, який любила колись Теофано, а тепер Анна.

Хто перейшов добре стережені ворота, які вели з церковної огради у палату, цей опинився наче в старовинному Елізіумі¹, де збереглися ще останки казкового світу класичної краси.

І ось за плечима чорноризця, наче за полум'яними безоднями Флягетону та за тихою течією Лети, розвернувся зразок цього забутого раю. Володимирові враз підіймалися груди, ніби при їзді верхи безмежними степами Подніпров'я. Якесь свійське повітря повіяло цілющою струєю розмаху. Ось тут находив він вимріяну волю людини, втілену у творах мистецтва за плечима чорноризої облуди.

Роман і Анастас відступили, бо гадали, що Володимир бажає залишитись сам-один зі своїми гадками. І вони не помилялися. Вони заховалися за густі кущі жасмину, які закривали собою тайний вхід у сад Влахерну, і стежили пильно, чи доріжками від церкви або палати не йдуть люди. У саду не було ні живої душі. І незчувся володар сходу Європи, як дух його полетів у незнану країну вимріяного гаразду.

Стояв, сидів і роздумував довго, поки його думки не розвіяла жива постать.

Перед ним, вийшовши з-поза групи старовинних різьб, стояла дівчина. Синя, золотом ткани туніка обіймала чудові форми молодого, наче з рожевого мармуру витесаного тіла. Із-під чорних, гладко у вузол зав'язаних кіс та темних, мов крила крука, брів гляділи очі. Легесенький серпанок ослонював голову та шию дівчини. Один кінець спливав зліва вздовж тіла, другий підтримувала горі піднесена права рука, оголена, обнажена повище ліктя. У розхилених устах

---

¹ Елізіум — у грецькій міфології обитель блаженних, загробний світ для праведників.

блищали двома рядами перлів непорочно білі зуби. З усієї постаті бив маєстат¹ свідомої себе краси, не холодної, не недоступної, а палкої, земної, хоча високої та світлої, як чар Афродіти.

І ось Афродіта підняла руку з серпанком ще вище і звучним голосом спитала:

— Хто ти?

Вмить отямився Володимир, і його очі заблищали. Зсунув з плечей нагортку гридня, підступив до чудової постаті і задивився на неї.

— Хто ти і відкіля тут узявся? — спитала дівчина удруге.

Вона ні кроком не подалася з місця, на якому стояла, в її голосі почувався гнів.

— Ти Анна, сестра імператорів? — спитав спокійним, рівним, певним відповіді тоном володаря. Його голос був низький, глибокий, та звучала в ньому нота незвичайної поваги та тепла, яка звучить у розмові з любою дружиною або дитиною.

— Увесь Царгород знає мене. А ти?

— Я Володимир — великий князь росів...

— Ах!

Личко дівчини злегка приблідло.

— Чи знаєш ти, що жде того, хто сюди закрався? — тут її голос затремтів.

— У майбутньому жде мене твоя ласка, царівно! За неї я мечем боровся зі супостатами твоїх братів, по неї і прийшов!

Похилив голову у поклоні.

— Хто зайде сюди без дозволу, над тим повис засуд смерті.

— Невже ж ти наказала б убити твого судженого?

— Ох, судженого! — відповіла глумливо.

— Так, судженого, Анно. Аж до цієї хвилини не знав я цього, та тепер знаю вже. За цим я сюди й прийшов, щоб дізнатися, чи знайду тільки сестру порфірородних для моєї держави, чи, може, когось для мене самого. Тебе бачу ось перед собою, наче весняну квітку після лютої зими, за якою тужить людина у довгі холодні вечори та ночі. Тепер знаю, що тебе виглядала туга моїх диких молодечих літ...

Поступив два кроки, ніби хотів її доторкнутись.

---

¹ Маєстат — величність.

— Стий, божевільний! Не дотикай мене. Я ще не твоя. Невже ти гадаєш, що християнські володарі віддали б сестру за поганина?

— Бог свідком мені, що більше в мене розуміння Христової правди, ніж у не одного з висохлих ченців та намазаних дяконів патріарха.

— Ох, це може бути,— згідно кинула дівчина,— та немає на тобі знамені хреста, яке бачили б очі.

— Очі? Хрест про око на мені є, а навіть записаний я у книгах святого Мами...

— Справді? — скрикнула Анна й мимохіть поступила крок наперед.— Так ти, володарю росів, охрестився? Ти гадаєш охрестити всі землі тавроскітів і привести їх по послуку боголюбивим? О, вчини це, вчини! Ромейська імперія прожене тоді агарян у піски східної пустині та покорить західних варварів, як за царя Юстиніана...

— Згадай, Анно, про ці мільйони нових християн на сході та півночі, а тоді щойно думай про нові завоювання.

Схилила голівку.

— Вибач! — сказала.— Ти правду сказав, що в тебе більше розуміння Христової віри, ніж у нас.

Вона ніколи досі не мала нагоди зустрічати людей цього типу. Хоч не мала великої освіти та досвіду, вона збагнула, що умом не доросла до нього та що його розмах та сила поривають її за собою. Ні, такої сили не було в нікого з мужів македонського дому, у нікого з придворних вельмож, ні з приїжджих князів. З якоюсь дивною самозарозумілістю він сягав по неї і то не рукою, словом, підхлібством, усміхом, чутливою поведінкою, а всією появою. Ні, при боці такої людини вона не затужить за Золотим Рогом. А все ж дратувала її його мужеська самовпевненість.

— Великий князю, яку вагу мають наші слова? Моя доля в руках імператорів.

— Я не хотів тебе образити, Анно, звертаючись до них, коли йде про тебе. Ось чому не з'явився я у хризотриклій, ні у Магнавру, а у Влахерн, бо ж мені йшло тільки про тебе, Анно. Будь ти тільки звичайна собі жінка, яких є тисячі по світу, то я, певно, вдоволився б якою-небудь грекинею з руки імператорів, якщо за нею йшов би княжий вінок, скіпетр та влада. Але спершу я хотів побачити тебе, тільки тебе і забути про все інше.

— Ох, ті жінки, яких у тебе так багато! — спалахнула царівна зовсім по-жіночому.

Володимир засміявся:

— Хто кланявся ідолам і прозрів, цей покине їх для хреста! Хто тебе пізнав, Анно, для того нема інших жінок у світі.

З-поза кущів показався Анастас і зігнувся в земному поклоні перед царівною.

— Служба йде з палати за тобою, милостива княжно! — сказав.

— Ох, як я забарилася! Відійди, Володимире, щоб тебе ще не знайшли.

І рожі зацвіли на личку царівни.

ХІ

ЛЕВИ ЙГАДЮКИ

Від пристані до касарні¹ катафрактів недалеко гіподрому тісними вуличками портової ділянки ступав величавий похід. Попереду йшли дві сотні варягів у кінчастих шоломах, з довгими мечами та круглими й овальними щитами. Шкіряні каптани, кожухи та півпанцирі різної форми та походження мали чимало дір, сліди недавнього бою. Ніякі шовкові, ні вовняні нагортки не закривали зброї, як це було звичаєм того часу. Тільки два ватажки мали поверх кольчуги скромно шиті червоні сорочки з золотистим галуном. Крім мечів, були ще в кожного спис або топір, а в декого молот на короткій ручці. Не видно було сагайдаків та луків, зброї, яку носили отроки, джури², а не гридні. За обома сотнями несли у відкритій лектиці³ Глікона, секретаря Сікопулоса. По обох боках лектики несли прислужники скриньки з паперами, кілька інших — мішки з грішми, а кількадесят дібраних молодців на довгих жердках — прапори суден, побитих у Геллеспонті. Виткані на них змії подув вітру видував у всякі казкові потвори. Тим краще виглядали при них усміхнені білі лиця молодців, які їх несли. Золоті кучері виглядали свавільно з-під шоломів, правильні риси лиця приковували до себе зір карооких дівчат та жінок, а сила струнких жилавих тіл розбуджувала зависть у миршавеньких візантійців.

За ними кілька пафнягонів несло на марах покриту багром жалоби домовину з великим срібним хрестом, нашитим

¹ К а с а р н і — казарми.

² Д ж у р а (чура) — слуга.

³ Л е к т и к а — носилки.

на сукні. Хор та попи з монастиря св. Димитрія проводжали домовину церковним співом та пахощами кадила.

За домовиною ступав сам Ляйфр у святочному одязі гетеріарха, у золотистій зброї, шоломі, грецькій мантиї та м'яких жовтих сап'янцях. Усе це були дарунки імператорів, і тільки варязький меч та важкий топір були власні. Біля Ляйфра ніс високий плечистий тавроскіт на жердці позолочений ідол Перуна, як княжого бога, а два кроки за ним ступав варяг зі знаком кабана — прапором дружини Ляйфра. Вкінці четвірками марширувала тисяча варягів, яка дістала доступ до міста і мала замешкати у старій касарні біля гіподрому. Останні п'ять тисяч залишилися на пристані.

З подивом товпилися греки: уперше побачити те нове військо зблизька — не як ворогів, а як союзників, і славили під небеса премудрість порфірородних, які зуміли приєднати для себе таких страшних мужів. Греки звикли були здавна до золота, срібла, бронзи, багру, до блискучих одягів, парчі, вишивок, сап'яну та гладженої або крашеної сталі. Тим-то аж холод проймав їх серця на вид вовчих та ведмежих шкір, рогатих та крилатих шоломів, темних широких, ніби катівських, топорів та мечів. Не було тут ні легкості арабських їздців, ні строкатості сельджуцько-турецьких бегів¹, не було прикрас, дзвіночків, музики, дивовижних тварин, ані казкових коней пустині, тільки поважний понурий похід варварів, закоханих у розлив крові; бурях, небезпеках, муках, яким чужа була м'якість і людяність.

На тих, що входили до міста, дощем спадали квіти та похвальні слова. Часом чути було навіть оклики на їх честь, але замовкали швидко. Вид домовини, пахощі ладану та похоронний спів ченців пригноблювали всі голосніші прояви радості, і тільки юрба цікавих більшала.

Та ось надбігли справа кінні гінці, а на чолі префект города. Голосним покликом стримали похід, і префект запитав двох варязьких ватажків, які йшли попереду, про начальника. Вони відправили його до Ляйфра, який надійшов, оточений полковниками.

— З перемогою вітаю вас, герої! Хоч вона не обійшлась без важкої болючої жертви, то таки новим світлом вкрила пурпуру імператорів та ваші геройські чола! Порфірородні імператори веліли тобі, світлий герою, ввійти у Магнавру, а домовину віднести в гіподром, де відбудеться завтра свято перемоги для народу та вас.

¹ Б е г (бек) — володар.

— Іс полла ети! ¹— закричала юрба, і префект велів Ляйфрові та товаришам підвести чудові каппадокійські ² верхові коні. За ними завернули зразу вправо молодці з прапорами, але префект відправив їх у касарню. Між стінами вулиць згубився спів похоронної пісні, а префект і Ляйфр поїхали далі.

У Магнаврї приймали переможців-полковників. Вони їхали верхи аж до Хальке, де прийняли їх сторожі у золотистій зброї та цісарські одягальники-вестіярїї. Як перший дарунок імператорів, полковники дістали дорогоцінні барвисті парчеві назбройники, нашивані золотим позументом та самоцвітами. Аж ахнули варяги, побачивши себе в таких пишних одягах. Геройські постаті витязів виростили, змужніли та проясніли, наче щойно зійшли з престолу. Та коли нові одяги покрили плечі героїв, очі всіх звернулися до Володимира. Вправні придворники вмить відчули небуденну людину, володаря.

Тим часом вступили у престольну залю. Престольна зала була розмальована у золотисто-сині узорі, а в золотих арабесках, пов'язаних у круги, еліпси та правильні прямокутники, скрізь ясніли першими митцями столиці зображені ікони Христа-царя, Панагії, святого Димитрія, Василя Великого, Костянтина та Івана Золотоустого. Вони мінялися з портретами імператорів та блискучими орнаентами з перламутру, лазуровика, бронзи. Дорогоцінні завіси, ткані або вишивані змії або орли відділювали частинно залю від апсиди ³, ніби вівтар від нави. В апсиді на високому престолі засів імператор Василій, а біля нього на давньому престолі Костянтина брат Василія Костянтин VIII.

Із-під білого імператорського чільця добувалося сиваве уже волосся, яке рамою обхоплювало виразні риси. З обличчя промовляла повага й маєстат; затиснені уста, видатні вилиці та вузькі нервові ніздрі вказували на жорстоку вдачу. Малі, колючі, глибоко осаджені очі гляділи з-під насплених широких брів. Простими фалдами спадала здовж худощавого та жилавого тіла казково дорога цісарська риза. Пурпура, золото та безліч діамантів, смарагдів, рубінів та топазів били надзвичайною ясністю. У руді держав імператор довгий скіпетр Костянтина зі скісним хрестом та монограмом спасителя. Він сидів на правому боці, видно,

¹ Іс полла ети! — На многая літа! (Гр.)

² Каппадокія — провінція Візантії.

³ Апсида (гр.) — вівтарний виступ у храмах.

у цій небувалій у державах цього часу спілці, він був перший із двох. Другий був брат Костянтин, який уже на перший погляд виглядав на противенство Василя. Багрянця висіла на ньому, мов на вішалі, аж дивно було, де серед безлічі простих грубих фалдів ділося тіло людини. Лице було в нього мале, висохле, як у виснаженого розпусника. Широка долішня губа звисала долі, каправі очі ледве гляділи крізь шпарочки на сьєво прикрас та дорогоцінностей, від яких горіла вся зала. По боках престолів півкругом стояли духовні та світські достойники, почавши від патріарха, великого гетеріарха та канцлера до протовестарія, протостратора, орфанотрофа¹ тощо. Доместики обох царів, логофети та сторожі у золотих зброях виповнювали всю залю згідно з окремим уставом Костянтина VII порфірородного, який так доцільно доповнив був церемоніал Юстиніана. Та найбільший подив у варягів розбуджували два велетенські золоті леви, що лежали по обох боках підвищення, де стояли престоли. Дальше поза ними стояли чудові платани, як би виростали із землі, а в їх гіллі аж роїлося від усяких сорокатих і кольорових птахів. Серед диму кадилиць в апотеозі виглядали імператори на подвійному престолі зовсім як по-мистецьки виконані ідоли, що своїми самоцвітами та золотом закривають дійсні предмети.

Василій — євнух-канцлер, привітав варягів гарною промовою, яку драгоман зараз перекладав півголосом на тверді звуки північної мови. Канцлер говорив поволі, щоб дати перекладачеві час запам'ятати всі слова. Він величав у першій мірі божеське натхнення порфірородних імператорів, яке надихнуло їх приєднати для своєї справи та справи божої князя далеких раусеїв. Той князь, наче орел царського скіпетра, упав громом на ворогів і повалив їх під ноги, бо за перемогу надіявся одержати від них світло єдино спасенної віри. На жаль, він не добився того щастя за життя, але його смерть у службі заступників божих на землі — це також велика ласка.

Та тут живо звернувся до перекладача Ляйфр і тріпнув пальцями.

— На Одіна! — сказав голосно. — Про що він говорить? Князь не згинув: він живий більше, ніж усі ми.

---

¹ Патріарх, гетеріарх, протовестарій, протостратор, орфанотроф, доместик, логофет — вищі посадові особи військової, духовної та цивільної ієрархії в адміністрації Візантійської імперії.

Канцлер замовк у своїй красномовності, почервонів, мов грань, і така мертвецька тиша запанувала у Магнавірі, що тільки кадило тріщало стиха у кадильницях.

— Як-то? Що-то? — зашепотів гадючим сиком препозит Михаїл. — Чию ж то домовину тягли ви через місто?

— Сікопула!

Володимир тішився у цій хвилині, що всі вважали його за представника княжого почту, і міг свobodно бачити цю сцену. Імператор Василій ще грізніше зморщив чоло і стиснув губи. Та тут не витримав Ляйфр і засміявся.

— Мовчи, нещасний! — гукнув на нього великий домашник. — Перед порфірородним стоїш!

— А хоч би й перед Одіном! Князь живий, а Сікопула вбив один із бранців, що спасся від погрому, який ви підготували всупереч волі Володимира...

Слова ці різко прозвучали під склепінням палати, та ніхто тут не розумів варязького говору. Але як тільки перекладач переклав слова Ляйфра канцлерові, а почули це найближчі, в залі зчинився шум, доки препозит не стукнув палицею об долівку.

— Тихо, його світлість канцлер хоче скінчити промову!

Згаданий достойник почервонів ще більше, але опанував себе і так кінчав:

— І так наш герой півночі добився Христової віри і хоч тут неприявний, то, певне, разом із нами кличе святому македонському домові: Ніка!

— Ніка! Ніка! Ніка! — повторили всі тричі оклик і поклонилися маєстатові.

Тут уперше права рука імператора Василя порушилася дещо ласкавішим рухом, та і похилилася його голова з білою опаскою. Кожний полковник одержав посудину зі золотом, а Володимир кольчугу, шолом і меч.

Після цього препозит наказав усім з'явитися на обід у Хальке, і прийом було скінчено. Всі поклонилися і вийшли серед щебету птиць, реву левів і співу, який почали двірські співаки на 12 голосів у честь імператорів.

За обідом посадили варязьких ватажків за почесним столом, де сідали найвищі достойники держави. Володимир сидів, як Оляф, такий змінений на вигляд, що ніхто і не догадався підозрівати в ньому самого князя. Йому визначили одне з найвищих місць недалеко патріарха, як героєві, що один із перших причинився до великої перемоги.

З розмови за столом пізнати було надзвичайне збентеження у найвищих колах Візантії. Ніхто не знав, що сталося

з князем — чи він крадькома від'їхав, чи справді згинув від якоїсь зрадницької руки, чи шукає помсти за змову, про яку міг довідатися в пору від своїх шпигунів.

Володимир, слухаючи безладні фрази, жалів, що нема при ньому Анастаса, який роз'яснив би йому точно зміст усіх сказаних слів, бо тонкощі грецької мови були йому недоступні. Все ж він знаменито зрозумів, якою злобою дишуть на нього всі ті позолочені достойники. Серед величі візантійського церемоніалу він почував себе ніяково і непевно, головню з огляду на свою подвійну гру. Його геройська вдача домагалася від нього відвертого виступу.

— Устань! — нашіптувало йому героїство.— Пересунь меч ручкою наперед, гукни на Ляйфра, Гальфдана... Геї! Тут здався б Свен... Ні,— здригнувся.— Пив вино і потонував у задумі.

Так, без сумніву... Його варяги могли за годину опанувати Царгород та посадити його на тому самому престолі, перед яким щойно клонилася його голова. Здійснилась би мрія великого Святослава — Руська земля станула б ногами на Боспорі і Кавказі, а руками могла б сягнути по вінок Оттонів¹. Та, на жаль, не було у нього під рукою сили утримати здобуте. Шість тисяч варягів — це була сила, яка могла на човнах побити кожний флот греків, а на суходолі розбити кожне піше чи кінне військо імператорів. Та він не самої пустої слави шукає, не чужих земель, а тільки добра для своєї рідної...

Нагло почув, що хтось кладе йому руку на плече. Підняв очі і стрінув погляд препозита Михаїла.

— Вибачай, деспота,— сказав препозит,— час перейти у сади порфірородних. Наповни пахощами своє серце й ходи!

Тут указав йому на двох хлопців, з яких один подавав гостям воду та рушники, а другий обносив на золотій таці всякі пахощі: фіалки, амбру, нарד та пажмо.

Володимир устав, вийшов з триклінію у сад і розглянувся. Імператори вийшли були вже раніше, і їх було видно обох у відкритій альтані під двома великими кипарисами. Близько них, наче з позолоченої бронзи, стояли чотири прибічники, а при столику біля цїсарів сидів патріарх. Очі всіх трьох спочивали на ньому, і Володимир почув, як мимохїть кров напливає йому до лиця. Відколи ступив уперше

---

¹ Оттони (I, II, III, IV) — германські королі та імператори Священної Римської імперії.

на гарячу землю ромейської столиці, не мав він ще ні одної нагоди переступити порога двірських церемоній, якими окружали себе імператори. Нагадав собі слова остороги Анастаса:

«Не забудь, що ти, княже, у Візантії, де навіть у лева буває гадюча їдь, де між устами і чаркою чаїться смерть». Ось тепер уперше бачить, що Василій та Костянтин розмовляють, п'ють вино, усміхаються, словом, показують людське лице.

— Чому ти, всесвітлий князю, не йдеш зложити чолобитні імператорам? Ось тепер після обіду можна тобі, як князеві крові, підійти до них і прохати собі якоїсь ласки.

Слова ці сказав препозит, беручи Володимира під руку.

— Я у службі великого князя полян-русів, чи як ви кажете, раусєв. Від нього мені й ласка і гнів...

Препозит засміявся стиха.

— До цього я й говорю! — намовляв. — Від тебе може залежати доля твоя та всіх твоїх товаришів, як тільки захочеш. Одне слово порфірородних може тобі дати провід над усіма варягами, мантию і меч великого гетеріарха та вдесьтеро більшу плату для gridнів та начальників...

— Як-то? Ми ж служимо Володимирові, а поки що його заступає Ляйфр.

— Князя нема, одним почерком пера канцлер виставить вам грамоту найму, а одне слово імператорів може, як захочеш, передати тобі провід. Тепер ми — союзники. Грамота може бути навіть на твоє ймення. Невідомо, коли сам князь з'явиться, і тоді може бути вже запізно...

Володимир мусив силою волі стримати приплив крові до голови від гніву. Та він умить зрозумів, що трапляється рідка нагода і треба її використати як слід.

— Пробі! — закликав. — Ніколи я не впав би сам на таку гадку. Це справді хвилина, коли можна перемогу чужого князя вчинити своєю. Чи це ти від себе чи від імператорів? — спитав живо Володимир. — Чи вони тебе послали?

Препозит зам'явся і почервонів. Він зрозумів, що зрадив душевні бажання імператорів, про які Оляф міг, навіть повинен був повідомити Володимира.

— Хрань боже! — жажнувся, наче наскочив на гадюку. — Я тільки бачу можливість вивищити хороброго мужа королівської крові, до якого склоняє мене серце, з другого ж боку, я знаю, що саме гнітить і займає високі уми порфірородних...

— То ходім.

Швидким пружистим кроком пішов стежкою серед саду. Йому назустріч вийшов патріарх поважною ходою найвищого достойника держави. Володимир, який бачив уже, як поводитися інші супроти патріарха, уступив йому з дороги і похилив голову. Патріарх назначив над нею у повітрі хрест і пішов повагом далі. Володимир став віч-на-віч з імператорами.

Довгу хвилину гляділи одна на одну три пари очей зовсім не схожі, як не схожі були їх вдачі та обличчя. Імператор Василій прибрав свій жорстокий вигляд усміхом і сказав:

— Вітаємо тебе, хоробрий герою півночі. Твоя заслуга зробила нас твоїми довжниками, а не дай, боже, щоб намісники Христа-спасителя, царя світу, мали вірителів на землі. Нашим вірителем може бути тільки всевишній, тому кажи, якої нагороди бажаєш собі, а все дамо тобі. Твоя поява полонила наші серця, а ласка наша над тобою.

Володимир злегка похилив голову.

— Дяка вам, порфірородні, за ласку, якої вагу з'ясував мені уже препозит Михаїл. Він говорив мені про провід над варягами та службу у вас.

— О, як тільки цього бажаєш...— підняв руку імператор Василій,— то само собою...

— Так, але маю ще одне прохання,— докінчив князь, не зводячи очей із імператора. Цей спитав тоном перекупня — швидко й поривисто:

— Що ж таке?

— Щоб ви, о володарі Сходу й Заходу, імператори ромеїв, заступники бога на землі, додержали мені умови!

Слова ці впали, ніби удар молота на мармуровий стіл альтани. Василій видивився тупо на велику стать войовника. Костянтин здригнувся і безпомічно оглядався по боках, уникаючи погляду Володимира.

— Умови? Якої умови? Ми уперше чуємо твоє імення, Оляфе, сину Еріха!

Легенький усміх промайнув по правильному лиці князя, так що затремтіли тільки кутики його уст.

— Умови, яку заключив Калокір чи, точніше, Скілос на Берестовому у Києві!..

Василій стріпнув нетерпляче пальцями.

— Видко, препозит не вияснив йому як слід усієї справи,— сказав, звертаючись до брата Костянтина.

— Калокір? При чому тут Калокір? Калокір був при Святославі...

— Навпаки, він усе вияснив як слід! — відповів Володимир. — Важко було мені дещо зрозуміти, але після різні, яку ви підготували на флоті, всупереч волі переможця, я мушу пригадати вам домагання: виконайте умову, якою зв'язали себе зі мною.

— З тобою? — кинувся Василій, а лице його посиніло вмить... — Молодче... що тобі?!

Спокійний досі, поважний князь півночі вхопив руку імператора, що лежала на столі, і здавив її так сильно, що поклик завмер на устах заляканого. Ніхто не важився досі на таке супроти імператора.

— Так, зі мною, боголюбиві, зі мною! — говорив, усміхаючись, Володимир. — Бо Оляф Еріксон, якого згадуєте, це тільки один із моїх полководців-тисяцьких, а я сам...

— Ти сам? — запищав смертельно заляканий, блідий, мов стіна, Костянтин.

— Я Володимир, князь раусеїв, якого цей Оляф у спілці з вами мав ошукати. Я той, кому ви бажали відібрати владу над дружиною разом із життям. Я тут перед вами, і моє домагання так само оправдане, як і мої закиди!

Те кажучи, видобув із-за пояса плящину Скіллоса і поклав її на стіл.

Імператор Василій зблід, а руки його тремтіли від надмірного хвилювання.

— Вибачай, достойний князю та хоробрий союзнику! — сказав ніби спокійно. — Ми не знали, що ти тут і, певно, зрозумієш, що ми не могли залишити цілого війська варягів під мурами міста без проводу з нашої руки. А щодо цієї плящини, то, будь ласка, поясни нам, що вона властиво значить. Скажи теж, хто посмів посягнути на твоє дороге життя, а строга кара впаде на нього!..

— Не оправдуйте себе, ані не карайте інших, порфірородні, — махнув зневажливо рукою Володимир. — Не я буду вашим суддею. У мене тільки з вами умова, і я бажаю, щоб ви її виконали. Провід варягів іще в моїх руках!..

У тих словах звучала страшна погроза, й тінь лягла вмить на лиця імператорів.

— Умови ми дотримаємо! — сказав Василій глухо. — З наших уст пливе тільки правда і добро, а ти, князю, сам переконаєшся в цьому.

— Чи не забагато обіцяєш, брате? — вмішався Костянтин. — Чуєш, що Володимир держить провід у своїх руках, а мав віддати його нам? Далі подумай, що наш народ заступає на землі Спасителя, а Володимир поганин.

— А чи Скїлос питав мене про мою віру, коли прохав помочі? — спитав Володимир, і його брови піднялися.

— Ні, він не питав,— підхопив Василій,— не питав, але рішуче заявив, що сестра порфірородних ніколи не стане жінкою поганина. Ти знав про це і...

— І вчинив усе, чого ви бажали. Ще сьогодні я готов передати кому треба провід над варягами.

— Маніякесові, великому гетеріархові?

— А хоч би й писареві Сікопула, що продавав неспілі фіги...

Здавалося, що кров залле почервоніле від досади обличчя Василія. Та він пригриз долішню губу, аж побіліла.

— Знайте теж,— говорив далі Володимир,— що знам'я святого хреста, яким чванитеся ви і ваш народ, є і на мені, а записане воно праведником Анфімієм у церкві св. Мами.

Якби грім ударив у мармуровий стіл перед імператорами, то враження не було б більше. Василій устав, поблід, і здавалося, що всім тілом кинеться на Володимира. Зате Костянтин відкинувся взад на перламутром викладений оплічник крісла та розвів руками. Довгу хвилину обидва мовчали. Тим часом Володимир вийняв із-під верхньої одежі хрест та пересунув його так, що святе знам'я повисло саме на середині його широких грудей.

Та ось у злющих очах Василія заблимав огник, і квасний усміх викривив його вузькі уста:

— Як так, то завтра зведемо тебе з Анною і заручимо, а до весни повинчаємо вас по закону. Бач, патріарх може мати сумніви...

— Не патріарх, а ви, не його, а ваша воля є перша у світі. Можете не відкладати вінчання, боголюбиві, ви ж знаєте, що моя земля велика, країв і народів у ній багато, а всім їм треба бачити лице володаря, бо від цього залежить у ній лад, гаразд і згода. Я ждати не можу! Вже завтра або післязавтра мої полянські гридні візьмуть весла в руки... Погадайте, що так само, як ваша воля є воля бога над Боспором, так і я наказую варягам і ще завсіди можу кинути їх геройську силу, куди захочу.

— Ох, як можеш, могутній князю, погрожувати власним шуринам? — почав облесно Василій, а його лице вкрилося відразливою маскою облуди.— Зрозумій, що дочка та сестра порфірородних, майбутня мати могутніх володарів Тавроскітїї, не може йти заміж, як дочка рибалки з-під Влахерну. Для неї треба приладити двір і придане.

— Не приданого я хочу від вас,— відрубав Володимир

нетерпляче.— Анна може й у Києві знайти двір, якого тільки забагне. Є в мене греки, араби, вірмени, жида, варяги, степовики, а всі вони віддадуть на будову двора свої найкращі сили, як тільки їм накаже князь... Це знаєте і ви, й вона...

— Ні,— різко заявив Василій.— Ти хіба не розумієш, що це значить візантійська, ромейська царівна. Один тільки король франків, який називає себе цісарем Риму, удостоїть-ся честі стати свояком македонського дому, та й то Теофано не рівня Анні... Що сказав би цілий світ: «Ось як віддавали порфірородні володарі Сходу й Заходу, імператори ромеїв, свою сестру!» У нас нема в цій хвилині скарбів, за які збудовано святу Софію!.. Тому зажди хоч кілька тижнів у Буколоні, де тобі та твоїм товаришам відведена домівка, а як не можеш, то вертайся у мирі на Русь, а з першою весною стане твоя суджена у Корсуні з належним віном та почтом.

Костянтин притакував повагом братові:

— Так, так, а завтра зробимо заручини.

Володимир зрозумів, що кільканадцять днів у Візантії — це була певна загибель. Тут гинули від отрути й ножа навіть імператори. У всякому разі, його союзники бажали його обманути, а чи він мав заплатити життям, чи тільки втратити обіцяну невісту, це мало показати щойно майбутнє. Глянув ясным, відвертим поглядом у лице Василія.

— Добре,— сказав.— Я зажду на Анну до весни, але в Києві, не тут, і вірю, що ви дотримаєте умови так, як я її дотримав. Ви заєдно відкликаєтеся до величі македонського дому, а я, варвар з півночі, знаю тільки, ціню і шаную честь героя. Вона у мене вартніша від усього, навіть життя.

— І за те ми шануємо тебе,— усміхнувся холодно Василій.— Та все від бога! Тим-то я ім'ям його благословлю тебе на завтрашні заручини.

Він простягнув руку, складаючи пальці у формі початкових букв Христа, і позначив ними хрест над чолом князя. Володимир похилив голову, але, всупереч і грецькому, і руському звичаєві, не кляк. Коліна чомусь не зігнулися під ним, і серце не чуло тої величі, яку бачило навколо око.

* *
*

Володимир пішов до своїх кімнат у лівому крилі будівлі. Надворі западав вечір, і слуги стали запалювати численні лампади у всій палаті. Лагідне та доволі ясне світло напов-

нило склеплені кімнати. Багаті, барвисто золочені узорні та малюнки виступали куди краще, ніж удень, бо неповне освітлення надавало мальованим лицям ознак життя. Здавалося, ці цесарі та святці ось-ось і повиступають із стін та склепінь, і засядуть до столу враз із живими. Володимир не бачив ще ніколи так велично та точно зображеної життєвої правди, й вона куди більше захоплювала його, ніж технічне мистецтво Магнаври. Фрески Буколеону походили з найкращої доби греко-візантійського мистецтва — ситі, повні барви відповідали дійсності, різьба орнаменту передавала точно, бездоганно, педантично виноградні листя, грона та аканти. А проте було у цій красі щось чуже, наче маєстат деспота, величний та холодний. Хилиш перед нею чоло, пошана наповняє душу, та серце не б'ється до неї, не простягаються за нею руки дитини, не усміхаються дівочі уста. Ні, це не те, що у Влахерні. Там куди ближчі людині кам'яні боги. Володимир сам зрозумів, що відчуває мистецтво ще як поганин, не може звикнути до новини.

Що значили останні слова Василія? Він благословив його на заручини з Анною і брався звести їх разом завтра. У тому мусив скриватися якийсь підступ. З усієї його поведінки, хитрої, облесної та холодної, видно було, що щось недобре задумують імператори. Їх чемність була занадто прибільшена, аж неприродна. Протягнувся, щоб розправити здорові м'язи дужого тіла, а почуття великої сили обхопило його, мов полум'я. Зневажливий погляд обкинув блискучу від золота, лазури та пурпуру обстановку, встав із різьбленого крісла і вийшов на терасу. Надворі було дуже темно, тим більше, що з південного заходу надвигалися хмари. Вони закрили собою вже половину неба, і тільки там, куди йшов шлях на північ та схід, зоріли світла довкола престолу всевишнього. Так, це бог показував йому шлях додому, а Великий Віз — провідник моряка на безмежному морі — світив саме над Влахерном.

У цей мент затупотіли чийсь кроки у кімнаті. Не радий гостеві, відвернувся Володимир, але зрадив, побачивши Романа.

— Це ти, Олешич? — спитав. — Чи вечеря готова?

— Дружина жде на тебе, милостивий, а я приношу тобі ось що!

Тут подав князеві китичку фіалок.

— Фіалки в цій порі? Звідкіля це?

— Із Влахерну, — шепотом відповів молодець.

— Ах! Як-то?

Роман знизав плечима.

— Бог один знає! Як тільки ми вийшли з Буколеону, зачепила нас якась дівчина. «Чи ви з дружини князя раусеїв?» — спитала. Я potwierдив, а тоді вона передала мені китичку зі словами: «Це для вашого князя від друга із Влахерну. Перекажи, щоб князь спав цієї ночі між дружиною, а не у себе, бо в кімнатах покутують нечисті духи, отже, небезпечно!» Я відразу зрозумів, що знову ладять щось недобре, про що знає царівна та остерігає тебе. Тому я сказав: «Дяка велика твоєму панові чи пані, і перекажи, що за цю китичку князь визвав би у бій не то чорта, а й самого патріарха».

— Ха, ха, то ти добре сказав, Романе, сказав щиру правду. Ну, ходімо до вечері.

XII

ОСТАННЯ НІЧ НАД БОСПОРОМ

Вони засіли до вечері біля багато заставлених столів у просторому мозаїковому вестибюлі старої палати Теодосія II. Імператор Василій бажав, очевидно, на всі лади приєднувати собі варягів, бо бенкет був неабиякий. Уся посуда була срібна, а то й позолочена, дорогі таці, обруси, рушники, квіти та штучні пахощі захоплювали і запаморочували дружинників великого князя. Хоч у київській гридниці теж було доволі достатків, але й у сні не бачив із них ніхто стільки скарбів, що тут при вояцькому бенкеті. Скільки ж мусило їх бути в осідку імператорів? Варяги порівнювали мимохить свою подвоєну платню з безцінною обстановою, і їх жадоба наживи росла від цього. Заговорили про золото, здобич, війну, про вбогість своєї холодної батьківщини та дотеперішні заробітки. Зате полянські гридні гордились тим, що князь бере наречену з такого багатого роду, і вважали ці достатки вже подекуди своїми.

Роман і більше тямущі між гриднями зрозуміли, що ці вибаги можливі тільки у підсонні Візантії та при її положенню на перехресті найважливіших торгових шляхів світу. У Києві, де жило так багато вельми засібних греків, цього всього не було. Більшу половину року люди не скидали з себе тяжкого кожуха, а часті дощі та бурі приневолювали втікати перед світлом і повітрям до душних, темних, але теплих і захисних хат.

Вояки не переставали обговорювати виглядів на добычу при найближчому поході, обчисляли майбутню висоту плати та дарунків, окупу за бранців, здобич з боїв та грабіжей.

— А чи прирівняли ви, товариші,— озвався Роман,— те, що бачите, до сум, які дістав кожний з вас? Ви радієте грошем, а не бачите, що ви дешевші золотого глека на вино або вази, повної нарди чи амбру? Проби! Більше давав вам руський князь, бо давав тільки те, що мав сам, і ділився з вами усім. Ану, поспитайте, чи заплатили б вам імператори за вашу службу половиною свого майна!

Замовкли варяги, вражені і збентежені словами Романа. Кожний почув правду цих гірких слів. Коржик з березової кори під час голоду з рук убогого пастуха скандінавських фельдів — це дар більший від багато заставленого стола багача або мошонки золотих монет із рук кесаря. Убога була дяка імператорів у порівнянні з наділом землі, якими міг оплатити їх службу князь Києва. Володимир приймав їх у склад свого боярства, забезпечував їм хліб на випадок недуги, а нащадкам відумерщину по батькові до смерті. А тут за рани, кров, за смерть — багач кидав їм тільки жменю золота зі свого невичерпного скарбу як милостиню.

Коли холодом повіяло від цих слів на веселих гостей, саме тоді відчинилися двері, і з лівого крила палати вибіг гурток штукарів у рябих одягах. Один брав та їв живий вогонь, другий проковтнув на закуску кілька ножів та довгий меч, інші підкидали кількома м'ячиками. Таких штук не знали скоморохи заходу та півночі. Водночас підчашії¹ стали підливати всім немішаного солодкого вина з Хіосу, а за якийсь час між штукарями появилися і гарно вичепурені дівчата.

Тоді Володимир устав і вийшов у свою кімнату на правому крилі палати, а за ним висунувся хильцем і Анастас.

— Князю,— сказав,— я не знаю твоїх намірів, але моя рада, вертаймося на Русь, і то негайно...

— А це чому?

— Забагато тут чигає на твою голову. Я радив би провести ніч у човнах, а завтра вдосвіта їхати. У Буколеоні, безумовно, крутиться таки забагато знайомих людей. У кожного з них може бути за пазухою затроений ніж. Є три прикмети доброго вояка: відвага, хоробрість та обережність. Із тих трьох у нас, греків, є тільки ця остання, а у вас саме її нема.

---

¹ Підчашії — придворні службові особи.

— Ха! Ха! Ха! Це правда!

— А проте в мене, як у херсоніта, не бракне часом і двох перших. Нема їх стільки, що у варягів або у вас, але в потребі найдеться і в мене. Я додержу товариства князеві.

— Знаю! — перепинив його князь. — Знаю і розумію твій жах перед невідомим, перед ненадійною погубою, проти якої не боронить героя ні панцир, ні меч. Почуваю і я, як нагрівається мені під ногами свята земля. Але боятися, а показувати страх, це не одне! Вільно шкірі терпнути, але не бліднути. І мене вже остерегли, що цієї ночі будуть у мене гості.

— Остерегли? Хто остеріг? — поспитав Анастас поривисто.

— Остерегла мене людина, якій справа хреста на Сході лежить на серці не менше, як мені добро Руської землі. Та я не можу сам перед цією людиною показати, що лякає мене злоба імператорських посіпак. Ось що!

Підняв гордо голову, відкинув довге волосся, покучерявлене від волоків, якими зв'язував його під шоломом, а рука його владним рухом висунулася із-під плаща.

— Ось тут я заступаю не тільки свій рід та владу, але і всю Руську землю, на якій князь не ховається від людей поза плечі прибічників, але сам іде на всенародне віче чи на бенкет із останнім з-поміж gridнів, кметями, боярами, огнищанами. Тому не слід мені тікати, наче злодієві. Тому, що бачу нещирість імператорів та їх нехить до себе, хочу вернутися на Русь, але зроблю це відверто, на очах всіх. Поклич мені сюди Романа і Оляфа.

За хвилину обидва молодці стали перед князем. Володимир видав наказ gridням покінчити бенкет і йти спати. Отроки під проводом Путятича мали приладити чотири «змії», засобити їх у поживу та напитком на дорогу.

На даний знак Ляйфр устав від бенкету і, випивши останню чарку на прощання руських товаришів, покинув Буколеон у супроводі полковників та прибічних gridнів. Разом із ними у лектиках та на возах від'їхали грецькі господарі з дорогою посудом, службою, скоморохами та дівчатами. Довго ще лунав їх регіт та крик вулицями міста і замовкав у стороні Августеону.

Роман та Оляф мали спати в кімнаті Володимира, тому поклалися біля дверей на підстелених килимах. Володимир глянув на багате, пурпурою вкрите ложе під стіною, над яким нависав величавий намет із дорогої парчі. Біля ложа виднів на стіні мальований образ Костянтина Великого з

лябарум¹ у лівій руці, права рука була піднята, наче у погрозі.

Не знати, що сказали Володимирові очі Костянтина, але князь зібрав з ложа два вовняні покривала, одне з них звинув у валок і лишив на ліжку, накривши килимом, ніби людину у сні, а друге постелив собі на долівці між обома молодцями. Там і ліг сам, накрившись плащем. Світло погасило, тільки у кутку горіла мала лампада перед іконою богоматері. Світло, пропущене крізь червоне скло, кидало криваві рефлекси на золоту ризу ікони і наповняло цілу спочивальню темнавою фантастичною сутінню.

Швидко почув Роман, що хоч робить велике зусилля, не може опертися сонноті. І снилося йому, що брови кесаря стягнулися німою погрозою, права рука стиснулась у кулак, лябарум змінилось у широкий убивчий спис, спис змінився в широкий обосічний топір, і що з ним темна мала постать хильцем підходила до пурпурового ложа. А тим часом за кесарем стали виходити дальші темні постаті, одна, дві, три...

Живо простягнув руку і намацав ручку меча. Ось-ось мав крикнути, коли нагло дістав здорового штовханця в бік та почув шепіт:

— Цить і будь наготові!

Тоді збагнув, що все те, що вважав сном, було правдою на яві. З таємного проходу вийшло було справді шість мужів з добутими довгими мечами, а перший із них мав у руках топір. Він підійшов до ложа, а за ним півколом ступали товариші. Було очевидне, що вони бажають відтяти князеві всі дороги до втечі, коли не зможуть убити його відразу топором.

Володимир не спав і, стримуючи віддих, стежив теж за рухами убивців.

Не спав і Оляф.

Ось топірник розбігся по східцях, які вели до ложа, його велетенська постать відхилилася назад, і зі страшенним розмахом впав топір на розкинену на пурпурі куклу. Як один муж, кинулися інші душогуби вперед, рвучи шовкове покривало ліжка.

Нагло залунав сміх, щирий сміх ситої людини, розбавленої після обіду.

— Вдаряй мечем, усі враз!

---

¹ Л я б а р у м — державний прапор римських імператорів, починаючи від Костянтина I.

Три постаті зірвалися з долівки і кинулися на неприготованих напасників. Три удари мечів, завдані з усієї сили, повалили трьох. Топірник кинувся назад, а з ложа впали удари на нього та його товаришів.

Заки Володимир, Роман та Оляф встигли вдруجه підняти мечі, він скочив між них зі своїм важеним топором. І, мов пірцем, розмахував ним, а нападні відступали взад, знаючи, що без щитів ніхто не зможе у темряві обчислити рухів тіла та меча. Успіх наступу додав відваги і двом іншим душогубам. Вони повтікали були зразу аж під стіни, та тепер знову стали підходити до князя. Оляф та Роман мушили повернутися на боки, Володимир залишився сам проти велетня.

Оляф з усім завзяттям варяга кинувся на свого противника, якогось високого вірменина. Забряжчали мечі. Невишколений, але куди дужчий варяг мав у тісній кімнаті рішучу перевагу. Меч Оляфа з усього розмаху впав на передрам'я противника і гладко відтяв його від рам'я. З брязкотом покотився меч разом із рукою на долівку, і нелюдський крик потряс склепіння княжої спальні. Живо кинувся на поміч ізаврійський топірник, і в цій хвилині зашумів топір над головою Оляфа. Молодець присів, щоб ударити його здоліни, але вістря топора, зачепивши його, протяло шкіру на черепі, і обидва тіла упали на долівку. З окликом тріумфу повернувся ізаврієць до Володимира та Романа. Тоді світло лампади освітило його так, що Володимир пізнав його: це був відомий ватажок ізаврійської гвардії, протоспатор Бессас, якого Володимир бачив при обіді. Був це муж великої відваги і страшної сили, який одним ударом відрубав голову бикові. Тим-то у бій ішов радніше із топором, ніж із мечем.

Князь мав уже час під час шамотні приготуватись до оборони. Нелегко було велетенському ізаврієцеві важким топором відбивати блискавичні удари меча. Топір, зударившись з мечем, розтросив його на кусні. В руках у князя залишилась тільки ручка. Він кинув нею з усією силою в лице противника, а сам відскочив взад, туди, де лежав Оляф, і вмить підняв з долівки скривавлений меч варяга. Ухопив викладаний золотом та перламутром підніжок і кинув ним у ізаврійця. Цим разом удар був влучніший. Важкий стільчик ударив убійника у груди, і він подався назад.

Роман скористався був з того, що його противник посковзнувся у крові на долівці, вихопив із-за пояса ніж і встромив його в нахилене над ним черево противника, який з харчанням

повалився знову на землю. Роман мав коло себе покривало, на яких лежав перед нападом Володимир; він схопив їх швидким рухом і накинув на голову ізаврійця. Могутній розмах руки із топором заплутався у м'які фалди пушистої ткани. Ізаврієць зірвав рукою з голови покривало, та вже було запізно. Князь мав час використати свій меч: із розтрощеною головою повалився посіпака на землю.

— Спасибі за допомогу! — сказав князь. — Не забуду тобі її ніколи, хлопче.

— Богу дякуй, милостивий князю, — відповів Роман. — Від нього йде сила тіла й духу. Він-то піддав мені спасенну гадку. Якби ми були мали щити...

— Будь у мене щит, я і з ножом не побоявся б цього ката! Роман швидко позапалював лампади. Аж тоді обидва доглянули сліди зведеного бою. Шість трупів валялося на долівці з розрубаними головами. З цього три біля самого ложа, по одному справа і зліва і біля дверей труп Бессаса. З облич пізнати було, хто вони: печеніги, вірмени, ізаврійці — всі здоровенні та кремезні.

— Води і вина! — наказав князь. — Поклич Анастаса. Грек при вигляді такої різни вхопився за серце.

— Господи! Матінко Христова! — захрипів.

— Не м'явкай, а принеси мерщій води і сильного грецького вина. Але сам, щоб ніхто не дізнався передчасно, що тут трапилося.

Володимир і Роман промили рану на голові варяга, заліпили її й перев'язали, як навчив їх довголітній досвід, а коли влили йому в уста сильного вина, він розплющив очі. Пізнав князя і Романа й усміхнувся та простяг руку.

— Перемога за нами! — сказав. — Темно тут, холодно, і в голові шумить.

— Від топора, брате! Завтра минеться, а полежиш два тижні, то й устанеш здоровий, як риба!

Князь і Роман перенесли Оляфа аж у сні, де спала дружина. Звідсіля шість парубків понесли Оляфа у місто. Вів їх Анастас у плащі з каптуром. Князь не дозволив нічого рухати в кімнаті.

— Хай бачать висланники імператора, що тут сталося, — сказав. — Заждемо до досвітку і поїдемо. Але раніше поступимо у Влахерн, щоб подякувати за китичку, — усміхнувся, якби і не бачив страшних окривавлених масок довкола себе.

Надворі вже зазоріло, від Лукомор'я в Евксін пливли хмари. Володимир скочив у човен.

— Всі є? — спитав Путятича.

— Всі!

— Так відчалюйте і пливіть вліво вздовж берега! —
А до Анастаса сказав: — Вкажи і мені вхід до підземного каналу!

ХІІІ

ЦАРІВНА

До царівни Анни зайшов увечері її брат Василій.

— Я прийшов прохати тебе, щоб ти висловилася про своє подружжя. Ти забезпечиш себе найкраще, віддаючись ще цього року. Володимир дістане якусь своячку, а не тебе...

— Даремно ви мене заспокоювали, що не боїтеся Володимира. Невже ж ви у вічному городі серед найкращої дружини не зовсім безпечні перед ним?

У голосі царівни звучала злоба. З острахом глянув на неї Василій.

— Погадав би хтось, що ти радієш нашою скрутою.

— Як я можу вірити у вашу перемогу, коли я маю бути ціною рятунку імператорської влади при македонському домі. Коли ви хочете викрутитися від договору, то мусите найти силу, ще більшу від Володимирової.

— А чого ж ти властиво бажаєш?

— Правди, брате! Ясної правди, без викрутів та промовчувань! Чому ти думаєш за мене і хочеш віддати мене заміж? Як стоїть справа з договором? Скажи, ви вимантили у Володимира поміч, дружину і за те мусили обіцяти мене, правда?

— Так, ми обіцjali на завтра заручини, а весілля щойно за півроку або й за рік!

— Затягаєте, хитруєте, а він?

— Він! Нічого!

— Нічого? То нехай завтра їде домів. Ти можеш примусити його, напустивши на нього його власних варягів.

— Ба, коли вони застерегли собі вірність цьому клятому варварові.

— Бачу, що Володимир перехитрив вас, не ви його. Сьогодні він відступив вам шість тисяч варягів, завтра може їх привести дванадцять тисяч. Що ж буде, коли ваші варяги відмовляться послуху?

— Варяги послуху не відмовлять! Ти їх не знаєш! Володимир теж не зламає слова!

— Видко, що поза варягами є в нього ще інше військо і то сильніше.

— Я його досі не можу розгадати.

— А я бачу в ньому щось більше, як звичайного варвара.

— Я для певності придумав ще інший спосіб. Цієї ночі нападе на нього Бессас.

— Цей горлоріз? То ви вже не мали ніжнішого способу?

— Другого способу нема! — сказав по хвилині. — Він не приймає від нас ні ложки страви, ні чарки вина, хіба... хіба б із твоїх рук, Анно, як чарку при заручинах...

— Хай бог простить тобі, Василію! Невже ж ти бажаєш, щоб твоя сестра стала отруйницею?

— Для добра держави, царства божого на землі, македонського дому...

— Ха! Ха! Ха! Як так, то краще вже для Христової віри стати жінкою варвара!

Василій зірвався з місця.

— То яку ти відповідь мені даси?

— Ніяку! Пробуй і роби, що знаєш. Одно тільки зятям собі: Анна, сестра імператорів, краще в монастирі доконає свого віку, ніж для дикого пересуду стане жінкою якоїсь фізичної чи духовної потвори. Зате я не заважаюся перед нічим, коли цього вимагатиме добро держави або церкви...

— Досить таємнича відповідь!

Василій, все життя якого було обмотане хитрощами та облудою, станув перед загадкою — не розумів: чого бажала Анна, на що годилася і чого не хотіла.

Коли вийшов імператор, Анна шукала, схвильована, для себе слова, щоб пояснити своє зворушення. Поява князя, його гарне, спокійне та благородне лице, його первісна сила, яка біла з усієї його постаті, залишила на дівчині незатерте вражіння. Із слів брата вона ще виразніше відчула, що не тільки хоробрість та відвага кермували ділами князя, але і розум, не гірше вихованих тисячолітньою культурою греків. Він на диво сам зрозумів, що для царгородян він тільки варвар, якого вживають за ловецьку собаку та з яким ніхто не дружить. І ось появився він у неї, щоб показати їй, що він не варвар, а людина, покликана до звеличання святого хреста, може, не рівна їй знанням, зате рівна серцем і куди вища силою тіла та волі. З його поведінки вона відчула ніжність, цю чарівну ніжність сильної людини у відношенні до слабших. Він не давав себе обманути, беріг свого життя, обстоював свої бажання як слід, хоч міг був узяти її, Анну, збройною силою, ограбити город, а морську ліхтарню Буко-

леону прибрати трупами її обох злочинних братів... Усмінулася, а вираз гордощів промайнув по її лиці.

— Пробі! Якщо така воля божа, я буду Егерією цього Нуми,— сказала до себе.

Западав вечір. На тлі червоних хмарок чорніло сім веж Гептапіргіону, а на Золотий Ріг падали криваві відблиски. І в ту мить згадала Анна погрозу Василія. Тоді передала своїй довіреній служниці китичку, яку мала на грудях, і казала їй квіти враз із осторогою передати комусь із прибічників князя.

Володимир мав час скористати з остороги.

Палати візантійських кесарів стояли на самому півострівці між Золотим Рогом і Лукомор'ям і не творили одної будівлі, ані цілості: Магнавра і Хальке, Дафні, Порфіреон та Буколеон склалися з безлічі менших палаток, літнівок, альтан, садів, цвітників, гаїв, травників, водограїв, портиків і колонад. Явні та криті над- і підземельні проходи сполучали ці частини зі собою, з церквою св. Софії, гіподромом та пристанню. Кожний куток мав тут свою історію, часто навіть криваву, мав і свої таємниці. Розгарячкована уява царівни наповняла тепер усе те убивниками, які напосідалися на життя її героя.

На сході почервоніло небо, кров залила фіолет досвітків, а на їх тлі з темряви кущів виринув велетень, який вільним кроком наближався до неї.

«Це Бессас! — майнуло у першій хвилині царівни.— Ось він прийде і кине мені до ніг відрубану дорогу голову. Але ні! Це не ведмежі кроки ізаврійця, це тихий пружистий хід... хід його... Ах, так! Це він!»

Зірвалася з лавочки біля Псіхеї і підбігла до Володимира. Цим разом з його плечей спадала пурпурова, соболем рамована мантия, на голові блищав крилатий шолом, на грудях золотистий панцир та самоцвітами саджений хрест. Тільки очі, добрі очі батька, в яких хвилинами займалися вогники палкого почування, тільки вони залишилися ті самі...

— Ти живий, здоров? — зірвалося з уст швидко, поривисте питання. Він не відповідав, тільки могутньою рукою пригорнув до широких грудей струнку дівочу постать.

— Здоров, завдяки тобі, Анно. Гостинна спальня Буколеону сплила кров'ю... Та не моєю...

— Ох, то ти не послухав остороги?

— Навпаки, послухав, але невже ж я мав тікати перед душогубами, маючи в руці меч? Не варт життя той, хто не

вміє його боронити. Не варт бути володарем, хто не має сили і спромоги покарати злочину.

Звільна нахилювався до спаленого личка царівни, доки уста його не діткнули білого чола.

— Отак! — додав. — Не варт цілунку той, хто не вмів знайти шляху до своєї вибраної.

Анна здригнулась злегка під цим дотиком, але не виривалась із обіймів. Їй здавалося, що ці обійми саме створені на те, щоб вона мала безпечну охорону. Довгу хвилину вдивлялися в себе, вкінці заговорила вона:

— Ти не повинен був наражати себе, раз я остерігала тебе. Це ж був знак, що мені залежить на тобі. Там був Бессас, це страшний чоловік, якого бояться навіть...

— Боялися, дитино, — поправив жартом Володимир. — Бог покарав його оцією рукою. Твої брати матимуть нагоду відправити другі похорони...

— Ах! — скрикнула Анна, а її очі засміялися. — Ти страшний чоловік, Володимире, і даром бояться тебе у світі.

— Чи й ти боїшся, Анно?

— Я? Ні! Я боюся тільки за тебе!

— Не бійся, дитино, життя одне і смерть одна у світі.

— І любов одна, принаймні у жінки!

— Невже ж ти любиш мене, Анно? — спитав.

— Не знаю! Нема у мене матері, ні повірниці-опікунки, а у братів моїх нема зрозуміння для мого серця. Цієї ночі я не могла спати, а жура про тебе томила мене зморою. Тепер я радію, що ти тут, і вже нічого не боюся...

— Це любов, Анно! — і зложив на її устах святочний поцілунок.

XIV

ЗЕМСЬКЕ ТА ДРУЖИННЕ БОЯРСТВО

Неприсутність великого князя небагато змінила у зверхньому вигляді Києва. Як і досі, крутими вулицями города пропливала безконечна течія людей, піших та верхи, підводою, а на Подолі через руки купців перепливали достатки. День у день горіли на Берестовому жертвні вогні та запашні дими окружали золоту голову Перуна під капищем. Сотні та тисячі народу приносили свої жертви княжим богам на те, щоб вони опікувалися землею, скотом, ріднею, хоронили їх від наїздів, огню, пошесті, повені та щоб своїм покровом берегли сонця Руської землі — князя!

Не було вже варязької дружини, та цю недостачу відчували тільки їх власні земляки. У загалу киян небагато було діла з заморськими купцями, і серед велелюдного города вони зовсім губилися. Доми на Берестовому, де вони жили раніше, не стояли порожні. Мстислав, за порадою Добрині, покликав молоде боярство під стяг князя і то не тільки з дружинних, але й земських бояр, яких досі не кликав іще ніхто, хіба в ополчення проти поганих або ятвягів. Окличники пояснили боярам, що для оборони княжої влади та рубежів Руської землі треба дружини, яка була б тим самим, чим була колись варязька. Навіщо ж витрачувати зібране з волостей полюддя на чужинців? Поклик княжих воевод зустріло навіть земське боярство здебільшого з захопленням, і місце варягів зайняли сини найстарших, найзасібніших полянських, сіверських, тиверських та червоноруських родів. Вони приїздили озброєні найкращою зброєю батьків на баских конях, зі збройною службою та повними гаманцями. Сірі плащі шили їм кравці з найдорожчого сукна, а багрова лямівка була з найкращого шовку. Суворе службове життя дружинно-боярської молоді вражало тільки декого. Назагал знуджені безділлям хлопці за кілька днів звикали до військового ладу, а широке подвір'я княжого двора гомоніло весь день від брязкоту зброї, тупоту коней, свисту стріл та ратищ. Батьки недовірливо споглядали на це, але молодь була за князем та дружинною службою.

Рівночасно проводив Добриня з Путятюо виміну кун, соболів, білок та всяке майно княжої скарбниці на срібло. Ще ніколи не мали грецькі та арабські купці нагоди покупити стільки хутр. На торзі відразу впали ціни, і вмить заройлося торговище від перекупнів, які намагалися за дешеві гроші викупити вартісніший товар. Та тоді Добриня замкнув на два дні княжі склади і проголосив, що князь міняє куни по волі, а не по неволі і тільки за повну ціну. Путятя, Олешич і Мстислав були колись купцями і знали, як вести виміну, не обезцінюючи гроша.

Коли вже почалося жниво, наспіли з Корсуня купці, які привезли дві вістки. Одна з них звичайна та буденна від того часу, коли Володимир засів на київському столі — вістка про перемогу та відзначення князя у Візантії, про вінок, мантию, скіпетр-яблуко та про царівну Анну. Ніхто з тих, що знали князя, не сподівався нічого іншого. Хотів, рішив, поїхав — і мусив добитися свого. Та друга вістка виповзала десь із південного овиду, наче запона чорних хмар, з яких може вийти ясне верем'я¹, а може прийти і хуртовина, — вістка про те, що князь прийняв з рук порфірородних імператорів враз із вінцем — хрест!

Обидва купці, які її привезли, мали й письмо князя до Добрині. У гридниці на Берестовому ще тої самої днини зібралися визначніші бояри Києва.

Відразу пізнати було, що тут стрічалися з собою дві ріжні верстви, дружинне та земське боярство. Уже зверху вони чимало ріжнилися від себе виглядом, строем, поведінкою, мовою. Дружинні бояри або ще самі сідали на коня чи в човни, або мали за собою життя, повне трудів, небезпек, боїв. Стать їх була стрункіша, їх груди подавалися вперед, і голова гордо відхилювалася назад. В їх ноші переважали короткі каптани, візантійські плащі зі запинкою на плечах та тугі чревії; на головах у багатьох видніли гострокінчасті шоломи, і ні один не був без доброго меча при боці. Деякі мали ще чекани, довгочеренні топори, а то й рогатини. Зате земські бояри походжали у довгих, смужками лямованих киреях та в клепанях. Зброї не мали, хіба гарно бронзою та сріблом ковані палиці, а дехто ніж у багатій оправі. Поведінка їх була поважна, спокійна, хід та рухи повільні, бесіда стримана, багата словами та вбога змістом. Дружинні бояри при розмові шукали очей співбесідника та зі звички швидко і влучно підшукували відповіді; земські бояри шукали

¹ Верем'я — погода. — Авт.

тільки слів для власної гадки, до якої дійшли десь у самоті дворища, загубленого у безмежжі лісів. Вони не мали часу ні охоти стежити за ходом чужих думок.

Не зразу почалася загальна розмова. Найперше почали дружинні бояри обговорювати справу.

— Про правду вістки годі сумніватися,— говорив Олешич.— Вінка із престола св. Софії не дістане ніяким чином нехристиянин. На ньому є хрест, так як на мантії, яблуку, черевиках, рукавицях та скіпетрі. Це відзнака богом даної влади...

— Невже ж боги були ворогами Володимирові? — спитав Мощанин.— Чи вони не вели його до перемоги? Чи не дали йому величі, сили та слави?

— Я гадаю, що він узяв собі все те сам, а у дечому допомогли ми! — засміявся молодий чорнявий боярин Стронята.

— Так, але ні ви, ні боги не дали йому кесарського вінка! — відповів Олешич.

— Так! — вмшався Мстислав.— Навіть кесар франків має його з Візантії. Це очевидний доказ, що бог кесаря є богом світу!

— Значить, віра наших батьків, наші боги, волхви, обряди — все те не має сили, все те омана? — закричав волхв, розмахуючи руками.— Перуне! Вдар громом у цю гридницю, спали на попіл дворище, убий відступників!

Грובהва мовчанка запанувала у зборі. Так не глядів на цю справу ніхто. Відступництво? При чому воно? Хто покидає капище ідола, той, видко, найшов собі другого, відповіднішого, кращого. Невже ж мудра Ольга була відступницею?

З нехиттю знизав плечима старий Путята.

— Достойний волхве! — сказав.— На твою тімені стільки зим полишило сніг, що й на мому, а базікаєш, як молодик, який, побачивши скіпку, кричить: «Пожежа, люди, я бачив огонь!..»

— Ха! Ха! — сміявся волхв.— Тут молодик правду каже, бо де скіпка горить, там огонь і є. Багато дечого може згоріти від неї!

— Ні, і паки реку, ні! — grimнув Путята і палицею стукнув об долівку.— Якби князь покинув своїх та, приєднавшись до наших ворогів, ішов на нас війною, га, тоді він відступник, і пора нам подумати про другого. Скіпка горить на те, щоб розсвітити темряву, а пожежа на те, щоб знівечити людське добро. Хто скіпки боїться, той нехай уважає, щоб не мусив світити собі пожежею!

— До чого гнеш, Путятю? — спитав їдко жрець.

— До того, що вже від Аскольда є в нас християни, і то щораз більше стає їх на нашій землі. Ця нова віра, наче вода у пісок, всякає у народ, і хто тільки з нею зустрінеться, цей схиляється в її бік. Видко, в ній нема нічого противного правді. Я знаю, що між дружиною є вже чимало християн. Дружина, бач, більше з греками вдається...

— О так, так! — обізвалося кільканадцять голосів.

— А чому між нами, земськими, які з діда-прадіда осіли на землях, вірно ховається давній звичай і обичай? — спитав Мошанин. — Ти ж сам, Путятю, бережеш їх як слід.

— Так, бережу і берегтиму до смерті, але не я стану перечити моїм дітям, коли забажають нових. Гляди нового, шануй старе, а поживеш! Ось бачу старого Олешича, колись вірного гридня Святослава, сьогодні боярина. Він християнин, а чи він колись хоч на макове зерно відступив від своїх у потреби? Чи приснопам'ятна княгиня Ольга не дбала про велич київської столиці краще, ніж князь Ігор? Чи не берегла добра Руської землі краще, ніж герой Святослав? Як же ж нам християн називати відступниками?

— Так, бо вони покидають віру батьків та дідів, а кланяються грецькому ідолові. Чим же ж він кращий за наші? — лютував волхв, грізно розмахуючи довгим ціпком.

Досі ні один із них не займався такими питаннями, не бачив і потреби з'ясовувати собі різниці віри. Усяка віра находила місце на широкій вольній землі Дажбога. Коли тепер волхв поставив справу руба — настала довша мовчанка, прикра для всіх. Коли всі мовчали, молодий Стронятич не витерпів і засміявся:

— Переборщуєш, достойний волхве! І я тої віри, що Мстислав, Путятя і ти, достойний, тільки бачите, моя жінка молиться у церкві праведника Євзевія. Не знаю, як у вас, але такої жінки, як моя, я не бачив ні в кого! Трудяща, вірна, добряча, справді голубина душа. Вона каже, що це від молитви, а я бачу, що справді її бог помагає їй, тим самим і мені. Її бог годить мені, мій не карає мене, і я радий обом. Невже ж і я відступник?

— Наші великі боги — це боги всієї землі, боги князя, дружини, а поза цим усякому воля почитати ще добрі духи вод та землі, повітря та вогню або боятися злих. Вони є нашими сусідами, товаришами, помічниками та шкідниками, — повчав волхв.

— Саме до того і я кажу, — швидко підхопив молодий боярин. — Віри не можна нікому накидати чи заборонювати,

нікого прозивати відступником. Греки, чехи, ляхове, варяги, в'ятичі, печеніги — всі вони нашим богам не кланяються, а проте ні ми їх богів не тикаємо, ні вони наших.

— Так, бо всякому свої боги правдиві та добрі, а чужі — ворожі. Хто почитає чужих богів, марно згине, покинений своїми. Треба князя врозумити, як вернеться, — гукнув Мошанин.

Усі замовкли, мов на приказ. Поміж боярством піднявся Мстислав, відкинув узад підв'язаного чуба і грізно глянув довкола.

— Не той відступник, хто для звеличання своєї землі жертвує всім, навіть богами, з якими зрісся змалку, навіть свободою, якою користується у нас князь. Гадав би хто, що тобі, боярине, іде про віру чи давній звичай. І я люблю своїх богів, і Добриня, і Путята, та не те саме — віра і князь! Князь — влада і держава. Вам іще смакує безладдя, сите і п'яне життя сільських вельмож, князів на малих участках без праці, без спільної цілі! Ось чому нелад тобі князь, який єднає навіть лісовиків у державу, дає всім безпеку, але домагається від усіх полюддя та послуху.

Гострі, рішучі слова Мстислава не залишилися без впливу на зборище. Волхв та земські бояри відчули нагло, що дух неприсутнього князя тут, між ними. Подумали, що гнів ображеного князя впаде на тих, що отут, на Берестовому, у княжій gridниці, зважилися назвати князя відступником. Виняткове становище займав Путята, тисяцький Києва. Він походив, правда, з земських бояр, але зжився з дружинним ладом ще з часів княгині Ольги і бачив конечність розбудови державного життя. Тим-то він завсіди обставав за княжою владою, як тільки вона опікувалася землею, а не витрачувала її сил на непотрібні подвиги для пустої слави чи для гроша. Ось і тепер узявся він загладити цей надто різкий вибух споконвічної ворожнечі між місцевим боярством удільних земель і дружинниками, на яких опиралася влада великого князя.

— Правду сказав ти, воєводо, — заговорив серед загальної мовчанки, — що віра і влада це не одне. Віра може бути у кожного різна, влада мусить бути одна! Волость тільки собою вміє правити, та й то не завсіди так, як треба, землею може правити тільки дружина зі своєю головою, якою є князь. Його сила і воля по всій землі, а його боги будуть завсіди богами держави, раз він у них повірив. Тут, гадаю, ніхто не стане протиставитись, хіба який загорілий шибайголова, з якого буде більше потіхи, ніж клопоту. Тому

гадаю, що ти, воєвода, пішов з ратищем на комара. Є по загублених безвістях наших лісів люди, про яких ти ось говорив, але це далеко не всі!

У цей мент виступив Добриня насередину гридниці. В його руках був пергаміновий звиток.

— Достойні бояри! — сказав він. — Князь Володимир Святославич велить збирати охочих на рать по всіх землях Русі. Ідемо на Корсунь або на печенігів, ще не знати. Воєвода Мстислав має рушити зараз у Волинську волость та перебалакати зі Святополком, а там і привезти на зиму рать у Київ. Путята подбає про харчі. А тепер раді кінець і князеві слава!

— Слава! — понеслося громом по гридниці, а там і стали всі виходити. З Добринею залишилися тільки Мстислав, Путята і Олешич на тіснішу нараду. Олешич і Добриня читали ще раз письмо, і Мстислав як завсіди, так і тепер подивляв цю незрівнянну штуку куснем ягнячої шкіри передавати вісті, накази, поради, поклони. З якимсь жахом приглядався до чорненьких закарлючок на жовтавому листкові і був гордий із мудрості свого князя. Не вмів письма і Путята, але розумів гаразд, до чого воно, і знав підпис володаря. Вони радилися довго й розійшлися щойно підвечір.

Тим часом швидким кроком вертався боярин із Мошаниці домів. Його ранішня сутичка з Мстиславом огірчила його до решти. Не що інше, як бажання майна та почестей, знадило його, як і різних земських бояр, у Київ. Він добився вже тієї честі, що засідав при столі найближчих дорадників; він був ніби відпоручником Волинської волості, і в усяких справах, які торкалися цієї землі, його гадка мала чималу вагу у князя. Тепер після сутички з Мстиславом він не посміє вже стати Володимирові до очей. Якщо правда, що князь прийняв Христову віру, то підуть угору Олешичі і Збраничі. А там правду каже Стронятич, можна почитати своїх богів, шануючи чужих... хоч би про око. Бо й яке діло йому до християн чи їх ідола?

Усю рідню застав перед хатою саме при полуденку. З тихою радістю на лиці привітала його Славомира, голосним покликом челядь. Чимала діжа пива, яка стояла під в'язом на подвір'ї, пояснила йому вдоволення служби. На високому порозі сидів Станко та перекидався словом із Леліткою, яка поралася по снігах. Після довшої недуги лице його було ще дещо бліде, а широка червона згоїна на лівому виску вказувала на місце, на якому обсунувся меч Свена.

— Ти чув новину? — спитала його Славомира.

— Яку саме?

— Про перемогу князя?

— Так, говорили сьогодні про це на раді. Але розказували теж, що буцімто князь прийняв грецьку віру.

— Праведник Євзевій казав, що це правда! — відгукнулась з сіней Лелітка. — А ми страшно тішимося, що ніхто не стане нам уже боронити віри!

З-під ока гляділа на чоловіка Славомира, ждучи гострої догани, а то й ще чогось гіршого. Та, на превелике диво, Мощанин примостився вигідно біля низького столу та сів за їдою.

— Я й сам рад! — сказав спокійно та погідно. — Хто бажає дійти до значення та влади, мусить годити сильним цього світу, як болячці. Поклін небагато коштує, а за нього можна часом купити багато! Правда, Станку?

— Не завсіди, достойний боярине!

— Як-то? — жартом спитав Мощанин.

— А так, що я кланяюся, відколи приїхав, та якось не можу нічого дістати.

Боярин засміявся ласкаво.

— А ти гадаєш, що я терпів би тебе тут, якби сам не хотів тебе бачити?

— Батечку! — припав Станко до руки боярина. Челядь загула в один голос: «Слава!» Лелітка втекла у комору. Славомира побігла за свіжим питвом. Настав гамір та регіт так, що ніхто не помітив приходу молодого парубка. Був це бирич воеводи Мстислава, який взивав Станка вертатися до служби на Берестове. Червоний, мов грань, Станко зірвався і збентежився чимало, але Мощанин поклав йому руку на плече і сказав:

— Це й краще, хлопче, що тебе тут не буде. Ти вже видужав, та сили в тебе ще небагато. А там заправишся, окріпнеш, то тоді й вернешся.

— Ох, так! Свен...

Враз приблизило лице молодця. Вираз дикої ненависті появилвся на ньому.

— Саме тому й я рад, що ти покинеш Київ, а то ще дочекався б смерті з його рук.

— Або він з моєї! — кинув крізь зуби Станко. — Лелітка — це моє щастя, помста над Свеном — це моя честь. Я негідний буду назвати Лелітку моєю, якщо пристане до мене тавро брехуна.

— Дурниці верзеш, сину! Невже ж гадаєш, що смертю Свена або своєю докажеш про свою невинність перед

Козняками? Впадеш ти, то поховають неславу разом із тобою, а впаде він, то скинуть її на твою голову. Мертвому годі доказати вину.

— Ох, він мусить, вмираючи, дати свідоцтво правді!

— Гадаєш? А я кажу тобі, що швидше з каменя видавиш воду, ніж слово жалю або признання з варяга, хоч би й перед загрозою смерті.

— Ох, ні! — кинувся Станко. — Я осуджу й покараю його, я сам! Чуєте?

— Хай буде по-твоєму! — згодився боярин.

Збранич повинувався і тієї самої днини був уже на Берестовому між прибічниками воеводи Мстислава.

XV

ДУХ КОВАЛЯ ВЕЛАНДА

Понад кривлі міських хат піднялися під небо дими вогнів, при яких варили вечерю. На базарах був ще рух, глота, може, ще більша, ніж уднину, бо саме починався відплив життєвого моря у городі.

Понуривши голову, протискався крізь глоту Свен. Він не забув бойового каптана, викладеного металевими плитками, та довгий широкий меч з великим карнеолем¹ на ручці. Ішов сам-один, колихаючись на довгих, мов сталь, тугих ногах, сплетених ремнями, а низько спущений дашок крилатого шолома ослонював горішню частину лиця. Добився до задніх воріт княжого дворища, куди непомітно можна було дійти до терему Рогніди.

Тут зустрів його старий Снорре з поклоном.

— Княгиня дома? — спитав варяг.

— Дома, хоробрий воеводо! На Одіна! У ній живе віщий дух. Не дальше, як сьогодні, вона сказала мені: «Герой Свен зайде ввечер до мене. Приведеш і виведеш його так, щоб ніхто не знав, що він був у мене». Сьогодні щось не добром повіяло по господі. Бояри радились весь ранок. Княгиня плакала...

— Плакала? — аж зупинився Свен і видивився на старого. — Простояв довгу хвилину. — Як так, то краще, може, було б не заходити. Плакала? — повторив. — Ох, я надіявся

---

¹ Карнеол — мінерал рожевого або червоного кольору.

чого іншого! Ну, жди мене при воротях. Дальше потраплю сам!

Швидким кроком переступив східці, які вели в одрину та світлицю княгині. Біля вікна, того самого, крізь яке дивилась колись Рогніда, сиділа вона й тепер задивлена у широкорозлитий Дніпро. Чудове її личко опоганювала глибока зморшка на білому чолі.

— Привіт дочці Рогвол... чи пак, жінці руського князя! — сказав, сідаючи біля неї на ослоні.

— Чому вагаєшся у словах? Невже ж ти не знаєш, що я перше була дочкою, ніж жінкою, та що жінкою властиво й не була!

Її голос тремтів, якби від стримуваного гніву.

— Ба, це перше і друге — це ніяка заслуга, а це третє — звичайна жіноча брехня!

— Свене!

— Ха, ха! Я й сам знаю, що я Свен, та не знаю, хто ти!

— Як-то?

— Ти плакала?

В очах Рогніди вмить загорівся вогонь ненависті та злости.

— Так, зі злості!

— Зі злості? Я гадав досі, що наш рід у злості не плаче, а вдаряє мечем чи ножем, а хоч би кігтями та зубами. Ми вовче плем'я Одіна!

— Не глузуй, а говори, з чим ти прийшов.

— Так скажу тобі саме те, що мав сказати після останньої нашої розмови, і гадаю, що ти краще, як тоді, зрозумієш мене тепер.

— О так! — закликала Рогніда з палаючим лицем. — Я розумію тебе тепер, розумію як не можна краще.

— Ба, пізно вже і мені. Треба було покликати тоді у спальню князя... мене! Нагода минула. Ніяка принада не приманить його, раз він бачив у твоїх руках меч. Нам залишається тільки один шлях — змова!

— Змова? Навіщо змова? Один удар, і хай увесь світ пропаде! Навіщо змови? Від змовників багато слів та крику, а діла мало.

Говорила відриваними реченнями, швидко, задихуючись. Свен покрутив головою.

— Рогнідо, хто бажає успіху, то мусить приготувати його зрілою надумою, холодним міркуванням, а не пристрасно випльовувати із себе слова ненависті, злости, завзяття. Зрілий герой замахується рідко, але завсіди доцільно.

— Легко тобі радити, де йде діло тільки про вражену честь мужа. Ти можеш поглядіти собі слави скрізь, перед тобою весь світ від Візантії по далекий Вінланд. Але я?.. Мое все життя зв'язане з тією проклятою землею, якою править він, той сам, що оце покидає мене як рабину і шукає блиску царського вінка, золотої дочки володарів світу. Ах, ти ніколи не зрозумієш мене...

— Навпаки! Я дуже добре розумію, що ти любиш Володимира, і не смерть батька чи братів, а ця друга жінка доводить тебе до розпуки. Ти заздрісна, Рогнідо, як кожна дочка Фрігги.

Червона, мов грань, скочила Рогніда з місця і випрямилася на весь ріст.

— Як можна кидати в очі жінці таку образу? — спитала, і нігті пальців її глибоко впилися в долоні.

— Це не образа, Рогнідо, а правда. Подумай, поміркуй, а сама найдеш у собі те, що ось впало з моїх уст. Тобі видається, що ненавидиш його, а я певний, що ти цілувала б рани вбитого, і хто знає, чи не лягла б при ньому, як Брунгільда на костер Зігурда.

— Хай і так! Отже, на доказ я готова подати руку кому-небудь, хоч би й тобі, але шлях до мене веде через його труп!..

— Слово це, Рогнідо, рішає діло! — сказав. — Хоч, як відгомін у лісі, звучить у ньому жаль, але це байдуже! Я знайду союзників, позбираю варягів, яких тут доволі ще й тепер, коли там, на півночі, виріс римський хрест. Якщо тобі не вдасться восени, то вдаримо на дворище.

— Що таке не вдасться? — спитала княгиня.

— А ось це!

Тут подав Рогніді маленьку золоту дудочку, наче спряжку, де лежала тоненька шпилька.

— Ось це дістав я сьогодні від Ібн Дауда. Вколи його тільки так, як голкою вколюється дівчина, і володар усіх земель від Балтики та Вісли по Руське море не діжде ранку!

— Ах, отрута! — крикнула і всім тілом кинулася взад.

— Так, отрута! Брехня і отрута — це тільки для сильних злочин; для безсильних — це єдина зброя, якою можна знищити всесильного переможця.

— Ох! Гадюча їдь — це витвір альбів і ніфлюнгів. Не нам, нащадкам азів...

— А чи він, їдучи у Грецію, питав про наших світлих предків? Чи вагався вбивати Рогволода?

— Він не вживав ні отрути, ні брехні!

— Бо мав силу, дитино, якої нема в нас. Ніхто у світі не осудить нас за такий учинок. Як нам добитися помсти, коли між нею і нами престол великого князя і безліч озброєної раті? Коли безвільне, придушене плем'я хапається за змову — воно тільки борониться. Це рука долі! Що кому випраде Норма, це й здійсниться.

Вийшов, та як тільки його кроки притихли, Рогніда прошепотіла: «Тобі сниться Аскольдів престол мого сина? Ха, ха! Не тобі надити мене обіймами після Володимира. Ох, затямте ви всі руку Рогніди. Помста Ольги була іграшкою супроти моєї!»

Потонувши у думках, ступав Свен через базар та опустілі вже вулиці. Довгі тіні домів та дерев заповнювали їх. Було спокійно, тільки з-поза плотів та воріт невиразно доходив гамір людей, які вечеряли.

Біля капища Свен спинився і кинув оком у просторе подвір'я. Звичайно при заході сонця було воно повне бояр та огнищан, які дякували богам за опіку над князем і землею, за справедливість княжого суду, а при цій нагоді обговорювали події дня. Мало не щоднини прибігали гінці з Новгороду, Овруча, Перемишля, Теробовлі, Червоного міста та купці з далекої чужини з товаром — звістки приходили тут з усіх усюдів. Всі громадські справи були теж темою вечірніх розмов біля капища. Та сьогодні тільки один отрок у білій одежі стояв біля воріт, і диму вечірнього кадила перед головним ідолом не нюхав ніхто. Свен покрутив головою.

— Де волхв? — спитав.

— Пішов до боярина Козняка! — відповів отрок.

— То вечірня жертва вже скінчена?

— Сьогодні не було сходин.

— Що ж таке сталося?

— Кажуть, що князь найшов собі у Греції другого бога, того самого, якому колись поклонялася мудра Ольга. Тому нікому не спішно до капища. Старому наче хто вуса дьогтем вимастив. На яких десять гривень приносів урвалося. Ха! Ха!

— То ти рад цьому? Може, й ти грецької віри?

— Я? Що вам таке? Я слуга Перуна! Якщо Перун князя не покарає, значить, той новий бог за нього дужчий.

Свен мусив признати, що устами отрока промовляє більшість народу. Він зрозумів, що, замість необмеженої самоволі вікінгів, на місці гніту загалу в користь одиниць з'являється тверда рука влади над усіма і для всіх.

При великому столі у гридниці Козняка сиділи Козняк, волхв і Мощанин. Волхв розказував, що було на раді, і аж волосся рвав на голові при згадці про вечірню жертву.

— Ось недавно мій єдиний син помер від злої гарячки... Ні я, ні мій брат не слабували на таке ніколи. Так покинули давні добрі боги князя і його землю.

— А що я маю казати,— потряс головою Козняк,— коли мені, старому, сина зрадою вбили у степах, а дочка в'яне під хустиною Володимира?

— А хто віддасть мені втрачені почесні? — докинув Мощанин.

Замовкли. Свен перекинув меч між коліна та спер бороду на рукоять.

— Саме з цієї причини і я покинув колись рідну землю,— почав тихим голосом,— і радів, що не бачу довкола себе христів та чорноризців. І клянуся вам на Ерсу та меч,— тільки смерть відступника перепинить лихо...

— Душогубство? — зжахнувся Козняк.

Ніхто не відповів. Скритовбивство було у полян чимось небувалим. Убивали явно, відверто, у суперечці, двобою чи бійці, та крадькома не вбивав ніхто. Хіба весняна Лада, зведена чарами Купальної ночі, позичала часом у темної Морани її блілого лиця... Та тоді вбивала зависть, розпука, невтишена любовна жага, а не холодна надума здорової людини. Козняк похилив голову, Мощанин закрив очі рукою, волхв неспокійно крутився на місці.

Згідним оком обкинув Свен усю трійцю.

— У ніякого народу я не бачив стільки кислого добросердя, що у вас! Як так, то йдіть до Євзевія на Поділ і повішайте собі хрест, який впрягає вас у колісницю нового царя.

— Як ти це розумієш? — підняв голову волхв Ярослав.

— Що має спільного віра князя з вольностями бояр? — спитав Козняк.

— Ба, воля — це наше споконвічне право. Воля князеві, воля і нам! — заявив волхв.— У нас по правді землю править віче, а князь тільки проводить дружині!

— Воля, віче, дружина... ха, ха, ха! — зареготався Свен.— Володимир не з тих. Ні одна дівчина не сміє віддатися без його відома, ні один човен не може поплисти у Витчів без його опіки. Він один розуміє, що таке воля, і знає, що її не сміє бути ні в кого, раз вона є в нього. Запізно

буде вам ждати, аж нахабна рука знівечить ваше споконвічне добро, а треба її відтяти, заки до нього простягнеться.

— Як так,— відповів по хвилині надуми Козняк,— то воля, яку нам так гарно описуєш, дуже схожа на насилу, від якої хочеш саме нас берегти.

— А хіба ж ти не знаєш, достойний боярине, що все життя людини — це боротьба за спромогу накидати свою волю іншим? Скрізь говорять про право, закон, віру, обов'язок, а в дійсності закон стоїть завсіди по стороні сили, бо воля дає право на все!

Старий Козняк потряс головою і сказав стиха:

— Ні, Свене, сила чи насилу не завсіди рішає у світі. Поза нами є ще інші люди, а в них те ж саме право, що в нас.

— Ніхто цьому не перечить,— відповів самовпевнено Свен,— боротьба йде тільки про те, чиє право дужче. Ха, ха!

— Дужче воно в того, за ким правда, а правда завсіди за тим, хто у другій людині шукає себе, а в собі другого. Як усі однаково прийшли на світ, як усі з нього сходять, так і в усіх однакове право до життя.

У цю мить спам'ятався Свен, що сказав забагато, що праведність, яка вросла здавна в душу полян, може злякати-ся безоглядності варяга. Він простягнув руку, як би хотів примиритися з ним:

— Всяке твоє слово, батьку Козняче, святе! Може, ти мене не зрозумів як слід, бо попри силу рук є ще інші сили, як розум і досвід, хитрощі. Подумай! Коли справді в кожного те саме право до життя, то чому Володимир не залишається при давніх богах та звичаях, не йде слідами батька, а слідами княгині Ольги? Самі знаєте, що будь вона довше княжною, пропало б було значення княжої ради, пропали б були вже тоді племінні князі, а її внук був би тепер самодержцем, як кесар ромеїв. Князь, який мав вінок із святої Софії та скіпетр із рук кесаря,— це не перший-ліпший варязький ватажок. Він єдиний наказує, а всі мусять слухати. Він пообсаджує своїми синами удільні, племінні столи, поб'є мечем князів, що виростили з земського боярства. Святослав поділив усі землі між синів. А Володимир? Він покличе народ поклонитися новому богові, набере собі в нього дружину, а там і винищить останки старобоярських вольностей.

— Народ не піде за боярами на князя,— сказав на те Мошанин.— Князь заслоняє простолюддя перед нами. Дружинне боярство не оглядається на драчки зі смердів, через те вони його й люблять, а ненавидять нас!

— Так зберімо гроші, накупімо краму, понаймаймо ятвягів, зворохобимо печенігів, і заки Володимир стане в Києві, ми будемо панами земель від Вислока до Дону.

— Гроші, гроші...— задумливо говорив волхв.— Звідкіля їх узяти та кому повірити? У мене є заслуженина довгих літ, у храмі Перуна назбиралося теж чимало добра, поки що цього й вистане, а чого бракне, це знайдеться у княжій скарбниці, яку зразу захопимо.

— А якщо не добудемо її? — питав Мошанин, пильно вдивляючись у бесідника.

— Тоді і нас уже не буде! — спокійно відповів Свен.— Перемоги Володимира не переживе ні один із нас.

У цю мить у грідницю ввійшла Мирослава, й розмова припинилася. Аж після вечері при чарці Мошанин повів далі розмову.

— Ти, хоробрий воєводо, сказав правду. На наші голови йде люте врем'я самодержавності, та в ім'я держави ми маємо зняти ворохобню? Якщо має розпастися держава Рюриковичів, то що повинно стати на її місце?

— Воля!

— Ба, такої волі, яку ти нам змальовував, не захоче ніхто! Така воля — це поворот до давніх осель у лісах, де людина стає людині вовком. Відколи Кий, Щек та Хорив осіли на наших горах, це минулося й не вернеться, мабуть, ніколи. Ми мусимо зберегти лад, і когось народ мусить слухати. Можна скинути князя, та зараз треба поставити другого, щоб дбав про дружину, про оборону гречника та залозника, про деревлянські, волинські та червоноруські окраїни.

— Владу над народом віддамо вічу! — докинув Козняк.

— Або богам! — вмшався Ярослав.

— Ага, богам, значить, волхвам і вічу, значить, боярам і їх слугам, бо вони найближчі до городів та шляхів,— закликав Мошанин,— ось куди ви гнете! Нехай Свен скаже, кому віддати прөвід.

— Це неважно, мені або тобі! — відповів холодно Свен, згортаючи руки на груди.— Я був би тут найкращим ватажком, бо я воєнне діло знаю, як ніхто з вас... Але...

— Але?...— наставився волхв.

— Але князем я не буду! Я не посягну по Аскольдову владу, щоб не дожити до його долі. Князем може бути тільки хтось із княжого роду, ось хоч би син Рогніди або хтось із земських бояр.

— Мій син, моя остання потіха, вже в могилі! — захлипав стиха волхв.

— Мій теж! — зітхнув Козняк.

— У мене ніколи не було сина! — з нещирим жалем у голосі заявив боярин із Мощаниці.

— Не забувайте,— продовжував Свен,— Рогніди, яка, безумовно, буде з нами. Її син міг би унаслідити престол батька, якби землі та дружина не прийняли князя з-поміж нас. Тому раджу признати майбутнім князем або малого Ізяслава, якщо Рогніда нам допоможе, або майбутнього чоловіка Мирослави, якщо він буде з нами. Згода?

— Згода, згода! — кликнули Мощанин і волхв.

— Так випиймо на славу майбутнього князя! Хай пропаде самодержець та його грецький хрест! — піднявся Ярослав із чаркою в руці.

— Хреста не тикаймо! — усміхнувся Свен.— Тим більше, що значна частина союзників у Києві буде з-поміж християн.

— Як-то? Хто?

— Хто, питаєшся? Звісно, хто! Варяги, франки, ляхи, чехи тощо. Всі вони споглядають заздрим оком на велич княжого стола та радо допоможуть її притемнити.

На жовте старече лице Козняка завітав давно невиданий рум'янець.

— Честь вам, гості, що в моєму горі осолоджуєте мені гірку долю. Усі мої святощі споневірів князь, ви віддаєте мені їх! Чи князем буде син Рогніди, чи мій зять — це не важне! Важне, що тепер тут, між нами, ми заперечуємо Володимирові право рішати про вінок Мирослави та її долю. Ми,— тут старий вдарив себе кулаком у груди,— ми теж княжого роду! А це для мене найважливіше! Тому знайте: усе майно, яке набув я колись гречником та зложив у витечівських та овруцьких складах, передаю вам. Орудуйте ним, як ваша воля. Продайте навіть товар із пасовиськ на Пороссі і човни на Дніпрі та Прип'яті, тільки цю хату та огороди залишіть мені. При свідках кажу тобі про це, Свене, бо ти маєш бути в усьому мені провідником.

— Очевидно, що Свен поведе усю справу,— підхопив Мощанин.— Волхв Ярослав розбурхає народ словом та грошима із Дажбогової скарбниці, я збиратиму вістки з-поміж боярства на Берестовому, а Свен повезе гроші на захід...

Рада, яку відбували бояри з Свеном, затягнулася пізно в ніч. Вже сіріло на сході небо, коли запало рішення, що за три дні має з Києва вирушати на Волинь у Мощаницю валка возів із достатками Козняка під проводом Свена.

ПОДВІЙНА ЗРАДА

Вже з першим світанком старий Козняк виїхав у Витечів приладити до вивозу свої багатства. Він головно хотів якнайскоріше виміняти бобріві та куничі шкурки та метал чи сукно, і жура про те не давала йому спати. Мирослава сама залишилася дома, і коли прокинулася, не знала, яка це пора. Кликнула за служницею, та на поклик не з'явився ніхто. Вся служба спала, втомлена підготовкою до вчорашньої вечері. Мирослава сама почала чистити чаші та чарки. Згадала при одній із них, як пила з неї востаннє з Романом Олещичем. Руки опустила долі, якби якась кривава завіса вкрила її зір. Не зуміла опанувати невимовного жаху, а коли підвела очі — перед нею в повному світлі дня стояв Свен.

На ньому була яскраво-зелена, у темніші цвіти витискана туніка з золотою лямівкою, на якій було понашивано червоні, мов кров, карбункули. З плеча звисав темний, соболями рамований плащ. Грубий плетений золотий шнур притримував його під правою пахвою, а від лівого бедра звисав у дорогоцінних піхвах широкий варязький меч. Замість крилатого шолома, мав на голові круглу оксамитову шапочку, підбиту сталевною плетінкою. Жовті сап'янці, нашивані золотом, доповнювали його величавий одяг. Свен злегка склонив голову перед дівчиною і сів на ослоні напроти неї.

— Привіт тобі, боярське дитя! Чи є в тебе охота вислухати моїх слів?

Мирослава не знала, що відповісти.

— Не знаю,— відповіла непевно,— не знаю, чи ялося мені слухати слів чужого мужа в неприяві батька. І так моя відповідь не матиме ваги без його слова. Тому краще зажди, аж батько вернеться з Витечева.

— Ні, дівчино! — усміхнувся Свен.— Я не випадково зайшов до тебе у таку пору. Здавна, вже від кількох літ, стежить моє око за розквітом твоєї краси. Ти знаєш, а як не знаєш, то я тобі скажу під порукою честі вікінга, що велике діло затіяли тямущі мужі цієї землі, а між ними є твій батько та верховний волхв Перуна. Кров залле всю землю, а ясні мечі притемнять блиск золотого царського вінка, який везе з Візантії Володимир. Палкі обійми коханої — це найвища насолода, яку може дати мужеві життя, і після неї не страшна вже нікому смерть у бою. Тож не дивуйся, що і я, втомлений боями та незаспокоєний у своєму

бажанні, йду за весняним поривом. Чи ти зрозуміла, дівчино?

Живо забилося серце в Мирослави. У цього варяга виявилось уповні все те, чого недоставало Романові, а все ж слівце завмирало на її устах. З глибоко осаджених очей Свена ішов на неї жах перед його безоглядним самолюбством. Чи вона, дочка боярина, є тільки даром Льосни для героя? Чи вона не має тих рівних прав, про які так гарно говорив Роман? Роман мав доброту і не сліпив її появою героя, не хвалявся хоробрістю, не говорив про насолоди, а про спільне довічне життя. Дівчина підняла очі на Свена і побачила, як самовпевнено дивився він на неї. Це вразило її, і вона відповіла спокійно:

— Знаю я тебе не від сьогодні, хоробрий воєводо, і твоя слава мусить бути привабою для кожної дівчини. Ти підіймаєшся понад усе мечем. Ти можеш жити сам навіть на самітній високій скелі, а я прив'язана до цієї хати. Ось чому не можу дати тобі відповіді, якої бажаєш, По закону, не я, а мій батько є власником моєї руки і віддасть її тому, кому захоче.

— На Фрею! — закликав Свен, збентежений ненадійною відповіддю.— Ти бажаєш мене обманути гладкими словами, як мене вже звела гарним лицем. Та даремний твій труд. Раз ти зрозуміла мої слова, то зрозумієш і те, що героєві законом є його воля, а не воля інших. Саме тому я жду і прийшов до тебе, а не до батька. Він не стане проти моєї волі, якщо вона буде і твоєю.

— Не питай волі людини, яка вже її не має! — відповіла з усміхом Мирослава.

— Як-то?

— Ти знаєш, воєводо, що я вже раз об'явила свою волю і пов'язалася з Романом Олешичем. З того часу в нього є до мене право, і хоч він поїхав у далеку Грецію, проте моє слово чули добрі душі нашого посілля.

— Нехай Олешич сам доходить свого права проти мене. Побачимо, чие сильніше. Ось тобі і розв'язка.

— Так, але чи ти знаєш, герою, що я пов'язана не тільки словом Олешича, але й хустиною князя? Рука, яка посягне по неї,— всохне, і нема на всій нашій землі сили, яка захистила б її від княжого гніву.

— Дівчино! — гукнув нетерпляче Свен і затиснув ручку меча.— Навіщо ти дратуєш мене, замість словом згоди покласти основу новому княжому роду? Саме того князя, якого ти боїшся, береться звалити ота рука, яку подаю тобі.

На всіх богів Гелю й Азгарду — не мудруй і не отягайся!

Гордо піднялася Мирослава зі свого місця.

— Вчини це і проголоси своє княже право на місці Володимира, а тоді посягнеш і на хустину, якою він мене пов'язав. Я не рабиня, яку можна взяти з нудьги чи з примхи і кинути потім на посміховище. Я — боярська дитина і боярську честь збережу, хоч би мусила шукати помочі у Дніпра та сестриць русалок.

— Подумай, валькіро моя, що ти була мені завсіди краща над усі жінки світу! — заговорив швидко, наче боявся почути образу. — Кращою та милішою, хоч доброго слова не дала ти мені ніколи. Для тебе я кидаю навіть ласку Рогніди, твоєму синові даю престол Києва, а ти мовчиш?

Та в цю хвилину, якби від тону його голосу, промінь осяяв ум дівчини. Вона найшла зв'язок між подіями останніх днів. Хрещення Володимира, ворогування з боку Рогніди та Свена, нарада з волхвом та Мошанином, виїзд батька... Чи це не зрада?

— Воеводо, я мовчу і жду! — відповіла, опановуючи хвилювання. — Мій дівочий ум не доріс до твоїх високих поривів. Мене надить твоя сила і слава, але мою любов може мати тільки той, хто приєднається до нас, хто ввійде у наше життя як його учасник, піддасться його ладові. Якщо не можеш, то знівеч цей лад, а тоді твоя воля буде рішати про все та у всьому, і тоді я буду мусити стати твоєю...

Наглий гамір у сінях перепинив їх розмову. Хтось викликав Мирославу до сіней. З-поза дверей долітав виразно хриплий голос Снорре, дворецького Рогніди.

— Княгиня взиває тебе на розмову! — говорив Снорре.

— Піду, як тільки попрощаюсь з гостем, — відповіла дівчина і вернулася у світлицю.

— Чув я про наказ княгині, — зустрів її Свен, — відходжу. На прощання додаю тільки, що від твого слова залежатиме, чи Рогніда має наказувати тобі, чи ти їй. Залишайся у гаразді!

Підняв руку, схилив голову і вийшов, а Мирослава впала безсило на лаву, застелену ведмежою шкурою. Як дуже недоставало їй досвідченої матері, яка дала б їй щиру пораду! Як дуже вона хотіла б помолитися якійсь ласкавій, милостивій богині, яка знала жіноче горе та дівочі журби! Та ні одне божество не журилося такими дрібницями.

Та тут блисла в неї нова гадка: «Рогніда!» Так, вона одна могла рішити її сумніви дівчини. Ніхто, як вона, не пережив стільки горя, душевної муки. Як ласкаво гляділа вона

на її любов з Романом! Щораз ясніше виступало в неї почування, що Свен не пара їй під ніяким оглядом. Вона не вміла уявити собі життя з чоловіком, якого очі гляділи по-вовчому, серце було тверде, як скеля, а дух лукавий і хитрий.

Княгиня привітала її вельми ласкаво і приязно, але Мирослава, перебувши на Берестовому три роки, пізнала вмить, що Рогніду щось томить. Дівчина ненароком звернула розмову на виїзд Козняка у Витечів та на те, що він збирає гроші для майбутньої війни.

— Навіщо ж твоєму батькові війна? Він же сам був заручив тебе з Олешичем за твоєю згодою. Навіщо вам приєднуватися до ворохобні? Навіть як він не бажає собі вже за зятя Олешича, то може на те знайти іншу раду. У ваших безвістях можна сховатися від княжого гніву з усією громадою, не то з одною родиною. Я бажала порадити вам виїхати з Києва, доки не розіграються події найближчих місяців. Восени могли б ви вернутися вже на новий лад, або... або і на старий, якщо б не далось повалити його силою. Ти завсіди радо і широко служила мені, а скривдив тебе саме той, що й мене. Тим-то я бажала тобі стати у пригоді. Коли ти все знаєш і без мене, то розкажи, що знаєш, а тоді порадимося обидві, як дві безпомічні жінки.

Мирослава стала розказувати, як вміють розказувати тільки жінки — з усіма подробицями. Не пропустила ні слова.

— І все те, що ти тут кажеш, все те... суцця правда? — спитала княгиня, дивлячись в очі дівчини.

— На гріб матері, на сиву голову батька!

— А твій батько, гадаєш, знає про задуми Свена?

— Не знаю, що на це відповісти. В усякому разі, гадаю, що був би мені сказав про те, а то і просто віддав мене Свену! Видко, у змові між ними і Свену вирішили вибрати княгиню тебе, достойна, бо сьогодні зранку казав мені ще на від'їзді: «Йди, доню, на Берестове і слухай в усьому княгині. Не забувай, що вона завсіди була ласкава на тебе та на наш рід».

Та сумніви не покидали Рогніди.

— Можливо, що Свен бажав тобі тільки закрутити голову або з'єднати собі підмогу земського боярства, женихаючись до тебе?

— Ні, він ніколи не запобігав моєї ласки ні в цей, ні в другий спосіб, а якщо бажав мати при собі бояр, то навіщо було йому говорити зі мною?

Живо княгиня підтакнула.

— Він справді зрадив перед тобою один із своїх задумів і прорахувався! Ти дала Свенowi розумну відповідь, що ані не дає йому надії, ані йому її зовсім не відбирає. Я вдячна тобі за слова правди. Нехай боги добрі нагородять тебе за них насолодою та щастям на весь вік! Я готова навіть виректися помсти над зрадником, якщо твоя доля та добро зв'язані з ним.

— Моє добро — доля? Ні, княгине! Якщо боги мають дати мені щастя, то вони й покажуть мені, де його гледіти.

— Ти ж обручена з Романом. Йому обіцяла ти себе в подружжя...

Личко Мирослави приблизло злегка.

— Надто багато тіней лягло між нами...

— Хто ж кинув тінь між тебе та Романа? — спитала Рогніда.

— Свен!

— Як так, то в цьому, певно, ховається якийсь обман або підступ! — вибухнула княгиня.

— Ти гадаєш, достойна?

— На всіх богів Гелю, у цьому мужеві немає правди, його кожний учинок — злочин, а кожне слово — брехня! Ви не вірте йому ні слова, ні ти, ні твій батько. Хто знає, відколи забаглося йому твоєї краси чи твого віна. Ти ж найбагатша дівчина у городі. Доки я гадала, що він і тобі запав у серце, досі я була б вдоволилася наругою над переможеним та обманеним обманцем, а так смерть жде його, коли вернеться у Київ! Хоч би навіть треба було підняти руку на нового князя!

XVII

ВОРОЖБИТ

Не тільки виправа Свена, але й поїздка Мстислава опізналася на два тижні через занедужання Добрині. Старий воевода лежав без пам'яті, а жидівський лікар, якого покликали до нього, потрясав тільки бородою, мовляв, хтось наврочив недужого. Покликали бабу-шептуху, та всі її заклинни теж були безуспішні: Добриня, перший достойник і заступник князя, доживав, очевидно, останні години. Ніхто не міг йому допомогти, тільки він сам і сам мусив лікуватися. Пив мед і спав. Аж на другий день міг розказати Мстиславові про причину своєї недуги. А саме він дізнався, що грек

Никанор, варяги, які жили в городі, та деякі бояри затівають ворохобню проти Володимира, як тільки він повернеться із Греції. Азга-хан, печенізький ватажок, має привести рать на Русь і ждати посланця від грека. Ця вістка була така несподівана, що повалила на ложе воеводу після розмови з Никанором, який йому попросту обіцявав княжий вінок від імператора Василя за співучасть у змові. Добриня прикинувся у розмові, що годиться, щоб довідатися якнайбільше. Небезпека була поважна. Печенігів можна було ще підстерегти на Росі чи хоч би на Стугні, але від власних бояр та варягів загрожувала неминуча загибель. Ніхто не знав ні їх числа, ні доріг, ні засобів, ні часу вибуху.

Аж тепер він із Мстиславом побачили, що не достає їм варязької дружини, яка була б безоглядно вірна князеві та могла триматися якийсь час навіть проти волі народу. Путяти й не питали про раду, бо хоч він сам був відданий князеві, то як земський боярин міг легко вибалакати яку тайну перед непокликаними. Врешті після довшої наради рішили покликати єрея Євзевія і спитати його, чи християни Києва не схотіли б у потребі стати в обороні князя. Євзевій згодився радо, приобіцяв поміч, та не хотів назвати поіменно чільніших мужів нової віри, бо боявся, чи поганські воеводи не бажають вигубити християн у городі ще до приїзду великого князя, який славився своєю справедливістю. Він сказав це зовсім відверто. Тоді Добриня показав єреєві письмо Володимира з Візантії. Єрей прочитав, а там і похилив голову.

— Як так,— сказав і перехрестився,— то я радо покличу всіх вірних Розп'ятого, які зможуть мечем заступитися за богом даного князя. Всі вони будуть наготові, і з Витечева швидше ми будемо мати вістку, ніж змовники. На Подолі, на горах, у Вишгороді є наших багато. Навіть між боярською дружиною є більш третини християн. Тільки між земськими їх ще небагато, але як зачуваю, вони саме мають бути нашими противниками.

І втішився Добриня у своєму серці, яке від сорока літ билося тільки для єдності й могутності Руської землі та княжого роду. За якийсь час у гридницю вбіг молодий Збранич; блідий та схвильований, перевів дух і обтер спітніле чоло.

— Змова відкрита! На чолі стоять волхв Перуна, Свен, Козняк і ще один боярин. Помагають їм Рогніда і грек Никанор, який дає гроші. Свен поїхав по полки ятвягів...

— Поволі, хлопче, отямся! Що ти верзеш!? — зірвався з місця Мстислав.— Від кого ці вісті?

— Саме від того боярина, четвертого у змові.

— Хто ж це такий?

— А чи це конечне виявити його ймення? — зам'явся молодець.

— Так, дитино! — сказав Добриня.— Негарно це зраджувати спільників, хоч би і в поганому ділі, та при ловах на вовків можна не раз послужитися й отрутою. Хто ж це?

— Боярин з Мошаниці.

— Як же ж це? Він же прецінь ворогував на князя й на християн.

— На останній раді треба було навіть погрозами приводити його до мовчанки,— докинув Мстислав.

— Саме тому волхв і Свен втягнули у змову його й Козняка.

— Чому ж ще й Козняка? — питав Добриня.

— Він же ж багач, а й Мирослава...

— Ага! Отже, Мошанин роздумав?

— Не було йому чого роздумувати. Він тому тільки ворогував на християн, що і князь не був їм другом. Раз князь поклонився хресту святому, так і він приєднується до нього...

— Гм! — покрутив головою воєвода.— То Мошанин справив тебе до нас?

— Ні! Просто до князя, як тільки повернеться. Та я погадав собі, що це може бути запізно, тим більше, що мені доведеться їхати на західні окраїни.

— То ти гарно це виміркував, хлопче, і князь, певно, не забуде тобі цього. Одне тільки рад би я знати. Звідкіля у Мошанина таке довір'я до молодика?

— Ох,— почервонів Станко,— його дочка — це моя наречена.

— Таке-то воно? — засміявся воєвода.— Ну, тепер уже бачу ясно. Погана це людина, цей твій тесть, препогана. Як та лисиця в казці, що дигає нараз за двома зайцями. Сам тягне руку Свена, але зятеві каже триматися князя. Якщо переможе Свен, то йому припаде участь у добиці, а зять спіймає облизня, коли ж удержиться князь, то зять своєю заслугою заслонить його перед гнівом переможця.

— Достойний воєводо,— заступився за Мошанина Станко,— я християнин і клянуся хрестом, мечем та головами предків, що боярин ні словечком не намагався звести мене

з дороги послуху й вірності! Навпаки, він сам клявся на все святе, що тільки мимохить попав у змову.

— Ох, звісно, що ні! — засміявся Мстислав. — Якби ти був теж у змові, то він і не глянув би на тебе, а знайшов жєниха, якого йому треба, близького і щиро відданого князєві.

Всі нашвидку склали план дії. Було ясно, що, не привівши із заходу значнішої раті, годі було оминати поважних заворушень у Києві. Таких дружин було дві. Одна залишена у новозаснованому Володимирі-Волинському, після переможної боротьби з ятвягами, друга у Червенських городах. Сам Мстислав міг кожної хвилини зі своєї Залісецької волості зібрати яких півтори сотні піших ополченців та до півсотні кінних ратників.

Мстислав зі Станком виїхали з Києва. Рівночасно биричі-воєводи підняли все пограниччя проти поганих та ждали тільки приїзду князя на пороги, щоб повідомити його про зраду і змову. У городі збиралося поготівля християн для оборони княжого стола, бо дружина мала теж небавом вирушити на Русь.

Мстислав і Станко їхали тільки удвох з трьома отроками. Один із них віз на в'ючному коневі поживу, якої могло бракнути на волинсько-поліському пограниччі, два другі вели по двоє запасних коней. Зразу їхали краєм багатим, багатолюдним, з широкими протертими шляхами, при яких раз у раз попадалися оселі.

При кінці десятої днини добилися до города Володимира, і тут уперше почув воєвода відгуки київських подій. Перед тижнем був тут уже воєвода Свен і познайомив з ними волинське боярство. Не забув розказати про змову чільніших огнищан та бояр у надії, що з'єднає декого для своїх задумів. Та ще не зазеленіли пожарища й могили після останнього наїзду ятвягів, не оплакали ще волинські роди побитих мужів, батьків і синів, і не було охоти знову воювати.

Про все інформував Мстислава тисяцький князя Ростислав Соломирич, людина тямуща, метка й відважна.

— Що ж ви на ці вісті Свена? Що ти, боярине? Що інші? — цікавився Мстислав. — Невже ж їм байдуже, якої віри князь і дружина?

Бистро поглянув на воєводу Ростислав.

— Навіщо питаєте? — спитав обережно.

— Від вашої відповіді залежить усе! Я як висланець першого воєводи і заступника князя маю піддержувати і рятувати княжу владу у державі і мушу знати, хто мені в цьому допоможе, хто пошкодить.

Соломирич усміхнувся.

— Ваше питання, воєводо, зайве. Авжеж, що я послухаю вас, як самого князя, якщо ви за ним, а не проти нього... Наші бояри — і то не тільки дружинні, але й земські — розуміють добре, що лад і безпека у Дажбоговій землі є безпекою їх самих і то без огляду на те, чи ятвяги війною чи миром перейдуть крізь Волинську волость. Поява ятвязького полку під Києвом буде причиною погрому заляканої київської дружини та упадку княжого роду. Віра князя тут ні при чому! Якщо князь тямущий, то кожний радо поклониться його богам! Тим-то кажемо тобі, Мстиславе, всі заодно: прикажи йменням князя, а до трьох-чотирьох днів вісімсот кінних гриднів та до чотири тисячі піших ратників піде за тобою, куди захочеш, якщо запевниш їм безпеку волості.

— Не я буду ними проводити, Ростиславе, а ти!

— Я? Як-то? Тебе ж прислали сюди для проводу, гадаю. Ти один знатимеш, куди повести рать, і відповідатимеш за успіх перед князем.

— Ні, Ростиславе, небезпека є більша, ніж гадаєш, князя нема дома, а самої волинської раті не вистачить на те, щоб спасти державу. Червенські городи — надто лакомий кусок, я туди мушу йти сам, щоб підняти тамошнє боярство. Воно горде та неслухняне, але хоробре й вірне київському князеві. Одначе замість себе залишу вам Станка Збранича. Він змовлений з дочкою дідича Мошціниці, і там його знають... Його тесть теж за нами, хоч і мусить поки що лукавити з Свенном. А щоб не бракло послуху серед боярства, яке мусить слухати воєводи, хоча й не раз не слухає тисяцького, то я ось привіз вам дарунок.

Тут Мстислав устав з лави та видобув з мішка золотистий шолом, чаплину китичку і хутром рамований, багатощитий плащ, який носили воєводи Володимира. Соломирич зблід і не знав зразу, що сказати на таке вивищення. Уряд тисяцького давав право орудувати городом чи дружиною, але не давав ніякої влади над позамісцевим боярством. Слово воєводи було наказом для всіх, а як був це тямущий та людяний муж — то всі слухали його радо.

Соломирич походив із давнього бужанського роду, який хоч уже за Ігоря перейшов у дружину, але й не розсварився із земськими. Така несподівана почесть залила хвилею радості його серце.

— Невже ж ти, достойний, і не попасеш у нас? — питав, заломивши руки, Соломирич.

— Годі, брате! Немає в мене й одної зайвої днини. З'їсти успію й верхи, поп'ю з баклажки, пересплю під кривлею Дажбога, та й тільки.

XVIII

ПРИДАНЕ МИРОСЛАВИ

— Добро з приходом, боярине! — привітав Станка у дворіщі Мошанина тіун Албаз. Він був онуком ховарезмійського раба, якого колись дід Мошанина привіз із Ітіля над Волгою. Албаз мав низьке чоло, скісні очі, висунені вилиці, а вся його поява мала в собі щось підлесного та хижацького, наче у тмуроканського барса.

Станко кивнув головою, але не відповів. Мошанин остерігав його не раз перед тіуном. Обійстя мало небуденний вигляд, ні в чому не нагадувало обійстя боярина — хлібороба або купця. Замість стогів та оборогів, довгим рядом стояли тут стоси мішків з борошном та крупою, покриті від дощу волячими шкірами, бочки зі ситою та киселем, а великі продувні сушні, де сушено звичайно шкіри, льон, коноплі, всяке зілля або садовину, були повні вудженого м'ясива та сушеної риби. Виглядало воно на склад харчів біля княжої гридниці, тим більше, що у повітці біля самого двора, де звичайно переховувано найпотрібніші знадіб'я, вершилися в'язки ратищ, стріл та чималий стіс тугих, шкірами критих щитів. Кільканадцять варягів зі щитами на плечах та мечами при боці вешталися по обійсті і кілька із них обступило Збранича при вході. Слова Албаза заспокоїли їх.

— Де товар? — спитав.

— Біля столярні! Тут є всього кілька корів для молока та сиру. Боярин не велів показувати товару ні варягам, ні «тамтим», — тіун із хитрим усміхом вказав великим пальцем позад себе на північ, відкіля мали надійти ятвяги.

— А від них нема вістей?

— Є, боярине! Вони позавтра вдосвіта будуть тут.

Усміх щез з лиця тіуна, і хмара гніву промайнула по ньому.

«Союзник чи зрадник?» — питав себе молодець, але не находив відповіді. Гра була надто небезпечна, щоб її можна було грати наосліп. Щойно завтра ввечері мала надійти дружина та піша рать, а на ніч ладився наступ на склади в

Мощаниці й засідка на Свена. Все те пропадало, якщо в серці тіуна чаїлася зрада.

— Що ж бажав би ти почути від мене? — спитав тіуна з вимушеним усміхом.

— Саме те, що й ти, боярине, ждеш від мене. Боярин з Мощаниці затіяв негарне діло...

— Негарне? Чому?

— У нас були ще до виїзду Свена висланці ятвягів. Я скривався на горищі, коли вони радилися зі Свеном у гридницьі, і чув усе. Ятвяги цим разом прийдуть з миром, а з поворотом камінь на камені не залишиться після них. Ні одного хвоста у стайні, ні одної білої голови не залишать погані у посіллях дулібів. У Володимирі сяде Арне Ернзіда з Даниї на удільному столі. Бояри стануть служебниками варязьких гриднів Свена та нових приходнів із півночі, а всю челядь вивезуть у Грецію на торги.

— Ага! Отже, ти бажаєш, щоб я на власну руку пішов всеупереч волі боярина?

— Я нічого не хочу! Я піддаю все під твою боярську волю.

Станко Збранич удав, що надумується, тер чоло рукою, вкінці кивнув рукою на тіуна і пішов передом у хату.

Дворище Мощанина було заможне, багате, одначе всі більші достатки були в Києві. У Мощаниці жив тільки тіун, який уживав обширні приміщення на склад шкіри, меду та воску. У світлиці повно всякого грецького та східного крамного товару, яким торгував тіун на власну руку, і тут засіли обидва на непокритій лаві, при столі.

— Так! — сказав Станко, пересуваючи меч наперед себе. — В мене є спромога, а навіть охота змінити в дечому рішення боярина...

— Ох, вчини це, боярине, вся земля поклониться тобі за це, князь обдарує ласкою, а сам боярин дякувати тобі буде за це поки віку! А там, — тут знизив голос до шепоту, — у варягів є ще кілька скринь із гривнями, які прийшли з Витечева...

«Ах, тому-то ти так дуже побиваєшся за князем!» — погадав молодець і вмить успокоївся щодо вірності тіуна.

Ховарезмієць, без сумніву, готов був зрадити всіх і вся, раз у гру входив гріш. Тому кивнув головою, наче справді погоджувався з ним у поглядах, і спитав:

— Які ж у тебе помічники у наміченому ділі?

— А коли можна надіятися дружини князя? — спитав замість відповіді тіун.

— Мабуть, позавтра в полудне! — збрехав Станко без надуми.— Здається, пізніше, ніж швидше.

— То саме добре! Поб'ємо варягів сьогодні вночі, а завтра з грішми втечемо у Звенигород, Теробовлю або й який інший Червенський город. При цьому вирядимо й майно боярина у Київ, дружині підшлемо вісточку та провідника, а цей поведе її туди, коли треба. Ні нога не повинна втекти з дворища.

Очі Албаза світилися від захланності, а в кутиках чаїлося лукавство. Так, це був певний чоловік, одначе...

— Все те гарно! Сам бог напоумив тебе, тіуне, на важке діло, але чи воно вдасться, їй-богу, не знаю. В мене є тільки двох отроків і дві руки.

Албаз засміявся стиха.

— Ха, ха! На торговому ділі стоїть лад Руської землі. Ось цим,— тут показав рукою на розкинену куплю,— я приєднав собі чимало однодумців. Вони в довгу у мене, а таких, які зовсім невиплатні, буде до тридцяти. Спитаєш, може, чому я даю товар голякам? Саме тому, щоб мати в разі потреби готові мечі й рогатини. Я дарую їм довги, якщо допоможуть мені побити варягів. Сьогодні вночі вони можуть бути тут.

— Ага! Значить, у тебе все готове і рішене. Навіщо ж тобі мене до цього?

— Я раб із рабів, боярине! Війна — не моє діло, і за моїм проводом без волі боярина не піде ніхто. Провід може дати тільки боярин. Грішне життя, війна не купля. У бій не підуть за мною, тільки за тобою.

Станко кивнув головою.

— Гаразд! Поклич людей на завтра перед світанком.

— Чому так пізно? — занепокоївся Албаз.

— Перед світанком сон найтвердіший, а ти не гадай, щоб твої кривобокі голяки справилися з варягами, хоч би їх було і п'ять на одного.

— Вони дужі люди, боярине! Я здохлятини не спомагаю!

— Все одно! Ти не знаєш, що може княжий гридень або варяг у відкритому бою. Їх двоє розперіщило б твоїх тридцять ратників, як половину. Ні, Албазе, вели твоїм людям прийти аж над ранком. Де сплять варяги?

— Вони по двох сплять по всьому обійстю, а двоє сторожить постійно біля воріт і в повітці.

— Так ти добре розглянься, де вони розложилися на нічліг, а на зорі розбуди мене!

Запала ніч, темна, бурхлива, одна з ночей, які бувають під кінець літа, коли воно змагається з осінню. Не спалося молодцеві. Надто важке рішення впало на його голову і серед нього губилася навіть зоряна поява Лелітки. Збудився, коли світло смолоскипа вразило його зір.

— Час уже, боярине, люди ждуть!

Скочив на рівні ноги Станко, протягнувся, протер очі й, узявши зброю, пішов за тіуном.

Сіріло. На сході біліло захмарене небо, а відтіля потягав холодний вітер. У природі панувала тиша, як у церкві перед «святая святих»! Нишком прокрадалися обидва змовники попри сторожу в саду. Один варяг дрімав, спертий на щит та довге ратище. Широке вістря списа торчало над кінчастим шоломом. Вся постать мала в собі щось несамовите. Ніби Один скандінавської саги над Брунгільдою у сні, стояв вартовий варяг на тлі сірого неба, а за ним хильцем чаїлися Албаз і Станко.

— Він не сміє кричати, — сказав тіун, — я скочу й закрию йому рот, а ти, боярине, удариш мечем.

Станко завагався.

— Не вагайся, боярине! — підмовляв Албаз. — Я знаю, що тобі не легко вбивати ворога ззаду, але це оборона проти зради!

— Твоя правда! — відповів по надумі Збранич. — А все ж важко мені вбивати людину, не збудивши її. Тому поміняймося. Я заговорю до нього, а ти зайдеш його ззаду.

— Хай і так! — згодився Албаз. — Я навіть краще справлюся від тебе, боярине. Що ніж, то не меч, ні топір. Ножем дуба не зрубаєш, але і топором меду не подріжеш!

Станко обійшов вартового, а коли найшовся проти нього, пішов просто до саду. Ступав голосно, йдучи швидким рівним кроком. Варяг підняв голову і враз побачив перед собою темну постать. Вмить ухопив ріг, який мав при боці, а правою рукою наставив ратище проти приходня.

— Хто ти? — спитав.

— Я відпоручник боярина, що сьогодні приїхав!

— Ага! Чого тобі тут треба?

— Тіуна! Нема його тут?

— Ні! А ти чого лазиш поночі? Йди спати, а то, на Гель, заснеш навіки!

— Не сердься, герою! Казав Албаз, щоб я його тут ждав. Він, певно, швидко прийде... А ось і він.

В цю мить чорна тінь з-під землі виросла за плечима варяга. Щось засичало, як би хто розпорював шкіряний мішок.

Варяг упав, як би його відтяли з мотузка, на якому висів.

Із провалля через частокіл один по одному стали вилізати ратники Албаза. Було їх тридцять шість здорових, широкоплечих мужів. Напівнагі, мали за поясами тільки ножі, а в руках набивані кременем дубові відземки.

— Ось боярин, зять нашого господина,— представив їм Албаз Збранича.— Він перебрав на себе ваші довги в мене і заплатить кожному ще по дві гривні, якщо допоможете йому опанувати дворище до приходу ятвягів.

— Це княжа служба, хлопці! — сказав Станко.— Моїми устами він наказує вам усім.

Перед двором у сутінках ранку ждали ратники Албаза спокійно і тихо, наче жінці на прихід господаря. Перед ними лежали у рівному ряді шістнадцять трупів з порозчереплюваними головами, а з-під кожного випливав потічок темної крові. З чималого шкіряного мішка Албаз виймав гранчасті кусні срібла і виплачував по черзі своїм ратникам. Двох парубків розпалювало біля нього ватру, а двох других тягло здорового бичка на заріз. Коли появився Збранич, всі крикнули: «Слава князеві!» — а молодий боярин подякував їм і наказав виточити для них бочку меду з боярської медуші.

Албаз завів Станка у повітку, де на долівці стояло шість чималих кованих скринь.

— Вози маєш?

— Ні, боярине! Я гадав перевезти все в мішках на конях.

— Дурний ти, тіуне! Кожний, хто повезе, знатиме, що в мішках, і позве тебе на суд. Треба конче возів, бодай двох. Візьмеш по шість парубків до кожного і поїдеш.

Спокійна поведінка молодця, в якій не було ні сліду хапливості, ні облуди, заспокоїла ховарезмія зовсім. Він сів уже на коня і поїхав у село за возами. Та як тільки щез у чагарнику, Станко покликав Піснячка й послав його в селище закликати ім'ям боярина людей на рать для оборони від ворога. Рівночасно в тайні від усіх вислав і Грача на Володимирський шлях підстерігати дружину. Він мав спроводити якомога найшвидше хоч частину війська. Станко аж тепер довідався від людей, що Албаз, користуючись з ятвязького спустошення, тримав у своїх руках долю мало не всіх бідніших господарів у волості. Він давав їм позички і то так, що поруч харчів та насіння, яких потребували, силував їх брати і всяку куплю, зовсім не потрібну та дуже дорогу. Відсотки забирали цілорічний зарібок, і не було

ніякого способу вилізти з довгу, хіба воєнна добыча або грабіж могли допомогти довжникам. Тим-то вони всі ненавиділи баришівника, а проте мусили його слухати. Збранич використав їх настрій, і як тільки прийшли з найближчих хат перші кметі на рать, він заключив з ними договір і взяв їх у свою службу. Він уважав себе вправі оплатити їх із грошей Козняка, бо ці гроші і так були призначені для ятвягів.

Збранич наказав на скору руку укріпити дворище. Біля воріт височів величезний припас дерева з недалекого корчунку, і швидко парубки нарубали багато палів. Одні поглиблювали рови, другі підпирали насипи колами, вбивали готові палі і переплітали їх гіллям та терням. Коло полудня вернувся тіун з підводами.

— Що ти згадав, боярине? — крикнув Албаз зляканий.

— Завтра досвіту прийдуть ятвяги, заки володимирська дружина наспіє вполудне, треба буде оборонити себе до їх приходу!

— Обороняйтесь? — заломив руки тіун.— Змилуйся, боярине, вони нас розіб'ють, рознесуть. Нас тільки сотня, а їх шість тисяч!

Молодець скочив наперед і вхопив тіуна за горло.

— Мовчи, поганий, а то скажу закувати в диби! — гукнув.— Чи ти гадаєш, що я зважився б змінювати самовільно наказ боярина з Мошаниці? Все те, що ти зробив буцімто на мою відповідальність, він наказав перевести в діло мені, але радив при тому остерігатися тебе! Я не бажав твоєї крові і зловив тебе на гроші Козняка. Ти бери достатки боярина й обвантажуй ними вози, та до боротьби не мішайся!

Албаз вийшов із дворища, де йшла розмова, на майдан. Рядом поставили підводи, а парубки стали виносити достатки боярина — в'язки шкурок: кун, лисів, білок, бобрів, соболів, кілька ведмежих та кількадесят гарно виправлених вовчих, звої полотна, величезні балі білої та чорної вовни, баранячі кожухи, турові й оленячі шкури, викочували великі круги воску та плоскі півбочки патоки, риб'ячий зуб та бурштин, мідь та залізо.

Коло полудня з поблизького лісу виїхав на спіненому коні Грач.

— Бачив я чортових синів на шляху! — повідомив він.— Небагато їх, правда, але близько! Виїхали верхом на стежу. І півкопи жита не нажнеш, а будуть тут.

— Виносити скрині! — закричав Албаз на парубків і кинувся туди сам, наче божевільний, забуваючи про все.

Скрині Козняка були великі й незвичайно важкі. Свен

і Козняк зміняли були всі гроші та товар на срібні гривні, і тому треба було до кожної скрині щонайменше шість парубків. Зараз перший віз заломився під вагою трьох скринь. Треба було підв'язувати під розвору нову жердку та брати тільки по дві скрині на один віз. Одної підводи не ставало. З усміхом глядів Станко за Албазом, який забув навіть за гривні, що мав їх виплатити для нових ратників, а тепер спішився, щоб випередити ятвягів та дружину Володимира.

З лісу виїхав чималий відділ комонників, може, півтори сотні людей, а попереду на голові одного з них поблискував золотистий кінчастий шолом. Ніби крила птаха, розвівався на плечах червоний плащ княжого воеводи.

— Стій! Куди? — спитав він Албаза. — Я — Соломирич, володимирський воевода і тисяцький князя. Що везеш?

— Я... я... везу у Володимир гроші боярина Козняка з Києва! — промимрив блідий, мов стіна, тіун.

— Завертай назад! У дворищі безпечніше, ніж у городі, де нема воеводи, і сам боярин Станко краще збереже їх від такого хозарського мішкохвата. Завертай!

Албаз завернув коня й оглянувся за Збраничем, який саме підбігав до воеводи. Він бачив, як обидва віталися й розказували собі всіляке, а там і обидва щиро розсміялися. Тоді почервонів від пересердя, заскреготав зубами, підірвав коня й кількома скоками найшовся на майдані дворища. Пробіг його навскач і за хвилину щез у лісі, на північ від дворища.

ХІХ

ПОГРОМ

З-над далеких деревлянських багон сходив місяць. Великий помаранчево-червоний кружок виступав понад ліс і розсипав по ньому добуті з підземелля скарби. Вечірня роса перемінювала осінній краєвид і чар Купальної ночі. Корони лісових велетнів споглядали на своїх підданих — орішник, терен, калину та трепету. Криваво, наче карбункули, світилися грона рябини, а безліч світлячків спурхувало у повітрі.

Був це саме час, коли дики¹, підховавши молоді, починали свої дорічні мандри по лісах та полях. Їх хрюнькання

¹ Д и к и — кабани.

почувалося скрізь, всуміш із пориком турів з глибини нетрів сонної пуші. Покрик водяної та болотяної птиці підіймався на мокравині. Гайвороння хмарою кружляло понад чималою поляною та не находило собі затишного місця на нічліг,— вся поляна була густо встелена тілами якихось диких сотворінь. Одні з них були схожі на вовків, другі — на малих ведмедів. Щойно зблизька можна було пізнати, що це люди. Посередині поляни, на розстеленій ведмежій шкурі, сиділо три мужі. Один із них був у наряді руського боярина, два другі — варяги. Вони належали до полчища ятвягів, які, йдучи найчорнішими нетрями, перейшли уже мало не всю Волинь. У поході ятвяги жилися принесеними припасами, не займали ні поодиноких людей, ні селищ, тому й переходили швидко й незаметно. Аж під Володимиром мали виплисти на хвилях крові й пожежі, а поки що ховалися в лісі. Були це тугі мужі, біляві, широкоплечі, синьоокі, худі й костисті, швидкі та пружисті, як пристало на ловців. Мали вони і коні, малі, кудлаті, сильні, на яких їздили легко крізь багна та вертепи. Безпросвітна нужда примушувала ятвягів шукати раз у раз здобичі у землях засібніших сусідів. Тому користали з кожної незгоди між боярами, ворохобні селян або пограничних суперечок і запускали свої загони у глиб нещасних земель. Вони шукали головно всяких припасів, брали і бранців — багатших бояр та купців на викуп. Усе, що годі було узяти, нищили, а відрізнялися від варягів та печенігів тим, що не були такі кровожадні й воліли, щоб населення від них тікало, замість побивати його.

Втомлені цілоденною мандрівкою, спали ятвяги довкола огнищ. Три мужі на ведмежій шкурі вели розмову уривково й пиняво, попиваючи з турових рогів мед. Були це Свен, Арне та ятвязький кунігас Ланктас.

— Північ уже минула,— сказав Ланктас,— час вислати стежу.

— Навіщо? — спитав Свен.— У Мощаниці сидить уповноважений нашого союзника та двадцять моїх гриднів.

Настала мовчанка. Ятвяг нагло став пильно наслухувати і встав.

— Чую тупіт коня! — показав рукою в сторону оселі.— Ви, варяги, не чуєте, але я, лісовик, чую. Один їздець їде сюди.

Приложив до уст кістяне свистальце і тричі засвистів стиха. Враз прочунали заспані варті, а по хвилині їх голосний поклик звістив, що їздця уже зупинили перед табором.

За якийсь час перед трьома ватажками з'явився у супроводі трьох вартових молодий чоловік у довгому подорожньому капоті з блудними скісними очима, ввесь у дрижаках.

— Албазе, рабе поганій, який альб чи ніфлюнг зігнав тебе зі соломи у цю останню ніч? — grimнув на нього по-варязьки Свен.

— Ох, воєводо! Нещастя сталося! Дворище опанував Соломирич з двома сотнями людей, а дружина з Володимиром вже в дорозі. Завтра в полудне буде тут...

— Завтра досвіту дворище буде у наших руках! — сказав на це Арне.

— Де ж ділися мої гридні? Чи не боронилися?

— Не мали коли. Їх напали у сні і вигубили ще минулої ночі.

— Ні один не міг утекти?

— Як бачиш, воєводо, тільки я один спасся.

— Вони, певно, пиячили всі разом!

— Ні, воєводо, — швидко заперечив Албаз, — вони всі померли на місцях, вказаних тобою.

— Коли так, то була зрада, а зрадником міг бути, — раз ти живий, — тільки ти! — гукнув Свен.

Албаз упав на коліна.

— Клянуся кістками батьків і дідів моїх, клянуся всім, що мені святе, що ні одне слівце з моїх уст не допомогло ворогам у злочині. Така, видко, була воля темних богів.

— Не клянися, рабе! Твоя клятьба не доказ, а правда втонула у крові! Скажи, як могли володимирці дібратися до дворища, коли ще позавчора були далеко на заході?

— Видко, вислали розвідника, а цей прослідив все.

— А ви, як у вас було двадцять пар очей, не бачили його?

— Наша вина, воєводо, не бачили!

— Отже, слуг не було у дворищі під час нападу? — спитав Ланктас.

— Ні, вони зовсім не показувалися туди, бо варяги заповіли, що всякого дуліба, який не приходить від боярина з Мощаниці або від воєводи Свена, уб'ють; мене одного лишили.

— Гридні пропали всі, отже, зрадив їх той, хто залишився, — промовив Свен.

Албаз зірвався; він почув, що пропав, його лице позеленіло.

— Воєводо, — закричав, хапаючись за голову, — чи ж я йшов би сюди, якби був зрадником?

— Так, тебе вислали, щоб ти ще раз повторив свою роботу між нами,— відповів Свен, а його страшні очі уп'ялися в обвинуваченого.— Таке випряли норни, і я, як вірний син богів, піду назустріч необхідності і дам тобі нагоду оглянути наш табір із вищого місця...

Мов пара рисей із дерев на молодого оленя, так кинулися на Албаза два вартових і притримали його, а третій ятвяг закинув йому на шию зашморг. Ятвяги перекинули другий кінець зашморгу через гілляку високої сосни і підтягнули напівбожевільного ховарезмія. Руки його опали, ноги витягнулися, лице зчорніло, тільки язик висунувся з-поміж жовтих зубів, а малі, скісні очі, круглі й мутні, вийшли наверх.

— Світлі ази наслали нам цього сина п'їтьми, щоб розкрити витівки ворогів,— сказав вкінці Свен.— Світле око Одіна спочило ласкаво на його вибранцях. Їдьмо негайно. Якщо прийдемо вчасно, захопимо ще ворога у сні і одним махом можемо закінчити війну за Волинь.

— Волинь — багатий край. Те, що маємо взяти завтра, треба взяти нині.

Уже сіріло на сході, коли ятвяги прийшли у порубані ліси біля Мошаниці. Арне, Свен і Ланктас опинилися на дорозі, якою минулої днини тікав до них Албаз. Від півночі та заходу ліс підходив тут під дворище на два стріли з лука, на схід лежало селище, на південь управні поля та сіножаті. Простір між лісом та частоколом був порожній, зарослий тільки низькою травою. На ній паслося або спало кілька-надцять коней, а біля них лежало на землі двоє пастухів. Мовчки виступали з темного лісу громади ятвягів, усіх їх могло бути до двох тисяч, решта залишилася в лісі, розкинена вздовж шляху, а було їх удвоє стільки. Четвертина мала коні, інші йшли пішки.

Аж ось із близького озерця понісся крик журавлів. Мов на даний знак, обидва конюхи зірвалися з землі і стали зганяти коні в табун.

— Не сподіваються нас у дворищі! — сказав Ланктас до Свена. Цей кивнув головою:

— Так, але як тільки табун причвалає додому, побудяться всі. Треба наступати як стій,— відповів.

На даний знак ожив ліс, і з кущів на окраїні лісу, наче хвиля припливу на скалистий берег, хлинули дві тисячі шкірами вкритих мужів. Коли добігли до дворища, тоді з тисячі грудей добувся не крик, а рев, такий страшний і нелюдський, що, здавалося, самі палі частоколу від переляку постеляться

мостом на глибокому рові. Та несподівано перші гуртки ятвягів чомусь стрималися. В тиші ранку виразно і ясно почувся дзенькіт і свист стріл. Очевидно, дворище мало досить сильну залогу, до того ще й зблизька замість стріл стали вилітати убивчі ратища.

Свен, досвідний борець, збагнув у одну мить, що має перед собою приготованого ворога. З верхів остроколу посипалися ратища і стріли. Зі шляху з розмахом доскочили ятвяги до частоколу і стали його рубати. Даремне намагалися gridні й ополченці списами спиняти напасників і разити їх крізь кожну шпару. Даремно сипалися стріли та ратища згори. Швидко попадали поодинокі палі, а вкінці й ворота...

Рев тріумфу загримів над дворищем, і на чолі найхоробріших вдерся Арне на майдан.

— Гей, до складів! — кричав він і з усіх сил біг за gridнями, які, відперті від частоколу, засіли за мішками та бочками. Вони заздалегідь устали з них друге забороло не гірше першого, і з-поза нього знову стали сипати дощем стріл на ворогів. Найближчі ватаги послушали зову данського князя, але Ланктас, який ступав за ними, стримався. Десь здалека, від лісу, щораз виразніше долітали якісь вигуки та зойки, ніби відгомін бою. Почувався навіть тупіт коней. Що це було?

— Кунігас! Кунігас! — закричали нагло тривожні голоси.— Ми в засідці! Рятуй себе і нас!

— Назад! — рішив вмиль досвідний ватажок.— Назад! — гукнув на своїх і вискочив крізь розрубані ворота дворища на пасовище.

А тут побачили його очі цілковитий погром ятвягів. З глибини лісу за його ратниками висипалася ціла юрба руських ополченців. Бояри на конях давали їм лад, а куди краща зброя дулібів ширила між переляканими ворогами заколот. Вмиль догадався Ланктас, що всі волості знали точно про час і місце нападу і заздалегідь зібралися на рать. Він нагадав собі, як мало людей бачив він по дорозі сюди і зрозумів, що супроти об'єднаної сили всіх волостей не встоїться його ватага.

— Мерщій у ліс! — приказав і сам подався туди, а за ним, наче бджоли за маткою, бігли стривожені ятвяги. Ось уже й ліс та тисячами ніг розтоптана дорога, якою прийшли вони туди. Ось і їх коні...

— Стій! Пошукати князів! — нагадав собі Ланктас.

За якийсь час наспів знесилений Свен.

— Де Арне? — спитав.

— Хай його Перкунас! Хто знає, чи він теж не був у змові. Дивись, що діється!

Справді: ятвяги стовпилися на доріжці біля кунігаса, та більшість їх була ще на поляні у безвиглядному бою з боярами та кметями. Вони ослонювали відворот та падали при тому сотнями. Ще більше їх кидало злиденну зброю й піддавалося. Бранців в'язано мотуззям, а переможці бігли далі. Було очевидне, що ще хвилина — і вся ватага піде врозтіч.

— Бігом! — радив Свен.

— Бігом! — гукнув кунігас.— Перед нами свої!

Що духу бігли ятвяги шляхом, залишаючи все своє добро і награблене.

Коли ось на шляху щось заблистіло й замерехкотіло. Глухий тупіт кількохсот коней почувся виразно. Це не гурток, і не сотня, а ціла дружина. Мов буря-громовиця гірським жолобом, котилася шляхом ватага їздців. Попереду горів золотистий шолом та маяв яскравий плащ Соломирича. За ним суцільними рядами бігли gridні в острокінчастих шоломах і з довгими списами попереду себе. Вістря їх були криваві. Замовкли ятвяги і станули, мов укопані. Нагло якийсь розпачливий голос прозвучав над ними:

— На цих списках кров наших братів! Тікайте, хто може!

Юрба ятвягів розбіглася, розповзлася в млі ока, наче всякля в гушавину по обох боках дороги. Тільки небагато лягло їх під копитами коней gridнів Соломирича. Зате на поляні коло дворища лежало поверх тисячі вбитих, а удруге стільки пов'язано, як бранців. Рівно половина ворожого загону лягла під Мощаницею. Військо Свена, яке мало у злуці з місцевими варягами опанувати Київ, було знищене, границя держави забезпечена. Одно тільки дратувало переможців, що між побитими не було Свена. Трупа Арне знайшли з розбитою головою.

Станко пішов у gridницю, де найшов воєводу, який щось допитував ратників та gridнів про хід боротьби і погоні. Йому бракло слів для похвали заслуги Станка.

— Наша перемога — це твоє діло, хлопче, і гадаю, що великий князь не забуде тебе. Поки що тобі передаю провід дружини, яку мушу підіслати воєводі Мстиславові. Найдеш його за Саном або у Перемишлі. Відведеш йому сотню gridнів та все кінне боярство. Не забувай моїх наказів, а щоб ти міг надати своїм словам вагу і найти послух, то призначаю тебе сотником замість вбитого Томира.

Молодець похилився до стіп воєводи.

— Спасибі за честь, якою вивищуєш мене, достойний! Я постараюся все сповнити по твоїй волі. Та в мене є ще гроші Козняка, віно його дочки Мирослави, а придане для мого друга Романа, княжого прибічника. Ці гроші хотів Свен роздати між наємників. Боярин із Мошаниці, певно, радо посягнув би по нього.

— Яке ж тобі діло? — засміявся воєвода. — Раз ти здобув гріш, то він твій, а раз ти маєш бути зятем Мошанина, то він подвійно твій! На ньому нема знаків власника, а гріш, кинений на лихе, пропаще діло, хай пропадає.

— Ба, ні, воєводо! У мене є заповіді, яких додержується кожний, хто знаменується хрестом, а сьома з них звучить: «Не кради!» Як знаєш, і між gridнями нема ніколи суперечок про моє і твоє, кожний шанує чуже, а тільки славою діляться всі нарівні. Так учив нас князь, така поведінка й у варягів. Я не Албаз.

— Ах, правда! — нагадав собі Соломирич. — Ти знаєш, що сталося з Албазом, правда?

— Ні!

— Він із помсти бажав нас усіх зрадити ятвягам, але Свен пронюхав, не знати як, його попередню зраду і наказав повісити на гілляці зрадника. Так його й нашли ратники боярина з Білої, а бранці розказали усю правду.

— Катюзі по заслугі! — махнув рукою Збранич.

— Я рад, що ти, хлопче, не посягаєш не по своє добро, як бажав цього він. Одначе якщо так, то навіщо журитися? Віддай добро князеві або Добрині!

— На жаль, у князя, якщо вернеться, буде більше діла, ніж займатися чужим грошем. Добриня в Києві. Мошанин сам ласий на гріш, як мало хто, а я не хочу, щоб на нього лягло тавро злодія! Ось чому не можу передати скрині йому! Тільки ти, воєводо, можеш допомогти мені зберегти ці достатки! Я гадав би їх закопати у землю у клуні, поставити сторожу, а щойно після війни перевезти у Київ. Я лишу тут своїх отроків, а ти, достойний, визначи з десятка gridнів із дружини, от хоч би таких, що їх легко ранили в битві.

Соломирич подумав хвилину.

— Справді, так буде найкраще! — рішив.

ПІЗНІ КВІТИ

З давніх-давен до родини Збраничів належали чималі селища Городниця й Городище, положені у закруті Дністра в сусідстві Залісся, від якого ділив їх усього день дороги. Городище лежало на горбку, Городниця над рікою, а по той бік Городища розсілося село Підгороддя. Воно бувало за всіди вдовиним наділом першої жінки боярина або переходило на молодшого її сина. За Дністром лежало друге селище, теж чимале й багате. Називали його Заріччям, а всі чотири разом творили Городську волость, яка сягала південною окраїною карпатського підгір'я, а північною підходила під Червоноград та Залісся. Після смерті старого Збранича Городище й Городниця були посіллям найстаршого сина Станка, у Підгородді сиділа бояриня Ольга, а брат боярина Святополк у Заріччі. Святополк, воєвода князя Володимира на все східне Підгір'я, мав пильнувати безпеки шляхів, якими купці їхали на Закарпаття. Тим-то й не було його звичайно дома цілими місяцями. Населення Покуття й Верховини вважало кожного чужого, що проїжджав туди, в першій мірі здобиччю, тому брали з нього, кому що попало. Закон ніяким чином не міг досягнути тих легконогих легінів на вершинах гір. Дружини всіх володарів рівнини не вистачило б на це у краю, де зрубана смерека або кинена каменюка могли розтрошити цілу сотню. Важке було завдання Святополка та його сусідів, тисяцьких із західних Карпат, влада яких сягала аж по Дунаєць. Тому князь Володимир посилав на Підгір'я так само, як на степове пограниччя, головню добровольців, яких нагороджував щедро за вірну службу. Але життя в постійній тривозі, серед ненастанних виправ, боїв, оп'янювало, як хмільний напитек. Хто раз у ньому засмакував, той повік не міг його виректися.

Святополк зайшов у літа досить далеко, заки подумав про сім'ю, а коли подумав, що вже крайній час обзавестися жінкою, було запізно. Біля його товаришів давно вже підросли цілі гуртки дітвори та молоді, та самотно, невідраднo, сумно було у Заріччі. Бояриня Ольга, а за нею всі сусіди, привикли вважати його посілля дідицтвом Млада, наймолодшого Збранича. Та не так сталося, як гадалося. З останнього походу вернувся Святополк не один. З ним була невелика ростом чорнявка з чудовим личком та очима, чорними, як нічка у Чорногорі. Гарні були дівчата на Русі,

чи то в боярських дворах, чи мужицьких хатах, одначе такої кралі не бачив ще ніхто у городській волості. Її-то впровадив Святополк у двір та наказав челяді служити їй як боярині. Справді, вона схожа була більше на княгиню, бо мала золоте чільце, намисто з грецьких монет і чудові сукні. Зате поведінка її була дивна. Вона не займалася нічим поза вишивками та виправою дорогих шкур. Ніхто не вмів так виправляти шкурки, як вона. У Заріччі цією працею займалися гарбарі, а жінки мали з варивом та господаркою дуже багато діла, яке займало в них мало не весь час до пізньої ночі. Про все те Живійка не мала поняття. З легким, згідним усміхом гляділа на забруднені від праці руки жінок та знижувала раменами на вид заставлених столів. Шматок сушеного та вудженого м'яса, сухий коржик з якої-небудь муки, а то і капуста, буряки чи лобода, кришка меду — ось і все, чого треба було їй до життя.

— Пусте, що їсти,— говорила повільно, потягуючись, наче кішка спросоння.— Важне, щоб бути гарною та стрункою.

Даремне говорили їй жінки та дівчата, щоб подбала про хазяйство, про страви, які любить Святополк.

— Що ви таке? — сміялася вона.— Він же ж до мене прийде, не до миски. Я себе приберу, як тую квітку намальовану, завітчаю гарним зіллям, поцілую черлені губки, аж кров попливе по вусах, руками пригорну, ніжками здавлю, що душа з нього вилетить та сяде мені на плече глядіти в очиці. Або то біла голова довго молода? Гей! Шкода заходу! Полиняють брови, личко зів'яне... А тоді і всі скарби Візантії не знадять його, не то повна миска!

І справді, добре розуміла бояриня Живійка. Він і не запитався, хто ладив йому їжу, на солоджувався тільки красою господині. На всі завваги братової та бояр відповідав неодмінно:

— Не молодик я і не хлібороб. Дітей у мене не буде, а ще якби були, то я радше себе й вас убив би та все Заріччя спалив до кореня, ніж покинув би свою квітку намальовану. Поза боротьбою та дружинним побутом княжого грідня одне добро дає життя мужеві — молода, гарна дівчина. У мене люба те саме, що у співця струни. А чи є для співця щось дорожче струн?

Ідучи в останній похід, Святополк скликав рідню та старших кметів з околиці та передав Заріччя жінці, щоб пізніше ніхто не перечив вдові права посідання. Та як тільки Святополк від'їхав, братова кинулася підмовляти кметів, щоб звалили пізніше Святополкове завіщання, щоб селище

перейшло на її наймолодшого сина. Та відколи Станко пішов між гридні князя Володимира, мати відчула вперше самотність та брак свого первенця. Вона дізналася була, що він ходив у всілякі походи, опісля — що пропав десь у степах, та більше як від двох літ не чула про нього ні словечка. Тим-то й послала Гриву провідати та прохати Станка приїхати у городницьку волость, хоч би на тиждень-два.

У дворищі Мощаниці чималий рух та гамір. Уся рать збиралася на майдані та гомоніла про свіжі вістки. Вони були добрі, тому радісним окликом привітали гридні Збранича.

— Вістки, вістки з Червенської землі прислав воєвода! — гукали.

У світлиці сидів Соломирич при столі, а біля нього старий тіун небіжчика батька — Грива.

— Гриво, дядечку!

Старий зірвався, зблід, а там і грянув до ніг молодця.

— Усе добро хай прийде з твоїм приходом, дитино! — закликав зворушеним голосом. — Хай не ступить твоя нога на темне, погане місце. Боже Дажбоже! Сподобив ти мене, старого, оглядати ще молоде личко дідича нашої волості. Хвала, хвала тобі, могутній, добрий, а тобі, боярине, поклін!

— Ні, не поклін, дядечку, ні, не при ногах тобі місце! — підняв старого Збранич і обняв Гриву та поцілував його прив'язе, бородате лице.

— Вибачте нам, воєвода, ми не бачилися від двох літ!

Соломирич усміхнувся.

— Не я стану дорікати молодикові, який шанує старого, хоч би це був тільки тіун.

— Яким же ти світом причвалав аж сюди? Що там дома, що мати, стрійко¹, брати?

— Мене прислав воєвода Мстислав, бо я приїхав був до нього з наказом твоєї матері у справі Городницької волості. Тисяцький Святополк та боярин прислали гроші, та не знали, чи ти одержав їх, чи ні. Ярослав і Млад уже обидва у дружині Святополка десь біля Перемишля, та ні йому, ні їм не загрожує небезпека. У Мешка іде тепер завзятуща боротьба на півночі та на заході, він сам старий, сини не згідні зі собою та батьком. Словом, боїться! Тим-то воєвода Святополк полишив оборону пограниччя місцевим тисяцьким, а сам подався у своє Залісся. Там пробуде тільки два-три дні, а опісля піде на Київ. По дорозі збере рать з усіх

¹ Стрійко — батьків брат.

волостей тиверських, деревлянських та полянських, а й тобі велів туди їхати. Зате зимувати будеш уже дома.

Про все те знав Грива, недаром увесь вік прослужив при боярській рідні Збраничів. Всі бажання та задуми боярині Ольги, воєводи Святополка та братів Станка були йому звісні куди краще, ніж самому молодцеві, який умить це зрозумів і спитав:

— Так гадаєте, дядечку, що після смерті стрийка мати прожене стрийну з Заріччя?

— Ні! — рішуче заперечив старий.— Вона багато балакає та береться шкодити ненависній своячці, але на таке діло вона не піде. Надто, бач, праведна у неї душа.

— Так-то так,— знизав раменами молодий Збранич,— але де йде про землю та гріш, про владу чи значіння, там і богомільний праведник забуває про хрест. Мати любить дитину і бажає їй добра за всяку ціну, це приказує їй навіть віра! Бачиш, Гриво, я вже п'ять літ живу віддалік від батьківського селища, і бачу, що той хрест, про який учила мене мати, не той сам у всіх...

Неохоче махнув рукою тіун.

— Я знаю, що люди скрізь однакові, чи вони з хрестиками, чи без. Чи в кого ідол Перуна у божнику, чи яка ікона, чи висить перед ним зілля, чи лампада, душа не змінюється від цього, коли він не живе чесно. І саме тому кажу, що мати Ольга не посягне по майно Живійки і не осоромить себе. А там гадаю, що стрийна й так не висидить довго у дворищі. Вона швидко найде собі другого чоловіка, який захистить її від напасті.

— Гадаєте?

— Так, у неї вельми пристрасна вдача і видко, що в горах, звідки вона родом, жінки й чоловіки не дуже міцно зв'язані подружжям. Святополк сказав виразно, що Заріччя є для вдови тільки так довго, доки не віддасться, а тоді переходить на його дітей або на вас.

Довго гуторили Грива і Станко про вдачу боярині, про її клопоти та про те, що не можна поділити три селища на чотири частини. Правда, сини Ольги швидко втратили батька і тому вельми шанували і любили поважну, тямущу матір, а її воля була для них законом. Та бояриня знала, що вони поженяться, а тоді прийдеться двом хазяйкама господарити біля одного горшка. Десятьох мужів, мовляв, засяде у згоді біля одного казана, та в одній хаті навіть мати з дочкою не проживуть у злагоді, якщо обидві захочуть верховодити.

— Ти, Гриво,— сказав укінці після довшої надуми,— скажи боярині, щоб поділила майно так, якби мене не було. Оце дворище, де ми тепер, це придане моєї невісти. Я тут осяду і не стану непокоїти її старості молодю хазяйкою. Моя пайка хай буде її вдовиним віном. Крім цього, порадь їй, щоб не дробила майна, а корчувала дикі заросляки на Підгір'ї. Там землі багато, людей мало, можна бранцями та закупами насадити нову волость для Млада. І він, і Ярослав — молодики, багато дечого зможуть ще придбати у княжій дружині, тож нехай не сидять дома, а йдуть у світ. Доки мати здорова та дужа, на біса їх у волості. І без них буде кому ловити дівчат на Купала та ходити зимою на ведмедів і вовків!

Другої днини Станко і Грач посідлали коней і стали прощатися із Соломиричем та товаришами. Всього двох узяв з собою Збранич для більшої безпеки, решту залишив воеводі. Перед виїздом сам воевода приобіцяв йому заопікуватися як слід закопаним грошем Козняка, і десь після першого подюю не було уже Станка у Мощаниці.

XXI

КОНУНГ СВЕН

Того самого вечора, коли Грива зі Збраничем радилися у Мощаниці над добром Городницької волості, до Києва доїздив самотний Свен. Їхав поволі, пильно розглядався довкола та поза себе. А доводилось стрічати чимало людей на великому шляху, який вів із Києва на Ізкоростень, Овруч, у Луцьк та Володимир. Були це здебільша купці або втікачі з пограниччя, які на час завірюхи переносилися у спокійніший край на півночі. Від цих-то утікачів дізнався Свен, що печенізькі орди наступили вже на землі Володимира та що вся дружина вийшла на пограниччя їм назустріч. На цьому боці річки Стугни мало прийти до рішального бою. Але орди були ще зайняті грабежами пограниччя, а відділи Олешича ганялися за ними, так що ніколи не було всіх сил разом, тим-то одні боялися других.

А ось і перші київські сади, повні скиненої на моріг запашної садовини та пооббиваного з дерев прив'ялого вже листя. Високі тини городських укріплень гостро зазначувалися на тлі неба. Свен стримався. Його могли не пропустити у город. Скинув лук, рогатину, зліз з коня, закинув на ліве

плече кожух так, щоб закривав зовсім зранену руку, а сам пішов, як колись давно, певним, безпечним кроком у ворота. У сутіні вечора не видко було знищеного одягу, примарнілого лиця та сивого чуба воеводи. Гордо піднята голова та брязк меча об чревії давав знати всім, що йде озброєний, княжий муж. І справді. При воротах держали варту наймолодші з тих, що їх зібрав був Путята. Вони не знали зовсім про наміри Свена, бо ні Добриня, ні Мстислав, ні Путята не розголошували сумної слави зрадника, та вони знали, хто він, і тому не спинювали його. Навпаки, вони віддали належний воеводі поклін, і Свен перейшов.

«Скажіть, норни,— погадав про себе варяг,— чи лев ускочив між стадо волів, чи у пастку? Чи київські воеводи знали про те, що він був проводирем ятвягів, а не нещасний данський князь? Чи ждали на нього, чи ні? Чи Рогніда приготвила варягів, франків та інших християн до повстання? Куди дівся князь? Коли вертається?»

Мимохіть повернув Свен праворуч, туди, де у саду було посілля Козняка. Без труду переліз огорожу і присів у густих кущах. За цими кущами проходила стежка, яка окружала весь просторий сад. Отут у затишші приліг Свен, загорнувшись у кожух, і довго роздумував.

Коли він ступав вулицями заснулого Києва, місяць клав уже його тінь на стіни домів і паркани. Всього кілька нічних мандрівників зустріло його, і кожний з острахом уступав набік перед темною його появою. Він минув Берестове та двір Рогніди і став сходити на Поділ, коли нагло у ясному сьайві місяця побачив гурток людей. Перший між ними був високого росту з широким білим лицем, а довга руда борода світилася у промінні, як золото. За ним ступало кілька ратників у шапочках та коротких каптанах з широкими мечами при боці. Свен станув.

— Еріх! — закликав півголосом.

— На Одіна! Це ти, Свене? — пізнав його рудий.— Крайній час, крайній час! Гадаю, що врешті почнеться рух!

Тут Еріх затер руки, наче від холоду.

— Кажеш, крайній час? — спитав Свен.

— Еге ж! Усі ждемо знаку, а за той час вороги не сплять.

— Вороги? Які?

— Рогніда та її прихильники.

— То Рогніда не з нами?

— З нами і не з нами! — неохоче відповів Еріх.— Ходи зі мною до Дауда. Там сьогодні всі наші зібралися на нараду, то довідаєшся про все.

Еріх аж тепер помітив, що воєвода не рухає лівою рукою.

— Ти ранений? — спитав.

— Як бачиш!

— Бачу, що ти марний та обдертий. Невже ж тобі не пове-
лося?

— Ходи до Дауда, почувеш. І мій язик — не листок тре-
пети.

Мовчки минули останній закрут вулиці, і ось величезним
грайливим дзеркалом блиснула перед ними пристань. Мі-
сячне сяйво лежало на воді довженною сріблистою смугою,
ніби на поверхню чорної води вилив хтось пливкий метал.
Кожний найменший рух, кожний скок дніпрові риби зна-
чився на поверхні кружальцями. У сріблистій мряці губив-
ся лівий берег ріки, так що здавалося, що Поділ лежить
над морем. Мимохіть спинився Свен над рікою і задивився
у масу води.

— Чого ти? — наставав Еріх.— Ходи, пізно буде, розі-
йдуться...

— Із-під коріння світового ясеня течуть води! — пів-
голосом сказав на те Свен.

— Ігдразіль має їм на прощання крилатим гіллям, і
вони не вертаються уже до нього. Що минуло — пропало,
а що не пропало, щойно перед нами...

З острахом глянув Еріх на товариша. Такі вислови чував
він від скальдів, мудреців далекої півночі, від ворожбитів,
які на білу скатертину кидали таблички з пророчими ру-
нами.

Мовчки зайшли у домівку Ібн Дауда, арабського жида,
де сходилися залюбки засібніші бояри, огнищани та купці
на грецьке вино, бендж та гру в кості. А дехто розказував
довіреном, що в саду, біля хати, що сягав аж по Дніпро, має
проворний син Ізраїля розкішно уладжені домівки, і в них
прегарні, з усіх народів землі вибрані дівчата. Ібн Дауд
торгував невольницями та рабами з іншими жидами або
з чужинцями.

У сад Дауда мали доступ тільки добре знані власникові
багатії, майже без винятку чужинці. Бували там і свої, та
цих старався Дауд якомога найшвидше усувати, і не одного
київського мерця виловили вже рибалки біля Витечева з
дніпрових глибин без знаку побоїв або ран. Свен знав про
всякі темні діла Дауда, знав також, що він скуповує моло-
дих здорових рабів, яких крадькома вивозять через усю
Європу до Італії та Іспанії, знав, що через руки цього без-
совісного торговця йде крадене добро з Києва, Вишгорода,

Витечева, — проте він не видавав його ні словом. Ібн Дауд мав найпроворніших посередників у всіх землях Володимирі і міг найшвидше поширити потрібну поголоску чи вивідати про якусь важну подію. Він обертав величезними сумами гроша і знав дорогу до всіх, кого можна було обдурити чи перекупити. А набув він усе те своєю небуденною проворністю серед людей, які були наївні та добросердні. Щирість, добросердя та наївна простота склалися споконвіку на вдачу полян, і обдурити їх було дуже легко. При всій силі своїх хитрощів та відвазі Дауд зблід, коли побачив перед собою Свена.

— Ти тут, воеводо, живий? — і насилу потягнув його за собою на другий бік сіней у малу кімнатку, де звичайно просиджував сам.

— Єгово! — відсапнув, запускаючи завісу та закривши подушкою мале віконце, крізь яке можна було заглядати з вулиці.

— Чого боїшся, боягузе? — спитав Свен. — Невже ж мене шукають?

— Шукати? Хто ж мав би тебе шукати, достойний? — спитав жид з цікавістю зачаєного хижака.

— Ті, кого ти боїшся! — була відповідь.

Ібн Дауд покрутив головою та пробурмотів під носом проклін:

— Я знаю, що ятвягів розбили. Хто б то сподівався, що волиняки позбираються начас!

— Дістали наказ і людей з Києва?

— Що? З Києва? Цього не може бути! — підскочив Ібн Дауд і аж запінився від хвилювання.

— Я весь час стежив за подіями. Добриня вмирає і, мабуть, умре. Олешич повів усіх воїв під Витечів та на Стугну, Мстислав поїхав у Червенські городи. У Києві нема нікого, хто посилав би биричів, а ще й воевод!

— Не верзи і не скаржся! Ось ця рана від киянина, якого я знаю.

Аж тепер догадався Ібн Дауд, чого передовсім треба його гостеві. Живо метнувся за водою, ліками та одягом. Пораючись, розпитував про подробиці битви.

— Не питай, поганий, про те, що не належить до твого діла. Тебе, очевидно, цікавлять гроші Козняка. Правда?

— Ну, гроші також! — признався жид. — Без грошей нема війни, ні права, ні вигоди, ні торгу. Мене вельми гризло, що ти, достойний, роздав гроші ятвягам, а їх побили. Хто знає? Може, саме ті ятвяги й повтікали, що мали гроші?

— Не бійся! — засміявся Свен.— Хто годує собаку перед ловами, той і свинського хвоста не зловить! Гроші закопані!

— Чи тільки безпечно!

— Аж надто!

— Як-то надто?

— А так! Якщо не виграємо і не підемо по них збройною рукою, так вони пропали!

— Гм! Воно тяжко буде виграти, якщо Олешич розіб'є печенігів.

— Ба, ми станемо тут, у Києві, певною ногою.

— Коли?

— А хоч би і зараз!

Вичепурений та відсвіжений якимись незнаними східними пахощами, Свен увійшов у вітальню. При довгому низькому столі сиділо тут до тридцяти мужів у дозрілому віці, деякі з них світили вже навіть сивиною й лисим черепом. Тяглі, виразисті обличчя вказували на германське походження більшої половини з них. Останні були, очевидно, греки, та без огляду на велику різницю у вигляді, всі почували себе свobodно. Швидко опорожнювалися срібні чарки з темним грецьким вином, тільки кошечки з усякими східними солодощами залишалися нетикані. У розмові раз у раз повторювалися ймення Рогніди, Володимира, Арне, Добрині, Путяти. Та як тільки появився на порозі Свен, усі враз замовкли, і погляди всіх звернулися на нього. Добру хвилину глядів Свен на зібраних зором вужа, якого сила приковує до місця добичу. Свен знав добре силу свого зору, його права рука піднялася над голови зібраних повільним святочним рухом жерця.

— Вікінги, діти далеких земель, яких доля кинула в чужину, привіт вам! — сказав врешті низьким, сильним голосом.

— Привіт, привіт! — загомніло у зборі.

— З далекого заходу підіймається з безодні голова злющої, зрадливої богині Ран. Весла красяться кров'ю її дітей, і гуде буря. Вже Гель держить клятого Фафніра, а його кров дає переможцеві непоборну силу.

Тут меч блиснув у руці Свена, той самий грізний меч, яким стільки душ відправив вже у безодню ночі.

— Вперед, вперед, за тобою, Свене! — закричали варяги, а навіть греки, які тільки дещо розуміли зі слів воеводи, піддалися непереможному впливові його появи. І вони теж підняли чарки з окликом «Ніка», наче вітали імператора. Коли дещо стихли оклики, Свен знову підняв руку.

— То волею вашою є, щоб я, Свен Герюльфсон, був керманичем вашого судна?

— Так, так! Слава конунгові! — закричали варяги і змовкли, наче злякані звуком своїх слів.

— Добре, обіймаю провід! — сказав Свен. — Буду конунгом, доки не положу під ноги всіх ворогів і не подвигну в Києві стяг нової держави вікінгів.

Сів при столі і велів Даудові подати вина.

— А тепер розкажи, Еріху, коротко і зв'язко, що сталося за час моєї неприсутності у Києві.

— Недобре сталося, конунгу! — відповів Еріх. — Завели нас франки, завела Рогніда, завели деревляни, завели бояри. Ми — самі!

— А Рогніда?

— Вона казала нам передовсім присягати своєму синові, а ми знаємо тільки тебе. Та вона потягла за собою деревлянських бояр, відпоручники яких приїхали в Київ два дні тому. Вони привезли вістку про перемогу дулібів та твою смерть.

— Довго живе той, кого поховують лихі язики. Залишіть Рогніду мені. У мене вільна рука, а місце подруги конунга ще не зайняте!

Аж ахнули варяги, почувши таке. Справді, подружжя Свена з Рогнідою дало б йому рішучу перевагу в городі та забезпечило б владу аж до приходу Володимира. А до цього часу прийдуть зі Скандінавії та з Полоцька нові полки, печеніги переймуть князя на порогах, як колись великого Святослава...

Тим часом Свен допитувався далше про боярство і дізнався, що Мошанин вельми притих і знову зав'язав зносини з Добринею та Олешичем, і тільки один волхв Ярослав бажає їм добра. Та він стоїть сам-один серед населення, яке й чути не хоче про іншого володаря.

Дізнавшись про все те, Свен попрощався і велів чотирьом відомим з хоробрості мужам іти за собою. Ще цієї ночі мали прислати Свеніві всіх озброєних парубків. Він прямував у своє посілля на Берестове, де не був іще від свого виїзду на Волинь. Вийшовши на площу перед княжий двір, розглянувся довкола. Площа була пуста, залита пливким сріблом місяця, на якому чорно значились тіні п'яťох варягів, ніби п'яťох демонів на ясній поляні бога світла. Перед ними дрімав серед розкішного запашного саду терем Володимира, а дещо далі при з'їзді на Поділ світилися два кам'яні стовпи при брамі двора Рогніди. Біля терема наглухо заперті,

сріблом ковані ворота капища вабили зір блиском полірованого металу, а по тому боці площі вершилися стрімкі кривлі будинків варяга.

— Ти, Еріху, підеш до волхва Ярослава і попередиш його, що в саду Перуна біля капища стане ще сьогодні вночі залога. Вона займе досвіту терем і двір Рогніди та не пустить на площу крамарів!

Звук рога вітав Свена при вступі у посілля. Придвірник давав рогом знати, що сталася надзвичайна подія, і будив мешканців. Дворище Свена не було порожнє, хоча й не було у ньому господаря. Перші привітали воеводу-конунга gridні-прибічники, опісля тіуни, які управляли маєтками Свена, а на осінь прибули у Київ з усіма земельними плодами та з усією варязькою прислугою, вкінці гості з Новгороду, Ізкоростеня, Овруча, Полоцька. Їх попрохав був до себе Свен на осінь, бо надіявся, що треба буде йому ще до приїзду збройної сили для своїх планів. Коли всі зібралися на майдані, колишній сотник полку Свена Карлзефній голосно окликнув конунга. Враз добули мечі і вдарили об щити gridні, тіуни і челядь, а там гості зрозуміли вмиль, що тут іде про подвигнення нової держави вікінгів, і з захопленням приєдналися до оклику.

— Слава конунгові! — загомонів грізний оклик яких двохсот грудей, а стук мечів наповнив повітря брязкотом. Заворушилося щось у сусідніх боярських дворах, почувися запити та оклики, але ніхто не йшов дивитися чи слухати. Без сторонніх свідків, самотно відбулося проголошення нового володаря Києва, наче не рішалася тут доля усього народу, а тільки самого Свена та його приятелів.

Конунг не журився тим, бо знав, що щойно успіх помножує ряди переможців, а поки що треба обмежитися до власних сил. Він вислав Карлзефнія з гістьми, щоб обсадили вартівні при західних та північних брамах Києва, а сам зі своїми вирушив на княжу gridницю, де, як довідався, пробувало до сотні отроків та старих, вислужених gridнів, яких залишив Олешич для забезпечення княжого двора.

Охоче ступали варяги за ватажком, якому теж неначе зменшилось тридцять років. Він видав наказ убивати кожного, хто не піде з ними, і стихійне бажання бою та розливу крові, вроджене у варягів, пробудилося у всіх. Вигукуючи радісно, вони з брязкотом та тупотом бігли до воріт терема.

— Хто йде? — почувся питання, і у хвіртці біля великих зачинених воріт з'явилися дві голови — одна старшого gridня у шоломі, друга — молоденького отрока, вся в куче-

рях, з невинними очима дівчини та дитячими устами. Хвіртка була заставлена високою на лікоть кам'яною плитою, так що треба було її переступати. Обидва вартові вихилилися поза плиту, наче через вікно.

— Конунг Русі! — відповів Галляр Фіннгоге, славний зі своїх убивств і грабежів у північній Німеччині.

— Ви ж знаєте, що князя нема, Добриня лежить недужий, а Олешич у полі, Путята й Мошанин у своїх дворищах, а при недужому є тільки духовник Євзевій, — відповів старший вартовий.

— Саме тому ми ведемо конунга Свена, якого вам треба!

Мимохіть подався вартовий, а лице його приблідло, коли побачив перед собою Свена.

— Воеводо, — почав, — не личить тобі у ночі п'яним гамором...

Не скінчив, бо в цей мент ратище Галляра пробило йому шию наскрізь, і юрбою хлинули варяги на майдан...

— У гридниці не залишіть ні одного живим, хто не признає нової влади! — наказав Свен. — Галляр поведе вас. А я піду приборкати Добриню.

Тільки з чотирма гриднями подався Свен у терем, але ще заки дійшов до світлиці, де лежав Добриня, почув відомий йому рев варягів, що вбивали опірних гриднів.

XXII

СЛОВО ДОБРИНИ

Була це та сама світлиця, де радився було Володимир з Добринею, Путятою, Олешичем та Мошанином, яку відповідь дати грекам. На лежанці спочивав Добриня, стомлений смертною недугою. Вона вже вдруге цього літа повалила його, наче крислатого дуба у пралісі, і цим разом на веселому погідному обличчі старого витязя поклала вже Морана свою холодну руку. Добриня догоряв, і тільки ще слабі проблиски життя світилися в його глибоких темних очах. Та все-таки з них гляділа ще молодеча сила духу. Біля недужого сидів на високому стільці праведник Євзевій в епітрахилі, а на столі біля нього стояв простий дерев'яний хрест та замкнена скриньочка. Дві воскові свічки горіли по боках хреста.

— На санях, — говорив Добриня, — буває людина мудріша від усіх ідолів, яким поклонялася в житті. У мене мало часу, і я бажаю вмерти християнином.

— Я так і знав, що це дух твій лякається темного майбутнього,— відповів Євзевій.

Добриня усміхнувся:

— Ні, брате! Жаху в мене немає! Я не лякаюся нічого. Бо хто все життя ходив просто і ні разу не збочив з наміченого шляху, той жив праведно.

— Ба, але чи шлях цей та ціль були добрі, гарні, милі богу?

— Усе, що потрібне та корисне для рідного краю,— добре, благородне, праведне, а всі дороги, які ведуть до цього,— гарні!

Перевів дух, попив із кубка меду й опав на лежанку.

— Не думай, що у домашньому побуті державний муж може глядіти насолоди у злочині, що добрий, тямущий володар може бути поганою людиною. Не вір у це, бо це брехня! Нема людини праведної в одному, а лихої у другому! Бо поганій приклад — це згіршення, а згіршення — це теж злочин!

— Саме того й учить нас наша свята віра!..— замітив духовник.— Бо писано єсть...

— Стривай, я хочу тебе спитати, чим араб, печеніг, грек чи полянин різні між собою? Вірою, мовою, звичаєм, носею — та всі вони люди. І кожний з них тим більше вартий, чим більше має в собі людяності. Бо поза нею немає для людини нічого цінного. От тепер, у хвилині важкої недуги, бачу це ясно перед собою, як ніколи раніше, і чую, що саме так, а не інакше думає Володимир. А тепер скажу тобі ще, навіть мені хрест. На те, Євзевіє, щоб мати християнський похорон, щоб народ бачив, що старий, славний Добриня був християнином. Навіть у смерті хочу послужити князеві й народові і прокласти шлях до нового майбутнього. Раз бажаємо стати у ряді народів і держав світу, то мусимо між них самі ввійти, як рівні між рівних, а то вони нас заїдять!..

— Як же ж мені хрестити поганина, який навіть не бажає вислухати поук духовника?

— Ти не хрестиш поганина, а Добриню. Тям це!

Він узяв із рук Євзевія дерев'яний хрест, та в той самий мент дикі оклики, зойки, стогони, прокльони потрясли повітря.

— Що це?

— У грідниці б'ються! — сказав один із отроків.

— Невже печеніги? — злякався дяк.

— Щоб воно не було, якщо ви християни, клякайте враз

зі мною прочитати молитви наісход душі, якщо ні, так відійдіть,— спокійним суворим голосом сказав Євзевій.

Один отрок і дяк поклякали вмить. У гридницю ввійшло чотири варязькі гридні. Вони уставилися по боках дверей. З-поза них виступив на середину світлиці до демона подібний конунг Свен. Побачивши в руках Добрині хрест, Свен засміявся.

— Вітай, Добрине, вітай і вибачай, що роблю те, що ти повинен був вчинити ще за Ярополка!

— Так ти посягаєш на великокняжу шапку? — спитав Добриня.

— Ні, не посягаю, а маю її вже і вдержу ось чим!

Тут стукнув мечем об долівку.

— Із-під ніг володаря вириваєш землю, зрошену кров'ю тих, які впали за нього у боях з ворогами, і гадаєш, що ця земля стерпить тебе над собою?

Глум звучав у голосі недужого, і не було в ньому ні сліду збентеження чи остраху.

— Гадаєш, старче, що я прийшов слухати бідкання солом'яних героїв? Я тямлю тільки наші колишні спільні бої і тому приходжу до тебе як конунг до недужого боярина. Інакше я прислав би сюди парубків, щоб викинути стерво на гній! Не роблю я цього, але і ти не дратуй мене, а передай владу і скарб, як ялося при зміні володаря.

Та тут вмішався Євзевій:

— Вибач, воєводо, іноківі, що перепиняє тебе. Але бачиш, у цій кімнаті між нами уже чувається подих смерті. Того, хто вмирає, не злякаєш, якщо він помирився з господом богом.

— Стривай, Євзевію, вуха нового конунга не послухають слів святця,— відповів за Свена Добриня.— Може бути, вони послухають державного мужа, тільки не у приві третього. Бо слова правди бувають гіркі. Відійди у мирі!

Духовник відійшов мовчки, а Свен сів на лаву. У цей мент був він тільки втомленою людиною.

— Старий дурень лякає смертю героя, який з нею їсть, п'є і спати лягає! — заглузував Свен.

— Твоя лють,— відповів Добриня,— звертається проти тебе самого, товаришу.

— Не товариш я тобі, а конунг! — гордо сказав Свен.— А ти повинен як слід почитати конунга.

Добриня сів на ложі, наче нова сила вселилася в нього, і суху кістляву руку витягнув до Свена.

— Свене! Ми півсвіту завоювали, збираючи землі для Володимира, і позбирали їх як слід. Ти навіть обагрив руку Ярополка, щоб найбільшій силі дати і найбільшу владу, а тепер ти сам підносиш руку на неї з особистої ненависті і гадаєш, що твій меч саме так зможе зрубати Володимира, як зміг Ярополка?.. Нерозумний, безглуздий карлику! Невже ж ти не бачиш того, що між тобою і престолом зросла стіна, якої і грецьким вогнем не спалиш, і сірим вовком не перескочиш, і орлом не перелетиш. Послухай мене, кинь усе і тікай звідсіля у свою льодову батьківщину, а то стіна, яку бажаєш підкопати, роздушить тебе! Ти став конунгом над сотнею чи двома гриднів, війна, яку затіваєш, це боярська крамола, а буря, яку починаєш, це буря у глечику!..

Слова Добрині не переконали Свена, але зацікавили його. Він підняв утомлену голову і з насміхом глянув в очі старому.

— У глечику? Ха, ха! Пожди, старий, день, два, а тоді побачиш, як широке народне море загуде славою новому конунгові, і йому поклоняться всі, як кланялися колись Аскольдові!

— Аскольдова могила по нинішній день стоїть під Києвом, і багато-багато таких могил по світу, де спочивають самозванці. А знаєш ти — чому? Тому що влада — це не гріш і не зброя, а закон, якого власником є цілий народ від боярина до мужика. Один кланяється Христові, другий Одінові, та всі коряться силі, а єдина сила в державі — сила народу.

— А таки я зарубав Ярополка і клянуся Одіном, що не спічну, доки цією рукою не подвигну і на могилі Володимира своєї влади!

— Ти, Свене? Ні, не ти побив Ярополка, а воля народу, яка змагала до об'єднання руських земель. Як бджоли проганяють трутнів та побивають зайві матки, так погинули Олег і Ярополк. Ти був тільки ножем у руці, рукою — князь, витязем — Русь!.. Тільки такий самозванець добуває вінка і слави, який є виразником бажань народу.

Свен перейшов по кімнаті, станув при вікні та довгу хвилину глядів крізь вікно, як його гридні зносили до вогнів на майдані добичу, найдену в княжій гридниці. Від сходу біліло вже небо й віяло холодом близької осені. Відвернувся.

— Не питав я ні рунів, ні скальдів, — сказав поважним, спокійним голосом, — не питав нікого, тільки власного меча та власної волі. Отже, не буду слухати і твоєї балачки,

Добрине, хоча й за нею стоїть мудрість державного мужа. Та залишім це, а побалакаймо радше про скарб.

Добриня зітхнув.

— Скарбу того нема на Берестовому. Я знав, що без дружини не вдержу в безпеці скарбу, тому я віддав його земським і огнищанам. Путята буде знати, де він. Попробуй, Свене. Якщо Путята і земство віддадуть тобі гроші, так вони і твою владу приймуть, а ні...

— Як ні, то вирву її золото враз із життям! — крикнув варяг.

— Якщо твоя сила, то ще кажу: пробуй!

Свен не надіявся, щоб скарб міг бути в руках земських бояр та міщанства. Він не знав, що Добриня після першого приступу недуги віддав усе срібло та золото відпоручникам міщан та купців у прияві Путяти. Свен зрозумів, що без скарбу, без доброї волі бояр чи огнищан його ворохобня надibuвала нову перепону. Одначе ця перепона не зломилась завзяття варяга, а зміцнилась його.

Владним рухом руки попрошав Добриню і вийшов на майдан до своїх. Галляр звістив йому, що із гриднів Володимира не піддався ніхто, тільки кількох отроків прохало помилування, але це були здебільша хлопчаки-діти.

— Що ж ти вчинив із ними?

— Нічого, вони погинули теж! У нас не було часу бавитися з дітьми.

Свен зціпив зуби, мало не вибухнув:

— Так, але не подумав ти, що це боярські діти, яких смерть не простять нам бояри ніколи?

— Ха, ха! Єдиний боярин, на якого оглядається конунг вікінгів, висить при його боці!

— Правда, — підтвердив Свен, але в голосі його не було певності. Після того скорою ходою подався в посілля Рогніди.

Княгиня вже не спала, але не встигла ще як слід одягнутися. Коли Снорре приніс вістку, що Свен надходить, на ній була тільки мирта та зверхня нагортка. Коротке, втяте перед кількома місяцями волосся ще не відросло, й вона швидко пов'язала його хустиною. Так прийняла Свена. Варяг привітав її з пошаною та довгу хвилину приглядався до неї з подивом. За останні місяці у вигляді княгині зайшли чималі зміни. Краса її не зів'яла, та втратила жіночу ніжність і м'якість. Її прегарні риси наче скам'яніли у холодній суворості. Не любов красувалася на її обличчі, а повага та сила. Хвилинами стягала брови й затискала уста.

— Вітай, Рогнідо,— сказав варяг, сідаючи на ослін.— Як бачиш, я одним махом, як пристало на вікінга, здобув Берестове і на мому чолі великокняжа шапка нашого спільного ворога!

— Шапка? Не бачу її! Чую тільки, що ти побив гриднів та пограбував гридницю. Та надаремно я виглядала війська, наємних варягів, варязьких полків, змійових човнів. Бачу голову, на якій є місце на вінок конунга, та вінка не бачу.

— Кривдиш мене і моїх гриднів, Рогнідо! — відповів Свен спокійно.

— Недобре мужеві не княжої крові сягати рукою по владу, коли вона йому не належиться. А ще влада, вкрадена в дитини...— Вона вказала рукою на ліжко Ізяслава.

— Говориш, як жінка, Рогнідо! Ти бажала, правда, щоб наші земляки присягали на вірність йому, та з цього не вийшло нічого! Ніякий вікінг не покориться жінці, ні дитині! Сама знаєш, що я не бажаю влади для себе, але мушу взяти її, бо як ні, то візьме її Галляр, чи Еріх, чи який другий ватажок, раз вона випала з рук Володимира. У тебе є відпоручники деревлянських бояр, накажи їм привести рать, а, вдержавши Київ, ще до приходу Володимира заволодіємо землями!

— Ми? Хіба ти, а не я! — ворожим тоном відповіла княгиня.

— Так, я, але з тобою, Рогнідо, а після мене... він.

Тут кивнув головою у сторону дитини.

Кров хлинула до лиця Рогніди. Ніж убійника, отрута, скорчені у смертних судорогах тіла то Свена, то Ізяслава, її власна смерть — все те склублене, перемішане у якийсь дивовижний хаос промайнуло блискавкою в її уяві. Вона рішилася відразу.

— Хай буде! — сказала спокійно.— Годжуся! Та ти не сподівайся деревлянської раті. Я сама надіялася. Вони всі вдоволені ладом та безпекою, а хто ще не забув на кров предків, той не має сміливості кинути бойове гасло між ситих і п'яних бояр. Деревляни — не варяги, Свене, пам'ять у них коротка, а чим більше світяться плуги, тим більше ржавіють мечі. Тільки полочани не забули ще Рогволода, і їх рать є вже на півднини дороги на ріці. Невелика вона, та добірна, а веде її давній дворецький мого батька, боярин з варязького роду Гельгі. Якщо її поміч дасть тобі перемогу, то користуйся нею. Якщо ні, то я під її охороною від'їду у Полоцьк, а тобі лишу тут вільну руку у всьому.

— Пішли зараз за дружиною і накажи їй вдарити на киян, якщо між нами прийде до боротьби.

— Від цієї хвилини ми заодно? — спитала Рогніда, встаючи.

— Так!

— Боги чули твоє слово! — закликала Рогніда, а в голосі її звучав тріумф.

XXIII

БУРЯ В ГЛЕЧИКУ

Серед загального пригноблення, яке панувало в Києві від нападу печенігів та через відсутність князя, замах Свена викликав серед населення нечуване озлоблення. Як-то, тоді, коли там, над Стугною, рішалася доля цієї полянської землі, клятві варяги розбивали єдину безпеку народу — укріплене місто? Саме тоді, коли всі з тугою виглядали свого сонечка — Володимира, самозванець займає його престол, а з володаря величезної держави руського племені робить ізгоя? На Перуна та Дива! Горе йому й усім, що з ним!

Вже зранку озброєні огнищани, купці, ремісники та передміщани стали збиратися юрбою на вулицях та Подолі, біля пристані та при виїзді на Берестове. Всі знали вовчу вдачу варягів, і всі раді були з того, що Володимир вивіз варязькі полки у Візантію; а тут варяги мали б стати панами усієї землі? Жорстокість, безоглядність, нахабність та несправедливість варягів були надто відомі, їх геройство у мирному побуті було скоріше хибою, ніж прикметою, а саме мирне пожиття, а не воєнну завірюху любить спокійний невійськовий громадянин. Тим-то всі гуртки рішили не приймати нової влади та порозумітися з земським боярством, яке у неприяві дружини правило городом та землею.

Рівночасно у домі Путяті зібралися визначніші земські бояри. Бракло тільки Мощанина, який від двох днів чомусь не покидав капища на Берестовому. Страшне обурення панувало у зборі. Ось на площі перед княжим теремом валяються у пилюці окривавлені та догола обдерті тіла любимців — дітей, вихоханих матерями, випещених батьками нерідко уже на старості літ. Як тільки Путятя появився між боярством, скажена лютя вибухнула між зібраними, немов то старий боярин відповідав за те, що сталося.

— Ти вигубив наших дітей? — кричали одні.

— Кров їх упаде на тебе та на твоїх! — ревіли напів через плач другі.

— Чи дозволите сказати слово, брати? — спитав. — І я заплатив смертю наймолодшого внука! — була спокійна відповідь, і враз випрямилася похилена постать старця понад голови всіх. — Ніхто не сміє сказати, щоб моя жертва була менша від інших. А щодо провини, то у чому ж вона? Чи в тому, що я піддав вам гадку послати дітей у княжу дружину? Тут завинила злочинна злоба варягів, тож на них відомстіть свою кривду!

— Нехай князь карає винних, це не наше діло!

— Кажеш, що нам ніяке діло до княжих справ? А чому-то земські ремствують на дружинників та на дружинних бояр? Бо держава стояла досі тільки на них, а не на вас. Володимир перший вирікся варязької дружини і опер свою владу на вас, а ви кричите, яке вам діло? Свен зрозумів це найкраще і вчас налякав вас, а тепер посягає на княжий стіл. Саме був у мене його посланець. Він домагається видачі скарбу!

Мовчанка залягла збір. Як-то? Після різні дітей варяг домагається від земського боярства влади, скарбу, піддачі, вірності? Це ж нечуване!

— Володимир? Наше сонце? Куди там? — кричали голо- си. — Це варяги творили таке в Полоцьку, а в нас за Ігоря!

Гамір ріс із кожною хвилиною, врешті молодші кинули гасло: «До зброї!»

Вибрали Путяту воеводою, а цей призначив двох ватажків — бояр Святослава Гречника і Богдара Болестратича, які мали закликати на рать огнищан Києва.

Уперше від довшого часу зароївся знову майдан біля капища Перуна. Варяги не дозволили крамарям торгувати на площі, де лежали тіла побитих княжих gridнів, і лють київських «гостей», сторонських купців, була безмежна. Вони, бач, звикли до того, що навіть візантійські астіноми були з ними чемні, а тут якісь дикі варяги нахабно їх проганяли. Усі просто пішли під капище надуті і почали шептати зі собою, а там і покликали волхва Ярослава та прохали прийняти жертву для богів. За той час, як вони молилися, їх служба відвозила крам з торговиці, а за часок верталися, і кожний ніс своєму господинові зброю. Заки хто міг розібратися, у чому річ, щезла повага і побожність вірних, а волхв опинився нагло перед ватагою добре озброєних мужів. Були це досвідчені люди, здебільша гречники або залозни-

ки, більше вояки, ніж купці, які у нічому не уступали варягам, бувалі у боях з печенігами, бродниками, болгарами, греками, ятвягами.

І обвалом грянули «гості» з челяддю на неприготовлених ратників Еріха. Почався бій біля капища. Полк Еріха, певно, був би розбігся, якби Свен не послав був Галляра з його відділом і не привернув рівноваги. Але й київським «гостям» прибула підмога. Велика юрба народу залила площу, а між нею видніли на коні Богдар та чималий гурт земських бояр. Дощ ратищ та стріл посипався на людей Галляра, і Свен, який приглядався всьому з вікон терема, зрозумів, що до приходу Гельгі може хіба тільки боронитися на Берестовому і то з напругою всіх сил. Еріх і Галляр з втратами перейшли у княжий двір. Капище залишилося в руках купців, а оклик тріумфу привітав цю перемогу.

З другого боку, Путята вислав Святослава Гречника з іншою ватагою в обхід, щоб від ріки окружити Берестове і через сади Рогніди напасти на варягів у теремі. Після обіду мав великий вічевий дзвін киян дати знак до головного бою. Варяги після першого наступу киян зрозуміли, що не обрахували добре своїх сил, визвавши до бою велетня. Поляни не були кельтороманські здохляки, ані зашиті у шкіру тюленя й озброєні кістяними стрілами люди півночі. У своєму серці вони не знали страху перед появою варягів, як мешканці Німеччини, Франції, Італії або Англії. Варяг був для русича купцем або гриднем князя, свого чи ворожого, який справді служив вірно, хоробро, справно, та пересічний русич počував себе на силах творити те саме. Варяги знали про це й тому залюбки осідали на землю боярами або бралися до торгівлі і старалися уникати суперечки й ворожнечі. Не було це важко, бо руське плем'я було з природи миролюбне, і хоч сильне, відважне та завзяте, не рвалося до бою без конечної потреби.

Були думки, щоб послати і сповістити Олешича про замах Свена. Та Путята не згодився, боявсь, що на вістку про київські події половина війська з-над річки Стугни покине стан; хоч можна б тоді побити варягів, але пограниччя залишилось би без оборони, і, як колись за Святослава, печеніги облягли б Київ.

— На час до заходу сонця скажу вдарити у вічевий дзвін! — рішив Путята.— А тоді скочимо рівночасно з обох боків і навечір знову будемо панами у власній хаті!..

Тим часом на Дніпрі плили човни вздовж лівого берега, непомітно для киян, швидко і вправно. Пізнати було, що

правили ними справжні моряки, навиклі до морських валів та річних бистрин. На носі переднього байдака стояв високий сивобородий муж у крилатому шоломі, дещо схожий на Добриню. Переди байдаків були повирізувані у всілякі дивовижні, страховинні подоби зміїв, вовків, ведмедів, не було тільки щогл, ні вітрил, а то можна було б гадати, що нові варяги йдуть на підмогу Свенів. Були це полочани, здебільша варяги або давні гридні Рогволода.

Байдаків було двадцять, а в кожному у заграві сонця блищало до півсотні ясних шоломів. Довгим рядом причалили байдаки до берега і, заки хто міг сповістити воеводу Святослава, десять сотень гриднів було вже на березі. Вони полишили човни біля прибережних палів, а самі швидко та в порядку стали дертися на Берестове. Крик піднявся між жінками, старцями та дітьми, які бажали остерегти своїх. Та вже було запізно. Крикам остороги відповів зі садів Рогніди брязк зброї та гомін боротьби. Це полочани Гельгі наскочили у садах на людей Святослава, і вмить почалася січа. Здргнувся Свен у теремі, почувши лоскіт. Замкнений звідусіль, він міг тільки вмерти. Але свідомість суворого становища ні на хвилину не збентежила його. Він казав отрокові прив'язати йому щит до лівого рамена, а підгоєне передрам'я оwinути під щитом овечою шкірою. Опустив на лице окап шолома і вийшов на рундук. Схвильовані та мовчазні, зібралися варяги довкола конунга.

— Вікінги! — закликав Свен могутнім голосом, який глушив навіть гомін вічевого дзвона. — Ось хвилинка рішення! Один спрямував своє око перемоги на майбутнє бойовище. Хто зі мною? Хто сприйме жребій смерті з білих рук?

— Всі, всі! — загула громада в один голос, і мечі із грізним стуком забряжчали об щити.

— Веди нас, веди! — кричали в юрбі старші мужі, купці чи гридні.

Високо підняв Свен лискучий меч і пішов уперед, за ним збитою лавою, ніби клином, ступали варяги, вкінці ратники Еріха під проводом його самого і Галляра. Густо стовпилися і кияни перед брамою княжого двора. Воевода Богдар ждав іще тільки на бояр, щоб почати наступ, коли нагло розпахнулися ворота і довгими кроками, наче стадо хижих вовків, вибігли із них варяги. Але в міру того, як чоло відділів перло вперед, розвивалися й по боках молодші гридні у два крила.

Ніби залізними кліщами обіймали вони змішану першим натиском юрбу і придавлювали її до хат і парканів. Задні

не могли дати помочі переднім, а передні гнали збентежені без проводу та ладу. Накази Богдара глушили стогони і зойки ранених та рев напасників, які взивали своїх богів Скандинавії та Ісландії. Вкінці не вдержали невправні в ручному бою огнищани та купці наступу і, повернувшись втікати, наскочили на боярські дружини, які щойно спішили на майдан, перемішали їх і потягли за собою. Майдан опустів, дзвін замовк. Закидане густим трупом бойовище залишилося в руках Свена.

— Де ж Гельгі? — спитав Свен.

— Гельгі витягнув зі шолома жребій смерті! — сказав Еріх і склонив голову.

Мовчанка залягла зборище, вкінці підняв руку Свен.

— Галляре! Йди і відбери від гриднів Гельгі присягу на моє ймення.

— Слухаю! — відповів Галляр з усміхом, вложив у піхви меч і підбіг у двір князя.

Тоді вже почався грабіж усіх дворів біля майдану, де варяги обдирали з трупів зброю та одяг. Сам Свен порозоставляв варту і вернувся у капище. Тут господарювали вже варяги безшабашно, і без Еріха вони, певно, не пожаліли б золотих та срібних прикрас, самоцвітів на ідолах. Еріх не дозволив їм святотатства, дозволив тільки пограбувати майно Ярослава та його помічників, які жили по хатах біля капища. Даремне благав його волхв залишити йому хоч цінніші предмети. Еріх тільки засміявся:

— Конунг не має грошей. Вашого скарбу теж нема у теремі, треба ж київським гридням заплатити добичею. А що не можна нам ограблювати ідолів, бо ми боронимо їх перед хрестами, то мусимо ограбити тебе!

Від садів Рогніди вийшов хильцем переодягнений на звичайного ратника Мошанин. Споглядав скося на гриднів Еріха, сховався їм із дороги, аж дібрався до Ярослава.

— Що це таке, Ярославе? Тебе грабують? Ти не пожалувався Свеніві?

— Свеніві? До нього під час боротьби і приступу нема. А наші боги — не його боги!

— Але ж ти йому союзник!

— Та ніби так, але... Видко, людям таких богів не треба, коли у людській біді навіть вусом не моргнуть!

— Що ж, це, видко, княжі боги, не наші! — сказав боярин. — А раз відцурався їх князь... Може бути, вони помстяться колись на князеві, але нам тепер не допоможуть.

— Ба, ні! — швидко заперечив волхв. — Коли князь

вирікається богів, а ми їх боронимо, то вони були б за нами. Видко, в них таки нема сили...

— Пробі, волхве! — закликав Мошанин і заломив руки.— Як же ж нам бути без них?

— Іти з народом або... приєднатися до нового княжого бога!

— Значить,— дивлячись убік, сказав Мошанин,— треба приєднатися до сильнішого. Це ясне! Але хто візьме верх?

— Той, за ким піде народ...

— Подай раду, Ярослав, — прохав Мошанин.— Ти волхв, серцезнавець.

— Рада є! Повідомити Олешича, що прибули полочани. Не будь їх, самі кияни були б рознесли варягів уже першої днини, а так затягнеться хуртовина надовше без помочі. Слухай! Отут, за капищем, росте бузина, а за нею густий горішник; там починається стежка, яка веде просто над ріку. Нею зійдеш над воду. Ідь на Стугну і скажи Олешичеві, щоб рятував престольний город для князя. Я заклену всі ворожі сили, щоб ти не зустрів на своєму шляху ні дикого звіра, ні ворога.

Мошанин щез у кущах, волхв за завісою у капищі.

Від майдану чулись оклики варягів, які тягли з хати утвар, одержу, поживу, худобу, птицю. У саду Рогніди полочани розкладали ватри. Сонце уже зайшло, а пільма залягала повільно велетенський город.

XXIV

ЗА КИЇВ

Коли надійшла ніч, відношення сил значно змінилося. Путята і земські бояри не дорахувалися і половини ратників, які зразу йшли з ними наступом. Бідніші огнищани та челядь полянської віри покидали або повіддавали зброю та заявили, що їм ніяке діло до княжої війни. Даремне переконували їх купці та бояри, що під варязькою кормогою буде їм куди важче, а то й доведеться декому і згинуту. Біднота знизала тільки раменами.

— В кого поламані руки чи ноги, вибиті очі чи потрошені ребра, цей так чи с'як хліба не знайде! Бийтеся ви, яким хочеться панувати!

Засібніше громадянство та всі християни стояли твердо

при князеві, і сили було доволі, щоб утримати в руках старий город та Поділ. Зате не можна було і мріяти про те, щоб розбити варязьке гніздо одним ударом, як цього бажав Путята. Півтори тисячі варягів могли боронитися тижнями, якби не прийшла стороння підмога. З другого боку, і варягів було замало, щоб опанували цілий город та пристані; тим-то й обидві сторони стали оглядатися за підмогою.

Вона найшлася для обох сторін рівночасно. Варяги своєю подвійною перемогою нагнали простолюддю чимало страху, і тої самої ночі нові сотні голяків-добровольців хильцем перебігли у Володимирів город, або т. зв. Нове місто між Берестовим та Старим городом, звідки легко було дістатися на майдан перед теремом і капищем. Свен радо прийняв їх, дав їм варязьких ватажків і послав їх грабити Володимирів город. Зате селяни з околиць Києва, з київського Полісся, з-під Вишгорода, Переяслава, Білгорода та Чернігова пообіцяли на третій-четвертий день наспіти з усіма ополченнями, які залишилися ще дома. Був це народ кремезний, завзятий, хоробрий, що звик до походів і небезпеки, тілом і душею відданий князеві, під рукою якого жив сито та безпечно. Так Путята міг рахувати на яких дві-три тисячі ратників з-поза Києва і на друге стільки зі самого города. Він ладився до вирішального бою.

Щоб забезпечити себе від несподіванок, хитрий дідусь придумав два способи. Передусім призначив кожному ратникові денну платню з княжого скарбу, а що важніше, її виплачено-таки першої днини всім, хто зголосився до назначених воєводами сотників. А що від двох днів перепинилася торгівля у городі, а у пристані через війну з печенігами не ставало заробітку, був це єдиний дохід бідняків. Він і знадив цілу юрбу людей, які хоч і не мали охоти боротися за чуже добро, але радо хапали за спис та лук для хліба. Після цього відправив Путята ці ватаги теж у Володимирів город пильнувати кожного руху варягів та боронити по зможі життя й майно тамешніх огнищан перед грабіжниками Еріха і Галляра. Вкінці вислав-таки посланців до Олешича.

Путята ждав, але Свен не спочивав ні хвилини. Приймавши присягу від полочан, зранку закликав Галляра, Еріха та Земунда на нараду. Вона мала рішити, що робити, щоб якнайшвидше роздобути гроші, потрібні на платню ратникам з Полоцька та Києва. Еріх радив, щоб пошукати за ними на Подолі у пристані. Туди не можна було дістатися пробоєм, бо вже всі хати і вулиці були обсажені ратниками Путяти. Але Свен знав, що у складах арабських і грецьких

купців заховані цінності, якими можна було купити половину всієї Скандинавії. І вмить рішив уже другої ночі поплисти туди човнами. Після наради велів покликати до себе Мошанина. Тут показалося, що його нема ні в теремі, ні у грідниці, ні в капищі, ні у дворищі Рогніди. Боярин пропав, як камінь у воду. Саме тоді, коли Свен лютував з цього приводу, прийшов з поклоном до Рогніди старий Снорре і прохав конунга до неї на хвилину розмови. Свен знав, чого вона хоче, і засміявся:

— Скажи княгині, що я не маю тепер часу балакати з жінками. Поговоримо через три дні, а тепер...— тут звернувся до своїх гріднів,— осідлайте на вечір шість баских коней. Зі заходом сонця виїдемо!

І зайнявся поділом добичі, щоб хоч частково заспокоїти жадобу наживи у своїх та чужих. Та тут вийшов зразу клопіт. Місцеві київські грідні більше потребували і швидше могли використати всіляку куплю чи утвар, ніж полочани або варяги. Показалося, що місцеві варязькі купці не хотіли брати заграбленого у Києві добра, яке могли б пізнати на торзі власники як крадене. Те саме казали й руські грідні. Полочани не могли тягнути всячини з собою, бо дорога горі водою та волоком і без того була нелегка, а залишатись у Києві вони не гадали. І так в один голос усі домагалися срібла, чи золота, або хоч би міді, і то головно у грошах, гривнях, ногатах, дірамах, номізмах, а саме цього було у добичі найменше. Почалися торги і спори. Свен придумав спосіб використати добичу: наказав розвести чималий огонь і у залізних казанах топити золоті та срібні прикраси, посуду, зброю. Сукно наказав розтинати на стільки частин, скільки було гріднів, бо сукна треба було всім. Після поділу паїв показалося, що кожний учасник боротьби дістав більше, ніж йому належалося, і з того приводу запанувало у дружині задоволення. Воно ще зросло, коли надвечір невідомою якоюсь стежкою перебрався на Берестове висланець від Дауда, який заявив, що виміняє за золото всі кожухи, коли варяги відставлять їх на Либідь. Всі закричали від радощів і як стій почали вантажити шкіри на вози. Коли настала темрява, грідні як один муж рішили підприняти нічний наступ на необсаджену ще частину Нового міста, бо бачили, що з грабежів можна легко розбагатіти. Свен доручив Еріхові начальний провід у вуличній боротьбі, щоб здобути Хорсовий горб між Старим містом і зїздом на Поділ. Сам сів на коня і в супроводі Галляра та чотирьох гріднів виїхав Витечівським шляхом на Либідь.

Та як тільки їзці повернулися спинами до дворища, від воріт двора Рогніди віддалилася темна стать, яка слідком ішла за верхівцями, прихилиючись до хат та парканів. Її темний одяг зливався з нічною пітьмою. На кілька хвилин дороги за двором Рогніди шлях ділився. Просто ішла дорога на Витечів, на якій вантажилися підводи для Дауда, праворуч вела бічна доріжка, і на роздоріжжі стояло дворище Козняка. Отут затрималися їзці, і всі разом позіскакували з коней. Їм вийшов назустріч високий озброєний муж зі смолоскипом. У його світлі видко було, як Свен розпитував про щось, а там і щез із товаришами у дворищі. Підглядач зупинився і побачив, як той зі смолоскипом приніс коням пашу. Видко, гості гадали довше побути у дворищі старого боярина. Старий Снорре — це був він — вернувся і, вже не ховаючись, пішов назад.

У той час Володимир був уже на Русі. Ще в Корсуні дізнався Анастас від земляків, що, за намовою кесарів, печеніги наступили на київську землю, а варяги задумують посадити на престол сина Рогніди за допомогою полочан, вірних пам'яті Рогволода. Та князь ні на хвилину не втратив духу. В Олеші підняв дружину та зібрав кілька ватаг бродників, які бажали скористати з виходу печенізьких орд і пограбити їх кочовища у степах. Усієї сили не набралось в нього і тисячі голів, та і з такою горсткою не завагався князь іти назустріч ворогові. Як колись Святослав, так і він день і ніч прямував на північ шляхами, знаними тільки бродникам та сайгакам.

Воевода Олешич завзято і з успіхом обороняв південні окраїни держави. З одного боку річки Стугни стояв табір його дружини, з другого широко розкинулись орди печенізьких ханів. Незвичайна меткість противника утруднювала оборону. Раз у раз огневні знаки повідомляли, що орда перейшла границю. Олешич бачив, що в такій боротьбі тільки даремне витрачає сили і час, та що тільки рішучий удар, завданий орді, зможе спасти пограниччя від неминучої загибелі. Тому покликав на раду обох других воевод, Всеволода Сулятича з Овруча та Юрія Стеняту з Витечева.

А було це ввечері саме тієї днини, коли на Берестовому полилася невинна кров боярських дітей. У шатрі Олешича на середньому стовпі висіла ікона богоматері, а перед нею на ланцюжку оливна лампадка. На розстеленому килимі стояв низенький столик, а на ньому дзбанок та три чарки. Стенята — малий, меткий, чорнявий, може, сорокалітній чоловік з буйною чорною бородою живо розмахував руками,

розповідаючи свій сон. Олешич і Сулятич слухали його.

Голосна розмова перед шатром перепинила їх розмову. Завіса, яка закривала вхід, відхилилася, і в шатро ввійшов молодець, вкритий від стіп до голови пилюкою та болотом.

— Слава богу! — поклонився Олешичеві.— А тобі, господине, привіт!

— Навіки слава! — відповів воєвода.— Хто ти і від кого?

— Від Путяти, тисяцького Києва. Я — Степан із Гольші, син Богдара, його бирич. Воєвода Свен із варягами, греками й полочанами опанували Берестове. Добриня вмирає. Прибувай на допомогу, а то пропаде княжий стіл, і варяги розсядуться на ньому. Рогніда у змові зі Свеном.

— Пробі! — закричали в один голос Сулятич і Стенята, зриваючись із місць. Тільки Олешич стояв мовчки, а там відвернувся до ікони богоматері. Воєвода узяв з кута довгий варязький меч у дорогій оправі та наложив на голову золотистий кінчастий шолом.

— Іменем витязя і владою воєводи наказую тобі, Всеволоде Сулятичу, вирушити негайно на Дідів Потік і стати по правому боці на сто сажнів від шляху. Ти, Юріє Стенято, виїдеш зараз за ним і станеш ліворуч у такій самій віддалі. За вами підуть вози.

— Але ж, воєводо! — не витерпів Стенята.— Це ж очевидно загибель для тебе!

— Не твоє діло! Якщо я не з'явлюся до полудня, то це значить, що я згинув, і ви йдіть тоді чимдуж у Київ під руку Путяти. Якщо весь Київ у руках Свена, то поверніть на захід у Червенські городи. Звідтіля прийде Мстислав, йому принесете повинну... З богом!

Хмарний ранок уставав десь із-за лісів, коли піші ратники позбиралися з усієї границі і вирушили шляхом у Київ. За ними для оборони їхали кінні гридні, на чолі яких ступав Олешич. Сулятича, Стеняти, їх дружини та обозу не було вже видко. Відділи Олешича мали стримати всю погоню.

Зразу здавалося, що печеніги або не мають відваги нападати вступним боем на дружину, або взагалі ще не знають, що вона покинула стан. Тому воєвода раз у раз підсилав вістунів до піших ратників, щоб поспішали і по змозі дійшли до Дідового Потіка ще перед набігом орди.

Недовго мовчав ліс. Ось надбіг відзаду отрок і звістив, що на шляху за ними показуються поодинокі їздці. Олешич спинив коня й велів дружині поспішити. Чвалом понеслося поруч шістьсот їздців — уся його сила. З останньої сотні

взяв воєвода десять гриднів та засів із ними у густих кущах горобини та бузини. Тупіт коней затихав у віддалі, коли на шляху показалося кільканадцять їздців у баранячих тулупах з довгими списами та арканами. Вони ступали обережно, пильно розглядаючись на боки, бо тут, у тісноті лісу, печеніги почували себе ніяково. Ніде розігнатися, ні ускочити впору, ні кинути арканом. Коли невеликий гурток ворогів залишився позаду, воєвода шепнув:

— Беріть задніх! Всі разом.

Заспівали тятиви, засвистіли стріли, і вісьмох печенігів полетіло з коней.

Наче вовки на отару овець, кинулися гридні на печенігів, які не встигли навіть видобути луків або наставити списів. Кілька ударів мечем, і всі погани лягли головами на шляху.

— Слава богу! Маємо відпочинок. Їдьмо ж за своїми!

Чвалом їдучи, дігнали своїх, і воєвода, в міру того як дружина наближалася до поляни, розставляв по дорозі засідки по двадцять гриднів, щоб побивати стежі ворога. Він знав, що печеніги не підуть у лісі без стежі, і надіявся таким чином стримати їх у дорозі. І справді, засідки вертали-ся одна по другій до гурту, і кожна з них залишала після себе вбитих.

Та Олешич помилявся у дечому. Печеніги як степовики збагнули дуже швидко, що по тому боці Стугни нема вже вартових та що Олешич ладиться до відвороту, а не до нападу. Якби ладився до нападу, то, певно, не стягав би варт, тільки намагався б відвернути увагу противника нічними набігами, огневими знаками, криками та гамором. Тим-то вже на світанку хани з'їхалися і рішили зробити загальний наступ на стан Олешича. З нечуваним криком, свистом та тупотом, під звук буйволячих рогів десять тисяч косооких їздців кинулися в ріку, яка аж виступила з берегів під напором валки коней та людей. Вони йшли валом, бо бажали масою та гамором ослабити вражіння граду стріл і ратищ. Але — о диво! Розбурхана, каламутна хвиля викинула на берег масу людей та коней, але ні одна стріла не бзикнула в повітрі, ні одне ратище не прошуміло, ні один кінь не заіржав. Коли величезна юрба їздців звалилася на табір руської дружини — табір був пустісінський. Хани зрозуміли вмить, що Олешич покинув стан і подався кудись з усім військом, а як так, то й нічого було вже боятися тут засідки. Вони негайно порозсилали стежі в ліс, а за той час зібрали всі ватаги до купи і рушили головним шляхом на Київ. Засідки Олешича спинили їх чимало в дорозі, бо вони не знали

зовсім намірів полян і не розуміли причини відступу. Тому, як тільки вийшли на велике узлісся, начальний хан Азга відділив тритисячну ватагу від головної орди та наказав обійти узлісся лісом. Ватага пішла боками через молодняк, який заростав уже береги підлісної левади. Як звичайно, молодняк цей був куди густіший від старого лісу і нелегко було йти по ньому.

За той час Азга доїздив уже до верху, що розділяв леваду на дві половини. В одному південному вибалку лежало село, а північна сторона доходила до діброви, де ховалися піші ратники; кінних видко було ще на шляху.

В один голос заверещало сім тисяч грудей, і, вмить розтягнувшись у півмісяць, орда з диким ревом пігнала за ворогом. Азга-хан дав наказ за одним махом знищити кінну ватагу. Він відразу зрозумів, що має значити відворот Олешича. Йому не ставало сил на довшу, під'їздову боротьбу з печенігами, і тому вислав піших ратників наперед, а сам з комонниками закривав відворот. У чистому полі піхотинець не міг дорівняти степовикові, зате у тісноті лісу печеніг-їздець був тільки безпомічною дитиною супроти пішого полянина. Азга-хан розумів добре, що пішої раті уже не здогонить, та надіявся, що кінних gridнів розтрощить уже самою вагою своїх людей та коней.

Наче море у припливі, що кидається звідусіль на самотню скелю, вдарила дика орда об щити дружини Олешича, але, наче від скали запінені хвилі, вона відскочила нараз від них, залишаючи вал трупів та ранених. Кінні gridні Володимира — це ж була найкраща рать. Були це або вроджені вояки, які весь вік годувалися вістрям списів, або сини боярських родів, які посвячували себе воєнному мистецтву, бо воно одне личило бояринові замолоду. До того, чимало було у дружині людей, які зазнали війни з давніших літ. Правда, на радимичів, в'ятичів, болгар, на Ярополка, Рогволода ходили здебільшого тільки варяги й новгородці, але вічну, невгавну війну на південних окраїнах вели майже завжди полянські ратники.

Безсильно зісовувалися печенізькі списи та стріли по щитах gridнів, глухо дзвеніли удари палок та кривих шабель об гартовані, булатні вістря київської роботи, зате нічого не стримувало рідких, але куди сильніших ударів простих, широких руських мечів. Голені чуби валилися з коней, рев та скавуління ранених полохали коней напасників, і не ставало їм місця від кінських та людських тіл, і печеніги з криком та гамором відступили, бажаючи замани-

ти за собою гриднів. Та тоді голосно, але спокійно залунав усім добре звісний голос воеводи:

— Щити на плечі, чвалом у ліс!

І, нагло звернувшись, дружина стала віддалятися від ворогів. Хани та беги зрозуміли, що навіть тієї горстки не переможуть відкритим наступом, і взялися за луки та аркани. А тоді в одну мить змінилася боротьба у лови.

Миттю перегнали печеніги збиту у тісний круг дружину та окружили її широким та щільним перстеном тятив. Дощем посипалися стріли. Не впав від них, правда, ні один їздець, але зараз згинуло кількадесят коней, не закритих від заду.

— Чвалом!

З диким ревом наскочили печеніги на задні ряди дружинників, і засвистіли їх аркани...

Другий наступ поганих був не менш завзятий від першого, хоч багато коротший. Більше трупів та ранених упало по руському боці. Наказав Олешич їздцям, які потратили коні, взятися за луки, а київські стріли були куди кращі від печенізьких. Кінні гридні повернулися та одним наступом розбили ватагу, яка заступала їм шлях у діброву.

А тоді, наче на знак перемоги, залунав нагло у повітрі дзвінкий гомін мосяжної сурми. Враз ожило узлісся по боках шляху, і на рівнину виїхали дві довгі лави, що сяли від одягу та зброї комонників. Орда вже не відповідала, тільки чимдужче втікала до вибалку, не слухаючи поклику ханів та прокльонів Азги. До тисячі їздців упало на полі, а деякі гурти печенігів опановував уже сліпий переполох.

Щойно тепер Всеволод повірив у можливість перемоги. Витязем, який снівся Олешичеві, був, очевидно, він, Сулятич. Захоплення охопило його, наче полум'я. Він кинув спис і, закликаючи Перуна, клином врізався в юрбу печенігів, що втікали.

Але що це таке? Кілька гриднів із найближчої дружини воеводи падає на шию коней, зсувається із них у передсмертних судорогах? З окликом жаху спиняють гридні-переможці розігнаних коней, а в цю мить накриває їх усіх чорно-бура хвиля варварів. Три тисячі поганих учетверо перевищили відділ Сулятича, і дарма що це були самі вислужені гридні, юрба ворогів умить змінила наступ у розпачливу оборону. Наче кабан, обскочений собаками, кидався Сулятич зі своїми. Його гридні вже не кричали, не співали, а тільки, заціпивши зуби, рубали довкола себе. Вони склонювали тільки голову, не звертаючи уваги на рани та синці, на смерть

товаришів. Зате печеніги заревіли від радощів і всією перевагою накинулися на Стеняту. Стенята встиг вже збагнути, що значить ця зміна. Тому не наступав далі, ані не подався в ліс, але з усією дружиною вдарив у найслабше місце ворога — у відстань між ватагою Олешича і Сулятича. Печеніги, які тут були, розскочилися, і одноцілість бойової лінії gridнів вернулася.

Настала хвилина застанови між першим і другим ударом, наче тиша перед бурею. Але доволі її було Олешичеві, щоб зрозуміти, яких утрат зазнало його військо в обох битвах. Може, третина старої раті, яка знала ще бої за київський стіл у перших роках після смерті Святослава, лежала покомтом на місці, де на Сулятича наскочили погани. Впало також багато коней, які не мали щитів, ні лат, а піші gridні у відкритому полі були тільки завадою. Воевода зрозумів, що треба відступати.

— Повертайте коні, кроком у ліс, піші передом!

Почалася третя дія битви. Піші побігли у сторону лісу. Олешич дозволив їм покидати списи та лати, і вони щосили в ногах та віддиху у грудях спасали себе втечею. Та як тільки повернулися кінні, наступ усієї орди припинив їм відступ. Треба було боронити життя. Хмара стріл впала дощем на стан Олешича. Раз у раз звалювався якийсь вершник із сідла, густо падали коні. Стіна печенігів із скаженим ревом кидалася в наступ. Починалася січа, летіли погани, мов спілі грушки з дерева, падали і свої, а сила навіть найсильніших слабшала.

«Утеча або смерть!» — подумав Олешич, коли побачив, що на обох крилах ватаги печеніги нападають раз у раз, так що проста лінія змінюється у півкруг. Покликав обох воевод і по короткій нараді крикнув голосно:

— Браття, дружино! Не встояти нам сьогодні проти поганих! Залишилася утеча або смерть. Вибирайте!

— Нема чого вибирати! — закричали без надуми найближчі. — Краще смерть!

— Смерть, смерть! — відгукнулися дальші.

Олешичеві залишилася ще може тисячка gridнів, але удар їх був страшний. Мостом стелилися погани від мечів, списів та копит коней. Цим разом сам Азга-хан і всі інші ватажки стали на чолі своїх, і почалася небувала різня. Погани падали сотнями, та ряди дружин коротшали з кожною хвилиною і затискалися у менший гурт. Очі борців прислонювала кривава мряка, від напруги омлівали руки, віддих рвався у грудях, тільки зуби скреготали від скаженої люті,

а з ротів котилася піна. Коні ставали дуба, кусали, іржали, наче у табуні, який обскочили вовки. Аж ось Азга-хан продерся крізь громаду своїх вояків і опинився віч-на-віч з Олешичем. Пізнав його по золотистому шоломі і з диким криком кинувся на нього. Його верблюжим кізьяком гартована в Дамаску шабля блискавкою впала на героя і прорубала глибоко сталлю кований край щита. Другий удар мірив у шолом та просвистів тільки у повітрі. Воєвода, наче який молодець, звинувся в сідлі, відхилився, а там з усієї сили одним ударом меча розсік на плечі хана карацену і ранив його самого. Покотився з сідла хан, верещали не своїм голосом його прибічники, а рівночасно один рев тривоги вирвався з восьми тисяч грудей. Невже ж рана, нанесена ханові, стривожила так усіх? Ах, ні! Її ж бачили тільки найближчі. В Олешича рука з мечем опала безсило. Страшний, нелюдський бій зупинився в одній хвилині.

— Витязь, витязь! — закричав натхненно воєвода.

— Витязь, витязь! — в один голос закричали руські дружинники. — Слава, слава князеві!

А там, на найвищій точці поземелля, осяяний промінням сонця, на величавому, мов молоко, білому коні виринув їздець. Багряний, золотом шитий плащ спливав з плечей аж до стремен, на золотому шоломі маяла барвіста китиця та блищали самоцвіти. Так само сяjala упряж коня і, наче з вогню кований, миготів меч.

Хто ж не знав цього суворого, страшного лиця? Перед ним корилися народи від крижаного моря по золотоверхі церкви Візантії, від кучугур жовтого піску над Каспієм по зелені луки Тиси.

— Це він, він сам! — заверещали печеніги і почали втікати.

Великий князь підняв угору меч, а через горбок стала переїздити рать: дружина з південного Подніпров'я, яку забрав Володимир зі собою по дорозі. На чолі її їхав Роман Олешич у золотистому шоломі воєводи, візантійських латах та золотом лямованому плащі. За рівними рядами дружини показалися справа і зліва ще якісь безладні ватаги їздців, схожих на орду печенігів, і на їх вид погани збентежилися до краю.

— Бродники! Бродники! — закричали печеніги...

Наче камінь, який відірветься від гори та котиться і трощить усе по дорозі, так упала дружина Романа між печенігів. Не було серед них ні стриму, ні послуху. Орда ніби осліпла і знавісніла. Та не помогла їй утеча. Бродники

почали ловити утікачів арканами, піша рать, яка побачила погром поганих, вийшла з лісу лавою.

Печеніги найбільше боялися бродників, що, хоч руського роду, вирости у лісах півночі та єднали звинність та умілість степовика зі силою та відвагою лісового ловця. Від степовика можна втекти в ліс, від лісовика у степ, від руського бродника тільки туди, звідки нема вороття... Сам Азгахан на войлоковому килимі між двома кіньми, стежною, яку витоптала печенізька розвідка, тікав на південь.

XXV

ЗА РУКУ ДІВЧИНИ

Добича, яку добули бродники на поганих, була дуже значна, головно, в конях та товарі, велику силу якого пригнала собі орда зі степів на поживу. Все здобуте отамани поділили між своїми ватагами, а що мали наказ берегти княжої раті, то і швидко покинули сам табір та розставили чати вздовж Дідового Поточу та Стугни.

Уперше від приїзду на Русь Володимир спав під войлоковим шатром, з вечора аж до ранку, і спав непробудним сном серед пісень гриднів, іржання коней, криків і розмов. Глибокий сон швидко обняв усю втомлену рать — воєвод, гриднів і ратників. Тільки бродники не спали. Вартові роз'їжджали по довколишніх лісах, а останні бенкетували при ватрах, оддалік від табору. Їх пісні, дикі та рівночасно тужливі, наче свист степового вітру пізньої осені, то знову розгульні, наче розбурхана весняними водами степова річка, лунали всю ніч. А коли сірина ранку прилетіла на крилах східного вітру, і замовкли пісні, з лісу, з-над Дідового Поточу стали висуватися тіні комонників гуртками по п'ять-шість мужів. Вони приєднувалися до учасників бенкету, забирали їх з собою і переїздили через горбок на південний бік узлісся.

Володимир, вислухавши мовчки звіт, звернувся до Сулятича:

— Ти, Сулятичу, як тільки покоримо крамольників, поїдеш на Волинь до Соломирича і там, спільно з турівськими та пінськими тисяцькими, позбираєте ятвязьких бранців із останнього погрому. Відпустиш їх додому та засобиш їм на зиму. Голодний сусід гірший хатнього злодія.

— Як-то, милостивий, тепер, після війни? — не вірив вухам тяжкокровний поліщук.

— Саме тому! Хай знають, що в моїй руці сила побити і змога помилювати.

— Стійте, стійте! — залунали нагло оклики напереді.

Чвалом виїхали Володимир і воєводи на чоло відділу. Півперек шляху лежало тіло мужа, голова якого була майже зовсім відрізана від шиї. Затиснена права рука держала ще відламок меча. Поруч валявся порваний аркан, яким послуговувалися печеніги і бродники.

— Пробі! — крикнув нагло Олешич.— Це Мощанин!

Зіскочив з коня і прикляк біля лежачого.

— До нас тікав,— замітив Сулятич,— це дивно!

— Гм! — не згодився князь.— Навіщо було йому тікати до нас? У Києві стоїть за нас Путята...

— Ба, Мощанин завсіди ворогував із греками та Христовою вірою,— завважив Олешич.— Він радше тікав до печенігів, а бродники зловили його.

— Ні, вони б похвалилися! — докинув Стенята.— Це не те...

— Золотий ланцюг на шиї є! — замітив Роман.— Це, очевидно, помста або двобій!

— На кому? З ким? — низнув раменами Сулятич.

— Це, видко, бродник його вбив і то не для грабежу, а з особистої ненависті! — рішив укінці Олешич.

— Ані в службі! — докинув Стенята.

— Може, туди їхав до нас, та стрітився з вартовим, по-сварився з ним і згинув у двобою! — зібрав разом здогади Роман.— У Києві зустрінемо Станка Збранича, він, певно, знатиме, чого боярин із Мощаниці шукав над Стугною.

Тіло боярина поклали ратники на підводу і, не розв'язавши загадки, поїхали далі. На небі й на землі була глуха ніч, коли Витечівським шляхом вони прибули до Києва.

* *
*

Того самого вечора, коли з півдня під'їздила до витечівських воріт княжа рать, старий Козняк сидів при вогні, похиливши голову. Сумні, дуже сумні гадки томили його від двох днів, відколи в Києві вибухла ворохобня. Свен, якому старий віддав мало не все своє майно, не навідався до нього зовсім після повороту, зате наспіли вісті, що ятвягів погромив воєвода Соломирич на Волині, так що Свен вернувся сам-один без челяді, без підвод. Де ж ділися гроші? Як же ж він справді витратив їх або може забрали їх вороги,

то чи захоче він додержати вбогому бояринові умови, за-
ключеної з багатцем? Крім цього, він бачив, що нова влада
не найшла прихильників навіть між земським боярством,
яке завсіди було вороже настроєне до дружинного ладу.
Різня отроків відкрила йому очі. Те, що творилося, це не
була зміна володаря на руському престолі, а змова чужих на
руських землях. Хоч Мирослава мала стати княжною, але
чи була яка запорука, що плани Свена здійсняться?

Ще більш невідрадні думи томили голівку Мирослави,
яка сиділа за кроснами поруч із батьком. Вона нізащо не
вийшла б за грізного конунга. Крім того, сама Рогніда була
для неї завсіди наче матір'ю, яка опікувалася нею зі щирістю,
і Мирослава не могла б нівечити задумів княгині.
Усміхнулася злегка, а її усміх помітив батько.

— Весело тобі, доню? — спитав наче з докором.

— Весело? Ох, ні, тату, але я рада, що кияни не прийняли
Свена. Почалася війна, і є тепер надія, що вернеться ще
Роман...

Старий живо підняв голову з рук.

— Роман? Роман Олешич? — спитав. — Як можеш зга-
дувати ще це ймення?

У його голосі був тільки смуток батька, без давнього за-
взяття. Бач, і в нього від часу останньої дії зі Станком стали
загощувати сумніви.

— Якщо Роман не відцурається мене тепер, коли я бідні-
ша від дочок твоїх покупнів, так це доказ, що Станко сказав
правду, а Свен пробрехався.

Козняк похнюпив голову і зітхнув.

— Так гадаєш? Я не знав, що Роман так глибоко запав
тобі у серце, а то не був би я обіцяв тебе конунгові. Я гадав
собі було, що княжий вінок та величний герой тобі до впо-
доби.

— Хай бережуть мене білі боги! — закликала дівчина. —
Не стаю я всупереч твоїй волі, батьку, але чи буду княгиною,
чи ні, моє щастя забрав з собою Доброгост...

Козняк відповів нетерпляче:

— А таки ти не боронилася раніше перед моїм рішенням,
щоб вийти за Свена.

— Тепер між мною і Свеном лягла кров!

— Кров? Не згадуй крові, щоб ти не надибала її в того
другого!

— Ні, таточку, я за останні дні передумала кожне слівце,
кожний рух їх обох, і тепер кажу вам, що правду сказав
тільки Станко.

— Мирославо, дитино! Чити не бачиш, що Свен — не Роман, і що він, а не ми, становить право мечем? Іди, відбери йому меч! Постав перед судом!

Голосний тупіт коней перепинив розмову. Обое чули, як отрок розмовляв з приїжджими, і в кімнату ввійшли Свен і Галляр.

— Привіт тобі, достойний боярине, і тобі, білорука валькіро. Хоча осінь близько, а ніфлюнги збираються вже сховати свої скарби у підземеллі, проте я прибуваю до вас на крилах Льосни! Київський престіл жде на свою княгиню. Простіть, що не приходжу по суджену в супроводі музик, дружок та гостей. Скажи, Мирославо, осідлати сивого коня, а сама стань праворуч свого мужа. Оцей герой, Галляр, син Ульфа, буде заручником, що конунг Києва, Свен, син Герюльфа, бере тебе, жінко, у свій терем!

Бліда, як полотно, встала з лави Мирослава, та ні хвилини не завагалася з відповіддю:

— Недавно, на тому самому місці, ти почув від мене слово, якого я досі не взяла назад. А ось поглянь, що ти накоїв за час своєї влади у городі! Ти не послухав мене, а до давніх ран додав тільки нові.

Глум засвітився в очах варяга.

— Ха, ха! Чи це тоді, коли ми говорили про заслугу та нагороду! Я, конунг Свен, сам вибираю собі заслужену нагороду, бо мені належить любов кожної жінки, по яку посягну, а моя воля — закон!

— Отже, насила? — холодно спитала дівчина.

— Ха, ха, ха! Хто ж, дитино, називає насилою сватання конунга? Чи треба аж насилу, щоб ти пішла за мною?

— Забагато слів, конунгу! — промовив Галляр. — Баби язиком не подужаєш.

Та тут устав старий Козняк.

— Стій! — гукнув. — Чи Свен справді князем Києва, чи ні, це знає тільки Велес у своїй премудрості. Та ти, Галляре, не пара йому і не тобі підіймати руку на його невісту! А ти, конунгу, теж не подумав про те, що володар у першій мірі мусить шанувати закон, який мають шанувати його піддані. Закон каже, що без весільної пісні та жертви богам нема весілля. Отак на скору руку бере собі князь не жінку...

— На Одіна, боярине, на меч і щит, єдиною княгинею Києва буде твоя дочка! — закликав Свен і поклав руку на ручку меча.

Мовчанка залягла кімнату після цих слів. Вони звучали як присяга. Була це порука мужа, сильніша від самої смерті.

Похилив голову Галляр, зацікавив боярин, тільки Мирослава спаленіла й, піднявши гордо голову, спитала:

— Чи ти саму присягу зложив ти й Рогніді?

Слова ці подіяли на Свена, наче удар у лице. Він подався мимохить назад і відповів не зразу:

— Не мішай, дівчино, державних діл до любові!

У словах варяга звучала скрита погроза, та Мирослава гляділа спокійно у розблислі зіниці Свена.

— А ти, Свене, не мішай любові до державних діл!

— Слово боярина — не дим! Боярин віддав дочку женихові, і цей бере її!

Сказавши це, Свен поступив уперед і простяг руку до Мирослави.

У цей мент у дверях, які вели в комору, показалася струнка постать молодця.

— Не твоє добро, варяже, не руш!

І не швидше вдаряє на чаплю сокіл, як Станко кинувся на Свена. Закітлувалося в сутіні кімнати, блиски мечів, наче лискавки, замиготіли у сяйві огнища. З голосним прокльонном кинувся Галляр помагати конунгові, та ось з-поза нього якийсь голос крикнув:

— Моя стріла, Галляре, вимірена просто на тебе!

У дверях за Станком появилася Грач із натягненим луком. Спинився Галляр, старий Козняк кинувся доставати зі стіни списа, коли нагло надворі почувся гомін, крик, метушня, брязкіт зброї. Прожогом метнувся Галляр до виходу, та в цей мент, ранений стрілою, захитався і впав. Рівночасно двері до сіней упали, виламані напором людей, і юрба ввалилася у кімнату. Двоє гриднів Свена завзято відбивалося від людей Володимирової дружини. Їх ставало щораз більше, аж ось ускочив між перших величний витязь у золотистому шоломі та з грецьким, міддю кованим щитом у руці.

— Роман, ладо моє! — сплеснула руками Мирослава.

Та чи це справді був її Роман, той колись спокійний, тихий, ніжний молодик, якому навіть на ловах жаль було розлитої крові? Ох, ні! Він ось і оком не кинув на неї, тільки сам наступив на обох гриднів, які у тісноті кімнати ставляли опір юрбі гриднів і не допускали її до місця, де Свен і Станко зводили смертний двобій. Він щитом відбив удар одного з гриднів, рівночасно повернувшись у другий бік, поразив мечем другого противника. Від напору щораз нових вояків юрба придавила в куті Станка зі Свеном і розділила їх.

Меч варяга шалів між гриднями. Хто наблизився на його віддаль, гинув, як від грому. З острахом дивились на нього

Козняк і Мирослава, повилазивши на лаву в куті. Роман пробився насилу поміж гриднів.

— Гетьте звідсіля! — гукнув.

— Свене! Невірний боярине! Піддайся княжому воеводі.

Наче тигр, скочив Свен на нього і зі страшенним розмахом ударив його мечем. Одначе удар зісовгнувся по підставленому щиту, а варяг аж похилився від розмаху. Цю хвилину використав Роман і звалив Свена з ніг.

— Беріть його! — гукнув.

Все, що жило, кинулося на переможеного. Наче мурав'ї на гадюку, яку збиточні хлопці кинуть у мурашник, налягли на Свена гридні і швидко зв'язали його, мов дитину. Роман поставив біля нього сторожу, а щойно тоді привітався зі Станком. Бажав було привітатися і з Козняком та Мирославою, але на відгуки страшної боротьби у місті тільки усміхнувся до своєї дівчини. Мирослава тільки вибігла за ним і проводила його очима далеко, заслухана у звуки, які долітали до неї аж сюди.

Над Новим містом стояла заграва. Жахливо рвалися у нічній темряві крики скажених борців та зойки людей, які гинули в безнадійному бою.

XXVI

ПЕРЕДСМЕРТНЕ ПРИЗНАННЯ

Простора світлиця дворища виглядала на побоевище. Посередині валявся розбитий стіл та поламані стільці, порвана скатерть, потовчений та потоптаний посуд, що попадав із мисників. Валявся на землі і золочений божник, сухе зілля та золочені ідоли, під якими стояв Свен, коли боронився. З долівки челядь збрала вже трупи гриднів та варягів, тільки чорніли ще калюжі крові. В куті лежав Свен, сповитий мотуззям. Його лице було біле, як стіна, та скривлене у маску болю. Проте ні один стогін не виходив з його зчорнілих губ. Недалеко Свена лежав важкоранений, кров'ю залитий Галляр, а над ним блідий, мов стіна, видко, до краю виснажений клячав на кривавій долівці Станко.

Мирослава підійшла до Свена і, поклавши йому руку на плече, сказала:

— Свене! Ось удруге перед тобою свідок, який закидає тобі душогубство. Востанне взиваю тебе, дай свідоцтво

правді, вкажи убийника, щоб чорна тінь злочину не падала на шлях життя невинного!

Свен наче не чув слів дівчини. Всі присутні з напругою гляділи на гру лиця зв'язаного героя. Та ні один м'язень не рушився на його стиснених устах.

— Воеводо! — заговорила знову Мирослава. — Не бути нам зі собою у парі, та я завсіди з подивом гляділа на появу благородного героя півночі! Тому на цей гарний момент і на твою героїську честь заклинаю тебе, скажи вибранці твоїй, хто був убійником її брата?

Звільна підвів Свен голову, а його очі горіли, мов у вовкулаки.

— Не воевода я, а конунг, дівчино. Мечем я добився влади, і меч відібрав її від мене разом з силою та волею. Не жди від мене вчинку, який не був би ударом, ні слова, яке не було б прокльоном!..

— Спасибі тобі, Свен, й за це! — заговорив раптом з-під печі старий Козняк. — Стільки я й бажав знати! Ти не потвердив своїх слів, значить, не Роман, не Олешич... Дажбоже!..

І старий вхопив себе руками за сиву голову.

— Ха, ха, ха! — зареготався Свен. — Стареча слабість є матір самодурства! Я не потвердив своїх слів, але й не заперечив їх!

— Я питаю тебе, як рівний рівного, а навіть вищого, — наставляв боярин. — Зразу ти був воеводою, опісля конунгом, і я корився тобі у всьому. Тому прохаю тебе ще раз. Не я твоїм суддею, ні твоїм ворогом, а князь. Для мене ти завсіди тільки колишній союзник, який мав навіть увійти в мою рідню, а якому я віддав все своє майно...

— Хочеш відповіді, добре! Розв'яжи мені руки і ноги, дай мені меч і щит, тоді поговоримо знову, як рівний з рівним.

— Достойний боярине! — вмішався Збранич, коли побачив, як старий затрусився і опустив руки. — Бачу, що слабнеш, як ослаб колись і я від очей і слів цієї гадюки. Знай, що я сторожем біля цього зрадника і збережу його на люту княжу кару, хоч би й головою прийшлося наложити мені чи тобі!

Те кажучи, встав і станув між Свеном і боярином.

— Ха, ха! — засміявся тоді Свен. — Ось бачиш, боярине, кому залежить на правді? Саме той, хто обвинувачує мене, боїться моєї поруки. Ха, ха! Не завсіди має боягуз і брехун сотню помічників. А цих чотирьох тут — це мало! — гордо і згідно вказав на чотирьох гриднів Збранича.

— Не я боюся правди, а ти, Свене, княжої кари,— відповів молодець.— Що ти хоробрий, знаємо всі, але скажений вовк теж хоробрий, і нема йому від цього честі!

— Слова, молоде, слова! А ти діло покажи! — непевним голосом почав Козняк.— Дай доказ, що ти й Роман непричасні у злочині, а тоді про мене!

— Доказу бажаєш, боярине? Гаразд! Сам Свен казав, що привід для злочину дав гріш, саме той, який ти віддав Свенові.

— Так, але хоча б він і витратив усі гривні та куни, то все ж не відцурався ні мене, ні моєї дитини. Не про гроші йшло йому, це ясно! А як так...

— Як так, то той, в кого ті гроші, дає також доказ невинності й вертає їх тобі.

— Хто ж це такий?

— Я!

— Ти?..

Від скаженої люті посиніло лице варяга. Козняк відступив від Свена, з розхиленими устами стежила Мирослава за сваркою, а Збранич спокійно говорив далі:

— Так, я! У посіллі моєї невісти у Мошаниці зложено, боярине, твоє майно, яке відібрали ми від Свенових людей. Береже його воевода Соломирич...

— Слава ж богам білим, богам добрим! — закликав Козняк.— А тобі, хлопче, вони заплатять сторицею по заслугі. Ге! Нелегко-то на старості літ глядіти багачеві на злидні його дитини. А все ж не про тебе тут річ іде, а про Олешича.

— Несправедливий ти, боярине! Проти слів Романа стоять слова Свена, а я єдиний свідок злочину. Чим же слово Свена вартніше? Чим моя порука нестійна?..

За цей час заспокоївся дещо Свен і опанував гнів, який давив йому горло.

— Ні, нестійна твоя порука, бо гроші по закону війни належать до князя. Легко віддавати не своє добро. Все одно не понюхати тобі його!

— Води! — сказав хриплим голосом Свен після довшої мовчанки.

Ніхто не рушився.

— Терпи, зраднику,— пробурмотів Станко, бо не міг у цьому ворогові бачити і признавати людину.

Та ось Мирослава піднялася з лави і по хвилині принесла Свенові глечик води.

Жадібно пив варяг, і дівчина притримувала глечик при його почорнілих губах.

— Миро! — прошептав, випивши.— Твоє серце — краще смарагдів Фреї! Зроби ще одну ласку та подай мені ще раз води, але з отрутою.

В його голосі звучала страшна щирість.

— Боїшся, воеводо? Страх тобі княжої кари? — спитала глумливо дівчина.

— Раниш моє серце, Миро, і то нізащо. Чи боїться смерті той, хто прохає отрути?

— Ніякий герой не прохає отрути від ворога, бо це доказ, що більше боїться його, ніж смерті. Але ти скажи, хто вбив Доброгоста, а замість отрути дам тобі до рук ніж.

— А що зробиш з убивником?

— Йому теж дам ніж, але в серце...

Стиха заскреготали зуби варяга.

— Сказав би я тобі, дівчино, але присяга в'яже мене. Та ти перекажи Рогніді, що я тут. Хай вона побачиться зі мною! За те обіцяю тобі, що так само, як ви не почувете від мене імені злочинця-душогуба, так теж Володимир не вчує імені твого батька, а тоді ваше майно, збережене Збраничем, залишиться за вами!

Мирослава кивнула головою. Справді, коли Свен випреться спілки з її батьком, то й Кознякові куди легше виправдати себе перед судом князя. Оглянулася. Старий Козняк спав уже на лаві, ратники дрімали біля Свена, який сидів непорушно, зв'язаний мотуззям. На долівці стиха харчав Галляр. Тільки Збранич не спав. З добутим мечем сидів напроти в'язнів та, видко, насолоджувався помстою.

Нагло Галляр підвівся з долівки і розложив рамена, ніби молився до вогню на широкій печі.

— Льокі! Льокі! — хрипів.— Червоне полум'я обхоплює мене. Червона кров заливає все... Діти... такі білі... гарні... то у жертву велетневі!... Геть від мене! Пропадай! Хай поб'є тебе Льокі кривавим огненним мечем!.. Проклін тобі, проклін і смерть!..

Упав ниць та судорожними рухами рук порпався у кривавій пилуці долівки. Крик його пробудив сонних, і вони гляділи з острахом на боротьбу життя з смертю.

— Дайте йому води,— обізвався один із ратників, але ні сам він, ні хто інший не рухалися з місця.

Нараз залунав спокійний, мов у повні сил виданий голос Свена:

— Увійди між вибранців Одіна, вірний дружиннику! Вальгалла відчиняє тобі вже ясні ворота. Золотий ріг меду

подає тобі білорука валькіра. Відійди в мирі і жди мене. З моєї теж тече кров, як і з твоєї. Прощай!

Зірвався з долівки Галляр, здавалося, що останнім відрухом кинеться на Свена, та ось сильна струя крові бухнула йому з уст. Без стогону повалився варяг на долівку з глухим стукотом.

— Мирославо, поклич слуг, щоб винесли труп! — оглянувся за дівчиною Станко.

Та Мирослави не було вже в кімнаті.

* *
*

Тієї останньої ночі не спалося в Києві нікому, не спалося й Рогніді. Та не тривога відганяла від неї сон, а гнів, страшний, лютий, бо безсильний гнів обманеної жінки. Ще вчора Снорре приніс їй вістку, що Свен поїхав на Витечівський шлях «по невісту». Обманець приспав її був обіцянкою, а вона не станула між ним і полочанами, поки ще на це був час. Тепер було вже запізно. Присягу від них відібрав уже Свен. Свен виділив їм уже паї добичі, вони були його дружиною, а не її. Біля неї був тільки Снорре та декілька слуг, а її перша служебниця з боярського роду мала стати княгинею...

«Ні, неможливо було, щоб Свен брав Мирославу на княгиню усієї Русі. Неможливо було й те, щоб молоде дівча, та щира й люба Мирослава, яка так любила її та її сина, захотіла ограбити їх обоє і то через подружжя з сорокалітнім. Ні!»

Сумніви обсіли ум княгині, а годі їй було на них відповісти. І коли вона так сиділа і німо гляділа перед себе, нагло дикий гамір перепинив її думи. В її садах почався бій, з Берестового аж до кімнат долітали вигуки й верески, брязкіт зброї, а Володимирів город засвітив пожежею. Що це було? Якась дальша дія київської ворохобні? Але яка? Непевність здавила серце Рогніди.

«Тікати б! — майнула думка. — Та куди? Скрізь вороже населення, деревлянська рать відмовилася, полочан б'ють, погано!..»

Один Снорре не втратив голови. Він сам умить позачиняв усі ворота і заніс їжу та напіток у таємний льох, де була захована кімнатка на випадок небезпеки. Рогніда заспокоїлася дещо, бо з цієї кімнатки можна було зійти над ріку і тікати далі водою.

Та, на диво, ніхто не добувався до дворища, наче воно саме й не стояло посеред бойовища. Дикі верески, стогони, зойки, ломіт та брязк наповняли сади, вдаряли у віконниці та відпливали звільна у напрямі майдану та з'їзду на Поділ. Аж ось, наче смолоскип, загорілося по той бік майдану дворище Свена, і все, що жило, побігло туди. Вихилившись крізь вікно, Рогніда слухала розмову між службою і почула раптом знайомий низький жіночий голос.

— Пробі! Де княгиня? Ведіть мене до неї!

«Мирослава!» — погадала Рогніда і крізь вікно видала наказ привести до себе дівчину.

Мирослава вбігла в кімнату і припала до колін княгині.

— Прости, милостива, прости, що в таку страшну хвилину непокою тебе! Та саме в такий час кожна хвилина може принести погубу або спасення. Треба подбати за майбутнє...

— Майбутнє, дитино? — лагідно спитала Рогніда і погладила темне волосся дівчини. — Хто може його збагнути? Воно виростає з крові та смерті, і ніхто не знає, чи це калина, чи отрута...

— Для тебе, милостива? Ох, ні! На тебе не підійметься нічия рука!

— Навіть Володимира, гадаєш?

— Навіть його, княгине! Нагадай собі, що він вибачив тобі уже не таке...

— Ох, ти називаєш це вибаченням? — сумовито відповіла Рогніда. — Ні, дитино! Тоді, коли він підіймав на мене руку, а темна тінь смерті вже закривала мені мій зір, тоді... він був ще мій... Тепер він знову вертається, наче Одін до Брунгільди. Він не простягне вже до мене руки по ріг меду... Я згинула для нього... — Тут оживилася раптом: — Та нехай! Так мусило і мусить бути. Ніхто не сміє ламати вірності... навіть Льосна! Та у цій боротьбі святого звичаю зі серцем вмирає щастя.

Мирослава не все розуміла з цих слів, а зрозуміла, що Рогніда любить Володимира, що вибачення його їй байдуже, та не байдужа їй втрата. Аж тепер стало для неї ясне не одне у поведінці княгині, чого не розуміла раніше. Ось чому вона не хапала за ніж у всі ці довгі-довгі роки, коли то не раз, знеможений вином, витязь покоївся біля неї непробудним сном. Ось чому не покинула княжого двора під час подорожей та походів непосидючого князя. Ось чому не позбирала коло себе вчас деревлянського земства, варягів, франків і ворожих новому ладові земських бояр Київщини, не вчинила того, що зробив Свен!..

— Не знаю, достойна, твоїх задумів, бо вони задалекі для мене, а знаю тільки, що князь у ніякому разі не підійме руки на тебе і твоїх, бо ворогом Володимира тільки Свен, а не ти.

— Як-то? Не я?

— Свен відібрав присягу полоцької раті на своє ймення, а не на твоє та Ізяслава. Він і сватався до мене, а не до тебе, всупереч волі власної дружини та твоїх полочан!

— Ах! Я добре знала, куди він поїхав надвечір із Галляром. Та чи гадаєш ти, що він справді бажав мати тебе за жінку?

— Боги знають, достойна! Він дав прилюдно запоруку, якої не ломить ні один варяг, та чи додержав би слова, хто скаже? Хто раз скривив душею, тому вірити годі!

— Дав запоруку?

— Так! Він клявся Одіном, клав руку на меч і присягав, що єдиною княгинею Києва буду я, а Галляр схилив голову, і всі визнали вагу даного слова...

— А я гадала, що він зводить тебе, а він зламав вірність мені. Із усіх гадючих сердець позбирав Льокі лестощі та їдь і вложив їх у серце дужого витязя! У ньому збезчестили боги хоробрість!

— Так, але завтра чорна мара покриє йому очі,— відповіла дівчина,— а з його життям умре і правда про смерть мого брата. Це стіна, яка станула між мною і Романом Олешичем.

— То ти, дитино, любиш Олешича? — спитала Рогніда.

— Так! — певно і спокійно заявила дівчина.

Рогніда встала.

— Як так, то я послухаю поклику Свена! І хоча яким хитрим буває ніфлюнг, більша є помста ошуканої жінки. Ходи! У Свена вирвемо тайну, а його самого кинемо до стіп князеві, наче гадюку, в якій вирвали зуби... Чи ти сама?

— Ні, при мені отрок Збранича, а Снорре може покликати ще декого.

— То нехай покличе! Уже день, крадьки не перейдеш!

Ранок був холодний, непривітний, день наче отягався з приходом, тільки осінні галки стадами спадали на вулиці. З вулички в уличку перемикалися дві жіночі постаті, а старий Снорре з шістьма ратниками провозжали їх. За закрутом шляху показалося дворище Козняка. Ледве чи хто пізнав би у тих руїнах оселю першого багача в Києві. Поламаний паркан, розбиті ворота та віконниці валялися перед хатою, а біля воріт рядочком лежали Галляр, його ратники та вісім

гриднів Романа, які згинули у боротьбі зі Свенем.

— Чого вам? — спитав вартовий.

— Домів вертаємось, юначе! — відповіла Мирослава.— Невже ж ти не пізнав мене?

— Тебе-то я знаю!.. Але княгиня?.. І ось цей варяг та ще з ратниками?..— спитав вартовий і ратищем показав на старого Снорре.

— Це не ворожі ратники, а наші, і тільки для безпеки княгині ми взяли їх з собою. Одного старця чей же не боїтеся.

— Гм! Заждіть на сотника.

У дверях появився Станко. Він увесь яснів, як молодий у весільний ранок. Жваво підбіг до Мирослави.

— Де батько? — спитала дівчина.

— Спить у коморі.

— Чи є хто біля нього?

— Ні! Насилу поклали старого! — засміявся Збранич.— Завісили двері до світлиці веретою, то й заснув.

— Спасибі! А що Свен?

— Постогнує і кляне. У нього гарячка.

— То і добре. Тепер іди і збуди батька, але так, щоб Свен не чув. Обох вартових вишли надвір і пусти до Свена княгиню!

— Як-то? Залишити їх обох без варти? Ніяк не можна.

— Ти ж будеш за завісою з нами.

Дівчина розказала Станкові про намір княгині і впевнила його, що не буде ніякої зради.

У світлиці панувала сутінь, на огнищі тлів невеличкий огник, при якому гридні зварили сніданок. Рогніда побачила у самому кутку під божником непорушну темну постать.

— Свен!

— Вийдіть обидва! — наказав Станко.— Станьте біля воріт і без мене не перепускайте нікого ні туди, ні назад.

Вартові вийшли, Станко та Мирослава докинули ріща на вогонь, а самі пішли у комору, де на долівці сидів старий Козняк.

— Що сталося? — питав злякано.— Невже ж пора на суд?

— Так, пора! — відповіла Мирослава.— Але суддею будеш ти, батьку!

— Я?

— Так! Стань ось тут біля дверей і слухай, як княгиня говоритиме зі Свенем.

Станко прикляк на одне коліно біля самих дверей, добув стрілу і наложив її на тятиву. Всі троє стримали віддих.

— Привіт тобі, герою! Ти кликав мене, і я тут, бо швидко відкриє тебе Гель, і я не почую від тебе слова правди!

На звук голосу княгині здригнулася темна постать, і чути було скрегіт зубів Свена. Довгу хвилину змагався з болем, аж підняв голову і розплющив очі.

— Ти прийшла, княгине? — спитав. — Спасибі тобі, та ти прийшла жаліти мене чи сміятися?

— Норни випряли нам обом невдачу, а з призначення годі сміятися. Для мене вмерла надія з твоєю зрадою. Нема в мене вже майбутнього, є тільки дитина... і ніж!

Із-за пояса видобула ніж східного виробу з тонким, золотом січеним вістря. Свен звів голову на груди. Його, видко, брала гарячка, і відривані слова падали з уст.

— Горить, горить!.. Вовк Фенріс рве мені нутрощі. Суд, сором, смерть! Рогнідо!

Тут зірвався, і здавалося, що одним зусиллям розірве ремені. Нелюдське хрипіння добулося з горлянки, і велетень впав назад на землю.

— Рогнідо,— шепотів, скрегочучи зубами,— якщо ти варязького роду, якщо ти жінка, в якій залишилося хоч на макове зерно чуття, встроми мені цей ніж у серце, або ні... перетни отут б'ючку...¹ Ох, якби я міг зубами перегризи її сам!

— Ні, Свене, то не я вб'ю тебе, а Володимир, бо ти його зрадив, а мене оббрехав. А за віроломність і зраду не ножем карають, а ґратами... у гноївці!

Слова ті протверезили Свена. Його зуби знову заскреготіли, але відповідь, яку дав Рогніді, була ясна і спокійна:

— Властиво, я не зрадив тебе, Рогнідо! Ти, як і ми всі, бажала тільки влади і слави.

Рогніда покрутила головою.

— Чи ти справді вже так віддавна бажав слави і влади? А навіщо ж ти стільки разів оббрехав Володимира, мене, Козняка, Мирославу, Галляра?.. Як можна тобі вірити у що-небудь? Поясни мені бодай тепер свої задуми, коли хочеш, щоб я допомогла тобі перед княжим судом.

— Слухай! Перед смертним словом витязя запевняю тебе, що вже під час останнього походу на печенігів я задумав повалити князя, якого я сам виніс на київський престіл. Та до цього треба було мені раті і гроша... Полоцьку рать мала дати ти, а гріш Козняк. Тебе я гадав з'єднати собі обітницею помсти, а гріш Козняка дістати з руки дівчини...

¹ Б'ючка — жила.

— Як-то? — удала зачудування Рогніда.— У Козняка ж був син, і не дочка, а він був дідичем майна багача.

— Був, тому і згинув! — кивнув головою Свен.

Швидким кроком підійшла Рогніда до нього.

— То так, Свене? Заклинаєш мене на моє серце, щоб я допомогла тобі ввійти між вибранців Вальгаллі, а сам ще перед порогом смерті кидаєш кров, розливу тобою, на голову невинних?

— Смерть хлопця давала мені дівчину, а батька робила мені союзником. Вона дала мені гріш і силу. Ось тобі і правда, Рогнідо.

Та Рогніда не спішилася, сховала ніж у піхви, вложила його за пазуху, а там і сказала:

— Боги чули твої слова, Свене, боги і люди, над якими не маєш милосердя навіть при своїй смерті. Тебе засліпила гадюча злоба ніфлунга, якої повна вся твоя вдача. Так, бачиш, дуриш ти всіх і мене все життя, обдурю і я тебе дещо при смерті!

— Проби, княгине, — закричав варяг і вперше та востаннє зазвучала в його голосі справжня розпука, — невже ж у мене таки більше людського почування, ніж у тебе?

— Ха, ха, ха! — засміялася Рогніда.— То ти ще не знав, що я жінка, якій у любові і ненависті ніхто не дорівнює? Ось гляди! Колись на Берестовому над голівкою заснулої дитини ти подав мені ось це!

Тут видобула з-поза одягу малу золоту коробочку й показала Свеніві.

— Вона була призначена для того, хто одним помахом дужих, орлиних крил розігнав усіх своїх ворогів, як Зігурд ніфлунгів. Ти карлик проти нього, Свене, підлий, брехливий, хоча злющий та злобний. Тож ти, а не він повинен згинути від такої гадючої зброї. Не для тебе меч, ніж, кров, червона кров вибранця-героя. Для тебе запінені уста, посилене лице та судорогами покривлені члени боягуза!

І кинула на долівку коробку зі затроєною голкою. Добула ніж і протяла на руках Свена ремені, щоб він міг ворухнутися і повзати. Свен повзав, як гадина, і зубами пробував добути з коробки голку, поки обезсилений болем і гарячкою не охляв непритомний.

СЛАВА КНЯЗЕВІ

У золотому шоломі та багряній мантиї, які дістав був від імператорів після перемоги над Вардою, Володимир на білому, мов молоко, коні в'їздив на подвір'я Козняка. При воротах зустрів його боярин, та не той сам дідуган, що кілька місяців тому. Тоді ще просто трималася його сива голова на плечах, а гордощі світилися в очах опірного боярина. Тепер ніхто не віднайшов би його у цій злиденній появі дідуся з запалими щелепами, червоними мутними очима та труськими руками.

— Боги з тобою, милостивий, під мою стріху вітають,— почав Козняк і схилювався до стремена князя,— та вибачай, що не цвітом стелиться тобі дорога, не медом поливається... Трупи та кров...

Старий розвів руками і знову схилював голову, наче ждав грому. Та в очах князя не було блискавки, тільки зворушення. Від Путяти, Святослава та Богдара він дізнався вже був про участь Козняка у змові, про його безвинність і що тільки через його непослух та спротив Свенові вдалося вчас обезсилити ворога. Князь поклав руку на сивій голові боярина.

— Не тобі, старому, виправдуватися, а мені, що наїжджаю на твою домівку у таку пору. Приводять мене сюди дві речі. Перша...

Мирослава, що стояла коло батька, вмить здогадалася і побігла в хату за калачем і медом.

Князь випив, узяв кусник калача і, видко, радів, що дівчина така схвильована.

— Рожі на твою личку, рожі та мак,— говорив, заїдаючи,— та не за калачем я прийшов, а за другим.

Дівчина спаленіла ще дужче, а таця затремтіла в її руках.

— А візьміть хто від неї мед, бо все, що призначене для нас, вип'є мати-земля.

Прискочив Станко, узяв від дівчини тацю, а дівчина вмить закрила лице рукавом. Опісля другою рукою добула з-за пазухи хустину князя і подала Володимирові з поклоном.

— Ти на грудях носила її, дівчино, на серце клала дарунок свого вибранця? Так, вона ще тепла, гріє і пахне твоєю молодістю!

З острахом глянула дівчина на князя.

— Вибач, милостивий! Я мусила захвати її від очей, бо по неї посягав Свен.

— Невже ж, дівчино, гадаєш, що Свен не добув би її звідтіля? Як же ж ти забезпечила б її? — допитував, та у веселому, жартівливому звуці глибокого його голосу задзвенів м'якший тон ніжності.

— Я пришпилила б її ножом, милостивий! — різко відповіла дівчина, і ніхто, дивлячись на неї, не сумнівався, що вона каже правду.

— Як так, то спасибі тобі, дівчино, за вірність, хай так само вірне буде тобі щастя! Але бачиш, твоя краса не мені зацвіла, хоча й велика її ціна! Кому ж маю віддати цю хустину, а з нею і моє княже право?

Враз загуділо у зборі.

— Мені, мені! — гукали воєводи, сотники, грідні, ба й ополченці. — Киньмо жребій.

Гамір і регіт піднялися звідусіль, та князь підняв руки, і все стихло вмиль.

— Важке питання, та й годі! — заговорив знову. — Я міг би вернути тобі свободу, та твій батько старий, міг би віддати тебе не тому, кому треба. Міг би веліти кинути жребій, та відомо, що найбільше щастя у дурнів... Гм!

— Милостивий князю, віддай хустину тому, хто повалив твого і мого ворога, — сказала поважно дівчина.

Ніхто не засміявся. Кожний чув, що ці слова не жарт. Усміх щез із лиця Володимира.

— Хто ж це такий? — спитав зацікавлений князь.

Та в цей мент усміхнувся, коли побачив Романа, який виступив з гурту і станув коло дівчини.

— Мені віддай її, милостивий! — сказав спокійним упевненим голосом. — Не за заслугу, а по закону любові!

— Як так, — повеселів князь, — то зайве й ваше прохання. Воєвода Роман молодий, та самі бачите всі, що сила в нього і завзяття небуденні; а щодо дівчини, то, їй-богу, не знаю, чи хто другий зважився б посягнути по неї після Свена?.. Що ж, бери, хлопче, чи пак, достойний воєводо. Даю тобі її хустину, як обіцяв перед виїздом у Візантію. При цьому заявляю всім загалом і кожному зокрема, що воєвода Роман не в дарунку дістав цю хустину, а виборов її мечем, як ялося героєві! А тепер ведіть мене до Свена! Це ж моє друге діло!

Веселий гамір, який був наче відгомонам на слова князя, нагло стих, лице Володимира скам'яніло, по всьому зборі пролетів лиховісний дух Морани.

— Він отут, милостивий! — сказав Станко з поклоном.— Розступіться!

Враз подалися набік Козняк, Мирослава, Роман, служба, ополченці та грідні. На поламаній лаві перед хатою сидів варяг. Синя, майже чорна ліва рука, розпухла, наче довбня, лежала безсильно та непорушно на колінах, а з місця, де були ремені, скапувала кров. Його обличчя було спокійне і суворе, як завсіди, тільки жовте, наче у мерця. Уперше, відколи Володимир покинув Київ, стрітилися обидва давні герої, а перед очима обох душ промайнули марева минулого. І враз Володимир, маючи перед собою найзавзятішого ворога, пригадав собі все те, що бачив на Боспорі. Перед ним тут у поросі, крові та гнилі лежить минуле, пережите, погане, а нове, видане, незбагненне виростає йому у душі. Хриплий та сильний ще голос Свена вирвав його зі задуми.

— Чого глядиш на мене так довго, Володимире? — питав варяг.— Давно ти не бачив мене? Ждеш рога з напитком та привіту конунга? Дарма! Ріг не оправлений, мед випитий, а конунг програв ставку життя. Ха, ха!

— Дивлюся у минуле та у майбутнє, Свене, а ні з одного, ні з другого не вільно глумитися, тим більше, коли тінь смерті паде нам на чоло,— відповів суворо князь.

— Минуле у нас спільне, Володимире, і хіба дурень повертає до нього, коли нема вже з цього користі. У майбутнє забігає лише боягуз, бо справжній герой вдаряє мечем та жде жребія смерті або перемоги.

— І ти не бачиш ще того, що між нашим минулим і майбутнім лежить пропасть? Ти не збагнув ще, що конунг не те саме, що варяг на зміїному човні!

— Я знаю тільки, що вільно героєві та по чому пізнати боягузів...

Враз потемніло лице Володимира.

— Знаєш? Герой не бреше, не обманює і не зраджує! — сказав різко.— А роблять це якраз боягузи. І не хто інший, а ти зрадив мене, обманув своїх гріднів і полочан і оббрехав Козняка.

— Тебе я не зрадив, бо всякому свобідному героєві вільно посягнути на владу. Усе на світі застромлене на вістрі меча. Раз ти полишив мене у Києві, то ти дав мені волю йти, куди захочу. Кознякові я сказав те, що вважав правдою.

— Брешеш, падлюко! — вирвалося у Станка.— Перед княгинєю говорив ти не те. Тепер ми вже знаємо, і то саме з твоїх уст, усю правду.

Очі варяга хотіли ніби пробити Станка своєю диявольською скаженістю.

— То ви підслухали? — і злість горіла в ньому, як полум'я.— Так, я оббрехав Козняка,— говорив далі, мов у гарячці,— але у війні та у любові всі способи добрі, якщо ведуть до успіху. Ти, Володимире, викопав ту пропасть, про яку говориш. Ти винен усьому!

З вибачливим усміхом і спокійним рухом голови почав Володимир відповідь:

— Ні, воеводо, не я копав пропасть і не я винен, а винен час, який деколи залізною рукою добувається до воріт держави. Як навіть у далекі новгородські, в'ятські чи брянські області щойно у травні стукає весна, ломить кригу та нівечить снігові звали, так і до воріт твоєї та моєї землі застукав дух нової правди. Ти втік перед ним зі своєї землі, не відступав від трухлявих ідолів, поки новий дух, невидний і все-сильний, не переміг тебе. І бачиш, я зрозумів, що вся наша земля кличе його, коли хочемо стати поруч інших земель світу — або загинати. Ця конечність завела мене у Візантію і дала мені в руки бажане добро. Тобі здавалося, що меч, який поб'є мене, знівечить і самий дух. Ти помилився, Свене! Не я побив тебе, а та земля, якої знаряддям я став, і вона вбила б тебе була навіть на моїй могилі. Ти міг був щонайбільше скинути володаря. Але з мого попелу постав би завтра месник і змів би тебе з лиця нашої землі, що рветься до життя!

Тільки близькі Володимирові, такі, як Роман, Збранич, Мирослава та старі члени княжої ради розуміли слова князя, інші вперше почули з його уст, що він приєднався до грецького бога, якого прихильників стільки жило на землі Дажбога. А що цей бог показався могутнішим за Перуна, то ніхто й не дивувався. Всі були горді, що їх князь знайшов нову силу для них усіх, більшу, як досі.

— Я вікінг, і закон морських героїв є моїм законом. Суди мене своїм новим законом, бо за давнім мій суд уже відбувся.

Настала знову хвилина мовчанки. На землі Дажбога чужинця ніхто не кривдив, і його судили завжди законом землі його походження. Свена можна було судити тільки за душогубство, грабіж та підпал під час ворохобні, а не за зраду.

— Свене,— сказав князь,— за новим законом судити тебе годі! Твоя правда! Ти не з мого світу, а з того, який я вже залишив за собою. Я забуваю про зраду князя й дер-

жави, бо не я твій князь і тут не твоя держава. Проте за законом твоєї землі мушу залишити за тобою всю кров та сльози, згарище і руїни. Ти поставив якнайвищий закон — закон крові! То й боронися від нього або загибай!

Кинув меч до ніг Свена і сів на коня. Та в цей мент зашуміло у зборі. За час суду зібралася була на вулиці величезна юрба народу, яка пильно стежила за ходом суду. Тепер закричали всі.

— Він наш, наш! Давайте його!

— За кров дітей наших!

— На шматки його! Перун йому в тім'я!

— Хай його поб'є хрест! Смерть злодієві! Смерть, смерть!

Здавалося, що юрба ще у присутності князя таки справді розірве Свена на шматки. Потокком рушила громада на дворище Козняка. Та нараз Свен устав. Спокійно, гордо, як колись на Берестовому, поглянув на юрбу владним поглядом. Праву руку простягнув вперед та крикнув:

— Не вам судити конунга! Дяка тобі за правду, Володимире!

І спокійно, певною рукою вбив собі у б'ючку на шиї маленьку золоту голочку. Хвилину постояв просто, відтак зробив півобороту убік і тяжко впав на землю. Ібн Дауд не ошукав варяга. Отрута вбивала, мов блискавка, без болю та муки. Ніхто не смів доторкнутися трупа. Грізний і величний, як за життя, лежав витязь на землі, тільки його іскристі очі затемнилися і погасли.

— Поховайте його за законом! — приказав Володимир. — Ми, живі, воюємо тільки з живими. Прощавайте!

— Слава, слава князеві! — залунали оклики, а в їх супроводі поїхав Володимир на Берестове.

XXVIII

НОВА ВІРА

— Здоров був, волхве Перуна! Не ласка твоя була стрінути володаря тієї землі, як ялося здавна, хлібом-сіллям, запашним димом та співом дівчат? Забув ти за той час за мене, правда?

Аж до землі похилився волхв від цих насмішливих слів. Він стояв у воротах капища сам-один, його служба покинула його. Ні одного зеленого віночка не було видно на подвір'ї,

кущі та моріг були потоптані ногами, відламки зброї, одержі та харчів валялися довкола.

— Правду кажеш, милостивий! — відповів заляканим голосом. — Відвернулося лице князя від богів та їх слуг, але що я не тільки їм слуга, але й тобі раб, то й повинуюся.

Кивнув головою князь, звернувся до прибічників:

— Олешиче! Отут скажи зараз вкопати хрест! Тут лежали тіла ваших отроків, побитих поганями, тут змагалися давні боги зі сонцем правди, з царством божим. З тієї крові нехай виросте хрест і нагадає всім, хто спас їх від меча варягів та від соромної неволі.

Гридни принесли величезний дубовий хрест, що його князь приготував завчасу, викопали глибоку яму, і тоді князь власноручно перев'язав вершок хреста ливною, даючи знак, щоб потягли його вгору.

Затріщали гужі, ухнули гридни, і серед урочистої мовчанки над юрбою полян став звільна підійматися хрест господній. А тоді залунав над головами могутній голос князя:

— Народе мій! Ось знак триєдиного бога вседержителя, який обіймає всіх і вся. Йому я завдячую вінком влади та сили. І вам він дав перемогу над ворогом. Йому поклоняюся я та бояри мої, поклонися йому і ти!

Наче лан спілого збіжжя, живі ряди пішли за прикладом свого князя, похилившись. Один тільки волхв стояв осторонь блідий, простоволосий, заляканий, довго не розуміючи переміни. Прибитий словами князя і невеселими міркуваннями над тим, де він тепер дінется, волхв пошкандибав у капище. Та за якусь годину ждала його чимала втіха. Прийшло декілька мирян із запитом, чи він і для нового бога приймає приноси і чи зуміє найти до нього дорогу, як найшов її князь. Умить з'ясував собі досвідний духовник, що, пливучи за течією, він не пропаде.

— Очевидно, — відповів. — Якби мало бути інакше, то чи лишився б я при своїх почестях? Клади сюди дари, а всі небесні «воздадуть тобі сторицею». Недаром князь воздвиг свій хрест саме на Берестовому; це місце, очевидно, святе і ближче звідсіля до неба молитві і людині!

Живо зайнявся жертвою, бормотів всілякі заклинні, курив святим зіллям, сипав у полум'я ялівець, а накінець перехрестився тричі, як бачив це був у християн. Ледве скінчив, покликали його до кострів, на яких мали горіти побиті варягами кияни. Де не взялися його помічники-співаки, і старий Ярослав немов прочуняв. Він починав мати надію, що нічого не змінилося на Дажбоговій землі. Збираючись на похорон,

накинув білу одягу, підпоясану узірчастим поясом, припоясав розкуйовджені кучері і бороду, а на голову наложив вінок зі зеленої омели. Владним тоном видавав накази підвладним, а вони корилися йому, самі не знаючи, що думати про рішучі та певні рухи старого. Особливо дивувала їх незвичайна точність, з якою він перестерігав усяких подробиць обряду. Пригадував, щоб між похоронених когутів не попали курки або між воскові — свічки-лоївки¹, щоб усі похоронені сорочки були льняні та щоб для гашення вогню не вживали замість меду з водою пива або чистої води. Ніколи ще так точно не дотримувався волхв цих звичаїв, як сьогодні.

Поважно та точно ступав гурток жерців у Володимирів гóрод, де вершилися костри, і тисячна юрба приєднувалася до нього, щоб узяти участь у похоронах. Волхв почував себе знову духовним провідником Києва. Одне тільки гнівало його немало, що за ним не ступав князь та не дзвонили списи гриднів. Не було ні бояр, ні огнищан, здебільша тільки бідніші люди з передмість та з околиці. Та ось похід зупинився. На майдан навскач виїхало кількасот їздців, а за ними біла громада пішої раті. Військо сотня за сотнею проходило попри волхва. На чолі їхав на великому бойовому коні воевода Мстислав Воєславич. Він одним поглядом обкинув увесь майдан на Берестовому і вмить догадався усього.

— Хрест!

З рамен хреста звисали вінки барвінку, чатиння та пізновітів. Це дівчата прибирали його після відходу бояр та князя, і ніяка злочинна рука не порушила їх. А тепер буйний вітер, який наганяв від заходу снігові хмари, розвівав ці вінки, наче прапори.

Правду казали поголоски про Христову віру. Князь прийняв її, та не заборонив почитати давніх богів, бо ось старий волхв, як і раніше, веде похід жерців. Вояки Мстислава були здивовані, як міг Володимир пробитися через печенізьку стіну, повалити Свена та ворохобників? Невже у цьому була якась вища сила?

Мстислав побачив молодця, що з трудом пробивався крізь юрбу, і пізнав Збранича.

— Здоров був, хлопче! — кликнув на нього. — Бачу, вітаєте нас з перемогою?

— Так, з перемогою! Князь велить вам стати у Новому городі.

---

¹ Свічки-лоївки — свічки, виготовлені з лою — овечого жиру.

— Як-то? Адже великі гринци є на Подолі!

— Туди надоспіла саме сіверська рать. А тебе, достойний, князь просить у терем.

Станко під'їхав до волхва, зіскочив з коня і поклонився старцеві:

— Премудрий волхве, рідня боярина з Мощаниці прохає тебе влаштувати після сьогоднішнього похорону на третій день похорон для боярина. Господар покинув свою хату, осиротив свою жінку та дочку, а мені випало хоронити його.

Горде лице волхва поблідло. Він увесь затрусився.

— Боярина? Якого боярина? Невже Мощанина?

— Так! Його найшло на шляху військо князя і привезло з собою. Це член княжої ради...

Аж до цієї хвилини гадав було волхв, що Мощанин таки встиг переконати князя у своїй невинності та що тільки завдяки цьому ні його, ні Козняка не діткнула рука мстивого князя. А тепер?.. Може... може... князь і знає, де, як, коли і чому опинився Мощанин на шляху неживий? Судороги пройняли старця від непевності, страху і сумнівів. Поява Володимира показувалася тепер куди більша, грізніша та ще більше таємнича, як досі.

Ні Станко, ні Мстислав, оповідаючи про останні події, не могли розібрати, якою-то силою розбив Володимир полчища поганих, не розуміли, яким способом міг Володимир опанувати Берестове, не знаючи розкладу сил ворога. Вони не знали, що військо Володимира прийшло саме в той час, коли Еріх наступав на Нове місто, отже, Берестове було без оборони. Але й так яка-небудь із трьох ватаг князя мусила здобути город і злучитися з людьми Путяти та привести Володимира у Київ. Володимир ніколи не зважився б був вертатися у Київ, не маючи потрібних сил, щоб від одного маху розтрошити ворохобників. Не будь у нього дружини Олешича, він пішов би був назустріч Мстиславові чи сіверській раті і щойно тоді вдарив би був на Свена. Та всі ті обставини не були відомі ні Станкові, ні Мстиславові, так що обидва вони, як і весь народ, ні на хвилину не сумнівалися, що тут надприродна сила вмішалася у хід подій.

ПРОЩАННЯ

Ритмічні удари вже від полудня звучали на подвір'ї Козняка. Це раби та найняті робітники ставили наново паркани, прибивали дошки, направляли двері та лавки. У хаті мили та прибирали кімнати, а старий Козняк, одягнений у кожух та клепаню, з довгою патерицею в руках сидів у сінях з Романом.

— Недобре робиш, сину, що покидаєш нас знову! — говорив невдоволено старий. — Я в не виплатному довгу у тебе і князя і волів би, щоб ти був біля мене. Сам ти казав, що з весною всі дружини вирушать у похід. Я бажав би з моїх достатків причинитися до звеличання походу, а тут я вже старий, не зможу допильнувати майстрів, вибрати у купців ні зброї, ні одежі.

— Забуваєте, батьку, що ваші гроші вивезені на Волинь, а не знати, як довго зможе берегти їх воевода Соломирич. Він теж має вирушити весною. Князь хоче, щоб корсуняни й імператори побачили велич і силу володаря всієї Русі.

— Чому ж не їде туди Збранич?

— У Збранича діла досить з похороном Мощанина та із спадщиною.

— Гм!

Старий невдоволено потряс головою. Від часу, як вияснилася справа смерті Доброгоста, все батьківське почування, яке мав старець для мертвого сина, повернулося до живого майбутнього дідича, його майна та дочки, усього, з чим зжився боярин за свій вік. Та Роман тільки всміхнувся.

— А що зробиш, якщо засніжить тебе у повороті?

— Я й не гадаю вертатися верхи, ні возом, тільки водою. Впадуть дощі, то ще краще. Візьму сплав у поліщуків.

На це не було вже відповіді.

— Так їдь з богами, синочку, — сказав по хвилині. — Велес тобі проводирем буде.

Роман похилився до руки старого.

— Де ж Мирослава? — спитав ще Козняк.

— У княгині! Ось я й їду до неї.

— З богами, сину! Вертайся здоров!

— Оставляйте з богом, батьку!

У городі на кожному кроці видко було, як струя життя вертається у давнє русло, перепинене воєнною завірюхою. Торги роїлися від продавців та покупців, поруйновані хати

направляли теслі та пошивальники, щоб перед осінньою негодою мати захист над головою. Сотні людей випрятували румовища, згарища та попіл зі спалених хат, між якими білили свіжі зруби. Кияни здавна були майстри на всі руки. Одне тільки нагадувало на ворохобню — незвичайно багато сіверської, деревлянської та тиверської раті, які поспіли були на рятунок держави з півночі, сходу й заходу.

У дворищі Рогніди панувала тиша. При тих самих ворітцях, при яких прощався Роман із Мирославою перед візантійською виправою, стояла й тепер дівчина, нетерпляче вижидуючи Романа. Коли почула тупіт коня і угледіла худощаве, вітрами загоріле лице молодця, вся спаленіла й побігла йому назустріч. Звіталися, наче вперше бачили себе.

— Коли їдеш? — спитала дівчина, як він обійняв її.

— Сьогодні!

— Ох, це неможливе! Я не пушу тебе!

— Щойно казав мені те саме батько. Невже ви змовилися? — жартував Роман.

— Не смійся, ладо моє, — мрійно говорила дівчина, горнучись до воєводи, — я знаю, що ти не для примхи покидаєш мене знову, одначе я таки справді боюся...

— Чого, дитино? Другого Свена важко було б найти і у Скандінавії, не то тут...

— Я й не про себе боюся, а про неї... — пальцем показала на терем княгині.

— Про Рогніду?

— Так! Вона страшна стала після смерті Свена. Раз у раз кличе своїх богів, молиться, плаче, то чепуриться і примірює строї, видобуті зі старих, сріблом кованих скринь, які Володимир привіз був ще з Полоцька. То знову впадає наче в шал, рве волосся з голови і одяг на собі. Сьогодні прийде князь, бо заповів свій прихід. Я боюся, що вона кинеється на нього або що він уб'є її. Тому благаю тебе, залишися.

Роман задумався.

— Знаєш, щоб Володимир убив Рогніду — у це я не вірю, коли він не вбив її досі...

— Але ти не знаєш княгині: вона сама так його роздратує, що він втратить рівновагу. Ти не знаєш, на що може зважитися жінка, коли любить...

— Невже ж вона любить його? — скрикнув Роман здивовано.

— А ти гадав, що ні?

— Я гадав, що вона його ненавидить.

— Любов не кінчається ненавистю. Сьогодні, коли я натякнула їй на ненависть, вона засміялася і каже: «Ах, ти дурненька, якби я була за нелюбим мужем, і він мене покидав, то я раділа б, що дав мені свободу. Не ненависть, а байдужість — це гріб кохання». Романе, залишися!

Ніжно пригорнув Роман дівчину і довгу хвилину мовчав.

— Що ж, хоч я гадаю, що моя привабливість тут зайва, я залишуся на один день.

— Рука вірного слуги не раз уже врятувала життя невинному.

— Ох, Миро, наш князь християнин, який не скривдить і ворога, не то жінку... Він же ж і Свена не карав, а про Мощанина і твого батька і не згадає. Рогніда, яку Володимир, може, тільки єдину любив, мала б бути у небезпеці? Ні, це неможливе!

— Саме тому в небезпеці! — живо заперечила дівчина. — У його серці огірчення, у неї гнів і жаль, і ось вони зустрінуться...

— Князь не жінка, Мирославо... Цить, князь іде!..

Роман дав знак чурі, щоб відвів коня до стайні, і ввійшов разом з Мирославою до палати. Вони розмовляли ще довго, заки не почули розмови князя з Рогнідою.

Коротко, нервово відповідала княгиня. Звичайні вислови чемності прозвучали без відгомону.

— Чи пан мій бажає повечеряти при своїй рабині?

— Знаєш добре, Рогнідо, що ти не рабиня, навіщо ж дратувати мене?

— А чим же я, як не рабиня? Не жінка, не сестра! Не по волі вікую вік при тобі!

— Саме тому приходжу до тебе, Рогнідо. Нас злучив важкий злочин давніх днів, та вся моя покута, якою я бажав змити мій гріх, не найшла ласки у твоїх очах. Не життя мого бажала ти, а смерті! Ти навіть спілку завела з моїми ворогами, сама добувала на мене меч, дитинку нашу затроїла трійлом ненависті до батька...

— Невже ж ти осуджуєш мене за це?

— Не мені тебе судити, бо я сам винен усьому: і ненависті, і змові, і злочинам. Та раз не можу віддати тобі життя, то можу вернути тобі хоч в частині те, що взяв від тебе. Даю тобі Полоцьку волость, спадщину Рогволода. Йди туди враз із половчанами, яким вертаю волю, зброю та човни, і управляй нею. Нехай син твій не скитається ізгоєм на чужині, ані не гнеться в ярмі, яке навчився ненавидіти!

Серед тиші, яка настала після цих слів, Мирослава виразно чула, як княгиня заплакала.

— Ти плачеш? — м'яко спитав Володимир.— Плач, Рогнідо, плач, як і я плакав колись кривавими сльозами над своїми гріхами, та, виплакавшись, вибач мені злочин, яким я прогрішився, незрячий!

— Ох, я не плачу! — відповів різко голос княгині.— Мої сльози — не вода, а кров! Волость я приймаю, бо вона моя, а сина візьму з собою, бо він теж мій. Відійду зараз, як тільки позбираю те, що залишилося мені по батькові. Доля, яка нас злучила, розлучає нас тепер, а моє місце при тобі займе друга...

— Рогнідо! — скрикнув Володимир, а в голосі його звучав гнів і біль.— Даремне ти завертаєш споминами до давніх днів і до незагоєних ран. Чи на те, щоб повернути мене з дороги, на яку я ступив цієї весни? Даремне зусилля. Мое життя не належить уже до мене!

— Чому? — різко залунав запит.

— Тому, що воно є власністю народу і всієї землі Дажбога!

— Ха, ха, ха! Колись ти казав, що ця земля твоя і народ твій! А я кажу це ще й тепер.

Рогніда встала й поступила крок до Володимира.

— Ти не розумієш моєї правди, Рогнідо! — відповів князь.— Усе довкола тебе змінилося і дозріває вже до вищого розуміння життя та обов'язку, а ти все ще живеш варязькими маревами. Держава від Волги до Тиси — це не човен, а я не варяг!

— Говориш про державу, як грек!

— Бо я грецької віри, Рогнідо, віри, яка висловлює все те, до чого додумався я сам, коли прозрів.

Настала мовчанка, і Мирослава почула, як князь наливав собі чарку меду чи вина у срібну чарку.

— Бачиш, Миро, що Рогніді не загрожує нічого,— сказав шепотом Роман,— хоч би тепер навіть у її руці був ніж — Володимир не покарав би її. Він зводить з нею порухунки, як зі Свенном, і вони обоє зникають з його життя...

— Ходімо звідсіля! — відповіла дівчина.— Я не можу слухати таких слів прощання. І якби хто догадався, що ми були свідками такої розмови, то нам самим було б соромно перед власною совістю.

ПІД КОРСУНЕМ

У березні 988 р. прибув до Києва логофет Скілос і привіз з собою кількадесят духовників, переважно болгар і полян, які довгий час пробували, а то й народилися у Болгарії, Корсуні чи Візантії. Вони мали зі собою церковну утвар, книги, писарів і іконописців та безліч ікон, зібраних грецьким духовенством для покорення порфірородними лютого племені тавроскітів, яких володарі бажали повернути на Христову віру. Володимир прийняв ласкаво дарунки порфірородних, а вказавши на християнську обстанову двора та на хрест на Берестовому, сказав:

— Усі умови, поставлені мені імператорами, виконані. Варда Фока побитий, силу моєї держави збільшили шість тисяч варягів, я сам, моя дружина і велика частина моїх земель поклонилася святому хресту. Чому ж імператори не прислали мені моєї невісти? Невже вони не шанують свого слова?

— Ніколи порфірородні не ламають слова. На царівну Анну теж вступила благодать господня, і вона буде біля Влахерну монастир, куди бажає вступити восени. Супроти волі бога людські умови безсильні.

Скілос побожно схилив голову, а Володимир з усміхом подивляв спокій, з яким він передавав свідому брехню. Роман Олешич, який стояв біля князя, аж почервонів з досади. Анастас потягнув його за рукав. Прибічники князя дивувалися, з яким м'яким серцем їх володар приймав гарбуза від імператорів.

Скілос умовлявся з князем щодо дорічної торговельної виміни і повідомляв, що на передмісті св. Маманта відкрито дві нові господи для руських купців.

— Я вельми вдячний порфірородним,— відповів князь,— за їх опіку над новонаверненим племенем! На другий рік я радо скористаю з ваших господ. Та в цьому році я загадав викорінити поганих зі степів нашого моря, тим-то й не пушу на весну човнів у Царгород. Вони не вернулись би до осені. Тим-то поїдуть тільки у Корсунь. Туди хай переїдуть царгородські купці у другій половині травня на торг.

Скілос прикусив губи. Що означало це розпорядження князя? Він знав від київських греків, що ладиться воєнна виправа до Корсуня, а від цісарських стратигів, що вони

не бояться облоги за подвійними стінами города. Якби руські купці поїхали у Царгород, вони могли б бути заручниками миру. Але коли так, то чому вони взагалі їдуть у Корсунь? Греки знаменито знали, що після перемоги Володимира над печенігами шлях на схід відчинявся знову, і руські купці не муситимуть їхати аж у Візантію, щоб продати крам. А може, ця корсунська виправа — це тільки підступ?..

— Осміляюсь, — сказав Скілос, — вашій княжій милості пригадати, що не кожний купець зможе вислати кораблі у Корсунь. Таких є небагато, а не знати, чи ті, що приїдуть, зможуть викупити весь привезений крам. Для вас була б утрата, а для нас дорожнеча по містах.

Князь усміхнувся.

— Як у справах віри та небесних благодатей рішає імператор, так у торговельних справах рішаю я, й ніяке моє рішення не буде шкодою для моїх підданих. Вони знають, що за всю доставку дістануть плату в повновартних грошах чи товарах. У Корсуні є купці не тільки грецькі, а все непродане можу я сам закупити і зложити на складах Корсуня.

Після такої заяви Скілос від'їхав, користаючи зі санни, у Витечів. Того самого дня роз'їхалися биричі князя по всіх землях від Дунайця по Волгу. З першими водами стали наспівати у Київ дружини всуміш із човнами купців. Купці збиралися під Витечевом, дружини — в Києві, де княжі воеводи переглядали їх старанно та мали наказ доповнювати всякі недостачі зброї та припаси гриднів. Ще ніколи ніякий володар Руської землі, навіть великий Святослав, не зібрав у пристані Києва такої раті. До половини травня назбиралося п'ятсот великих човнів, а в кожному було від тридцяти до п'ятдесяти мужів. Тільки бояри, воеводи та прибічники князя мали коні, всі інші були піхотинці, зате на кожному човні везли мотуззя, в чудернацький спосіб попритесувані балки та залізні окуття.

Вже десятого травня рушили купці та тисячки ратників під проводом Романа Олешича. З ним їхало кількадесят грецьких уповноважених із Києва, яких вислали київські греки з доставою у Царгород. Був чудовий весняний час, а на Білобережжі все стояло у цвіті. Через пороги перебрався без перепони, ні одного печеніга не відко було на придні-пряньських степах. Тільки в Олеші треба було два дні пере-чікувати бурю, яка зірвалася з північного сходу. Хоча вітер не вщухав, море було ще неспокійне, Роман наказав день і ніч їхати далі повз береги Криму до Корсунської затоки.

З трудом найшов Роман на пристані місце для себе та

своєї раті — так багато суден було у ній. Здавалося, весь Золотий Ріг переселився у Херсонес. Густо, наче димовий ліс, торчали щогли, роєм увивалися човни; наче ніжки величезних водяних хрущів, маяли весла гребців ритмічно по обох боках суден. Гомін і крик вітали київський флот. Портові впорядчики бігали спітнілі з купцями, визначаючи кожному стійло та місце на нічліг. Роман передав опірних греків катепанові Феодосієві, а цей обіцяв подбати, щоб вони не повтікали з Корсуня. Руські купці не платили портової оплати, а мусили платити її греки. Вони навіть не могли мріяти, щоб утекти із крамом у Царгород, і мусили продати у Корсуні або ждати кінця торгу. Торг ішов на диво живо та гладко шість днів. Руські купці знали, що якби торгівля йшла тяжко, то сам князь закупить усе за готовий гріш.

В кінці сьомої днини стали деякі кораблі у пристані ладитися до виїзду серед окликів зібраного у пристані народу.

Роман занепокоївся і вийшов з Вишатою, вельми метким і тямущим купцем, у пристань. Та як далеко і широко простягається море, ніде не було видно ні одного човна. «Що сталося з Володимиром?» — запитував себе воевода.

— Цієї ночі треба щось зробити, інакше всі задуми князя пропадуть, — сказав.

— Що саме?

— Мусимо перешкодити кораблям, щоб не покидали пристані. Кожної хвилини може наспіти княжа рать.

— Це нелегка річ. Корсунь багатолюдний город. З залогою стратиґа та корабельниками візантійських купців буде в ньому до восьми тисяч мужів. Стіни високі, сильні, а на заборолі кожна баба рівна гридневі.

Та в цей мент Роман скочив, наче хлоп'я, між носіїв, які несли у город мішки. Між ними виднів старий білявий муж з коротко стриженою бородою, одітий у грецький стрій з широким варязьким мечем.

— Оляф! — кликнув на нього Роман.

Живо оглянувся варяг, і обидва друзі щиро привіталися.

Оляф, видужавши, оселився в Корсуні, де займався поки що торгівлею збіжжям. Роман відтягнув Оляфа набік і спитав:

— А ти не мав би, Оляфе, охоти хоч раз послужити князеві?

— Чим?

— Звісно чим: мечем і веслом!

Очі засвітилися у варяга.

— Заробиш на цьому стільки, скільки не дасть тобі й найбільш корисний торг.

— А це як?

— Забався ще раз у вікінга й не пусти завтра грецьких суден із пристані.

— Скільки людей ти даш мені?

— П'ять сотень, а що здобудеш — твоє!

— Ха, ха! Як так, то я й сам на це пішов би, будь у мене люди. Дай мені людей!

— Не я, а оцей огнищанин дасть тобі їх,— звернувся Роман до Вишати.— Подбай, достойний, за варязькі плащі і передай їх моїм людям у господі. Наші шоломи та човни й без того скидаються на варязькі, здалека не буде видко.

Другої днини Роман ще спав у господі, коли прибігли перелякані руські купці.

— Хоробрий воєводо! — поклонився київський огнищанин Вовк.— Відвернулося лице Хорс... господа від слуг твоїх. На морі показалися варяги і граблять грецькі судна. Всі, що виїхали ранком, завернули назад. Та п'ять великих круглих суден пропало з усім достатком. Купець Кіродул вернувся на човні сам-один з одним гребцем. Що нам робити?

— Залишити всі опорожнені кораблі на березі, а мужву озброїти і стягнути біля мого стану. Я вже вчора ввечір вислав своїх людей за варягами. Вони завернуть їх від сторони моря і приженуть підвечір сюди, а ви маєте бути готові переловити їх, ще заки допливуть до берега.

Відразу почався на флоті рух. Вино, паволоки, зброя, посуда, сукно, прикраси та всяка грецька купля не займали багато місця, тому до повороту досить було й шостої частини всіх суден, які виїхали були з Києва. Купці вибирали що кращі та легші й вантажили їх куплею та поживою, а гребці з рабів помагали їм переносити та розміщувати крам. Вільні гребці, посередники та ратники озброїлися, а молодші купці, з яких кожний знав воєнне діло і миттю вмів перекинутися з купця у грабіжника-вояку — взяли керівництво.

Підвечір не чорні хмари від заходу надвигнулися на Корсунську волость, не сірі птахи налетіли, не сарана рушилася на плодовиті поля... Це велетенський флот суден Володимира підплив до заливу й замкнув його зовсім. Вслід за цим човни приставали до берега, а з них висідали відділи раті, такої добірної та блискучої, що й самі порфірородні імператори не посоромились би такої. Сотня за сотнею, тисяча за тисячею виходили на берег, а коли причалили всі, крім

вартових човнів, вивантажено ще кількадесят коней. На одного з них, білого, мов молоко, араба сів рослий муж у пурпуровій мантиї та в золотому шоломі з вінком на голові й блискучим мечем у руці.

Нечуваний переполох охопив корсунян. Стрімголов утікали у город ті, що вийшли були у пристань, як тільки на овиді появилися човни. Утікали навіть власники господ і складів, побудованих на березі, і мешканці передмістя, яке лежало на руїнах давнього Херсонеса.

Глухо зачинилися ворота міста, й почалися гарячкові приготування до оборони. Хоч корсуняни чули про майбутню виправу Володимира на Корсунь, але приїзд купців розвіяв їх сумніви. Аж тепер вони зрозуміли проворність князя, який стягнув сюди хитро своїх вояків і маєтки найбагатших громадян імперії. Населення города подвоїлося від такого великого допливу чужинців, тоді як усе їх майно було на кораблях. Катастрофа була неминуча.

Царгородських купців охопила паніка. Юрбою збирався народ на агора, домагаючись негайних переговорів і мирної передачі города. Грецькі купці з Царгорода обвинувачували катепана у зраді, мовляв, він не ударив на варягів попередньої днини і не випустив грецьких купців із пристані. Тепер уже ніхто й не сумнівався, що вчорашні варяги були тільки передовим відділом флоту Володимира та що були в порозумінні з Романом Олешичем. Даремне виправдовувався катепан: озлоблені, до розпуки доведені купці за всяку ціну бажали найти винуватця їхньої втрати й находили його тільки в ньому. Не диво, що, всупереч бажанням корсунян, катепан відмовився піддати город і, зібравши купців та всю військову залогу, почав боронити город нежартом.

Корсунян, які противилися, казав ув'язнити за те, що держать сторону Володимира, а маєтки їх забирати, щоб хоч у частині покрити втрату царгородців. В цей спосіб залякав одних, зацїтькав других і розпочав оборону.

Внутрішні стіни города були дужчі та вищі за зверхні, збудовані з найдобріших відломків стін давнього Херсонеса. Черговий наступ руської раті скінчився перемогою оборонців, і в серця їх вступила відвага. Замовкли навіть голоси спротиву серед корсунян, а царгородські купці почали списувати та розділяти забрані маєтки.

Але облога затягалася. Кілька днів війська Володимира відпочивали, і щовечора почувалися з табору крики та спів гриднів, що бенкетували. Та одночасно на очах корсунської залоги повставали вздовж стін дерев'яні зруби, на яких

здіймалися пороки, тобто метавки на балки й камені. Корсунянам удалося декілька з них спалити грецьким вогнем, та на їх місці з'являлися нові.

Найдивніше було те, що поставало їх по кільканадцять раз, без гомону, стукоту сокир, не примірюючи навіть частин, якби були готові.

Десятої днини після приїзду величезні каменяки летіли на стіни, а що віддаль була дуже невелика, то і успіх обстрілу був незвичайний. Зразу тільки кривлі домів, положених біля стін, терпіли від стрілен, які перелітали через городські стіни, та швидко стали падати один по другім зубці укріплень, а далі цілі заборолі обвалювалися й летіли вділ із ломотом у хмарах пилюги. У руських дружин не було ще ніколи машин, тим-то візантійські та корсунські будівничі не так дбали про відпорність, як про висоту та гладкість стін.

Серед крику та реготу ґриднів падали укріплення міста й гинули його оборонці. За цей час княжі дружини основно очистили все побережжя півострова та половили чимало суден, які наспівали з Візантії.

XXXI

ПОХВАЛЬНА ПІСНЯ

На підсінні невеликого хутора, положеного на горбку під містом, сидів Володимир, біля нього воеводи: обидва Олешичі, Соломирич, Мстислав Воєславич, Стенята, Сулятич, на боці при столику Анастас.

Устав Вишата:

— Милостивий князю! Маю вістки, що городяни раді би хоч сьогодні піддатися під твою руку і збутися стратигів та збирщиків із Царгорода. Та саме цього не бажають собі царгородці, а їх є в городі сила. Катепан теж рад би піддатися з усім військом, та боїться відповідальності. А проте гадаю, що від одного сміливого наступу город піддасться!

— Це ми знаємо, що вже перед тижнем, коли впала стіна біля східних воріт, город був наш,— зауважив старший Олешич.— У тому-то й ціла біда, що ми бажаємо добути город, а не його звалища.

— Бач, цього не роз'яснить купцям ніяка сила! — відповів Вишата.— Не беремо, то це значить — не можемо!

— В такому разі треба б хіба нам самим вислати посла до

імператорів, щоб дозволили ласкаво корсунянам здати город! — зажартував воевода Мстислав.

Князь усміхнувся:

— Отже, ніхто з вас не має ради?

Ніхто не відзивався.

— То я скажу. Стратигам треба облегшити рішення і вчинити щось таке, щоб усі, навіть царгородці, бачили безвиглядність дальшої оборони. Можна це зробити на три способи: підпалити місто, виголодити його або позбавити води. Одначе підпалене місто може згоріти ціле, а цього ми не бажаємо. Виголодити його важко, бо самі ми підвезли їм поживу. Залишається третє!.. Криниць у городі нема, воду спроваджують із гір проводами. Треба знати тільки, де вони, а до трьох днів город піддасться.

На це підняв голову Анастас і заговорив:

— Давно я, милостивий, ждав на хвилину, щоб віддячитися за те добро, якого зазнав від тебе. Ця хвилина прийшла, і слава господові, що дозволив мені діждати її. Я маю рисунок з розкладом города ще з тих часів, коли я жив у ньому. Я знаю башту, де кінчається водопровід, який допроваджує воду з гір. Між оцим місцем і джерелами треба шукати проводів...

У тій самій хвилині прийшов до князя посланець.

Він питався, чи князь не захотів би прийняти без свідків катепана, який крадькома бажає прибути у руський табір.

Годину пізніше, коли воеводи розійшлися з наради по своїх домівках, серед найстрашнішої зливи, блискавок та громів у хату вступив невеличкий сивавий уже муж у напівварварському, напівгрецькому одязі звичайного корсунянина.

— Ти катепан Феодосій? — спитав князь.

— Так, князю.

— Чого тобі треба від нас?

Катепан поклонився князеві до землі і, склавши руки, поглянув недовірливо на Романа й Анастаса, які були при князеві.

— Мужі, які чули мої розмови з моєю невістою, можуть почути і твої слова! — сказав з усміхом.

Широко розкрилися очі візантійця. «Отже, правду казали поголоски, що сама царівна бажає цього ненависного подружжя?»

— Вибач, князю! Тобі приказувати, не мені! Я прийшов тобі сказати, що я, моє військо і весь Корсунь ніколи не

бажали ставити тобі перепон на твоєму шляху до наміченої цілі. Знаючи, що ти осінений хресним знаменем, не захочеш нашої погуби, віддали б ми град Корсунь без боротьби. Та царгородські купці домагаються оборони, і топір ката висить над головою раба твого! Отже, позволь мені послати письмо у Царгород!

— Чи ти гадаєш, що імператори тобі допоможуть? — усмінувся князь. — У них самих тепер діла досить. Ворохобня знову підняла голову, а цим разом не приїде вже дарова поміч, як у минулому році. Ні одного дромона не дадуть тобі. Як гадаєш, скільки треба було б кораблів, щоб перемогти мою дружину? Щонайменше двісті!

— Ох, я не бажаю помочі, бо знаю, що вона і так прийшла б запізно! — заговорив Феодосій живо.

Та Володимир кивнув рукою:

— Ти чоловік війни і знаєш, що Корсунь упав уже тиждень тому!...

Катепан мовчав.

— Один кивок руки, і моя рать могла б обрушитися на вас, як колись раті Святослава, і з вашого міста не залишиться ні сліду. Та як християнин взиваю тебе: віддай город, Феодосію, щоб кров братів твоїх не впала на твою голову!

— А на чию впаде моя кров, князю? — потряс головою грек. — Я чесний старий вояка, тямлю Цимісію і Святослава і знаю, що ти, милостивий, кажеш правду! Тому бажаю прохати порфірородних, щоб виповнили заключену умову по правді божій і спасли волость, без якої ні один грецький дромон не посміє виплисти на води Понту.

Володимир мовчав хвилину і глядів на прибитого горем катепана, наче бажав збагнути, чи у словах його щирість чи хитрощі.

— Він правду каже! — шепнув Анастас.

— Бачу це! — відповів Володимир і звернувся просто до катепана.

— Феодосію! — сказав. — Завтра ранком із корсунської пристані виїде дромон. Я приготую його сам, а ти пошлеш тільки посланця, який передасть усно ось що: «Володимир, з божої ласки князь усієї Русі, домагається, щоб невіста його з усім почтом, належним його достоїнстві і силі, приїхала за місяць до Корсуня. Якщо її не буде, то його рать у перших днях липня буде під Царгородом». А сам можеш осудити, чи вона вміститься у тих двох господах, які біля церкви святого Мами веліли виставити для вас порфірородні.

— Станеться по твоїй волі, милостивий,— покорився грек,— але що буде тут з нами?

— До трьох днів самі царгородці зажадають від тебе піддачі города, і я займу його! — відповів князь.

— Га! Хай буде воля господня на нас, грішних! — вдарився у груди катепан.— Але невже не найдемо помилювання перед тобою? Ми ж не з власної волі...

— Нікому з вас не впаде і волос з голови, не пропаде і ногата із кишені! Не стану ж я руйнувати своєї волості!

* *

*

Коли другої днини корсунські жінки та челядь купців і вояків бажала набрати води на страву, виявилось, що у проводах нема ані краплинки. А що на весь город був тільки один доплив, то й відразу бракло води у всьому городі. Днину або дві можна ще було видержати при допомозі дощівки, яка залишилася після останньої бурі у заглибинах поземелля, та відтак не було вже ніякої змоги роздобути води, потрібної до пиття. З безхмарного неба лилася тільки жара, земля репалася від засухи, а розпалене каміння аж пекло від дотику. Дивним дивом терпіли від цього не корсуняни і не вояки, а саме царгородські купці, які привикли мати у своїх домівках багато води та холоду. Вони перші зрозуміли, що обороні приходить кінець, тож коли стратиги з'ясували їм безвихідне становище города, вони вже не противилися піддачі.

Отак увійшов Володимир у Корсунь не по трупах, а мирно. За ним увійшло до міста тільки дві тисячі киян, тобто дружини обох Олешичів, пристань обсадили Мстислав та Стенята, інші розложилися широко табором довкола заливу. Князь зайняв майно всіх царгородських дуків, яке було в городі, і велів воєводам розділити між раттю разом із набором флоту, здобутого при першому наступі. Зате заборонив під карою смерті посягати на життя, свободу чи майно городян. Усі втрати, яких мешканці зазнали через грабіж будинків і шкоди у пристані, приказав винагородити. Після цього наказав старшому Олешичеві прийняти присягу від усіх на ймення царівни Анни.

Одної погідної, ясної днини від південного заходу, наче білі птахи, показалися два дромони зі золотими емблемами імператорів на щоглах.

У Корсуні вдарили в усі дзвони.

Увечір за весільним бенкетом Володимир мав першу нагоду промовити слово до своєї дружини Анни:

— Невже ж це правда, що сказав Скілос у Києві, немовби ти воліла чернечу келію від мого двора?

— Ні, Володимире,— відповіла царівна просто й без надуми.— Я не бажала цього навіть на хвилину. Мої брати наказали вивезти мене у Хальдекон і пильнувати, як бранку. Аж твій похід визволив мене. Спасибі.

І князь відповів схвильовано:

— А мої всі діла — це похвальна пісня, зложена тобі в поклони!

ЗОЛОТИЙ ЛЕВ

Повість

ЩО БАЧИЛА ВИВІРКА?

Над малим багnistим озерцем у пралісі простягали вікові осокори своє крислате гілля, наче стидалися його перед очима чужинців. Густа-прегуста, чорна мов ніч вільшина обступила його звідусіль, а високі всуміш накопичені ломи боронили до нього приступ. До половини погружені у рудавині¹, гнили тут грубезні дубові пні, закидані валявою листя та гілля, порослі бородами та подушками мохів, а зовні прислонені осокою та ситником. Отут, на окраїнах, багнюка переходила у болото, глибоке, мастке, непрохідне українське болото, перед яким спиняється навіть лісовий звір, а безрадним стає навіть завойовник світу. Дещо далі, на сухому бугорку, темніли щетинкою смереки, темні, високі, понурі, наче витяті з гірського краєвиду, а між смеречиною й осоками розсілися зрідка тінисті, крислаті, хоча й не такі високі буки. А на одному з них у просторому дуплі жила собі вивірка.

Добре жилося їй у лісі, у якому було стільки другої звірні. Не раз і не два бачила вона ловців-молодців, які ганялися по лісу за чотириновою добичею або підстерігали на озерці болотяну птицю, та ніколи й на гадку не прийшло їй тікати з сієї околиці перед ловами. Для людської наживи були куниці, лиси, кабани, тури, ведмеді, рисі у недалекій діброві, лосі у близьких багнах над Стиром та Горинню або, врешті, олені чи серни. Знала вона, що за півдня мандрівки по гнучкому гіллі беріз, лип та грабів є й боброва загата на річці,— а все те надило двоногого грабіжника. Безпечно буяла собі зате руденька штукарка у гіллі, без перешкоди виховувала своє потішне, чорнооке, живе й моторне потомство та спокійно накопичувала у своєму дуплі щорічно так з півкаменя ліскових чи букових горішків.

Але мало сього! Життя біля озерця було цікаве-прецікаве! Рік у рік двічі протягали туди многі полки перелітних птиць. Вони перші віщували вивірці майбутню осінь, вони

¹ Рудавина — трясовина.

перші заповідали й поворот цвітистої княгині весни. Не раз пізнім вечором напровесні, коли у лісі вешталися ватаги голодних вовків і було страшно та тужно на серці, нагло чулися на розталому озері покрики птиці. «Тепло іде!» — казала тоді вивірка і з того часу щоднини гляділа, чи пуп'янки на гіллі вже пучнявлюють та чи з-під бурої луски не добувається вже сочна зелень. Отут, над озерцем, олені відбували свої весілля та двобої, а отам, під смереками, білили кості двох борців, які сплелися рогами у двобої та так і впали жертвами вовків. Туди заходили і тури у своїх щорічних мандрівках, тут виводилися кабани — словом, букове дупло було наче вікном княжого дворища, крізь яке володар приглядається до жартів та штукарств придворних скоморохів.

Ось і сьогодні саме під сим буком, на якому жила вивірка, розігралася доволі займава¹ дія. Ловець, молодий, жвавий отрок, поцілів стрілою малого кабанця, а там, не оглядаючись по боках, побіг, щоб підняти свою добычу. І ось побачила його стара самура² і притьмом кинулася помститись душогубові за смерть дитини. Звинувся на місці отрок і з усієї сили вдарив дика ратищем, але і сам упав по хвилі. Гострим зубом розпорола йому самура ціле передудя³, і струєю біла кров із розірваної ноги. От і біда! До води годі дістатися, до хати далеко, а спливе кров, то і сили не стане!

Як міг, так спинював кров отрок. Здійняв з другої ноги вовняні волокни, вийняв з торби хліб, заліпив ним рану та став перев'язувати волоками, але ось потемніло йому в очах, задзвеніли в ушах усі київські дзвони, і без сили повалився отрок на землю. Так лежав без руху та віддиху, а мушва і комарі без перешкоди обсідали його лице та руки. Се було зовсім нецікаво, і вивірка побігла в хату спочивати...

Довго лежав отрок під дубом, і вже сонце хилилося до заходу, коли розплющив очі, наче зі сну збудився. А збудив його лай собаки. Наче музика дівчину, утішив сей голос раненого. Він підвівся й обережно та уважно став доторкатися до рани. Вона вкрилася вже грубою поволокою зціпленої крові, але свіжої не було. Видко, безрух та перев'язка спинили її уплив. Зате страшна спрага томила його, язик приставав до піднебіння, а в голові гуділо, наче від удару. Аж ось від сторони смerek надбігла здорова, годована,

¹ З а й м а в а — захоплююча.

² С а м у р а — дика свиня.

³ П е р е д у д я — литка.

лягава собака; вона прибігла до лежачого й обнюхала його від голови до ніг, а там забрехала раз і другий, коротко, уривано, наче сповістить бажала всіх, що найшла.

Із гушавника вийшла закутана у темну верету бабуся. Вона опиралася на щіпок і тьопала дрібними кроками, рухаючи устами, наче пережовувала щось у беззубих яснах. За нею ступав плечистий кремезний парубок з ратищем у одній і дзбанятком у другій руці. Одітий був у полотнянку без рукавів та коміра, а припоясався широким чересом, за яким стримів ніж. З лівого боку на ремінній прив'язі висів широкий блискучий топір. Обоє підійшли до лежачого та мовчки гляділи на себе усі троє, а пес із висолопленим язиком сидів поруч, поблискуючи білими зубами та червоним язиком.

— Хо, хо! — шамкала бабуся. — Хо, хо! А ось зловилася й птичка у заставку. Еге ж, птичка непогана, непростя; бачиш, Славо, сі брови та очі? Благородна птичка, боярська! В неї, щоправда, половецьке гніздо та косоокі дядьки, але все-таки боярський баран, аби який, стоїть холопського вола.

— То ви його знаєте, бабуся? — спитав парубок.

— Його? Хо, хо! Я всіх знаю! Всіх! І сих, що з Чаброва з таким шумом та криком ішли на ріку Калку в озівські степи, і сих, що їхали змагатися з Батиєм та Куремсою. Гай, гай! Скільки голів потрясалось згорда над кінською гривною, скільки птичок поспівувало, наче весною іволги! Ти, Стрибоже, чув їх та свистів ще дужче за них, ти, Хорсе, ще вище підіймав своє золоте личко, а чорна мара¹, що кралася за ними опушкою лісу, пожерла їх. Гей! Вона стежила їх від першої хвилі, дратувала їх лихою ворожбою, а як тільки виїхали з приютного лісу, враз і ускочила на коня, поза їздцем. Сухою кістлявою рукою невидимо перебрала від їздців віжки й повезла їх просто на смерть. Судиславе, Судиславе!

— Не балакайте, бабуся, про пусте, глядіть, людина вмирає!

— Я діло говорю, дитинко, та ти молошняк, не розумієш мене. Як се молочко, що маєш на вусах, осяде на висках сивиною, то й порозумієш як слід... А він не вмирає і не вмере! Темна мара тепер при Ратиборі, почестей їй похочується, боярської птиці забагла погана... Пробі!

Слова бабусі значили, що біля боярина Ратибора, якому належала уся волость, стоїть смерть. Стара Голубиха була

¹ Чорна мара — тут: смерть.

справді несповна розуму, та не було ще такого, щоби яке її слово та не здійснилося. Ворожка була, бач, з неї на славу!

— Благородна боярська птичка! — бормотіла стара і прилякла біля лежачого. — Ось пожди, й тобі крильце підв'яжемо, вигоїмо, і полетиш собі, фрр! Сядеш на гілку, на калинову, далеко від усіх других, і добре тобі буде. Бо з усіх лих на світі найпоганішим лихом є людина. Еге ж!

Вмілою рукою здійняла перев'язку і побачила страшну дурту рану, обліплена хлібом та кров'ю.

— Я так і знала. Славо, давай дзбанок!

— Води! — простогнав ранений. — Ради бога, води!

— Іменно води тобі треба! Ось вона!

Приложила дзбанок до уст лежачого, а він припав до нього губами, неначе вмираючий до життя. Пив, пив, доки стара не відняла дзбанка від губ.

— Ох! — перевів дух молодець. — Що за добро!

— Еге ж, добро! Усе, що з моїх рук, дитино, добре! Але вибачай і пожди! Дома дістанеш більше! Вода не тільки до пиття годиться.

Вимила рану, витерла обережно платиною, а там з-під верети видобула чималий шкіряний мішечок і добру хвилю порпалася у ньому, наче дитина у маминій скрині, аж наїшла мале глиняне горнятко, туго зав'язане міхуром. У ньому була якась темна, зеленувата мазюка, якою стара вмить замастила усю рану. Засичав і скрутився молодець, наче настолочений вуж, та стара тільки захихикала:

— Сичи, сичи! Хвильку покрутишся та й перестанеш. Пече тебе, синку? Пече? Ну, гаразд! Зате не припече тебе гарячка, не з'їсть тобі круглого личка, не пооре чола. Хо, хо!

Швидко і вправно перев'язала ногу полотенцем, а за сей час молодець заспокоївся.

— Добре мені тепер! — прошепотів.

— Ти син боярина Ратибора? — спитала його бабуся.

— Так! Подайте мені води й дайте знати батькові!

— То ім'я тобі буде... Олег?

— Так, Олег. Води дайте!

— Ба, ще корова недоена, криничка невикопана. Славо, бери його! Я понесу тобі ратище.

Мовчки схилився парубок, узяв Олега на руки, мов дитину, і, проводжуваний веселим брехотом собаки, всі троє скрилися під смеречиною. Отут стояла збудована із грубих дубових кругляків хата.

ЩО РОЗКАЗУВАЛА СТАРА ГОЛУБИХА?

Другої днини оповився ліс мрякою, а дрібний дощ падав безвиводно, одноманітно, безнадійно. Змокло все, замовкли птиці у гіллі, поховалися комахи й метелики, земля розслизла масткою грязюкою. Ярослав, або, як його називала бабка, Слава, ще досвіта пішов у боярське дворище, а Олег снідав із бабусею. Він переспав знаменито усю ніч і почував тільки деяку втому внаслідок утрати крові. Рана присохла зовсім, а, що важніше, не червоніла й не пухла, тим-то молодик весело й моторно приймався за їду та напитек. Стара обслужила його як слід, налила у кухоль меду, а сама сіла на порозі зашивати розірвані повивачі з ноги Олега.

— То ви, бабусю, знаєте батька?

— Хо, хо! Чому б не знала, знаю! Знала я його тоді, коли не знав його ще ніхто. Я й казала тоді... але він не послухав. Гей! Не раз мара ще до смерті прислонить ум, а в останню хвилю вишкірить ще зуби та зарегочеться. Погано вмирати, якщо лишаєш по собі роздор та насилу, а впорядником спадщини поставиш злодія...

— Що ви таке? Ніяк не розчовпаю ваших слів. До кого та до чого ви отсе?..

— Так то так, синочку! Тільки я діло говорю, не сплітки чи бабське базікання. Гей!

— Про кого ж те все?

— Про кого? Та ж про боярина Ратибора.

— Мого батька?

— Так! Та ти не вставай на задні, не гороїжся. Не ти вибрав собі батька. Його вибрав Судислав, йому й подякуй!

— Яка ж догана моему батькові? — допитувався Олег, а в очах світилися іскорки обурення і жалю.— Він був для мене завсіди, наче ніжна мати...

— Для тебе? А кому ж мав він віддати серце, як не одинокій дитині? Хо, хо! Навіть хижий звір любить своє мале, не то що. А ти в нього один, один як палець! Чи не глум, не кара божа? Скажи сам! У всякого буває їх більше, як не від одної, то від другої жінки чи рабині. А їх багацько було колись у дворищі Судислава. Гей! Не одну мав Ратибор після твоєї матері, так ні з одної не доховався¹ потіхи. Дві померло при родах, одна вродила відміну, то й згубила її,

¹ Не доховався — не дочекався.

сама пішла у безвість, а решта — наче відьма зашептала, злий урок кинула чи що друге поробила — ти став одинцем. А може, се й молитва твоєї матері оберегла тебе отак від жебрацької торби! Чи гадаєш, що Ратибор любив би тебе, маючи других дітей?

Добру хвилю мовчав Олег і слухав тільки, як з очеретяної стріхи з хлюпотом стікає вода у баюри біля порога. Попив із кубка, потер чоло рукою, але не прогнав понурих гадок, які обсіли знічев'я його душу.

— Дива розкажете, бабусю,— сказав вкінці,— і якби не те все, що ви для мене зробили, то гадав би я, що ви мені ворог.

— Ворог, сину? Ні, я була ворогом твоєму батькові, бо знала, що він буде погубою роду Судислава, але ти не Ратибор, а одиноке дитя Горислави... Я для тебе не пожаліла б і крові. Бо в тобі та в Ярославі одна кров пливе!

— Пробі! Що ви кажете, бабусю? Ми свояки?

— Ми обоє — ні! Але саме коли твій батько привіз тіло Судислава з бою, моя дочка Ольга мала теж сина, Ярослава, який є молодшим братом твоєї мами. Ратибор знав се, але не признав його права, і Ольга вмерла до року з жалю та стиду. Хо, хо! Хитра то штука — Ратибор!

— Розкажіть, матусю! В мене просто глузди мішаються від почутого. Я, як самі кажете, не Ратибор, хитрощів у мене нема!

Старуха підняла голову з-над шитва і питливо глянула на молодця. А в нього рум'янець зацвів на лиці, засвітилися очі, а уста дрижали від схвилювання.

— Хо, хо! Коли коняка вперто рветься вперед, то вкінці підпалиться, і баришівник з міста і ногати¹ не дасть за неї. Який тобі біс до минувшини? Попий меду, заспокійся, то розкажу. Як ні, то бувай здоров! В мене й без тебе діла доволі!

— Бабусенько, голубонько! — молив Олег.— Розкажіть! Гляньте, я вже спокійний.

— Ну, хай буде! Воно завсіди краще, щоб ти дізнався сього від мене, чим, може, колись пізніше з уст ворога. Ось послухай!

Тут стара відложила шитво і так розказувала:

— Твій дід Судислав славний був боярин. Хо, хо! І достатки були в нього, і значення у князя, і пошана в людей. Нема теперечки таких бояр. Як, бувало, сяде на коня й поїде

¹ Н о г а т а — дрібна монета.— Авт.

селом, то ні душі не оставалося в хаті. Всі бігли вітати або хоч би глянути на нього — така краса і сила, а разом і добрість була з його поважного лиця. Було в нього трое синів, як соколів, та одним-одна доня Горислава. Бояриня померла була, то що вже він не годив своїй одиначці! Здається, і княжій дитині не було краще жити у золотоверхій палаті. Щонайдорожчі паволоки, щонайкращі перстені та зап'ястя привозив їй батько з міста або купував у приїжджих греків чи німців. Женихалися всілякі боярчуки, але вона воліла дівувати, а батько й не силував її.

— Молоде,— каже,— хай погуляє досхоchu.

А й сам Судислав радо випивав у товаристві, співав або поглядав у карі очі дівчини. Та все-таки, доки жила його перша жінка, не було в нього ні одної побічниці, наче він не боярин, не господар, не багач. Аж дивно було не одному, а не одній і завидно. Аж ось прийшла в село недуга — половецькі пастухи принесли з Чорномор'я у Київ, а з Києва вже наші притягли її й сюди. Третина села вимерла ні про що, наче й не було. Вмерло в боярина двоє синів, а третій ледве клягав. Поробилися на ньому якісь боляки, що репалися, ропіли і воняли, як стерво. Ніхто до нього й підійти не бажав, але все-таки він не вмер. Я весь час була при ньому, лише й тому видужав, та все-таки не було з нього потіхи. Як устав з ліжка, показалося, що він став якийсь незручний, нетямучий, ніби сей замотиличений баран. Нічого не тямить, дороги не знає, а йде наперед себе, наче у сні. Що не натомилася біля нього сестра, що не наплакалася, не напросилася — усе дарма. Він усе тільки посміхається, гикає, а з рота тече слина. Не помогли ні Пирогоща¹, ні замови, ні свічки до святого Миколи, аж раз кажу я до Судислава:

— Знаєш, боярине, що допоможе твоєму синові? Отровиця!²

Боярин, який за сей рік подався, посивів, як за двадцять звичайних, як не заголосить, як не вдарить головою об стіну; гадала я, що впаде на місці.

— А знаєш ти, що допоможе тобі у твоєму горі? — сказала я далі.— Хоть любя, солодка, слухняна! Живий живе гадає! Свої діти, хоч свої, а все-таки се тільки люди, а людей багацько на світі було, є і ще може бути.

¹ Пирогоща — назва ікони Богородиці, привезеної з Царгорода купцем Пирогощею (Пирогостом). Цим іменем було названо одну з церков у Києві (збудовано в 1132—1136 рр., не збереглася), в якій русичі відмолювали гріхи, хвороби тощо.

² Отровиця — тут: смерть.

І, видно, мої слова запали в душу Судислава: він наче прочуняв. Отоді пізнав він мою Ольгу, і саме тоді прибіг зі степів отсей Ратибор. Він був половчин, та вже хрещений, і його так називали всі. Зразу був тільки ніби гостем, а там і став присікатися до Горислави, твоєї матері. Мені відразу стало явним, що враз із ним під кривлю боярина увійшла погуба. Хо, хо, хо! Відразу знала я се і тому з усіх сил напирала на боярина: «Прожени його і прожени у тридев'яту землю, за ліси, за гори!» Але боярин на те: «Я, каже, твою дочку збираюся сватати. Воно для хати краще, як не буде в хаті другої газдині. Дві баби в одній хаті — се потоп». Я й замовкла, бо тоді ще не знала, що моїми устами говорить божа сила. Але Горислава не хотіла половця, і сватання затяглося. А був тоді в нас піп, великий праведник, який раз у раз гримав на усіх, що живуть у гріхах, живуть «скотськи», та що, мовляв, тільки бог має власть благословити подружжя, а не пиятика та «бісовські пінія». Він так опанував Судислава, що той велів звінчати себе нишком без співу та гульні, без ладкання¹ та покладин. Тим-то всі, яким було завидно, казали голосно, що Ольга тільки звичайна підбічниця, бо попові ніяке діло до подружжя людини. Багато перечило, інші підтакували, а сміялися всі.

І так минув рік.

Тут стара перевела дух і сумно покивала головою.

— І ось саме тоді прибігли половецькі хани кликати князів на рать. Татари йшли тоді вперше. Пішов і Судислав, та тільки його тіло вернулось з погрому. Ратибор привіз його сам-один. Всі отроки погинули в бою чи розбіглися, і навіть наш піп, який також поїхав був із боярином, пропав без сліду. Татари його не вбили, бо вони ніколи не вбивають духовників, а добровільно піп ніколи не лишив би тіла Судислава без християнського похорону. Приїхавши, Ратибор показав грамоту князя на вірника і тіуна² і замешкав у дворіщі боярина як опікун його дітей. Прийшла до нього і моя Ольга та домагалася своєї вдовиної частини для себе та малого Ярослава, але він висміяв її перед усією громадою, що то, мовляв, ніхто не впився на весіллі, то й ніхто не може бути ні видоком, ні послухом, хіба піп, а попа не було. Бідна Ольга так взяла собі до серця насміх та глум, що швидко вмерла. Та в мене було двоє слуг, холопів, які живили мене

¹ Ладкання — різновид весільного співу.

² Грамота князя на вірника і тіуна — свідоцтво від князя на довіреність управляти даною волостю.

і внука працею рук, тож хоча я й кривавими сльозами оплакувала дочку, то все-таки ж ні сама не вмерла з голоду, ні внука не збавила. Так минуло кілька літ, аж ось по всьому селу пішла вістка, що Ратибор жениться на дочці боярина. Сим разом весілля було на славу, та попа не було. Щойно за два роки до приходу татар приїхав новий піп у село.

Тим часом Ратибор показав, що вміє. Хо-хо! Страх, яка хитра була штука. Княжого скарбу пильнував, правда, але й свого не забував. Усе належне віддавав у скарбницю, та з людей правив удвоє, утроє більше. Жалувалися люди княжому воеводі, та Ратибор купив собі його ласку кунами і ще примучував тих, що жалувалися. Князь далеко, тіун близько, бог високо, дідько низько. Не один волів із того часу поставити свічку чортові та пригнути спину перед поганим. Та всього того було Ратиборові мало. Раз якось у неділю новий піп ішов до церкви, бачить... під острішком на мотузці висить останній син Судислава. Всі знали, що він несповна розуму, але щоб аж таке вигадав, сього не надіявся ніхто. Прибігли люди, оглянули мерця і найшли на його тілі сліди побоїв та мотузця. Хто його в'язав і побивав, боги, чи пак, бог знає. Але тої самої днини занедужала Горислава. Пішла я туди, бо гадала зразу, що се задання! Може, хтось підсунув їй кухлик смертельника чи чого другого, а може, і так що поробив. Та воно не те було. Твоя мати кидалася в гарячці, мов та риба без води. Позривала з себе одержу і чіпець, а тоді побачила я, що її волосся вже сивіє, а на тілі саме такі знаки, як на повішеному...

Хриплий крик вирвався з горла Олега:

— Голубихо! Що ти верзеш? Як-то можливе, щоб він свою хоть та так мучив? Вона мати моя, а він батько! Невже ж ти бажаєш підцькувати мене на нього? Ох, ти погана!

Його очі блистіли ненавистю, і будь він дужчий, хто знає, чи не пожаліла б Голубиха за свої слова. Та не довго сварився Олег, бачачи, як спокійно приймає вона лайку та крик. Вона не боронилася проти закиду, ані не божилася на правду своїх слів, тільки покивала головою, а коли замовк, збентежений, сказала:

— Я не боялася, що ти не повіриш, бо гадала, що ти знаєш краще свого батька. Але бачиш, кров не раз глушить правду, а молодому найлегше судити людей. Хто молодому годить, сей добрий, хто ні, той злий, а тут саме між добром і злом пропливає життя. Воно не доходить ні до одного, ні до другого, бо, якби дійшло, розбилося б об них без останку. Еге ж, нічого не осталося б для старечої мудрості. Так, дитино,

я правду сказала, а чи ти в неї повіриш, чи ні, мені байдуже. Та зачала, то і скінчу, а ти на вус мотай. Про мене, можеш і других поспитати, або й самого Ратибора. Але до нього треба б підійти хитрощами. Х-хо! Не такий він, щоби балакати небажане.

— Розкажуйте далі, матусю! — сказав глухо Олег. — Правда чи ні, а знаття завсіди понадобится.

— Так, синку, так! І я таке погадала, коли чула, як Горислава у безтямі молила боярина, щоби не бив її брата, не волік кудись на мотузі, не вішав. Але коли я другої днини бажала біля небіжчика дати вислів правді, щоби справити діло на властивий шлях, Ратибор так глянув на мене, так глянув, неначе з його очей простяглися до мене ножі, кліщі або зашморги. Я так і задубіла, а язик зціпенів у роті. Та лишім се! Я певна, що він погубив і брата, і сестру і, певно, погубив би був і тебе, будь у нього інші діти. Дякуй домовим, що спрягли лона жінок, на які впало око Ратибора. Якби не се, всюди найшлося б місце на маленьку могилку дитини, отак в калач завбільшки. Скажи-но, будь ласка, відколи зтямив ти тата?

— Відколи? — оживився Олег. — О, я тямлю його дуже добре десь від десяти літ, коли він дав мені чудову синю, шиту золотом накидку, червону оксамитову клепаню та жовті сап'янці і велів іти до гостей. Я страшно налякався, але молодиця, яку вважав тоді мамою, повела мене туди. Вона після того прогнала мене зі своєї одрини, а сама десь пропала, і я з того часу жив при батькові.

— Ага! Се та, що вродила відміну. Чому ж то батько не нагадав собі швидше, що в одринах його служби росте його син? Чи не найбільша се радість для батька, коли отроча робить перші кроки, лебедить перші слова? Гей! Ненависним було йому лоно, з якого вийшов ти, та ти був один... Із-за того забулася й ненависть... Бачила я все те, та не виявляла нічого нікому. Бо й навіщо? У нього були куни і гривні¹, він міг купити скільки треба послухів для суду, грамоти для людей, княжої ласки для себе, а його мечь впала би на голову мого Ярослава. Я змовчала, а навіть покинула село і пішла з ним у ліси. І добре вчинила. Се вже і ти зтямив, як Батий ішов на Русь. День і ніч значили дими та заграва шлях орди, і ні один город не остався цілим. Прийшли вони й сюди, та тільки загоном. Ні попові, ні людям не

---

¹ Куни і гривні — гроші. Гривні ділилися на куни, а куни на ногати. — Авт.

зробили нічого злого, тільки пограбили достатки. Боярин не втратив нічого, він вийшов на стрічу з татарським ватажком й побалакав із ним поганським якимсь говором, а там сейчас став збирати полюддя, друге вже у сьому році, та сим разом на татар. Згодом приїхав баскак¹ і забрав драчку² на хана, і з того часу почалася загибель села. Збіднілі люди не могли платити, та таким підпалювали татарські войовники хату над головою, а самих брали в ясир. Старих убивали або лишали при погарищі на голодну смерть. Тим-то й волів кожний заставити і себе, і своїх кому-небудь, щоби тільки спасти життя своїх найближчих. Та не було вже тепер купців з Володимира, Луцька й Києва. Один тільки Ратибор мав покладний гріш, тим-то він сам перейняв згодом виплату татарського подимного³, а за се свобідне селянство повернулося в холопів, безвільних рабів. Ми одні заховалися, але сидимо на безпанській землі, лісу не корчуємо, живемо лісним промислом, то й тільки нашої волі, скільки зможемо вдержати. Наскочить ворог, то і життя можемо збутися ні за що ні про що. Ніхто не піде за нас на суд, не заплатить вири, не стане на двобій, не захистить, ні оборонить. Ми самі.

— Гей, не самі ви вже, матусю, раз спасли мене від загибелі та повернули батькові. І він, і я не забудемо вам сього.

— Вірю і знаю, що ти, сину, рад би не йти стежками Ратибора, та пока мусиш. А від твого батька волю я удар батога, чим усміх, бо волю вовчу нахабність, чим гарну лєсть. Чи гадаєш, що Ярослав радо поділиться з боярином холопами, з якими колись нарівні грався, бігав, їздив верхи? Що піде в хату, окроплену кров'ю сестри?

Гіркий глум звучав у голосі старухи, і молодець сумно склонив голову.

III

ЧОГО ЗАБАГЛОСЯ СТАРІЙ ЛИСИЦІ?

Тим часом у боярському дворіщі гуло, наче у вулику. На майдані іржали коні, брехали пси, перекликалися люди. Гуртки комонників раз у раз роз'їжджалися у всі сторони,

¹ Б а с к а к — татарський збирач данини.

² Д р а ч к а — данина.

³ П о д и м н е — податок від кількості димарів у дворі.

інші, видно, уже вертали на спітнілих конях, спорошені, знесилені, зневірені. Жінки й діти збільшували ще загальне замішання гомоном і криком, плачем і реготом. Нема боярчука! Коня знайшли в лісі з сідлом під черевом, пораненого гіллям та з вибитим оком, але сам Олег — розступись, земле,— пропав! Очевидним було, що кінь зірвався з прив'язі і, сполоханий пересуненим сідлом, помчався навмання в ліс. Відкіля, одначе, він тікав, куди заїхав на ньому отрок, бог вість! На рундуці дворища сидів боярин Ратибор, гриз вуса, нагаєм раз у раз ударяв себе по жовтих чоботях. З уст його падали хвилями уривані слова, звернені до посланців:

— Швидко, бовване! Їдь помало! Ніг тобі треба? Ось я тобі покажу, погана гниляко! Ти ще тут?

Раз у раз прибігали стежі¹ і доносили, що всі їх зусилля були безуспішні. Люттю сверкали тоді чорні скісні очі боярина, а уста випльовували прокльони половецькою мовою, яких не розумів ніхто.

Врешті розігнав усіх. Втомлені та знесилені посланці розбіглися по хатах та загумінках, щоби немилосердний господин не вислав їх ще раз на дощ та негоду у ліси глядіти слідів сполоханого коня та розбриканого панича. Жінки і діти поховалися теж, бо дощ падав щораз то дужче, та й зближалася пора обіду. Боярин остався сам-один. Він спер на руки лису голову, і понурі гадки залягли його ум.

Його одинокий син пропав безвісти, хто знає, чи не заїв його де у нетрях дикий звір або чи не вхопили де татари... І нагло страшна гадка блискавкою майнула йому крізь голову. Кожної днини міг татарський загін забрати його одинака у неволю, а тоді пропадом пропаде усе його надбання, навіть якби й удалося йому відшукати хлопця живим і здоровим. Ся небезпека висіла над кожним, хто не піддався під безпосередню татарську владу, не пішов між так званих татарських людей.

Тому він й се зробив, та тільки про себе.

Усі сусідні села від сходу прогнали уже бояр і слухали тільки баскаків. У сьому була і штука, що він зумів удержатися при владі. Та чи надовго? І саме сьогодні ранком був тут посланець баскака Ахмата...

— Слава богу! — перепинив його міркування молодий голос.

Підняв голову, а його погляд стрітив очі, які він бачив уже не раз на своєму віку.

¹ С т е ж і — розвідники.

— Хто ти? — здригнувся усім тілом.

— Я приношу вістку про твого сина, боярине,— була відповідь.

— Ах! — зірвався Ратибор і протягнув руки до Ярослава.— Де він? Що з ним? Живий? Здоровий?

— Живий і здоровий, тільки, ранений звіром, лежить у нас і вигоюється.

— Проби! Що йому сталося?.. Ах, правда, гей Лавор!

У дверях сіней показався присадкуватий половчин.

— Подавай обід! — приказав боярин.

— Уже поданий!

— То милості просимо в хату! — звернувся Ратибор до Ярослава.— Ти, молодче, втомився, перемок, зголоднів. При їді розкажеш, що треба.

Ярослав скинув з плеча нагортку з грубої, темнокрашеної вовни і засів із боярином обідати.

Під розтягнуеною сорочкою пружилися могутні м'язи грудей та рук, тугі й дужі, але ще ніжні і рухливі. Молодеча сила, зручність, снага так і били струєю з усієї його появи. Благородний закрій уст, високе чоло, ясний погляд очей зробили на боярина таке велике враження, що він забув на хвилю про ціль прибуття молодця.

А Ярослав, як тільки заспокоїв перший голод та спрагу, сам став розказувати події минулого дня. Боярин слухав його, але не се займало його передусім.

— Хто ти? — спитав, коли діждався кінця звіту.

— Я — Ярослав Судиславич!

— Судиславич! Може, син боярина, а мій шурина? — з глумом у голосі допитувався Ратибор.

— Може! — відповів холодно молодець.— Може, так, може, і ні!..

— Як-то?

— Кому се до вподоби, той повірить, кому ні, то ні, а мені і се і те байдуже. Тільки, бачите, людина якось мусить називатися, а я гадаю, що мати хіба найкраще знає, хто є батьком її дитини.

Кров вдарила до лиця Ратибора: сей молодик стидав його, побивав власною його зброєю.

— Твоя правда, сину! — сказав із притиском.— Судиславів могло бути чимало на світі.

— Так, але в мого батька був тільки один Ярослав, а в мене є тільки один батько, і ніякий глум, ні брехня, ні наклепи не розділить наших імен, доки життя...

Відправа була гостра, і боярин поміркувався.

— Якої ж нагороди правиш для себе за прожив мого сина? — спитав поважно і приязно.

— Не по винагороду я прийшов, а дати знати, що сталося. Ми гадали, що ти, боярине, рад будеш се почути, тому я й прийшов. Але, бачу, ми помилилися...

— Ох, ні! Я всім майном не виплачуся за прислугу, тільки не бажаю, щоби у моє кубло упхалася зозуля.

— Не я прилетів зозулею з далекого краю, щоби попроганяти отчичів і дідичів сієї землі. Не я і не моя мати, а хто другий!

Наче два мечі, стрітилися над столом два ворожі погляди. Ні! Не було безпеки Ратиборові на Руській землі...

Враз закипіла в серці нелюдська злючість на всіх і вся. «Пропадіте ви всі, свої й чужі. Коби лише мені та Олегові стало вашої шкури, хоч би тільки на шапку», — погадав і задумався.

І ось десь із дна думок виповзав план, ніби гадюка, яка вилазить із терня на стежку — суща загибель для необережного пішохода. Він виповз, покрутився сюди-туди, аж звинувся наготові. Легкий усміх промайнув по лиці боярина.

— Я знаю, хлопче, що я зозуля, а не ти, що я вам усім осоружний, ненависний, і ви радо позбулися б мене, але й мені між вами важко, прикро, невиносимо. Та ось ти знаєш, що наш король Данило прийняв королівський вінець і пов'язався зі західними князями, щоби рятувати наші землі від татар. Його воеводи були вже тут і торік, і два роки тому, прилучили відступників з-над Горині та Случі, але все те надаремне. Усі волості відпали знов до татар, прогнали королівських тисяцьких і тіунів, а татарський хан Куремса вислав своїх баскаків зібрати полюддя на хана. Він посилав їх і сюди, і я з трудом лише здержую людей од відступства. Минулого року королівські воеводи побили Куремсу, тим-то і вдалося мені удержати волості при собі, але що буде сього року, не знати; і Куремса, і король ідуть сюди знову, буде війна! А як буде війна, то я мушу бути тут, щоби дати кметям належний провід і опіку. Якщо удасться мені те, що задумую, тоді піду собі на Литву до Міндовга. Він завсіди радо прийме хороброго і невбогого боярина.

За сьогоднішню прислугу признаю навіть при виїзді твое право до спадщини по Судиславу, але ти мусиш мені допомогти у моєму замислі.

Боярин скінчив і з-під ока глядів на молодця, який нерішуче дивився перед себе, не знаючи, що відповісти. Те, що знав від бабки про Ратибора, зовсім не годилося з тим, що

почув тепер. Знав він і се, що боярин, а не громада приляче з татарами. Бажає проводити громаді, а вибирається на Литву! У сьому мусида бути якась заковика, або стара Голубиха не оцінила як слід діяльності боярина... Але ж бо й ся діяльність...

— Боярине! — сказав. — Ти не дивуйся, що люди тікають з-під вашого ладу! Важке наше життя на рідній землі, що і дихнути годі людині. Усе живе з мужицької праці. Усе заздрим оком глядить на мужицькі гаразди, і при першій нагоді голяком пускають богатиря королівські чи княжі орударі¹. Бере князь полюддя, бере піп десятину, гаразд! Ніхто не заперечить, що сих податків треба князеві і церкві! Але ось збирачі, тіуни, вирники² деруть після одної шкури другу, третю, десятю, доки на мужицькому хребті не зітліє остання кожушина. Ба, мало того! Не раз, коли треба порятунку, свобідний кметь возьме скільки там гривень у позичку, а тоді вже хіба бере старечу торбу і махай у світ. Відсотки з'їдять увесь приховок господарства, а з чого жити смердові³, як не з приховку? За весь рік праця мужика не стоїть більше одної гривні, а скільки-то їх треба на відсотки? У нас на селі довжник хіба чудом виплатиться, а звичайно попадає у закупи і тоді пропав уже неминуче. Ні проволоки, ні милосерця, ні правосуддя. Гей! Усе село, боярине, — се наші закупи, вони орють, сіють, збирають, а ви товстієте від їхнього поту без труда та клопоту. І ви хочете, щоби люди вас любили? Щоби йшли за вас боротися, а не тікали від татар? Наші люди люблять землю і князя, віру і церкву, але ненавидять княжу дружину та дружинний лад. Певно, що воно погано і нечесно покидати своїх, але чи се не конечне, коли у пустій коморі чаїться голодна смерть, а жінка і діти — се не надія майбутнього, не осолода старості, тільки відсотки боярина? Гей, кати ви злючі, нелюдські, страшні та нерозумні! Бо розпука не на добро навчає людей!

Спідлоба глядів Ратибор на молодця. Не ті були молодці колись, до приходу татар. Колись вони відробляли довги батьків, залюбки ходили з човнами у городі, з боярином на лови чи в похід, а тепер усякий розуміє вже, що не допуст божий, а ледачість боярства та безсила влада довели край до руїни. Він тікає до татар, проганяє бояр, стає сам господарем

¹ Орударі — виконавці чужої волі.

² Вирники — збирачі вири, грошових пільг на користь князя за вбивство.

³ Смерди — мужики. — Авт.

на своїй землі, словом, він має вже свій розум, і хто не йде з ним, той йому ворог.

І знову почув Ратибор, як кров вдаряє йому до голови, а жовч заливає серце. Та насилу опанував собою.

— Ти правду кажеш, хлопче, і саме тому ціню тебе ще більше. Ти станеш гідним наслідником Судислава і, засівши в ряді бояр, не одну добру раду даси королеві чи його воеводам. Отже, слухай. Мені люди винні гроші, багато гривень і кун, і все їх майно не оплатить довгів із відсотками, хіба продав би усіх у рабство. Я, кажуть, поганий чоловік, та, проте, не гадаю такого робити і не продам нікого. Зате придумав я другий спосіб.— Тут прихилився до Ярослава і з блискучими очима спокусника нашіптував: — Сьогодні або завтра приїде сюди баскак Куремси — Ахмат — за полюддям. І з ним буде зі сотня татарви і великі скарби, данина з усієї Погоринної волості. Ось я видам наказ, і всі парубки з усієї волості стануть під твоїм проводом. Татарський гріш оплатить довги громади, а тоді всім буде гаразд. І мені у литовських лісах, і тобі у моєму дворіщі, і людям у селі не забাগнеться покинути отчича і дідича наших земель, короля Данила. Зрозумів ти мене, хлопче?

— Значить, я маю ограбити баскака? — спитав Ярослав.

— Не тільки ограбити, але і зловити! У сьому твоя безпека. Випустиш його опісля, то ще й подякують тобі, а мене, головного провинника, вже не буде.

Виразно та ясно зазвучала у сих останніх словах правда — страх перед татарвою, бажання зрадити рідний край та довести до загибелі ненависного Судиславича.

— Гаразд! — сказав Ярослав.— Я погоджуюся і сьогодні вечором буду тут. А пока оставайся з богом, боярине!

IV

ПРО КАРІ ОЧІ ДІВЧИНИ

Сильно схвильований вийшов Ярослав від боярина. За сей час, який молодець провів у дворіщі, небо протерлося, а сонце позолотило мокре гілля дерев та озерця дощової води на шляху пливким золотом проміння. Та, проте, важко було пішому йти селом через непроходиме болото, тим-то аж надто часу оставалося йому на міркування.

«Ось чого забাগлося старій лисиці! — міркував молодець.— Ти, дурнику, побий баскака, забери його гріш, а я

дома остануть. Поб'єш — добре! Поб'ють тебе — мені бай-
дуже, моя хата скраю! Тобі небезпека, може, суд, кара, по-
тòк¹, а мені гріш. Я з грошем наживаю п'ятами, а ти зі зло-
чином останешся. Нема що казати! Хитро придумано, та
тільки без мене. Ну, але і я зумію дещо придумати, тільки
без тебе. У мене те саме право і стільки ж сил, що в тебе!»

І справді, у сю мить могло здаватися, що се старий Судис-
слав віджив у своєму синові, — так схожа була його постать
на того, хто ходив колись сим шляхом між мужицькі хати.
Він підняв голову гордо й самовпевнено, молодечий розмах
і живлова сила здорової людини закривали ще перед ним
труднощі та сумніви зрілого віку, а палка кров рожевила
майбутнє та прибирала його квітками надії.

«Вийди, доле, із темряви! — кликала уся постать Яро-
слава. — Вийди, то поборемся! Побачимо, чия візьме!»

У третьому дворіщі за боярським сидів багатий колись
кметь Глухар. Була в нього жінка, двоє синів та дочка Оле-
на, і саме її стрічав Ярослав не раз, коли збирала ягоди та
гриби або виносила братам полуденок, коли в лісі пасли
товар. Її карі очі та стрункий стан полонили серце парубка,
а Лада, богиня любові, завсіди красила рум'янцем дівоче
личко, коли на нього поглядав Ярослав.

Так що ж! Лихоліття повернуло Глухаря у закупи, а пра-
ця усієї родини ледве покривала відсотки довгу. Оба сини,
Давид та Ігор, усю зиму ризкали по лісах, ловлячи звірину,
шкірки якої виправляла мати, усе літо берегли череди та
отари, працювали в полі, мати ходила біля городу, батько
дбав про сіно та пасіку, але всього того було мало. Рідня
закупа була на шляху до рабства. Боярин, не одержавши
належних відсотків, мав право повернути Глухаря у раби або
продати його дітей в неволю. Тим-то і гризся старий кметь,
його жінка плакала по кутах, а хлопці стискали кулаки і
нахвалялися вбити боярина, якщо схоче силоміць переводити
закупа в рабство.

Отуди повернув Ярослав, і, видно, княгиня Лада ласкава
була до нього сьогодні, бо в хаті при вогні застав лише саму
Олену. Звітався з нею, а там і присів біля неї на ослоні.

— Де батьки і брати? — спитав, обкинувши сумним по-
глядом просту обстанову пекарні.

— В полі, біля Вовчого Вивозу, просушують овес. Боярин
велів насіяти, хоч для нас самих у сьому році небагато хліба,
та ось дощ змочив його, певно, зовсім. Уже втретє. Доки

¹ Потòк — вигнання. — Авт.

збирали хліб, було верем'я, ана овес вже й не стало. Гей! А тут боярин обіцяв відписати за сей рік усі відсотки, якщо дамо йому двадцять кірців¹ вівса. Відкіля ж їх взяти? Прийдеться молодшому братові або й мені йти на службу у дворище, або й, може, у Володимир...

— Не кажи того! Швидше отся рука розчерепить голову боярина, ніж ти підеш рабиною на чужі руки. Радше зі мною йди в північні литовські пущі чи у гори Карпати. Не на те леліав я тебе у моїх самітних снах-мріяx, не на те поклав на Високому серед лану материнки зруб нової дубової хати, не на те вивів я його вже під стріху, щоби на ньому спиналися прочитан, повійки та колючий хміль. Але хай і так. Хай заростає бур'яном майбутнє посілля, хай між підвалинами засіються крилатки² сосон чи смerek. Я все покину і доки рук, доки надій на гаразд, на щастя, на спокій. Ти, Оленочко, підеш зі мною так далеко, що до нашого гніздечка не загляне лютий звір, ні лиха хуртовина. Чого ж нам ще ждати? У мене є дещо напрутаного добра, візьму його, і завтра під ніч підемо. Добре? Чого ти плачеш, дитино? Невлад тобі замисли, не по серцю моя любов?

— Ні, Славо, твої міркування гарні, чудові, і я радо, ой як радо пішла би з тобою чи на Високе, чи де в безвість, все одно! Та бачиш, вони гарні і добрі тільки для нас. Що ж станеться з твоєю бабкою, що з моєю ріднею, якщо ми відійдемо? Боярин побоїться, може, твого ратища, та не завагається прогнати на шлях немічну жінку. Так само і нас боярин не займає, доки платимо відсотки від позики, та як я втечу, то він сейчас заправить від нас гроша, і мої обидва брати пропадуть. Бач, сьогодні не стало мене, завтра могло би те саме бути з Давидом чи з Ігорем, а то й з обома. Ні, боярин не подарує утечі моїм старим. А дитині невільно покидати батьків безпомічними у старості на поталу ворогові! Невільно сього тобі, невільно й мені!

— Так, се правда! — глухо проказав молодець. — А що так є, то остається тільки одно!

Але Ярослав не відповідав, тільки стягнувши брови, сидів, дивлячись у попеліюче багаття. Аж ось почувся від дверей голос матері:

— Гей, дітоньки! То ви замість гуторити чи женихатися, понадувалися, як сичі у днину? Вже ви собі надоїли? Ото молоді! Стид вам обом, а для парубка се просто злочин.

¹ К і р ц і — центнери.

² К р и л а т к и — насіння.

— Не жартуйте, мамо,— відповів парубок,— не до жартів нам, коли у нашому садочку замість голубів ворон літає та криче про нужду та неволю. Ми і продумуємо, як би то його прогнати, тим-то й посумніли.

Тут Олена розказала матері про замисли Ярослава. Під час оповідання увійшов старий Глухар і слухав теж. Вкінці зітхнув важко.

— Не твоя правда, доню,— сказав.— Молоді повинні тямити, що перед ними життя, коли воно вже за нами, старими, тягнеться тільки спомином. Наше щастя у спомині, ваше у надії, тим-то я був би за те, щоби ви покинули наше посілля, тільки,— тут голос його задрижав,— тільки візьміть із собою ще й обох хлопців, для вашої та їхньої безпеки. Нам, старим, не зроблять уже нічого, а для них весь світ отвором. От король Данило веде рать на Куремсу і, певно, потребує ратників, особливо таких, що знають тутешні землі. У нього знайдете плату і прибіжище, а опісля і надання у землі. Якщо ні, то землі скрізь багато, а за заслужені гроші побудуєте собі цілу Глухарівку. Тоді і ми, старі, стягнемося, може, колись, якщо доживемо. Се одинока наша надія, як на тепер.

Але мати не погоджувалася на сьому.

— Ні, дорогі мої! — сказала.— Не нам, старим, міняти землю і посілля. Наче гриби, вирости ми з сієї землі, й тут нам і гинути прийдеться. Не звикне старий до нового оточення, а якщо його перенесуть, то весь вік собакою витиме за рідним посіллям, а то й вернеться туди і подохне на руїнах давньої хати. Ні, не мені йти вже відсіля, хіба на цвинтар.

Батько, більш самолюбний, чоловічої вдачі, заспорив, дочка потягла за мамою, тільки Ярослав мовчав уперто.

— Що ж ти на те все, Славо? — спитав його вкінці Глухар.— Про тебе тут іде річ не менше, як і про нас. Раз ти зговорився з Оленою, так і на тобі тяжить вага нашого горя...

— Звісно! Хай мене бог поб'є, якщо я відчахнуся від вас та виречуся своєї любові. Що ж? І з усього вашого балакання виходить одно. Я сам мушу вирвати з нігтів нелюда себе, вас, Олену, все селище. І клянуся богом та пречистою, що довершу сього або накладу головою!

Зірвався, пригорнув дівчину до грудей, поклонився в пояс родичам і вибіг. Глухарі осталися самі і ждали на синів. Але не діждалися їх сьогдні. Бачили тільки кільканадцять гуртків кінних парубків зі списами, топорами, луками, а

навіть із арканами, вживати яких навчилися дуліби від татар. Всі вони їхали у напрямі боярського дворища.

— Щось ладиться! — сказав Глухар. — І дивно мені, що моїх хлопців ще нема. Треба хіба буде поспитати самому.

Старий узяв спис та топір і пошкандибав і собі під дворище. Та тут не знайшов нікого, а Лавор сказав йому, що боярин поїхав над Вовчий Вивіз, а коли вернеться, не знати. Занепокоєний вертався Глухар у хату розмоклим від ранішнього дощу шляхом. І ось на порозі хати стрів Василька, сусідського сина, який двигав на собі два ратища та два щити, меч і топір, а з ним був ще другий хлопець, який ніс два шкіряні каптани і два сагайдаки з луками і стрілами. На головах мали обидва великі шкіряні шапки, підбиті пове-тею. Вся зброя належала Давидові й Ігореві, і Глухар здержав обох у виході.

— Ви куди?

— Сотник казав.

— Який сотник? Може, соцький Лавор?

— Ні, сотник Ярослав.

— Ах!

Старий пропустив хлопців без перепони, але довго кивав головою та чухрався у потилицю. Та не сумували в хаті ні жінка, ні дочка.

— Таточку, — впевняла Олена, — тільки один Ярослав зможе нас визволити зі скрути.

— Так, певно! Тебе вибавить у кожному разі, але чи й нас, не знати! Зате зовсім певно: він і собі скрутить карк, і нашим хлопцям його надрушить. Стережи, боже, їх та його від нещастя!

— Не терликай, старий! — вмішалася жінка. — У тебе завсіди все молоде нетямуче й пусте, а мені видиться, що Слава любить-таки Олену більш життя.

— Ха-ха! Те знаю і я, тільки знаю ще дві речі. По-перше, що боярин не посилав би його у бій не для своєї користі, а його користь, як-не-як, завсіди вийде на шкоду нам. По-друге, залюблений жеребець, олень, парубок чи заєць — се одно, а очі дівчини — се таємне озеро, в якому втопився вже не один.

І старий Глухар зажурився не на жарт.

Тим часом на чималій прогаліні на схід від села зібралося до двісті людей. На пеньку, посеред зборища, стояв боярин Ратибор і підіймав з голови шапку на знак, що бажає говорити. Підіймав її тільки незначно, щоби не понизити своєї боярської честі, та люди, незвиклі до такої чемності боярина, замовкли, хоч маком сій!

— Люди, християни! — заговорив боярин. — Жниво скінчилося здебільша, і кожний із вас обчислив уже, скільки прийдеться тепер віддати на довг та відсотки, правда?

— Ох правда! — зітхнув мало не кожний.

— Коби тільки вистало! — обізвався дехто.

— Іменно, коби вистало! — підтвердив боярин. — Але я знаю, що тільки на мед та віск є ще ціна, а саме і сього, і другого у вас самих мало. На все інше нема купця, ні покупу, ні збуту. Нема і заробітку, кожний, бач, воліє обробити землю власними руками або заставити до праці власних рабів. Тим-то і не ціниться праця рук, і відробити довг годі.

— Ой годі!

— Скажете, може, щоб я зрікся відсотків? Майна в мене доволі, а всього тільки одна дитина, ну, і ще не ніч, ще не одно придбати можна. Правда?

Залягла мовчанка. Ніхто не надіявся, що боярин на те скликав усіх молодших громадян, щоби пригадати їм довги їх родичів та майбутнє рабство. Тим-то не один оглядався по боках на других, а дехто морщив брови і стискав кулаки у безсилій злості.

— Таки правда, боярине! — відповіло декілька голосів.

— Що ж, я радо зречуся всіх залеглих відсотків, та істи¹ зректися не можу, бо вона не моя, а мого сина та його нащадків. Се моя відумерщина, надбання мого життя, і, певно, нема між вами такого, що вчинив би таке і скривдив власних дітей...

Громада мовчала.

— Віддайте позичені гроші разом, так як дістали їх від мене, і подарую вам всі відсотки!

Знову та сама мовчанка, та злість уступала збентеженню.

Справді, боярин не мав права зрікатися добра власної дитини в користь чужих.

¹ І с т а — основна плата — капітал.

— Мовчите, господарі? Не під силу вам уплата? Так, так, я знаю, у вас самих круто, не то що, і будьте певні, що не тільки ви журитеся сим, але і я. Чи гадаєте, що мені мило бути вірителем усієї громади, п'явкою для кожного, ворогом для всіх? Ні! Я теж думаю про ваше добро і тому даю вам нагоду за одним махом позбутися довгу, а ще й прислужитися королеві, який, як знаєте, недалечко.

— Ба, король довгу за нас не відробить! — закпив молодий ще кметь Бортняк.

— Не відробить і не заплатить, се правда, але заплатити можуть його вороги вам на користь, мені на заспокоєння, йому на славу.

— Як-то? Яким світом? — живо питали люди.

— А ось Ярослав Судиславич, сотник, розкаже вам, що ми оба придумали на спілку сьгодні уполудне. Послухаєте його, так усі довги громади будуть заплачені, не послухаєте, то король, який саме у війні з татарами, певно, подбає сам про стягнення довгу з вас, без огляду на ваших дітей та вас. Ви ж татарські люди! Ну, на сьому слові будьте здорові!

Отрок підвів бояринові коня, а по хвилі Ратибор щез за найближчими кущами чагарника. Ярослав глядів за ним добру хвилю, а там і повернув до громади.

— Панове громадо! Боярин каже правду, що ми татарські люди, бо платимо подимне татарві. Тим-то ніхто нам не може, хіба Куремса або Ахмат-баскак. Але хто сьому винен, що ми потатарщилися?

— Він, Ратибор, боярин! — загула громада в один голос.

— Звісно, що він. Та як гадаєте? Повірить вам хто чужий, коли йому таке розкажете? Я гадаю, що ні.

— Авжеж, що ні! — відповів Бортняк.— Слово боярина заважить більше, чим наше.

— Іменно! То ми підстережим отут, у вивозі, баскака і зловімо його, і безпечні будемо і перед королем, і перед боярином!

Якби грім луснув був отут, у середині круга, то не було би більшого зачудування у громаді.

— Баскак везе гроші з усієї Погоринної волості, а біля нього не більше сотні ратників. Нас є отут коло двох сотень, а в лісі, як знаєте, один наш стоїть двох татар! — переконував Ярослав.

Зразу не відповідав ніхто, врешті виступив Бортняк.

— Се правда, що ти кажеш, і нема сумніву, що при татариніві найдеться гріш, але як так, то чому боярин не відпускає з нами ні одного зі своїх ратників? А є їх у нього

до двадцяти, самі молоді, тугі, добре озброєні парубії.

— Так, але всі вони не з наших, половці та чорні клобуки,— зауважив Ігор.— До того ж вони ще вчора кудись виїхали.

— Чи аби не зрада! — підхопив хтось.— Ми тут зловимо баскака, а вони наведуть на нас цілу хмару татар.

— Справді! — продовжував Бортняк.— Ти кажеш, Ярославе, що, зловивши баскака, будемо безпечні від короля й від боярина, але хто забезпечить нас перед татарвою, якщо вона візьме верх?

— А чи ви гадаєте, що я, вхопивши баскака, заведу його Ратиборові? Ха-ха! Боярин каже: віддай мені бранців і скарб, і збудешся довгу. Але при цьому він не хоче сам устрявати у діло, щоби в разі чого звалити на нас усю провину. Він скаже Куремсі: «Се не я, а ваші невірні холопи вчинили се. Покарайте їх, а мене нагородить за те, що випустив ваших на волю!» Та гадаю, що те саме зможу зробити і я. Візьму в руки і бранців, і гріш, і ми розчислимося тоді з боярином за гривні й ногати, а решту візьмемо собі. Поб'ємо бранців чи випустимо самі, а провина останеться за боярином. У кого буде в руках баскак, у того буде і правда. Поняли ви мене гаразд?

— Поняли, поняли! — загула громада, яка аж тепер зрозуміла усі замисли Ярослава.

Справді, куди не міркуй, а план був добрий. Усе, що придумав боярин, повертав Ярослав у противний бік. Він переймав на себе роль Ратибора, а за те звалював на нього усю небезпеку і відповідальність. Такий оборот найбільше підходив до мужицького погляду на справу, бо давав і користь, і безпеку і не наводив нікого на гріх. Попри се, хоча і як ремствували всі на дружинний лад у державі, та все-таки свій князь, король чи хоч би тіун був кожному миліший та ближчий од татарина.

Наскоро проведено поділ ратників на десятки і обставлено ними увесь вивіз у лісі, де ліс доходив до самої дороги. Давида вислав Ярослав на Володимирський шлях, щоби дав знати, коли і куди наступатиме королівське військо, а Ігор з двома отроками повів стежу на стрічу баскакові.

Стежа вернулась під ніч і дала знати, що баскак з усією валкою ночує в Мощанці, дві милі від вивозу. Тому всі ратники повечеряли і поклалися спати у гущавнику, вижидаючи ранку.

Не раз буває, що природа серед тепла і цвіту у гарячий серпневий час нагадає собі прийдешню осінь з холодом,

жовтим листям, понурим, свистячим вихором та дрібним, невгаваючим дощем. А тоді холодним ранком закутає весь світ у густу мряку, так що й не видно, чи є ще на деревах зелень, чи ні. Усяка співуча пташня і не гадає вилітати з гніздечка, і тільки змоклі ворони та галки покрикують хрипло у гіллі. Сонце десь губиться у валяві хмар, і тільки довгота дня нагадує ще літо. Кожному здається, що вже не мріяти йому про поворот ясних, теплих днів літа, що після мряки прийде дощ, а слідуючого ранку на зеленій траві придорожніх пасовищ покажуться білі п'ятна мокрого снігу.

Отаким був день, коли рішалася судьба села Чаброва.

Ратники Ярослава поділилися на чотири частини. З них одна стояла на шляху від Чаброва, і тут було двадцять щонайдужчих парубків з великими щитами, такими, що їх уживали лучники та пращники при облогах або при обороні. Ними можна було дуже легко перегородити шлях перед татарами і відперти наступ, якби звідусіль окружені вороги пробували йти пробоем. Такі щити уживали чабрівці при ловах на полохливих звірят. Вони обгортали їх зеленню для непомітності і засідали поза ними куди вигідніше і певніше, чим у звичайній засідці. Вивіз углублювався в поземелля на сажень, а то й півтора, і пробігав так поміж стрімкими берегами на чверть милі. У тому місці, де з одного боку саклаки та ліщина доходили до самої дороги, засіла справа ціла сотня стрільців з луками в руках та короткими рогаatinaми наготові. З лівого боку був непідшитий, високопенний ліс, і в ньому за деревами засіло тридцять найбільш тямущих, обережних мужів. Вони мали виловлювати всіх тих, що втекли б зі загального погрому. Вкінці четвертий відділ під проводом Ігоря засів у чагарнику найдалше від першого. Він мав замкнути пастку і вдарити на дружину баскака ззаду. Отак засіли вони всі і ждали приходу татар. Ярослав був при найбільшому відділі. І ось серед загальної тишини почулося нагло три скигління канюка — умовний знак від заднього відділу.

— Ідуть! — сказав Бортнякові Ярослав. — Іди до переднього відділу, щоби не пропустили ні одного татарина. Одиноким свідком погрому може бути тільки баскак.

— Невже ж ти хочеш побити усіх татар? — занепокоївся Бортняк.

— По можливості — так! Се потрібно для нашої безпеки, та не забувайте і того, що з населення городів живої душі не оставили сі поганці. Нас вони шанують як робочий товар, але, проте, на нас тяжить повинність помсти. Мертві ж не

в сиді помститися. А там татарин, се не наш мужик! Се военний чоловік, який і з раною на тілі може ще убити ворога.

— Гм! Се правда!

Останній згляд, видко, переконав кметя, і він побіг до свого стану біля плетених щитів.

Враз почувся зліва скрип коліс та ляск кінських копит у грязюці. Се їхали татарські двоколісні гарби, навантажені добром та грошем. Войлокові покривала хоронили набір від дощу та вогкості, а попереду сиділи візники у кожухах, вивернених вовною наверх. Так само на кошлатих диких звірів скидалися й кінні татари, які їхали по боках валки. Вони не привикли до вогкого підсоння північно-західної України, тому цупко й обгорталися тулупами та з недовір'ям і неохотою підіймали голови до небосажних лісових велетнів, які губилися десь у піднебесній мряці. Вони знали, що се вже сама окраїна татарської займанщини та що невдовзі вже повернуть у сухі, погідні степи на південному сході. Не один був би радо повернув коня і махнув туди чимскоріше, та дарма! Ясса, татарський закон, проголошений ханом, карав смертю за кожний, хоч би і найдрібніший непослух. Ба, мало того, за кожного ратника ручався головою десятник і дев'ять товаришів, а над десятником був сотник, п'ятисотник, тисяцький. Тим-то і в голову не клали татари, що можна б від них утекти або вернутися з порожніми руками.

«Судьба!» — зітхали про себе і, хоч серце било, наче молотом, їхали похнюпившись далі. Посеред балки на білому баскому коні їхав Ахмат, баскак Куремси, у острокінчастому шоломі та арабській карацені з дорогою шаблею при боці. Йому теж було не до сміху, та приказ ханського намісника мусив бути сповненим. І передчуття не обмануло сим разом татар. Саме опинилися у найвужчому місці вивозу, і валка здержалася, щоби дати можливість переднім їхати далі, коли нагло нелюдський крик почувся ззаду.

Вмить зрозумів Ахмат, що се напад грабіжників, і гукнув на передні вози, щоби їхали швидко далі, а сам повернувся назад, щоби зарядити успішну оборону. Та в сей мент сталося щось страшне, невидане, нечуване! З низеньких кущів саклаку, калини, трепети, горобини враз вилетіла хмара стріл — і більше трьох четвртин його ратників полетіло з кульбак. Нечуване замішання вмить запанувало серед валки. Ратники летіли коміть головою, а їх крики та судороги сполохали коней. Вони наче ошаліли з переляку, ставали дуба, били копитами об гарби та візників, тратували ¹ лежа-

¹ Т р а т у в а т и — топтати.

чих, скидали ще здорових їздців, а з гущавника сипалися стріли безустанно, невмолимо, доки не лягли всі товариші Ахмата. Нє було ні часу, ні спромоги боронитися. Кількнадцять тільки полізло лівим берегом вивозу у ліс, але і сі попадали від стріл і покотилися назад. Широко відкритими очима глядів Ахмат на нечуваний вчинок незнаного напасника.

«Чи нема богів у небі? Чи нема хана на землі? — питав себе в отупінні.— Чи нема і для мене смерті?»

Та в сей мент спереду, ззаду і з боків вискочила товпа тугих, оружних парубків, а спокійний голос одного з них заговорив до нього добре звісною йому руською мовою українських улусів:

— Злізь-но, Ахмате, з коня і піддайся!

Наче зі сну збудився баскак.

— Кому маю піддатися? — спитав.

— Бояринові Ратиборові! — відповів Ярослав.

VI

ПЕРЕД РІДНИМ СИНОМ — НАЙБІЛЬШИЙ СОРОМ

Розмови між Бортняком і Ярославом не чув ні один з ратників, та, проте, як тільки напасники дорвалися до возів і розглянули скарби баскака, вмить зрозумів кожний, що чим менше свідків зостанеться живими, тим краще. І в ім'я неписаного, навіть словом невисказаного закону мужицьких воєн усіх часів і народів парубки кинулися добивати поранених та забирати їхню зброю. Було її чимало, бо охорону валки повірено найкраще озброєним, з-поміж сотень вибраним татарам. Були між зброєю цінні кинджали, сагайдаки, шаблі, а й на собі мав не одну дорогу запинку, не один дорогий кожух, пояс тощо. Тим-то збирання зброї швидко перейшло у звичайний грабіж, і лише при помочі кількох поважніших господарів удалося Ярославові вгамувати жадобу наживи у молодиків. Усю добичу навантажено на гарби, половлено сполоханих коней, і вся ватага двинулася з місця. Спереду їхали ратники, за ними гарби з добичею, вкінці Ярослав, Ігор, Ахмат, прив'язаний ремінням до кульбаки. За ними на шляху осталися тільки трупи...

За сей час, доки ратники Ярослава справлялися з усім, баскак успів відшукати внутрішню рівновагу і вмить зрозумів, що йому самому поки що небезпека не загрожує. Тому

рішився на дві речі. Передовсім бажав дізнатися, яким світом могли покірні досі татарські люди зважитися на такий нечуваний злочин, а опісля... втекти! Без якихось певних вісток про замисли короля або хоч би про особу головного провинника не було чого й вертатися в орду. За втрату зібраного гроша та сотні комонників грозив йому неминучий зашморг.

— Вибачай, воєводо,— заговорив до Ярослава,— ти спершу, беручи мене в ясир, сказав, що робиш се іменем боярина Ратибора. Чи се той самий Ратибор, половчин родом, до якого я їхав?

— Він самий!

— Що ж за лєсть придумав він на мене, нещасного? Не вже ж він гадає, що воєвода Куремса, що хан не упімнеться за мною, ратниками та грошем?

— Не моє діло, татарине! Нам усім обіцяна нагорода, ми й заробили її!

— Де ж сам зрадник?

— Він сам дома. Бач, він не бажав показуватися тобі у бою. Він випустить тебе завтра або післязавтра, та коли ми всі розійдемося домів, він вину звалить на нас, а за свою ласку заправить ще похвали.

— Як-то, що знову? — визвірився на молодця татарин.— Ніяк не второпаю вашої балачки. То ви, знаючи се, зважилися на таке діло?

— Ба, ми мусили!

— Не розумію!

Ярослав розказав тоді баскакові про все по правді — як боярин присилював громадян погрозою, промовчав тільки свої замисли супроти боярина. Довго слухав Ахмат Ярослава, врешті підняв голову, а з очей його впав на молодця погляд найбільшої погорди.

— Гей! Кінський підхвісник більше має досвіду і тямучості за тебе та твоїх. Маєте в руках мене і скарби. Отже, я вам обіцяю, що Куремса подарує вам кару за напад, якщо покоритесь і вернете йому баскака й гроші; і увільнить вас від боярина раз назавжди. Збирачем будеш ти або хто другий, кого виберете самі. Гаразд і спокій по вічні часи западує у всій волості, як у всіх землях великого хана від китайського низу та Східної Індії по Чорне море. У нас усякому воля робити що хоче і як хоче, йти, мандрувати, вибирати землю і звання, город чи село. Заплатив поголовщину, то й гуляй досхочу. В усьому ханстві й палець на тебе не підійметься. А так видющими очима ви лізете в халепу, пото-

паєте у неволі, стократ гіршій від чужинецької. На вас наводять неминучу загибель ворожнеча володаря усіх земель по Оку та Волгу, а ви визиваєте її тільки на те, щоби якийсь там боярин набив собі калиту і втік у безвісти? Він заплатить за своє добро вашими тілами та життям, неволею жінок і дітей, пожарищем усієї країни! О, ви нерозумні, безглузді раби...

— Тс! — підняв руку Ярослав. — Не забувай, Ахмате, що боярин, а не ми, піддався під вашу руку, і що він, а не ми, зрадив вас. Ми тут ні при чому. Ми, смерди, чинимо панську волю і тільки. Чи нас хто питався, хочемо ми вашої опіки чи ні?

— Як-то?

— Ано, бачиш, ми, дуліби з племені руського, споконвіку належимо до держави, яка стоїть на наших землях. Се Руська держава, а чи князь у Києві, чи в Галичі, се не важне. Тепер у нас король Данило. Він нам головою, а не хан, ми йому маємо вірно служити, а не вам.

— Те саме казала уся Погоринна волость, коли Данило побідив торік Куремсу. А ось везу, чи пак щойно віз, я подимне з усієї волості для Куремси, а не для Данила. Кожний волів, віддавши частину, вживати решту в спокої, чи не бути певним ні дня, ні години, що доведеться втратити останнє. Одна п'явка — здоров'я, копа п'явок — смерть!

— А хто є причиною сього безладдя, як не ви? Та, проте, коли мати недужа, то чи треба її лічити, напувати зіллям, годувати власною кров'ю чи покинути напропаще? Хай здихає стара, а ми поглядимо другої, здоровшої, хоч і не своєї — правда? Се перше робимо ми, се друге радиш нам ти.

— Гм! Якщо ви не з доброї волі приставали до нас, то чому ви сього не сказали торік воеводі Данила? Він же ж не лишив би вам Ратибора у волості, і я не їхав би сьогодні до нього.

— А чи ти знаєш, Ахмате, чого вчила мене моя стара мати? Вона казала: «Хто раз зрадив, той зраджує всіх, всюди і завсіди. Зрада у народі — се зараза, зрада в людині — се наліг»¹. Ратибор у вас є збирщиком подимного, а в нашого воеводи збирщиком полюддя. Як, коли і кому треба, таким він і є. А де боярське слово знайде послух, там нема вуха для мужика. Се і підхвісник знає, Ахмате!

---

¹ На ліг — набута звичка.

Довгу хвилю мовчав Ахмат після безладного виводу молодика, але як людина лицарської вдачі він швидко збагнув, куди гне Ярослав, і зрозумів, що його не налякає, ані не підкупить.

— В такому разі ти повинен тепер поставити боярина під суд.

— За віщо? Чи за те, що велів зловити татарського баскака?

— За сей вчинок у нас розірвали б його кіньми. Подумай про се...

— А король,— перепинив його Ярослав,— проте, зовсім справедливо іменує його воєводою!

— Значить, ви безпорадні супроти нього.

— Так, але спосіб на нього є, покарати його тим, за що запродався вам, а тепер продав вас.

— Що ж се таке?

— Що? Досвідний Ахмат питає — що? Нажива, гріш!

— Ага!

— Послухай мене, Ахмате, і не пожалієш. Я переодягну тебе мужиком і візьму зі собою у дворище. Там пересвідчишся в правдивості моїх слів, а опісля засвідчиш сю правду, де і коли буде треба. За се верну тобі свободу, якщо її захочеш. Та перш за все мусив би ти поклястися, що не втечеш.

Ахмат задумався.

— А зброю віддаси? — спитав по хвилі, коли вже перші хати показалися на опушці лісу.

— Віддам і коня, і зброю, і гаманця із грецьким золотом, який найшов я при тобі. Клянуся богом і мечем!

— Так, добре! І я клянуся мечем і богами ханського шатра, що додержу умови. Сьогодні вечером вилеємо воду на наші мечі і з того часу будемо одною душею та одним серцем у двох тілах і не буде між нами злоби, ні зради, ні брехні. А що ти на моє просте питання сказав мені усю правду, то і я скажу тобі, що мені без покарання винуватця або без нього самого нічого і показуватись Куремсі. Він неминуче приказав би задавити мене зашморгом таки тої самої днини. Що ж ти гадаєш зробити з боярином?

— А ось побачиш. Пожди!

Сказавши се, скочив чвалом уперед і здержав валку. З цікавістю обступили його ратники, вигукуючи радісно. Та він попрохав їх втишитися і пояснив їм, що забезпечив їх уже від помсти татар, тільки мусять перед боярином, його людьми, а навіть перед власними жінками розказати, що й Ахмат

згинув у погромі. Всі згодилися радо, і тоді Ярослав послав одного з отроків по одяг для Ахмата. За якийсь час валка рушила далі, а біля Ярослава та Ігоря їхав невеличкий ростом мужичок з перев'язаним лицем та шапкою, насуненою на очі. Ніхто не впізнав би був у ньому баскака, перед яким ще вчора корилося усе східне Поділля та південна Волинь.

Коли увійшли громадою на обійстя, перше, що впало в око Ярославові, були вигідні носилки, вистелені ведмежою шкурою. Він сейчас догадався, що Ратибор спровадив уже Олега до хати, і усміхнувся про себе. Боярин не бажав оставити в його руках заложника і між тим усунув вельми не вигідного свідка.

Ратибор вийшов на рундук і, побачивши валку, приложив до уст свиставку. На сей знак з будинків, які стояли на обійстю, вибігли всі ратники боярина, оружні та готові до бою. Їх скісні очі поблискували з-під чорних брів, та й слова, якими перекидалися між собою, були не українські. Боярин, бач, добре знав, що не найде між українцями помічників у неправоті.

— Добро з приходом, хоробрі кметі! — привітав він чабрівців. — Бачу, ви побідили ворога і прийшли докінчити велике діло. Милості просимо! Для свобідних заможних кметів найдеться у сусіда бочка меду та добра гостина. Гей, Лавор!

— Боярине! — відповів Ярослав. — Так, ми побідили, убили навіть баскака, але прийшли не на гостину, а на розраунок. Усі твої довжники тут, вели їм виплачувати належне та відсотки.

— Ах! Хто би там числився на гривні та ногати з добрим сусідами! Відвезіть, що привезли, у сю повітку та й сідайте за столи!

— Боярине! Усе, що ми привезли, є вдесятеро більше від того, що тобі від нас належиться. Півсотні таких бояр купив би за ті гроші.

— Як-то? — озлобився боярин. — Ви ж обіцяли, пограбувавши баскака, віддати всю добичу мені.

— Ми, боярине, не обіцявали нічого! — вмішався Бортняк. — Се ти бажав собі сього та на те дав нам свого сотника. Ми, твої закупи, сотника прийняли, але твій сотник не твій закуп, і він нараяв нам друге діло. Давай числити гривні й куни. Ми заробили гроші, вони наші! А хочеш і ти заробити, то йди у степи з королем. Ану ж зловиш Куремсу.

Засміялися чабрівці, та боярин аж посинів із досади.

— Таке ви мені тепер? То я дав вам в руки меч...

— Всі чули те слово? — закликав у сей мент Ахмат з-поза плечей Ігоря.

— Чули! — загули всі.— Чули і посвідчимо!

— Гей, почувете ви ще не таке! Лавор, давай лук!

Але Лавор не рухався, а ратники боярина мимохить подалися назад і один за другим почали ховатися за дворище.

— Не пручайся, боярине! — заговорив спокійно Ярослав.— Ми щойно вистріляли сотню татар. Чи гадаєш, що ми злякаємося твоїх двадцятьох головорізів? Ану-ко! Виступайте, господарі, хто має платити довги! Коли боярин не хоче, то я вас розрахую. А ти, Ігоре, візьми молодших та побережи тих там чорноклобучників, щоби не нарobili бешкету.

Боярин не тямився від скаженості. Він тупотів ногами, пінився, кричав, врешті погрозив княжим судом. Після сих слів всі звернули очі на Ярослава.

— Всі знають, боярине, що ти був збирщиком татарської данини, та ніхто не питався нас, чи ми даємо її з доброї волі.

— Ха-ха! — реготався боярин.— Якщо нема баскака, то одно моє слово скине з плечей голови всіх господарів Чаброва, і я клянуся мечем, що скажу його.

— Клянися краще головою своєї жінки! — їдко зауважив Бортняк.

— Або шурина! — докинув хтось другий.

Сього було вже забагато бояринові. Він, як тигр, кинувся на Бортняка, але той схопив його і силою посадив на східцях рундука. Ратибор притих і, важко переводячи дух, сидів на місці. Тим часом Ярослав почав розрахунок спокійно і поважно. Кілька старших господарів, між ними і Глухар, посідали при ньому і всі разом точно та розважливо обмірковували та числили належні суми. Та як тільки прийшлося перелічувати куни в гривні, зірвався Ратибор з місця і заперечався. В один голос зареготалися чабрівці, і розрахунок пішов жвавіше. Ярослав приймав усі жадання боярина без спротиву та позначав гривні ножем на вербових прутах.

Було вже добре пополудні, коли почалася виплата грошей. Тут знову боярин забажав самого срібла, а його було у добичі розмірно небагато. Ярослав велів тоді обчислити, скільки є усієї добичі, щоби виділити відповідну пайку бояринові. І показалося, що вартість скарбу більше чим удесятеро перевищувала належності боярина та що срібла було всього п'ята частина. Тим-то тільки п'яту частину довгу заплачено сріблом, а останнє — шкірами, медом, воском, полотном та збіж-

жям. Опісля громадяни розпаювали все, що зосталося, поміж себе та весело, з реготом і дотепами, подалися домів.

Обтираючи з чола піт, вернувся і Ратибор у світлицю, де на лежанці спочивав Олег. Червоне лице та підпухлі очі батька прибрали вираз лагідності та спочування.

— Як же ж тобі, дитинко, спалося? — спитав тихим ніжним голосом.

Та очі хлопця засвітилися злучо.

— Йди геть від мене! — закричав.— Не дотикай мене своєю злочинною рукою! Хто такого батька має, як я, той круглим сиротою тиняється по світі.

VII

СТЯГИ ГЛАГОЛЯТЬ

Прегарна ясна днина зійшла у світ після бурхливої ночі. Та, видко, вітер і дощ не відстрашили вовків, бо коли слідуючої днини вийшли парубки, щоби позакопувати побитих татар, то не на одному найшли сліди вовчого пиру. До полудня впоралися чабрівці з противною роботою і ні сліду не оставили у вивозі після вчорашньої різні. Дощ сполоскав кров, тіла покрила земля, шлях, роз'їжджений та розмішений ногами людей і коней, вигладили потоки дощівки ще з ночі. Тільки на лівому березі, там, куди намагалися тікати останні татари, виднілося декілька повириваних кущів,— та се могли вчинити й кабани під час нічної виправи на мужицькі поля.

У хатах кметі та їх рідні вдруге та втретє розкладали придбані достатки на столах, на лавах, жінки варили страву та пекли хліб із татарської пшениці, а молоді випробовували татарські луки або ганяли на малих, але швидких, нечувано витривалих татарських конях.

Ярослав з Оленою сиділи в саду та балакали про те, про що від початку світу говорять молоді перед весіллям. Він снував усякі плани на майбутнє, а вона красніла зі захоплення та гордощів, бо ось і на неї падав блиск щойно здобутої слави. Адже він був тим, хто одним махом протягом одної днини скинув з грудей усієї громади змору рабства. Відразу замовкли всі насміхи над «безземельним боярином»; самозване сотництво зосталось за ним, наче вийшло з вільного вибору громади. Після обіду навіть зійшлися у Глухаревій хаті всі найповажніші господарі, а Бортняк спитав од імені всіх:

— Ярославє Судиславичу! Після нашого розрахунку з боярином годі нам іти у бій під його проводом. Він не захоче обороняти наших у скруті, а ми не бажаємо мати на чолі подвійного зрадника. Що ж думаєш ти як сотник?

— Який я вам сотник, батьки? — звинявся Ярослав.— Мене боярин поставив сотником над закупами своєї волості, а тепер у нас закупів нема.

— Закупів нема, але сотник є! — заговорив найстарший у громаді дядько Копрій.— А ти не пручайся, тільки діло говори, коли честю питають!

— Що ж! Я гадаю, що як могли ми самі побити татар, так зможемо і на рать разом із королем піти самі. Досі треба було нашим лучникам охорони кінних ратників. Тепер є у нас і коні, і зброя, а селище наше обширне, хати розкидані на яких три милі довкола, двісті парубків як-не-як, а таки набереться. Треба тільки довкола осель, там, де є більше орних полів, побудувати низькі хати з дубових балок. Якщо покажеться орда, туди зможуть рільники тікати та звідсіля відстрілюватися аж до приходу кінної раті з села. А в похід із королем підуть і так тільки ті, що мають коней. Хто має коня, йому не треба боярських ратників, бо він сам ратник.

— А що буде, коли сам Куремса рушить на нас? — спитав Глухар.

— А хто ж зможе опертися усім полчищам татар? Не оперся Київ, ні Галич, не оперемося і ми. Але можна б подбати про якесь городище у мокляках Горині. Завтра відправте туди отроків зі сокирами, хай збудують на кругляках міст до Чортової купини. Вона якраз годиться. Велика, суха і висока. Частокіл, кільканадцять шіп, дещо припасу, то можна буде відсидітись. Татарський набіг ніколи не триває довго.

— Легко тобі казати: шопи, припас тощо! — заговорив Бортняк.— Але хто позбирає молодих та старих? Легко було бояринові скликати закупів на рать, бо кожний мусив повинуватися тому, від кого зависіла доля всієї його рідні. Але тепер, коли всякий не тільки очистився від довгу, але і дещо придбав у скрині, нелегко буде притягнути всіх до праці чи оборони.

Господарі покивали головами.

— Справді, у сьому є заковика! — рішили.

Почалися толки, міркування, серед яких Ярослав сидів, мов на цвяхах. Вкінці встав.

— Вибачте, батьки! Де ваші сиві голови шукають поради, там моє слово зайве. Обдумайте, що треба, а мене відпустіть за моїми ділами.

— Хе-хе! — пожартував дядько Копрій.— Знаємо ми, яке-то в тебе діло, про боротьбу з татарвою говорить, про запаски моторить.

— Що ж? І се стяг! — докинув Бортняк.— І гарно «глаголять такі стяги, викликаючи в бій».

— Сиди, синку, сиди! — рішив дядько.— Тепер непевний военний час. А у такому часі не старим давати лад в громаді, а молодим, дужим, що то у них військовий провід. Хто не послухає старих, сивих голів, мусить послухати молодого сотника.

— Те саме каже моя Олена! — усміхнувся старий Глухар.

Ярослав почервонів і сів знову. І добре зробив, бо ось у той мент на Луцькому шляху показалося трое їздців, які прямували у село. Видко їх було на бугорку, і перший пізнав їх Бортняк.

— Се Давид Глухар! Певно, подасть нам вісточку про наших.

По хвилі блідий та перевтомлений молодик зіскочив перед хатою з коня.

— Король Данило спочиває за два дні дороги. Бачили ми його війська вчора в полудень, значить, завтра вранці, а найпізніше ополудні буде тут. Куремса з татарвою їде від Звягеля. Десь недалеко від наших селищ буде битва.

Мати і сестра кинулися до приїжджого з наїдком та медом, але старі посадили його між себе і стали розпитувати про військо, зброю, коней.

— Король творить суд над татарськими людьми на всьому пограниччі,— розказував Давид.— Дарма підносять йому повинну, він карає відступництво смертю, і кати рубають голови віроломним.

— Се погано! — озлобився Копрій.— Захистити нас нема кому, та топір на наші голови вигострений. Гей, біда вбогому у світі!

Замовкли всі. Безумовно, князь, чи пак король, не мав права карати людей за се, що окупили даниною безпеку, якої не давала їм оружна сила держави. Проте кожний відчував, що такий окуп — се зрада вітчизни та віри та що кара за се повинна бути.

— Дивно мені! — обіззався Глухар.— Завсіди казали всі, що Данило благородний і тямущий володар, який знає світові лад. Видко, не про полюддя йому йдеться, а про щось друге.

Та тут вмшався Ярослав.

— Я скажу вам, у чому річ! Король карає не як володар, а як меч усієї землі, на якій ми всі. Якби так усі татарські слободи взялися за оборону після торішнього погрому Куремси, чи гадаєте, що був би Ахмат їхав сюди за грошем? Кажете, що король не дає нам опіки. А чи Куремса оборонив ті голови, що попадали від топорів? Ні! Зрадникові кожний є ворогом. Він — як терня. Кожний бажає його мати на плоти, та вирубує у саду чи в полі.

— Що ж нам, бідним, робити у такій скруті? — бідкалися деякі з учасників наради.

— Еге ж, на печі печуть, на лавці січуть! — говорили інші. — Руський топір чи татарський зашморг — се все одно!

— Ой ні, батьки! — розгарячився Ярослав. — Руський топір є в наших руках, і ми повинні ним орудувати самі. Що робити, питаєте? Боронитися, берегти себе та своїх ось так, як я щойно казав. Не пхався б Куремса у наші землі, якби так уздовж усієї границі були скрізь вартові гуртки ратників та сховки для людей та худоби.

Сим разом зрозуміли старші, що молодечий ум краще визнається у небезпеці та більше привик радити собі у скруті, чим їх сиві голови, звиклі до давнього, незрушного ладу дружинної держави.

Перше всього вислано посланців у всі присілки та дворища, які належали до Чабрівської волості, щоби ставали на другий день досвіта кінно та оружно на рать вітати короля та йти з ним у бій, якщо буде треба. Усі старші та жінки й дівчата приймалися ладити харчі на дорогу. Ярославові приказали батьки давати усьому лад, а за се обіцяли дарунок. Дуже нерадо обняв Ярослав уряд сотника, сим разом уже з припоручення громади, але після розмови з Оленою набрав і до сього охоти.

— Не хочу я такого парубка, — казала Олена, — що лише за запаскою дигає. Ось бачиш, не було б у нас весілля без боротьби у Вовчому Вивозі, не буде й тепер життя, якщо ти сам не подбаєш про його безпеку. Добре буде у селі жінці Ярослава Судиславича, та куди краще жінці сотника усієї волості.

І хоч молодець не розумів, чому саме він повинен брати на себе стільки труда, як довго сього бажала громада, та вмить зрозумів те, що було написане у карих очах.

Глаголять стяги! Сині, золотом шиті прапори мають над головами раті, сурми грають велегласно, бряжчить упряж коней та зброя мужів. По просохлій дорозі суне полк за

полком у ясних латинських шоломах з блискучими щитами на лівому плечі, попереду воєводи у дорогому наряді виграють баскими кінями, блищить золото, жемчуг і сталь. Ось галичани, підгіряни, теремовельці, перемишляни, ось рать із Белза, Володимира, Луцька, сотня за сотнею їдуть наче на яке лицарське ігрище в Австрії чи Угорщині. А за ними друга хвиля ратників, одітих уже тільки у шкіряні каптани та кожухи, у клепанях, без пер та самоцвітів. Багато їх, та далеко їм до того блиску, який ловить зір та полонить серце. Проте се саме ядро всього війська. Се подоляни, які, живучи у постійному сусідстві з татарами, звикли ховатися від очей під непоказним одягом, але знають усі прийоми та способи ненависного ворога. Вони вже не раз давали про себе знати пограничним військам Куремси, не одну волость, забрану татарами, освободили від косооких наїзників. І тут, саме серед них, на сивому коні, в окруженні воєвод та прибічників їде сам король Данило. Над ним лопотить великий стяг князівства, той самий, що бачив колись погром над Калкою та торішню перемогу над Куремсою. Ось знову рушив Золотий Лев з-над Дністра, щоби дати знати свої гострі кігті ворогові. Перед ним летить тривога, з ним їде сила, за ним слідкує слава, нев'януча слава руського племені від Дунаю до Дону. З-над згарищ-попелищ здійнявся Лев до походу, і задрижали Схід і Захід, бо показалося, що з усіх країв, які потоптала орда, одна тільки батьківщина сього Золотого Лева заховала міць та розмах до боротьби та перемоги.

Глаголять стяги! З хат вибігають молодичі, діти, старці і, здіймаючи руки, благословляють сивоглавого, але ще кріпкого володаря. Володаря? Ба ні, се не людина, се земля, з якої вирости всі, втілилася у сьому могутньому витязеві, що під синьо-золотим прапором їде мечем значити границі своєї займанщини¹. Поруч нього, справа, їде чорноризець ієромонах Василій, а зліва — воєвода Мстислав, муж рослий, дебелий, тугий, ніби тур.

— Люди, а де ваша молодь? — спитав грімким голосом воєвода, побачивши на обійсті Глухаря, Копрія та кількох інших старших кметів.

— Ждуть край села, достойний воєводо! — відповів Копрій. — Вони теж зібралися на рать!

— А де ваш боярин?

— У хаті! Він окремо від нас.

---

¹ З а й м а н щ и н а — територія.

Прибічники Данила поїхали далі за володарем і звістили йому почуте. Левина голова короля повернулася до Василя.

— Хай бог боронить, щоби і тут прийшлося творити суд, як там, у Баківі, або торік у Погоринній, — сказав неохоче. — Не люблю я проливати крові земляків.

— Писано є: якщо твій ближній согрішить сім разів та скаже тобі «жалую», прости йому! — відповів монах. — У твоїй руці меч і ласка, тобі рішати про долю людей, не кому другому, бо тобі влада дана ім'ям господа...

— На зрадника нема ласки! — вмшався Мстислав. — Чи гадаєш, преподобний, що князь чи церква остоялися б, якби так не зрубали голов відступникам. Ні ногати не бачили б ні ми, ні ви, та мусили б хіба йти сіяти татарам жито. На мужикові стоїть держава, князь і церква, якщо його не стане, будівля завалиться.

— Іменно завалиться, якщо не стане мужика, — відповів король, — але, як гадаєш, Мстиславе, чи мужика має держати у послуші тільки страх?

— Де нема вірності, любові до князя, там мусить бути страх!

— Ні, Мстиславе! Ми вимагаємо від мужика вірності і послуху, а що даємо йому за се? Тільки драчки, більш нічого. А прийде татарва, то ми полишаємо його на божу ласку, бо сили в нас нема побідити неслухані полчища хана. Ні, ми не маємо права карати його за се, що даниною забезпечив своє злиденне життя.

— Слава королеві! — загуло в сей мент до двохсот молодих голосів збоку.

Данило оглянувся і побачив сотню кінних ратників, уставлених вздовж дороги. Біля них вимахували ратищами ще і піші та кричали щосили. Спинився король і спитав:

— Хто ви?

— Ми рать Чабрівської волості! — виступив наперед Ярослав. — І якщо твоя воля, милостивий, то підемо з тобою!

— Хто ж ти?

— Я Ярослав Судиславич, син померлого дідича сієї землі.

— То ти боярин Чаброва?

— Ні, милостивий королю. Боярин ось там!

По той бік шляху стояв гурток ратників з Ратибором на чолі. Боярин кланявся з покорою і саме брався виголосити промову, коли впало питання:

— Чому не ти на чолі громади? Не злюбила тебе, чи що?

— Не злюбили ми себе взаємно, милостивий,— відповів Ратибор.— Боярин за князем тягне, мужик — за безпекою.

— То ти був збирщиком полюддя?

— Я!

— Ага! Так, видко, ти не по правді розділяв дань...

— Ба ні, милостивий королю,— вмішався Мстислав.— З Чаброва не впливло від Батиевого походу ні ногати. Торік боярин прислав гроші у Луцьк, але опісля перестав.

— Що люди дали, те і прислав, та, крім того, Чабрів — се татарська слобода, і тому ми не йдемо заодно зі собою! — оправдувався боярин.

— Ах так! Ну так розглянемо справу ближче, і горе винному! — зморщив брови король.

Боярин навскач поїхав попереду у дворище, щоб зладити для короля та дружини гостину, радий, що він перший сказав за собою слово, а вину скинув на смердів. Але Данило кивав головою, їдучи, і говорив до Мстислава:

— Треба діло розслідувати! Тут щось неясне. Не може бути, щоби така численна рать приймала мене у татарській слободі. Бо навіщо татарським людям раті? Вони безпечні від наших ворогів, а від мене не обороняються криком та лестю.

— Гм! Треба буде вислухати одних і других! — порадив Мстислав.

— І я так гадаю! — закінчив князь.

VIII

КНЯЖИЙ СУД

На майдані, перед дворищем, заставлено столи та лави для короля та прибічників, а боярин зі срібним дзбанком на срібному підносі вітав князя білим хлібом та солодким медом. Лавор з цілою ватагою рабів та рабинь виносили з кладової м'ясиво та розставляли на столах, а ратники відтикали бочки меду і пива. Та король не взяв із рук боярина кованого золотого кубка.

— Доки суд не очистить рук, годі вірити устам! — сказав і засів на лаві, а поруч нього ієромонах та воевода. Прибічники утворили круг, один відрізок якого заповнювала чабрівська рать. Військо за сей час проходило далі шляхом на Вовчий Вивіз. За подолянами їхали вози короля та дружини серед пішої челяді. Кілька рот піших копійників та

лучників замикало похід, та заки вони ще надійшли, дія біля дворища була уже скінчена.

Данило покликав боярина і Ярослава та добру хвилю приглядався до обох.

— Я тямлю Судислава Соломирича! — шепнув воевода Мстислав.— Сей молодець безумовно його син, се просто двійник його тридцять літ тому.

Король кивнув головою.

— І я бачу, що в ньому грає благородна кров,— відповів.— А ось сей — то чорний клубук, або половчин. Гм! Всіляке буває на світі!

Опісля повернувся до боярина.

— Боярине! Ти був збирщиком полюддя і тіуном твого господина у волості. Правда?

— Так!

— Чому, отже, від повороту Батия у степи не приносив ти повинної?

— Я мусив платити за громаду данину баскакові, щоби спасти її від загибелі. Торік, після погрому поганого Куремси, я послав дань у Луцьк, сього року ще не зібрав нічого. Я тільки велів зібрати рать, саме сю, яка вітала вас по дорозі, щоби зловити баскака.

— І що ж, зловили?

— Вбили, милостивий королю, вбили у Вовчому Вивозі, пограбували його достатки, а мені, що їм нараяв такий зарібок, не дали нічого,— жалібна нота зазвучала у голосі боярина, аж усміхнулися всі присутні.— Се було безправство,— гарячився боярин,— бо баскак належав передовсім мені. Від п'яти літ він щороку був у мене.

— А чи тебе не було при нападі?

— Ні! Вони усе зробили без мене.

— Що ж? Зробили без тебе роботу, то і поділилися без тебе! — зажартував король.— Одно тільки цікаве,— тут споважнів знову,— навіщо хлопам рать та ще кінна?

Слова сі були звернені до Ярослава.

— Милостивий королю! — відповів молодець.— Боярин, збираючи подимне для хана, звів усе село на закупів. Ми бажали викупитися, а коли викупилися, він заявив, що не хоче уже нами проводити, то ми, як люди свобідні, самі подбали про оборону.

— Оборону? Перед ким?

— Перед татарами. Боярин і так вибирається на Литву, то не було б кому рятувати хліборобів та давати лад при потребі. На се й іменували мене сотником.

— Ви чому не платили полюддя тіунові?

— Всі платили удвоє і втриє більше звичайної суми, бо так сказав боярин на спілку з баскаком.

— Нема що казати! — засміявся воевода. — Боярин каже, що Чабрів — татарська слобода, чабрівці винуватять боярина.

— За мої слова — ось моя порука! — закликав боярин. — Зумію я ще поберегти свою честь!

У натовпі чабрівців загуділо.

— Гріх тобі, боярине, таке казати! — кричали деякі.

— Ба, я присягою стверджу правду усього, що кажу! Невже ж присяга боярина не стоїть холопського викруту?

— Тут нема холопа, ні боярина! — зазначив Данило. — Тут є тільки хтось, хто зрадив рідну землю — матір нас усіх, і того вона покарає. Хто ж є зрадник, а хто ні? Боярин чи громада?

— Громада, милостивий володарю, громада! — крикнув боярин, який чув, що волосся підіймається йому дубом на голові. — Всі знали боярина Судислава, а від його дочки у мене син. Судислав мені тестем доводиться. Невже ж дав би він дочку негідному?

Судислав оставив після себе добре ймення у своїх та чужих, і згадка про нього була вчасною. Боярин бачив се добре враження і знову заговорив певним тоном переможця:

— Яка користь бояринові з татарського підданства? На ньому користає тільки мужик, то він між татарських людей і пхається. Ще раз кажу, за правду моїх слів — ось моя порука!

Та ось тінь промайнула на високому чолі Ярослава.

— Стидайся, боярине, пам'яті батька Судислава та свого сивого волосся. Будь ми справді прихильниками татарського люду, не ждала б наша рать приходу короля з покликом та радістю тут, а під бунчуком Куремси. Будь ми татарські люди, не до нас їхав би баскак і не ми вбивали б його, а вже ні в якому разі не грабили б татарської казни.

— Ха-ха, чому ні! — закпив боярин. — Вину можна скинути на когось другого, а за гроші, буває, ріжуть і рідного брата.

Слова сі вдарили Ярослава, мов поличник. Він почервонів, очі набігли кров'ю, хребет вигнувся, кулаки затиснулися, а лікті подалися взад, наче ось-ось скочить хижак на ворога.

Та тільки на хвилю. По якомусь часі він опанував собою і зневажливо махнув рукою.

— Не можу я спорити з досвідним у раді боярином. Не можу і стати з ним на божий суд, бо він старий, а його син недужий. Але я маю свідка правди моїх слів, що не я, а боярин чинив усе те, про що помовляє нас. Він, а не ми, мав умову з баскаком, нас не питали про се, чи хочемо ми стати татарською слободою, чи ні. Не ми, а він зраджував короля, щоб опісля покинути волость зовсім і йти на Литву, а нас оставити тут між молотом і ковадлом. Та тоді взяли ми самі справу в руки і явно та одверто заявили себе за природженим володарем¹ нашої батьківщини. Знає про се вся громада, та вона не може бути свідком у власній справі. Знають се прибічники боярина, та і вони не можуть свідчити ані за боярином, ані проти свого господина. Та, проте, свідок у мене є.

Данило стежив уважно за ходом розмови, бажаючи збагнути, по чиему боці правда. Найшвидше визнався ієромонах.

— Не була б громада така спокійна, будь вона винна! — замітив.

— Так? А мені видиться, що яке їхало, таке здибало! — спротивився Мстислав.

— У всякому разі, більшою є вина боярина, чим громади! — сказав на те отець Василій.

Та в сей мент заговорив Ярослав про свідка. Круто повернувся до нього боярин.

— Свідка? Якого свідка? — накинувся. — Який може тут бути свідок між громадою і мною? Воеводи не було у нас ще з торішньої війни, не було ані купців, ані королівських биричів, були тільки свої. Та ти уважай, хлопче, що зводити можеш усіх, тільки не бога і не короля.

— Не остерігай мене, боярине, перед злочинами, яких ти шойно допустився.

Тут перепинив Данило дальший спір, підіймаючи руку.

— Пождіть! Заки покличемо свідка, погляньмо, чи не можна розсудити спору і без нього.

В усьому зборі залягла мовчанка, така, що було чути і пролітаючу муху.

— Боярине! — питав король. — До кого їхав баскак?

— Він їхав по подушне, по данину!

---

¹ Заявили себе за природженим володарем — заявили себе прихильниками володаря.

— Так, але до кого?

— До мене! Я ж був збирщиком сього податку.

— А чи є де у якій татарській слободі боярин?

— Не знаю, милостивий володарю, я у них не бував.

— Але я бував і знаю. Баскаки їздять до громад і з громади збирають данину. Коли баскак їхав до тебе, то він, видко, тебе знав.

— Воно правда! Він тільки мене знав, тому до мене їхав.

— То значить, що ти, а не громада, зрадив свого володаря. Ось що! Ти накинув себе громаді як зверхник, то ти і відповідаєш за зраду.

Боярин зблід.

— Господине! — залебедів. — Відкіля ся певність?

— Відкіля, питаєш? А чому у погромі не було ні одного з твоїх ратників, ні тебе? Хочеш знати чому? Я скажу тобі. Напад міг удатися або і ні, а в такому разі ти відповідав би за все головою. А так ні тебе, ні твоїх не було між винуватцями, і вина оставалась за громадою. А що, чи правду кажу?

— Сущу правду! — підтвердили отець Василій і Мстислав.

— Саме те бажаю і я довести йому перед лицем милостивого господина нашої землі! — сказав із поклоном Ярослав. — Та тільки одного прохав би я — безпеки мого свідка.

— Хлопче, — усміхнувся король. — Я здогадуюся, якого свідка маєш. Ти подарував життя одному татаринowi й бажав би його забезпечити перед неволею. Так?

— Око твоє, милостивий, розкриває глибину серця! Так є! Се татарин!

— Татарин! — закричав нагло Ратибор. — Що може знати татарин про справи мої і баскака...

— Мовчи! — гримнув на нього король. — А тобі, хлопче, кажу, що хоч би свідком був і сам Куремса чи його баскак, то відійде без перепони, бо правда божа та справедливість важніші від людських ворожнеч. Де ж твій свідок?

Ярослав підняв руку, а на сей знак з-між чабрівських ратників виїхав у блискучому одязі Ахмат. Він зіскочив з коня, вкляк перед королем і поклав до його стіп свою криву шаблюку.

Всі аж ахнули, боярин занімів і був би впав, якби не піддержали його ззаду. Сам Данило здивувався.

— Аж так? — заговорив про себе нишком.— Хто ти? — спитав голосно.

— Я Ахмат-бей, баскак Куремси.

— Чи погоджуєшся бути свідком у справі Ярослава Судиславича?

— Так!

— Він тобі друг?

— Ні, він ворог, найбільший і найнебезпечніший з усіх, яких маю. Він побив мене і моїх!

— Так чому ж ти берешся свідчити?

— Бо він лицарський молодець, у серці якого є благородність, і на його боці правда! Я можу ворогувати з ним, та він противник чесний. Він повірив моєму слову, не взяв моєї власності, а поступив тільки так, як кожний, хто береже вірність своєму володареві.

— Що ж знаєш ти про його вчинки та про замисли боярина?

— Знаю усе і не замовчу нічого. Після того, що почув тут, нема в мене ніяких сумнівів.

Рівним, спокійним, діловим тоном розказав Ахмат усе, що було колись між ним і Ратибором, що почув від Ярослава, а що при виплаті довгу у дворищі. А коли кінчив, з задніх рядів прибічників короля виступило двоє кремезних парубків, з яких кожний мав при поясі в'язку ременів. Вони станули по обидва боки боярина. І ось впало слово присуду.

— Зрадником був і є Ратибор! А ось новий боярин, якому даю провід волості!

Тут рукою вказав Данило на Ярослава, а грімкий оклик всіх чабрівців привітав його.

За тиждень опісля у великому дводенному бою розгромив Данило Куремсу. Чабрівська дружина при сьому відзначилася найбільше, бо, знаючи околицю, зуміла виловити безліч татар, які, розбиті одним ударом раті, розбігалися по всіх усядах. Татари тим були найбільше страшні, що, розбиті в одному місці, блискавкою збиралися у другому і наступали знов.

Чабрівці дали ще провідників подільським сотням — і з війська Куремси не осталося й половини. Безліч нових холопів посадили галицькі, волинські та подільські бояри по селищах, а татарські люди збагнули, що зрада рідної землі завжди приносить гіркі плоди, що навіть менша сила

буває непереможною, якщо вона опирається на правду та справедливість.

Боярин Ратибор поплатився за свою зраду головою, а його посілля унаслідив Ярослав. Та коли він з молодою жінкою Оленою прибув обняти в посідання дворище, то дозволив Олегові забрати собі батьківські достатки. Олег привітав їх зі спокоем та радістю, бо, живучи з ними, був безпечний від глузування та ворожнечі чабрівців.

Опісля поїхав у Галич і там при королеві та його синові Львові намагався добрими і благородними вчинками притемнити сумну пам'ять батька.

До глибокої старості дожила при молодятах стара Голубиха.

«Бібліотека історичної прози» не може бути повною без творів Юліана Опільського. Під таким псевдонімом увійшов в історію української літератури гімназійний вчитель Юрій Львович Рудницький.

Майбутній письменник народився у Тернополі 1884 року. Енциклопедії подають як дату його народження 8 грудня, але насправді він народився 8 жовтня¹. Хлопця назвали Юрієм. Батько Лев Денисович Рудницький викладав географію та історію в Тернопільській гімназії і жив неподалік навчального закладу в ошатному будинку, що зберігся й досі (по вул. К. Маркса, 2). Коли Юрієві виповнилося 7 років, сім'я переїхала до Львова, де батько продовжував учителювати, а син навчався спершу в польській, потім, з другого класу, в українській академічній гімназії. Серед його вчителів були І. Верхратський, І. Левицький, І. Копач, П. Огоновський. Вчився хлопець добре: з географії, історії рідного краю (був тоді такий предмет!), всесвітньої історії виявив успіхи «відзначаючи», з латини, рідної і німецької мов, з історії природи — «дуже добрі», лише з математики, грецької і польської мов — «добрі». У 1898 році Юрій залишився круглим сиротою. Допомогала здібному учневі шкільна рада, опікувалася ним старша сестра Софія (згодом відома піаністка і музичний критик Софія Дністрянська). Гімназію Рудницький закінчив у 1902 році, чотири семестри студював філософію і класичну філологію у Львівському університеті, де слухав лекції О. Колесси і К. Студинського. Завершив студії в Граці (Австрія).

У студентські роки Рудницький подорожував по Італії, Греції, Єгипту. Музеї, історичні місця неодмінно привертали його увагу; збирав картосхеми міст, робив записи. Живі враження накладалися на багаті знання — все знадобилося згодом, коли писав історичну прозу, а поки що віршував. По-українськи і по-німецьки. Товстезланий зошит, озаглавлений «Жите», складається з 768 сторінок (тільки перший том) і містить вірші, новели, культурно-історичні студії з деякими географічними і порівняльно-філологічними замітками. Під різножанровими пробами пера юнака стоять дати від 1900 до 1908 року. Отже, і в гімназії, і в університеті, і на роботі (після закінчення університету в 1907 році повернувся до рідної

¹ Див.: Державний архів Тернопільської області. Фонд 487, оп. № 1, спр. 291, арк. 74 (зворот).

гімназії, в якій викладав німецьку мову й історію) писав, писав і писав... Не відомо, чи носив свої вірші до газет і журналів, але про поетичну збірку він мріяв серйозно. В родинному архіві Рудницьких збереглися рукописи двох збірок. До них увійшли поезії, перші начерки яких записані в «Житі». Автор над ними ретельно працював: правив, групував у цикли. Одна із збірок названа «За зорями» і має розділи: «Доня», «Ольга», «Галя», «Маруся», «Ірена». Це переважно інтимна лірика, що з'явилася в період з 1902 по 1911 рік, її медитативний характер видає серйозні наміри початківця. За епіграф до збірки Ю. Рудницький узяв вірш, написаний 1902 року:

Що се життя? Життя — се нива,
Що навесну квітками вкрита
Ясніє; се любов щаслива,
Лучами сонця ісповита.

Смерте! Весною тільки й щастя мого:
Любов нужденне життя украшає,
А прийде осінь, з всього щастя того
Зів'яле билля вихор розвіває...

Тож коли прийде день розпуки
Та щезне сон любові прекрасний,
Возьми мене в холодні руки
Та зморозі той жар нещасний.

Звісно, у віршових спробах молодого філолога не було ще нічого оригінального. Вони не відзначалися версифікаційною вправністю, але відбивали настрої його ровесників, який живив і поезію молодомузівців. Мабуть, допомагали такі вірші випробовувати на стійкість потяг до літератури. У кожному разі, вони розвивали психологічну рефлексію, вдосконалювали форми мовного вираження, виявляли власні можливості літературного обдаровання. Очевидно, й тодішня духовна атмосфера, яка формувала естетичну свідомість освіченого юнака, зміцнювала і самокритичність, і самовимогливість літератора, що вперто шукав для себе найбільш відповідного жанру. Тоді звучало огнисте слово І. Франка і Лесі Українки, зростала популярність О. Олеся, М. Вороного, Г. Чупринки, розквітали таланти М. Коцюбинського, В. Стефаника, В. Винниченка, О. Кобилянської, О. Маковея, М. Яцківа.

Поетичні спроби Ю. Рудницького допомагали, зрештою, збагнути вагу слова, його предметну спрямованість: за звуковою оболонкою він шукав сутність, за зовнішнім виявом явищ — їхній сенс. У своїй культурно-історичній праці про причини і перебіг тридцятилітньої війни у Німеччині 16-річний юнак пише: «Історія є подібна до великої залі, повної занавісок, що за ними укриваєсь

много цілком нових, цікавих речей... Багато правд історичних, що їх всі вважають доказаними, показуються нагло брехнями і наоборот. В руках зручного філолога та історика фантазійне подання стається незбитим фактом і правдою не до заперечення» (Житє. Родинний архів письменника.— С. 93). Осмислюючи чужі матеріали (реферуючи їх), гімназист ставив перед собою серйозну мету: показати, що «може людова поезія та фантазія хворих умів, а що — наука». Описи і діалоги перемежовані в цій «студії» з роздумами, зі зверненнями до читачів. Отже, художня спрямованість перших літературних вправ Юрія Рудницького, їхня націленість на співрозмовника виявилися відразу і були тим чинником, який зумовлював форму його писань, стимулював творчу активність.

Наступні прозові твори початківця мають жанрові визначення як «студії психологічні». Вони здебільшого подаються під спільною назвою «Сни на яві», з підзаголовками: «Геній спокою», «Сповідь», «Звиток паперу». Це — своєрідні «картини душі» закоханих, зневірених, але сповнені прискіпливого аналізу внутрішнього світу людини, яка відчуває роздвоєність життя («Хто тепер говорить правду, того замикають до заведення сумашедших або до в'язниці»). Оповідач молодого автора прагне досягнути потаємні пружини світу і не приховує гірких наслідків пізнання. Він «розтенетує гордієві вузли обставин, що залізною сіткою закривають людей та їх душі», і бачить в середині них передовсім «бездонну ненависть до своїх ближніх і дику жадобу хоч би по трупах своїх найближчих дійти вище, де не треба би було вже більше на них оглядатися» (Житє. Родинний архів письменника.— С. 90).

Ліричний герой віршів Рудницького того часу переживає подібний настрій: його ставлення до світу підкреслено романтичне. Він самотній, занурений в себе, гостро відчуває природу, міркує про сутність добра. Найвиразніше таке світовідчуття відбите в поезії «Віршомаз» (1904):

По-старому одинокий,
Все шукаю за добром,
Гляну в світ, поглумлюсь трохи
Та й відлечу соколóm.

Сокіл ловить голубку, а вона тікає. Поет іронізує над собою («віршомаз»!) і думає, чи, бува, він не птиця, зрештою, доходить висновку:

Мабуть, птиця, та що з неба
На землю злетіла,
А там крила паперові
Під корчем лишила.

Іронічна саморефлексія — не тільки неодмінний атрибут романтиків. У людей, які не можуть за будь-яких обставин розминути ся зі світом, з іншими людьми, навіть найосоружнішими, іронія є виявом тверезого погляду на свої взаємини з середовищем. Подібне щось відбувалося з учителем української академічної гімназії на початку неспокійного двадцятого віку. Своїх прозових і віршових писань він не опублікував.

Невдовзі розпочалася перша світова війна, під час якої Рудницький перебував на селі в Карпатах. Не полишає він і тоді праці як педагог. Львівська «Просвіта» в 1916 році випустила його «Підручник до науки німецької мови».

А 1918 року вийшла в світ повість «Іду на вас». Під заголовком з жанровим означенням «Історичне оповідання з часів Святослава (960—972)» стояло нікому не відоме доти прізвище — Юліан Опільський. Так заявив про себе новий письменник: Юрій Рудницький — в житті, Юліан Опільський — в літературі. Псевдонім потвердив любов до рідного Поділля, не раз оспіваного в поезії, і вказав на отчий край свого носія, адже Опілля як слово позначає широке поле в оточенні лісів, а як географічна назва — західну частину Поділля в басейні річок Золотої Липи і Дністра.

20-і роки — час остаточного самовизначення письменника, період найінтенсивнішої праці. Опільський став прозаїком, вірним історичній тематиці, одним з активних будівників моста між дожовтневою і новою літературою, що продовжувала класику на українських землях, розділених і після Жовтневої революції між різними державами. Цієї історичної місії Юліана Опільського ми і досі ще не усвідомили належним чином. На перший погляд може видатися, що для цього не маємо фактів. Хворий письменник (сколіоз) не був на фронтах першої світової; не брав участі в братанні солдатів-українців, які воювали у складі різних армій; не належав до літературного об'єднання революційних митців Західної України «Горно», не друкувався у «Вікнах»; не звертався до тем із сучасного життя трудящих, писав виключно про далеке минуле різних народів. Та був Ю. Опільський учнем і послідовником І. Франка (збіг їхніх поглядів на завдання історичної прози разючий), дружив з Антоном Крушельницьким, підтримав публічно як критик молодого драматурга Ярослава Галана, поважав Андрія Чайковського, полемізував з Богданом Лепким, висміював писання апологета українських січових стрільців В. Лопушанського, критикував за неглибоке знання історії О. Назарука. Зрештою, був він сучасником П. Тичини, М. Рильського, Петра Панча, А. Головка, М. Хвильового, Г. Косинки. Жив і творив по той бік Збруча, де санаційна Польща вела невгамовну колонізаторську політику. Плекана змалку надія на єдність рідного народу не сповнилася.

У 1918 році розпалася Австро-Угорщина, громадянська війна на Україні закінчилася встановленням Радянської влади тільки на частині її території, Буковина відійшла до боярської Румунії, Закарпаття — до буржуазної Чехословаччини, Галичина — до польсько-шляхетської держави. У такій політичній ситуації, думаючи про причини складної історичної долі українського народу, Юрій Рудницький вдається до уроків історії. Його вибір не був наслідком громадянського індивідуалізму чи націоналістичної обмеженості, не був він породженням і релігійного екстазу, а став виявом болю національної свідомості, яка увібрала в себе і політичні, і культурні, і релігійні проблеми українців, покликаних історією до національного відродження.

Звичайно, Юрію Рудницькому як викладачеві історії тема минувшини була найближчою за матеріалом. Юліану Опільському як історичному прозаїкові імпонували слова І. Франка з передмови до «Захара Беркута»: «Повість історична має вартість, коли її основна ідея зможе зайняти сучасних, живих людей, то значить, коли сама вона жива й сучасна» (Збір. творів: У 50 т.— К., 1978.— Т. 16.— С. 7). Очевидно, він керувався ними як методологічною настановою, коли у вирі громадянської війни, під вигуки «галлерчиків» — польських вояків, що захопили Львів уже 1918 року,— писав свій великий твір під назвою «Опирі» («Упирі»). Під об'ємистим рукописом у 25 аркушів стоїть дата 17 вересня 1919 року. Це — найбільший твір Ю. Опільського, за всіма прикметами — історичний роман, перша частина якого «В царстві золотої свободи» побачила світ 1920 року. Вона мала жанрову характеристику «Історичної повісті із початку XVII ст.» та посвяту Марії Степанівні — «найдорожчій дружині й самотній помічниці» письменника. Друга і третя частини («Чорним шляхом», «Івашко»), хоч оголошувалися 1928 року готовими до друку, не опубліковані й досі. Роман змальовував татаро-турські напади на українські землі, злигодні «ясиру», викривав сваволю польських шляхтичів як ненаситних і підступних упирів. Образи здирищика і запродавця Бялоскурського, його розбещеної дружини Беати, зманіженої дочки Агнешки, перевертня міщанина Івашка були втіленням тих соціальних сил, які плюндрували край, висмоктували разом з татарами із трудового люду останні соки, а гонорова шляхта хотіла з цього мати власний зиск. Письменник уже в цьому романі, доволі традиційному для української літератури, виявив добре знання історії, вміння вибудовувати гострий, майже пригодницький сюжет, але гніву свого стримувати не міг і раз у раз вдавався до відкрито публіцистичних оцінок, узагальнень. Тут його симпатії й антипатії були очевидними: шляхта не зацікавлена чинити опір татарам, вона боялася мужиків і православного панства, зрештою,

конфліктувала за маєтності поміж собою. Так, перед описом татарського розгулу письменник подав таку публіцистичну «інтродукцію»: «Як при кожному нападі, так і тепер польська шляхта втратила голову зовсім. Усі не вирубані ще ліси зароїлися від утікачів, по всіх городах і містечках вешталоя чимало блідих із переляку мостіпанів, які покладалися на висоту міських стін та на хоробрість ликів. На поталу татарському живлу остався лише бідний, працею та здирством і панським канчуком до снаги винищений подільський мужик. Пани, які відібрали йому свободу та зброю, покинули його тепер у хвилину небезпеки та казали своєю кров'ю заткати хижу пащу татарському змієві...

Одного тільки не передвиділи правителі — зміни у світогляді сього окраденого мужика під ударами долі. Утративши все, раб сей ставав знову собою і з раба ставав велетнем. Він виростав ось із крові й боротьби як герой і кидав слово визову всім, хто йому брався кувати кайдани» (Упирі. Частина II. Чорним шляхом. Машинопис.— С. 71—72.— Родинний архів письменника.— Р. Г.).

Подібний антишляхетський та антикатолицький пафос ще виразніше поставав із наступного великого твору Ю. Опільського «Сумерк», видрукуваного 1922 року і негайно занесеного заповідливими львівськими уніатами в т. зв. «індекс», тобто забороненого. Отож не могло бути й мови про завершення публікації «Упирів» — твору, який гостро полемізував з романом Г. Сенкевича «Вогнем і мечем».

Під тиском обставин, що склалися на Західній Україні за часів санаційної Польщі, Ю. Опільський залишає «делікатний» з огляду польсько-українських взаємин період вітчизняної історії (XIV — XVII століття) і звертається до часів Київської Русі, до матеріалів з життя скіфів, персів, арабів, варягів, ромеїв, гетів, германців. Друге видання повісті «Іду на вас» у 1928 році містило оголошення про такі твори письменника з визначенням їх жанрової форми й історичного підґрунтя: «Танечниця з Пібасту» (нарис зі староегипетського побуту, 1921); «Гарміоне» (нарис із життя Чорномор'я під кінець V віку до Христа, 1921); «Сумерк» (повість із XV віку, 1922); «Вовкулака» (оповідання з XI віку, 1922); «Поцілунок Іштари» (нарис зі старовавілонського побуту, 1923); «Школяр з Мемфісу» (нарис зі староегипетського побуту, 1927); «Тінь велетня» (оповідання з року 1812, 1927). Тут же йшлося про підготовані до друку, крім «Упирів», повісті й оповідання «Хрести й ідоли», «Дух степу» і «Посів Перуна». Збереглася титульна сторінка рукопису повісті «Хрести й ідоли», позначена 1921 роком. Очевидно, це й була перша назва твору, відомого тепер під назвою «Ідоли падуть».

Твори Ю. Опільського видавалися переважно накладом Видавничої спілки, виходили в друкарні Наукового товариства ім. Т. Шевченка або Ставропігійного інституту. 1932 року в журналі «Нові шляхи» опубліковано повість «Аллах», а «Діти Одіна», написані влітку того ж року, з'явилися аж у 1985 (журн. «Жовтень»). Повість «Ідоли пануть» опублікувала видавнича спілка «Діло» вже після смерті автора, який передав їй рукопис у 1935 році.

Письменника не стало 1937 року — він помер у Львові, де й похований на Личаківському цвинтарі.

Видаючи повість «Ідоли пануть» до 950-ліття християнства на Русі, співробітники спілки «Діло» вважали її останнім твором автора і свідчили: «Мало хто з наших дослідників цікавився живіше, ніж Опільський, померклою добою нашої старовини в її культурних зв'язках з іншими народами. Дуже скупий історичний матеріал, який маємо з тієї доби, він старався доповнити так, як це робить письменник, що хоче відтворити далеку, мало просліджену добу: уявою, що змальовує нам постаті та конфлікти дієвих осіб. Відомо, що Ю. Опільський підготовлявся довго до кожної історичної повісті, ставився до своєї праці дуже совісно і не йшов за фантазією там, де міг покористуватися історичними матеріалами. В якій мірі йому вдалося змалювати події та людей, це зможуть найкраще оцінити знавці даної доби. Читач, що шукає в літературному творі чогось більше, як дійсних подій, головню цікавої дії, не буде читати цієї повісті тільки з патріотичного обов'язку» (Ю. Опільський. Ідоли пануть: Історична повість із часів Володимира Великого у двох томах.— Т. I.— Л., 1938.— С. 5—6). Про співвідношення історичного факту й домислу сказано тут точно: фантазія письменника спиралася на історичну достовірність, зафіксовану літописцями, археологами, мандрівниками, істориками, але прогалин у цілісній картині минувшини, в деталях середовища, побуту людей, їхніх портретів не допускала. Водночас творча уява письменника-історика жила в органічній злагоді з філософом-педагогом, який своє кредо чітко сформулював у передмові до повісті «Золотий Лев»: «Наше оповідання має на меті оживити... і дати малу характеристику побуту у XIII віці. У сьому-то й стійкість історичної белетристики, що вона в'яже віддалені від нас часи з теперішніми вічним, незмінним загальнолюдським підкладом. Через те ілюструє вона минувшину, помагає не раз визнатися у безладді сучасності і дає науку про майбутнє».

Отже, письменник поважав історію, етнографію, географію: готуючись писати твір, робив зарисовки й копії одягу, виготовляв макети фортець, картосхеми міст і місцевостей, розставляв манекени воїнів у битвах — звідси пластичність його письма, точність

і образна влучність мови. Разом з тим піклувався про уроки для сучасників і нащадків: історичної розповіді без «загальнолюдського підкладу» не визнавав. Тому в усіх — більших чи менших — творах (нарисах, оповіданнях, повістях — ці жанри по-своєму розрізняв) Ю. Опільський знаходив спосіб наголосити історично достовірне, прокоментувати маловідоме, витлумачити складне, при тім не цурався публіцистичних узагальнень, прагнучи в цілому переконливої концептуальності, яка освітлювала б сучасні йому клопоти. В одних випадках («Упирі») це були посторінкові примітки і цілі публіцистично наснажені сторінки, в інших («Іду на вас») — географічні, міфологічні і реальні коментарі, що подавалися в кінці твору, а здебільшого архаїзми пояснювалися відразу в тексті: уточнення, аналогії, роз'яснення входили в структуру фрази («Гарміоне»). Інколи йому вистачало примітки на зразок: «Події, зображені в цій картині, до варязьких імен та місцевостей включно, здебільшого автентичні» («Діти Одіна»).

Але завжди письменника, що виріс і сформувався в середовищі розділеного між різними державами народу, зі складними між-національними стосунками, релігійними чварами, соціально-становими конфліктами, хвилювали ідеї, які наснажували всі його твори. Наскрізними в художньому світі Ю. Опільського були роздуми про співвідношення влади, покори, свободи і віри. Він послідовно спростовував расистські догми про нерівноцінність і нерівноправність народів навіть у їх найдавніших спільнотах (родах, племенах), у цьому зв'язку переосмислював ціннісну традицію у вживанні понять «поганство», «варварство», а значить, обстоював національну гідність кожного народу, передусім рідного.

Ю. Опільський був далеким від націоналістичної ламентативності. Як реаліст, він досліджував національні відносини крізь призму етнічно-побутових відмінностей, станovo-класового розшарування. Уникаючи абстрактного соціологізаторства, приділяв велику увагу психологічній мотивації вчинків історичних постатей і створених уявою персонажів, ніколи не обминаючи їхніх моральних орієнтацій та інтимних стосунків. Його можна було б запідозрити у Фрейдистських симпатіях, зваживши на образи лукаво-пристрасних чи ніжно-відданих жінок, які не тільки займають багато місця у внутрішньому світі героїв, а й відіграють важливу роль (саме через кохання) у їхніх державних діях. Це Малуша і Калина («Іду на вас»), Мирослава, Рогніда, Анна («Ідоли пануть»), Беата, Агнешка, Галя («Упирі»), Офка («Сумерк»), Гарміоне (однойменна повість), Олена («Золотий Лев»), Єлена («Вовкулака»), Нізія («Під орлами Роми»)... Та річ у тім, що сцени підступних любощів чи ніжного кохання не подаються у творах Опільського як еротичне

шаленство, не набирають самодостатнього значення, бо змальовував письменник живих людей, а не історичні схеми.

Художній простір історичної прози західноукраїнського письменника, вбираючи в себе європейсько-азіатські обшири аж до берегів Північної Америки (Вілянд у «Дітях Одіна»), неодмінно має своїм центром землі східнослов'янських племен. Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, згодом українські землі у складі Речі Посполитої — це ті простори, на яких складалася і виборювалася доля предків письменника, духовність українського народу. Опільський вдивлявся в минувшину цих земель, бо на них і за його часів не припинялися соціально-національні конфлікти. Розширення художнього простору історичних полотен письменника, його розгляд з єдиного центру водночас поглиблювало художній час оповіді, і в такий спосіб живило суспільну свідомість читачів, підводячи їх через зіставлення до осмислення власної історії і своєї сутності. У цьому контексті ставала повчальною доля скіфів і варягів, ромеїв та ординців, лицарів і шляхти. На весь зріст піднімався трудівник, до якого б племені він не належав, — єдиний патріот, що діяльно любить ту землю, на якій народився і яку він плакає. А в цьому художньому світі підносився ідеал порідненої волі і праці, розумної злагоди народів. Такий ідеал проголошували далекоглядні руські бояри і князі, утверджували своїм життям смерди, кметі — мужики; він освітлювався поведінкою скіфських героїв і римських воїнів. Звісно, належали ці персонажі своїм конкретно-історичним епохам, вони відрізняються способами вислову своїх переконань (ерудиція Опільського вражає), але всі вони мають спільного натхненника — автора. Це його концепцію світу й людини вони виражають, у сфері його свідомості оживають. Справді, чи не є ланками єдиного цілого такі думки, проголошені у різних творах Опільського різними людьми, в різний спосіб?

Ось Мстислав після загибелі Святослава звертається до дружинників, згадуючи заповіт князя («Іду на вас»): «Киньмо кривавий меч, добудьмо плуг і живімо для нашої землі... Живім життям народу, працюю, доробком, а зброєю відражуймо лише ворогів. Бо якщо понесемо у чужу землю огонь і меч, втратимо свою землю, шукаючи чужої...»

Римський центуріон (сотник) Марк Лігарій, йдучи походом у Закарпаття будувати золоті копальні, звіряється трибуну («Під орлами Роми»): «Я ненавиджу сей лад, з якого виріс, ненавиджу сю державу рабів, визволенців і галапасів та зітхаю тільки до тих сірих мас варварів, які знищать кубло злочинців й погані та скажуть усім, хто переживе сей кривавий бурун: «Ану, покажіть, що зможете, зумієте, чого довершите власною силою, без допомоги рабів та нещасних наймитів! У сьому-то виявиться вартість людини!»

Боярин Микола, який очолив хлопське повстання проти шляхти («Сумерк»), роз'яснює каштеляну Зарембі свої позиції: «Ми не лицарі, які ведуть боротьбу для забави або наживи, ми боремося за свободу віри та народу і нищимо всіх нещадно, хто стає нам на перешкоді. Вільно нам простити особисту обиду, продати помилювання за гроші, але проклятим буде той, хто простить ворогові віри та народу!» Гірко розчаровуються мужики, переконуючись, що далеко не всі бояри здатні з ними таку позицію обороняти. Протилежність життєвих позицій різних соціальних станів князь Свидригайло пояснює просто: «Воюючий мужик — опришок, а опришками прибирають придорожні ялиці та замиські шибениці. Непокірним боярам відрубують голови...»

Подібні виписки з творів Ю. Опільського можна було б продовжувати і далі. Читач же сам зверне на них увагу і переконається в демократичності світогляду їх автора, в прогресивності його історичної концепції. Мав рацію Б. Стахеев, наголошуючи: «Він (Опільський.— Р. Г.) виділяється яскравим і послідовним демократизмом, виразним соціальним мисленням» і обстоює «традицію сумлінного вивчення й осмислення джерел, чесного ставлення до історичної істини» (передмова до видання: Ю. Опільський. Сумерки: Роман.— М., 1970.— С. 5, 13).

Дуже коректно ставив письменник і проблему віри, ролі християнства як державної релігії, на яку покладалися руські князі в досягненні своїх цілей. Цікаво зважити на те, що усвідомлення певної користі християнського вірування саме в його православному варіанті, як показував Опільський, йшло не від княжої верхівки і не від соціальних низів. Володимир, перш ніж приймати таке відповідальне рішення, радиться з дружинниками та боярами, зважає всі наслідки, які викличе прийняття християнства для Русі і для нього особисто. Він розуміє, що віра у всіх одна, тільки ідоли різні. Боярин Добриня це княже спостереження начебто обгрунтовує: «...в цьому вся правда! Усякий вірить у вищу силу, яка орудує його думками чи ділами, усякий кланяється чомусь, що цінить вище життя людини. Один обожнює владу, другий боїться чарів, третій віддає себе тілом і духом солодкій Ладі. Багато людей боготворять гріш і готові за бариш продати душу. Ось справжня віра всіх людей, до якої ніхто не признається. Одне і те саме вино ллють люди у різні чарки: раз у глиняний глечик, раз у срібний дзбанок чи в золоту чашу. Я стрічав мужів зі Заходу, бував і на Сході, скрізь бачив таких самих людей. Тільки мови були різні, різні строї і різні боги — ідоли! Чим більше надбання має народ, чим більше знання, тим кращі його ідоли, і всякий, в кого їх немає, кидає свої, а бере чужі! Тим-то й багаті і вчені греки накинули своїх ідолів цілому світові. Тільки вони — люди, тільки

їх ідоли — боги, а в кого їх немає — цей поганин, поганець!»

Подібну ідею проводить письменник і в повісті «Під орлами Роми». Один з легіонерів дійшов висновку, що ні звеличальники Мітри, ні християни «не дають людині того, що найцінніше — справедливості», а другий уточнював: «Вільно тобі не вірити в богів, та всякий тямущий мусить вірити в генія людини, доброго чи злого, розумного чи нерозумного, великого чи малого».

Ідею високої духовності утверджує в Опільського і скіфський цар Ойтозірос, який десять років був рабом в Афінах. Він збагнув фарисейство так званих вільних громадян і здогадався, що рабство — не тільки соціальна категорія. Будучи юридично вільною, людина може бути духовним рабом. Ойтозірос говорить до Гарміоне: «Серед святинь Акрополіди, під покривалом блиску, знання та багатства, чатують на прохожого брехливі, злодійські, рабські душі афінців. У нас, у вольних степах, куди частіше цвіте благородність, щирість, правда... під кожухом косматого варвара».

Прихильна до нього еллінка Гарміоне відповіла: «Правду кажеш, Ойтозіре! Святу Зевсову правду... У нас розцвів ум, але вмерло серце. А не умом, тільки серцем в'яжуться з життям люди». Логікою жінки скористався скіф, ваблячи її у вільні степи, бо там, за його переконанням, «не обманюють і не вбивають себе брати задля золота, там любов не продажним товаром, а справді цвіткою, яку в кожному серці засіває Апія, богиня життя й землі».

Безперечно, Ю. Опільський, захоплюючись, ідеалізує життя скіфів-степовиків, і з соціологічної точки зору можна йому закидати відступ від принципу історизму. Але чутливий до психологічної достовірності письменник йде за логікою людських взаємин і через неї утверджує ту правду, яка в даному разі його цікавила: він вірить синові степів, який стужився за рідним краєм і поетизує його перед коханою жінкою, а в такий спосіб, протиставляючи «варварську» Скіфію «благородній» Елладі, спростовує міф про золотий період в історії людства як земний рай, як втілення людського ідеалу відповідно до засади «людина — міра всіх речей».

Таке силоне поле проблематики історичної прози Ю. Опільського. Гуманістичний пафос, ідеї національної рівності і гідності, справедливості пронизують його. А ще велика віра в силу краси в єдності з добром — у калокагатію. Письменник у своїх критичних статтях обстоював монументальні «не так об'ємом, як змістом» твори, героїв, «кованих з мармуру і криці, а не кручених з соломи й глини». Це кредо значною мірою відбивало власний стиль Ю. Опільського. Точне, влучне слово, доречні подробиці в описах, може, дещо раціоналістичний аналіз психології персонажів, узагальнюючі судження про характер епохи, схильність до діалогів-диспутів і розгорнутих порівнянь-характеристик — прикметні

риси його письма. Багата літературна мова в тому варіанті, який склався на Західній Україні тоді, коли почалося відродження національної культури і на радянській Наддніпрянщині, видають в Опільському інтелігента органічно зв'язаного з народом.

Літописні герої всі немов імперсональні, а перетворені уявою Опільського, вони оживали на сторінках його повістей. Індивідуалізував прозаїк їхнє мовлення не стільки лексичними, скільки інтонаційно-синтаксичними засобами, доречно стилізуючи міфологічну свідомість минувшини, проповідницьке слово душпастирів чи шляхетсько-великопанський сленг. Завжди, як вправний оператор, відчував єдність і взаємини своїх героїв з довкружжям, майстерно будував композицію, чергуючи описи, оповідь, згадки, монологи, проймаючи все це світовідчуттям персонажа і свідомістю епічного автора. Тому-то в його текстах така велика інформаційна насиченість, яка вимагає для її сприйняття високої культури і знання історії, звичаїв різних племен і народів.

Ось як піднесено звучить його опис надвечір'я, побаченого людьми античного світу, що жили «під кінець V віку до Христа»: «Золота колісниця Геліоса доїздила вже до краю своєї щоденної дороги. Божеський візник збирав віжки, а безсмертні коні весело потрясали багряними гривами. За ними оставав безмежний простір Понту, на який збиралася десь із Кавказу прийти ніч,— амброзійна, осіння ніч, повна теплого, пахощами Колхиди ситого леготу, ясна від срібlistого личка Селени, говірка від ніжного хлюпоту хвиль, які гладять стіни трієри м'якими рученьками нереїд...» («Гарміоне»). Постаті і поняття грецької міфології (Геліос — сонце; Селена — місяць; нереїди — морські німфи, дочки Нерей, амброзія — страва богів), назви і реалії тих часів (Понт — Чорне море, трієра — корабель) формують і оформляють їхнє сприйняття природи — наскрізь міфологічне за своєю суттю і метафоричне за мовною формою. За цим же законом виражається світосприйняття Рогніди («Ідоли пануть»). Тільки тут конструктивну зображально-виражальну функцію виконує ісландсько-скандинавська («варязька») міфологія. Повість починається описом світанку, поданого очима Рогніди: «Кривавий твій прихід сьогодні, Бальдуре! З-поза Дніпра встаєш, неначе пожежа від печенізької стіни. Твоє проміння, наче відблиск похоронної костриці Брунгільди, звіщає мені ніч, безпросвітну ніч — смерть! Нехай Гель проглине прокляті духи зрадників і боягузів...

Її глибокі темно-сині очі суворо гляділи у віддаль, і тільки кармінові уста були дещо спалені гарячкою. Задумалася. «Довго не було його тут... довго! Чотири роки минуло, відколи востанне розпрощався з нею. І як розпрощався. На молот Тора! Чому рука наймогутнішого з азів не впала тоді на голову Володимира?»

Звичайно, можна з контексту догадуватися, що жінка звертається до сонця, покликається на богів свого народу. Можна милуватися її красою й уявляти яскраву вранішню картину в барвах і русі. Але наскільки збіднене в асоціативно-смысловому плані буде сприйняття того читача, який не знає, що Один, Тор і Локі, за уявленням північноєвропейських народів, — верховні боги, що Тор завжди зображувався з молотом у руках, а Бальдур (Бальдр), син Одіна, є уособленням сонця, що Брунгільда — одна з валькірій, що Гель — це пекло, ази — боги, очолювані Одіном, і т. д. А між ними склалися своєрідні взаємини, боги, як міфічні істоти, уособлювали певні людські якості, природні явища.

Ю. Опільський відтворив у своїх нарисах і повістях процес взаємодії язичництва і християнства, процес поступового виділення науково-раціоналістичної свідомості з її міфологічно-буденної сфери. І все це становить незаперечну вартість спадщини письменника в історії новітньої культури.

Твори, які включено до цієї збірки Ю. Опільського, можна розглядати як змістовно-стильову єдність, хоча й написані вони в різні періоди його творчості. Повісті становлять своєрідну трилогію з часів розквіту Київської Русі, яка почала підупадати після нашестя Батия. У першій з них йдеться про походи Святослава, який розширював межі Руської держави; в другій — про діяльність Володимира Великого і запровадження християнства на Русі; в третій — про боротьбу Данила Галицького з татаро-монгольською навалюю, про ті часи, коли Галицько-Волинське князівство, хоч і пошарпане татарами, протистояло їм. Ю. Опільський докладно зображує майнове розшарування у феодалній державі, взаємини слов'ян з хозарами, болгарями, уграми, варягами і татарами і на цьому історичному матеріалі ставить проблему вірності рідній землі, засуджує зрадництво як явище соціально-психологічне. Найбільш сконцентровано ця проблема художньо досліджується в повісті «Золотий Лев». Русичів обдирають бояри, перетворюють їх у закупів (боржників) і рабів, з них збирають данину і татарські баскаки. Старий русич Копрій тому і говорить: «Захистити нас нема кому, але топір на наші голови вигострений». Так він реагує на чутку, що король Данило карає відступників, які стали татарськими людьми. «Руський топір чи татарський зашморг — се все одно» — переконані зневірені русичі. Тільки молодий сотник Ярослав обстоює правду: «Король карає не як володар, а як меч усієї землі, на якій ми всі». Данило ж вважає, що перед чужинцями нема ні хлопа, ні боярина, є «тільки хтось, хто зрадив рідну землю — матір нас усіх, і того вона покарає», бо «правда божа та справедливість важливіші від людських ворожнеч».

Ю. Опільський, як завжди, не покладається тільки на свої

героїв в утвердженні концепції твору, а й перебирає від них слово для безпосереднього вираження авторської позиції. Звучить воно у цьому творі з особливим пафосом: «Ось знову рушив Золотий Лев з-над Дністра, щоби дати відчуті свої гострі кігті ворогові. Перед ним летить тривога, з ним іде сила, за ним слідкує слава, нев'януча слава руського племені від Дунаю до Дону. З-над згаріщ-попелищ здійнявся Лев до походу, і задрижали Схід і Захід, бо показалося, що з усіх країн, які потоптала орда, одна тільки батьківщина сього Золотого Лева заховала міць та розмах до боротьби і перемоги».

Данило вершить княжий суд над двічі перевертнем Ратибором і «татарські люди,— підсумовує розповідь письменник,— збагнули, що зрада рідної землі завжди приносить гіркі плоди, що навіть менша сила буває непереможною, якщо вона опирається на правду та справедливість».

Повісті «Іду на вас», «Ідоли падуть» і «Золотий Лев» становлять ідейно-художню єдність ще й тому, що потверджують думку: минаються люди і покоління — залишається рідна земля; вона, як мати, її не вибирають, а пам'ятають, шанують, люблять, плакають.

Юліан Опільський нагадував цю істину своїм сучасникам за умов соціально-національного гніту. Час показав, що ця істина не застаріла і зараз, коли інтернаціоналізм практично утверджується в багатонаціональних державах. Міжнаціональні взаємини — не безпроблемні. Любов до рідної землі немислима без історичної пам'яті. У цьому зв'язку три повісті Юліана Опільського про минавшину, про взаємини русичів з іншими народами звучать вельми актуально, зберігаючи пізнавальне й естетичне значення для сучасності. Є в них загальнолюдський сенс, про який свідомо турбувався письменник.

Юліан Опільський посідає заслужене місце в історії української літератури радянського періоду як один з перших майстрів історичної прози, як поборник єдності українського народу. Він досі залишається неперевершеним у тематичному діапазоні своїх творів, першопрохідником тих шляхів, якими пішли радянські письменники С. Скляренко, Зінаїда Тулуб, П. Загребельний, Р. Іванчук. Відрадно, що з появою нових творів, присвячених історичним періодам, які оживляв Ю. Опільський, його образи не потьмяніли, а концепції не відпали.

Роман ГРОМ'ЯК

ПРИМІТКА

У цьому виданні твори Ю. Опільського друкуються за публікаціями, підготовленими самим письменником: «Іду на вас» — Л., 1928; «Ідоли падуть» — Л., 1938; «Золотий Лев» — Л., 1926.

Тексти подаються за сучасним правописом із збереженням усіх лексичних, фразеологічних та характерних морфологічних особливостей мови письменника.

З М І С Т

ІДУ НА ВАС

- I. Закуп 6
- II. Сусіди 13
- III. Похорон 19
- IV. У світ за очі 25
- V. У Києві 31
- VI. Не гляди, княже, чужої землі! 38
- VII. Перші кроки 44
- VIII. На порогах 52
- IX. У термах 62
- X. У Доростолі 71
- XI. Битва на Дунаї 79
- XII. На забутому острові 86
- XIII. Втеча 92
- XIV. Останні дні Доростола 98
- XV. Лют і Рогдай 110
- XVI. Власт 120
- XVII. У гнізді опришків 126
- XVIII. Про князя, що чужої землі шукаючи,
свою втеряв 135

ІДОЛИ ПАДУТЬ

КНИГА ПЕРША

- I. На зорі 148
- II. Минуле й майбутнє 153
- III. Воля князя 162
- IV. Варязька кров 170
- V. Хрести 178
- VI. Свідок злочину 187
- VII. За ласку царівни 198
- VIII. Битва 205
- IX. Хрестовий знак 213
- X. Анна 217
- XI. Леви й гадюки 225
- XII. Остання ніч над Боспором 237
- XIII. Царівна 243

КНИГА ДРУГА

- XIV. Земське та дружинне боярство 247
- XV. Дух коваля Веланда 254
- XVI. Подвійна зрада 262
- XVII. Ворожбит 266
- XVIII. Придане Мирослави 271
- XIX. Погром 277
- XX. Пізні квіти 284
- XXI. Конунг Свен 288
- XXII. Слово Добрині 295
- XXIII. Буря в глечуку 301
- XXIV. За Київ 306
- XXV. За руку дівчини 316
- XXVI. Передсмертне признання 321
- XXVII. Слава князеві 331
- XXVIII. Нова віра 335
- XXIX. Прощання 339
- XXX. Під Корсунем 343
- XXXI. Похвальна пісня 348

ЗОЛОТИЙ ЛЕВ

- I. Що бачила вивірка? 354
- II. Що розказувала стара Голубиха? 358
- III. Чого забаглося старій лисиці? 364
- IV. Про карі очі дівчини 369
- V. Вовчий празник 374
- VI. Перед рідним сином — найбільший сором 379
- VII. Стяги глаголять 385
- VIII. Княжий суд 391

Історична проза Юліана Опільського.

Післямова Р. Гром'яка 398

Литературно-художественное издание
БИБЛИОТЕКА ИСТОРИЧЕСКОЙ ПРОЗЫ

ОПИЛЬСКИЙ Юлиан
ЗОЛОТОЙ ЛЕВ
Повести

Составитель Р. Т. ГРОМЯК

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»
На украинском языке

Редактор *Л. В. Домбровська*
Художники *В. М. Дозорець, І. Г. Динник*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *І. М. Драгончук*
Коректор *Л. Г. Лященко*

ИБ № 4426

Здано до складання 08.12.88.
Підписано до друку 17.04.89.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2.
Гарнітура академічна. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 21,84. Умовн. фарбовідб. 22,26.
Обл.-вид. арк. 24.397. Тираж 300 000 пр.
(1-й завод — 200 000)
Зам. № 8—397. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро»
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42

З фотоформ Головного підприємства
РВО «Поліграфкнига»
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

Опільський Юліан.

- О 61 **Золотий Лев: Повісті / Упоряд., авт. післямови Р. Т. Гром'як.— К. : Дніпро, 1989.— 414 с. (Б-ка іст. прози).**

ISBN 5-308-00312-2

Юліан Опільський — псевдонім західноукраїнського письменника Юрія Львовича Рудницького (1884—1937). Основна тематика його творчості — історична.

Перший історичний твір письменника «Іду на вас» надруковано в 1918 році. Автор звернувся в ньому до епохи Київської Русі, до часів держави, що зачинала історію трьох братніх народів: росіян, українців, білорусів,— і обрав сюжетом останній похід князя Святослава та його загибель. У книжку вміщено також повісті «Ідоли пануть» — про часи князя Володимира й запровадження християнства на Русі та «Золотий Лев» — про княжіння Данила Галицького. Твори приваблюють яскравими й динамічними сценами побуту, колоритними картинами раннього середньовіччя, задушевно-ліричними інтонаціями в описі інтимних почуттів героїв. Та основне в повістях — осудження війн і загарбництва, інтерес до життя народу.